

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: info@artsakhib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

Հարգելի՛ ընթերցող,
«Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպությունն իր գործունեության վեց տարիների ընթացքում նախաձեռնել է ավելի քան չորս տասնյակ ծրագրեր, որոնցից հատկանշելի է www.artsakhlib.am հասցեով գործող «Արցախի էլեկտրոնային գրադարան» կայքէջը, որն Արցախի և Հայաստանի կենսագործունեության տարբեր ոլորտների վերաբերյալ գիտական, գեղարվեստական և ճանաչողական նյութերի համահավաք շտեմարան է:

Ներկայումս կայքում առկա նյութերի քանակն անցել է 12.000-ի, իսկ նյութերի հեղինակների թիվը՝ 5.700-ի սահմանագիծը:

Եթե ունեք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տպագրված գիտական աշխատանք և այն նշված կայքէջում տեղադրելու ցանկություն, խնդրում ենք ուղարկել artsakhlib@gmail.com էլեկտրոնային փոստին: Իսկ եթե փնտրում եք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկատվություն, սակայն դեռ չեք գտել, գրե՛ք մեզ նույն հասցեով և մենք կփորձենք օգնել Ձեզ:

Նշենք, որ «Գիտական Արցախ» պարբերականում ընդգրկված գիտական հոդվածների էլեկտրոնային տարբերակները ևս կարող եք ԱՆՎՃԱԲ ներբեռնել Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքից:

Dear reader!

«Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» (UYSSA) NGO has initiated more than four dozen programs during the six years of its activity, of which the Artsakh E-Library website can be singled out - www.artsakhlib.am, which presents a consolidated repository of scientific, artistic and educational materials reflecting various spheres of life of Artsakh and Armenia.

Currently, the number of materials on the site exceeded 12.000, and the number of authors of materials - 5.700.

If you have published scientific work about Artsakh and Armenia and you wish to make it available on our website, please send it to the following e-mail address: artsakhlib@gmail.com. And if you are looking for the information on Artsakh and Armenia but have not found it yet write to us to the same e-mail and we will try to help you.

It should be noted that you can also download FREE electronic versions of scientific articles published in the journal «Scientific Artsakh» from the Artsakh E-Library website.

Уважаемый читатель!

Общественная организация «Объединение Молодых Учёных и Специалистов Арцаха» (ОМУСА) в течение своей семилетней деятельности инициировала более четырёх десятков программ. Среди них можно выделить сайт **Электронной библиотеки Арцаха** - www.artsakhlib.am, который является сводным хранилищем научных, художественных и познавательных материалов, отражающих различные сферы жизнедеятельности Арцаха и Армении.

На данный момент количество материалов на сайте превысило 12.000, а количество авторов материалов - 5.700.

Если у Вас имеется изданная научная работа об Арцахе и Армении и желание опубликовать на нашем сайте, то просим отправить её на следующий адрес электронной почты: artsakhlib@gmail.com. А если Вы ищете сведения об Арцахе и Армении, но пока ещё не нашли их, напишите нам по тому же адресу, и мы попробуем помочь Вам.

Отметим, что также можете БЕСПЛАТНО скачать из сайта Электронной библиотеки Арцаха электронные варианты научных статей, опубликованных в журнале «Научный Арцах».

«ԱՐՑԱԽ»
ԳԻՏԱՆԵՏԱԶՈՏՐԱԿԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ
ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍՏԵՐԱՆ

«HI-AM»
ԲԵՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱԳԻՐԱՄ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1(12), 2022

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1(12), 2022

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.y-su.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱԿՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ
№ 1(12), 2022

www.scientificartsakh.com

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրոյթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:
«Գիտական Արցախ» պարբերականը գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

The journal «**Scientific Artsakh**» is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Higher Attestation Committee of the Republic of Armenia (HAC RA).

The journal «**Scientific Artsakh**» is posted on www.elibrary.ru website.

Журнал «**Научный Арцах**» включен в список научных периодических изданий, принятых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (BAK RA).
Журнал «**Научный Арцах**» размещен на сайте www.elibrary.ru.

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2022

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Համարը հրատարակության է երաշխավորել
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Լախագահ՝ Արամ ՍԻՄՈՆՅԱՆ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ
ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Թեմինա ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ

Անդամներ՝

Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Լենա ԱՄՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Տառագոնա, Իսպանիա**)

Ածորուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հրանտ ԱՎԱԼԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ

Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ջուլիետա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Վլադիսլավ ԳՐՈՒԶԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Կոստրոմա, ՌԴ**)

Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Արման ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գայանե ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ալֆրեդ դե ԶԱՅԱՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ժնև, Շվեյցարիա**)

Սեյրան ԶԱԶԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մարեկ ԺԵՅՄՈՒ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Օլշտին, Լեհաստան**)

Նատալյա ԿՈՎԿԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Մինսկ, Բելառուս**)

Վալենտինա ԼԱՊԵՎԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ**)

Օտտո ԼՈՒԻՏԵՐՅԱՆԼՆՏ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Համբուրգ, Գերմանիա**)

Ռուզաննա ՀԱՎՈՐՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ

Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, մշակութաբանության դոկտոր, դոցենտ (**Լվով, Ուկրաինա**)

Նազիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գագիկ ԴԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Էդիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

Ամիր ՉԱԲՐԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ելու Յորք, ԱՄՆ**)

Գուրգեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր (**Ելուրեքերգ, Գերմանիա**)

Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Ռուբեն ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Մաքսիմ ՎԱՍԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Դոնի Ռոստով, ՌԴ**)

Քրիստինա դը ՎԱՐԴԱՎԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Լոնդոն, Մեծ Բրիտանիա**)

Գարիկ ԶԵՈՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Տիգրան ԶՈՉԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 1(12), 2022, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատարակչություն, 2022,
320 էջ:

*«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2022 թ. 1-ին (12-րդ) համարի
տպագրությանն աջակցել է «Hi-Am» բարեգործական հիմնադրամը:*

The Issue is Recommended for Publication by the Editorial Council of the Journal «Scientific Artsakh».

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: **Aram SIMONYAN**, Director of Institute for Armenian Studies of YSU, NAS RA Associate Member, Doctor of History, Professor

Editor-in-Chief: **Avetik HARUTYUNYAN**, Ph.D. in Law, Associate Professor

Deputy Editor-in-Chief: **Tehmina MARUTYAN**, Ph.D. in Philology, Associate Professor

Members:

Anna ASATRYAN, Doctor of Arts, Professor

Lena ASRYAN, Doctor of History (**Tarragona, Spain**)

Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor

Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor

David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor

Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor

Amit CHHABRA, Doctor of Law, Professor (**New York, USA**)

Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor

Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor

Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor

Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (**Kostroma, Russia**)

Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor

Nazik HARUTYUNYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Irina HAYUK, Doctor of Cultural Studies, Associate Professor (**Lviv, Ukraine**)

Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor

Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor

Natalia KOVKEL, Ph.D. in Law, Associate Professor (**Minsk, Belarus**)

Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (**Moscow, Russia**)

Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (**Hamburg, Germany**)

Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economics, Professor

Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor

Karen NERSISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor

Gurgen PETROSSIAN, Doctor of Law (LL.M.) (**Nuremberg, Germany**)

Ruben SAFRASTYAN, Academician of NAS RA, Doctor of History, Professor

Hayk SARGSYAN, Doctor of Economics, Professor

Christian de VARTAVAN, Doctor of History (**London, Great Britain**)

Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (**Rostov-on-Don, Russia**)

Arman YEGHIAZARYAN, Doctor of History, Professor

Gayane YEGHIAZARYAN, Doctor of Philology, Professor

Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor

Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor (**Geneva, Switzerland**)

Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (**Olsztyn, Poland**)

Scientific Artsakh, № 1(12), 2022, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2022, 320 pages.

The publication of the 1st (12th) 2022 Journal «Scientific Artsakh» was supported by «Hi-Am» Charity Foundation.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: Арам СИМОНЯН, директор Института арменоведческих исследований ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор

Главный редактор: Аветик АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Заместитель главного редактора: Теймина МАРУТЯН, кандидат филологических наук, доцент

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор

Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор

Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент

Назик АРУТЮНЯН, доктор педагогических наук, профессор

Анна АСАТРЯН, доктор искусствоведения, профессор

Лена АСРЯН, доктор исторических наук (Таррагона, Испания)

Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент

Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор

Кристиан де ВАРДАВАН, доктор исторических наук (Лондон, Великобритания)

Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)

Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор

Ирина ГАЮК, доктор культурологии, доцент (Львов, Украина)

Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)

Джульетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор

Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор

Арман ЕГИАЗАРЯН, доктор исторических наук, профессор

Гаяне ЕГИАЗАРЯН, доктор филологических наук, профессор

Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)

Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор (Женева, Швейцария)

Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор

Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор

Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор

Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент (Минск, Беларусь)

Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор

Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)

Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)

Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор

Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор

Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент

Гурген ПЕТРОСЯН, доктор юридических наук (Нюрнберг, Германия)

Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор

Рубен САФРАСЯН, академик НАН РА, доктор исторических наук, профессор

Амит ЧАБРА, доктор юридических наук, профессор (Нью-Йорк, США)

Научный Арцах, № 1(12), 2022, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2022, 320 страниц.

Публикация 1(12) номера 2022 года журнала «Научный Арцах» была осуществлена при содействии благотворительного фонда «Hi-Am».

ԲՈՎԱՆԴԱՎՈՒԹՅՈՒՆ **CONTENTS** **СОДЕРЖАНИЕ**

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Ավետիք Չարությունյան. Սահմանադրությունների ընդունման 1500-ամյա պատմությունն Արցախում (հայերեն).....	10
Avetik Harutyunyan. 1500-Year History of the Adoption of Constitutions in Artsakh (in Armenian)	
Аветик Арутюнян. 1500-летняя история принятия конституций в Арцахе (на армянском)	
Վահե Թորոսյան. Սոքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունքի առանձին բաղադրիչները և հավաքական էությունը (հայերեն).....	27
Vahe Torosyan. Individual Components and Collective Essence of the Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion (in Armenian)	
Вале Торосян. Отдельные компоненты и обобщенная сущность права на свободу мысли, совести и религии (на армянском)	
Նորայր Ավագյան. Լիցենզավորումը՝ որպես առանձին տեսակի վարչական վարույթ (Արցախի Հանրապետության օրենսդրության գիտագործնական վերլուծություն) (ռուսերեն).....	35
Norayr Avagyan. Licensing as a Separate Type of Administrative Procedure (Legislation of Artsakh Republic Scientific-Practical Analysis) (in Russian)	
Норайр Авагян. Лицензирование как отдельный вид административного производства (научно-практический анализ законодательства Республики Арцах) (на русском)	

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Գևորգ Ստեփանյան. Հայերի էթնիկ զտումների և ցեղասպանական քաղաքականության իրագործման փուլերն Արևելյան Այսրկովկասում (XI-XX դդ.) (մաս 3) (հայերեն).....	45
Gevorg Stepanyan. The Stages of Implementation of the Policy of Ethnic Cleansing and Genocide of Armenians in the Eastern Ciscaucasus (11th-20th cc.) (Part III) (in Armenian)	
Геворг Степанян. Этапы осуществления этнических чисток армян и геноцидальной политики в Восточном Закавказье (XI-XX вв.) (часть III) (на армянском)	
Նաիրա Համբարձումյան. Կ. Պոլսի մշակութային, բարեգործական և պարզասիրաց ընկերությունների և միությունների դերակատարությունը կանանց ազատագրության գործընթացներում XIX դարի երկրորդ կեսին (հայերեն).....	61
Naira Hambardzumyan. The Role of Cultural, Charitable and Simplicity Companies and Unions in the Process of Women's Emancipation in the Second Half of the 19 th Century in Constantinople (in Armenian)	
Наира Амбарцумян. Роль культурных, благотворительных организаций и союзов милосердия в процессе женской эмансипации во второй половине 19 века в Константинополе (на армянском)	

**ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ,
ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE,
ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР**

Թամար Հայրապետյան, Գոհար Մելիքյան. Գորգագործության թեման ռուսալեզու մատենաշարում (СМОМПК) տպագրված Արցախի հեքիաթներում (ռուսերեն).....71

Tamar Hayrapetyan, Gohar Melikyan. The Theme of Carpet Weaving in Artsakh Tales from the «Collection of Materials for Describing Places and Tribes of the Caucasus» (in Russian)

Тамар Айрапетян, Гоар Меликян. Тема ткачества ковров в арцахских сказках, напечатанных в СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа) (на русском)

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

Արմեն Ներսիսյան. Հայկական քաղաքակրթության հայտը նոր աշխարհակարգի հաստատման գործընթացում (հայերեն).....81

Armen Nersisyan. Application of Armenian Civilization in the Process of Establishing a New World Order (in Armenian)

Армен Нерсисян. Заявка армянской цивилизации в процессе утверждения нового миропорядка (на армянском)

Էդգար Զալանթարյան, Անի Ներսիսյան. Սոցիալական քաղաքականության հարցի շուրջ. ՀՀ և ԳԴՀ օրինակը (հայերեն).....89

Edgar Kalantaryan, Ani Nersisyan. On the Issue of Social Policy: the Example of the Republic of Armenia and the Federal Republic of Germany (in Armenian)

Эдгар Калантарян, Ани Нерсисян. К вопросу о социальной политике: пример РА и ФРГ (на армянском)

Մարիամ Թոփակյան. Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների համատեքստում (հայերեն).....102

Mariam Topakyan. Nagorno-Karabakh Conflict in the Context of France-Turkey Relations (in Armenian)

Мариам Топакян. Нагорно-Карабахский конфликт в контексте франко-турецких отношений (на армянском)

Ռաֆիկ Խաչատրյան. Թուրքիայի պետական քաղաքականությունը Կիպրոսում կղզու հյուսիսի օկուպացիայից հետո (1974-1983 թթ.) (անգլերեն).....115

Rafik Khachatryan. Turkey’s State Policy on Cyprus after the Occupation of the North of the Island (1974-1983) (in English)

Рафик Хачатрян. Государственная политика Турции на Кипре после оккупации северной части острова (1974-1983 гг.) (на английском)

Տիգրան Մուղնեցյան. Ընտրական համակարգի ազդեցությունը կուսակցական համակարգի վրա և կառավարման ձևից կախված ընտրական համակարգի վարքագիծը (անգլերեն).....128

Tigran Mughnetsyan. On the Discussion about the Effect of Electoral System on Party System and its Performance Regarding the Governance System (in English)

Тигран Мугнецян. О воздействии избирательной системы на партийную систему и ее зависимость от формы правления (на английском)

- Նուշիկ Պետրոսյան.** Գերմանիայի քաղաքականությունը Անդրկովկասում անկախ հանրապետությունների հռչակման նախօրեին (հայերեն).....135
- Nushik Petrosyan.** German Policy on the Eve of the Declaration of Independent Republics in the Transcaucasus (in Armenian)
- Нушик Петросян.** Политика Германии в Закавказье накануне провозглашения независимых республик (на армянском)

ԼԵՇՉԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, LINGUISTICS, ЛИНГВИСТИКА

- Լուսիկ Յովակիմյան.** Անգլերենի ուսուցման ժամանակակից համատեքստը բուհերի ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում (հայերեն).....146
- Lusik Hovakimyan.** Modern Context of Teaching English in Non-Linguistic Faculties at Higher Education Institutions (in Armenian)
- Лусик Овакимян.** Современный контекст обучения английскому языку на неязыковых факультетах в вузе (на армянском)
- Գոհար Սկրտչյան.** Ռուս-հայերեն բժշկական տերմինների կազմության եղանակների մասին (ռուսերեն).....156
- Gohar Mkrtchyan.** On Some Ways of Formation of Russian-Armenian Medical Terms (in Russian)
- Гоар Мкртчян.** О способах образования русско-армянских медицинских терминов (на русском)

- Էլյա Դավթյան.** Ժամանակակից քաղաքական հանդուրժողականության մշակութային հայեցակետերը Ամերիկայում, Ֆրանսիայում և Հայաստանում (անգլերեն).....163
- Elya Davtyan.** Cultural Aspects of Contemporary Political Tolerance in United States, France and Armenia (in English)
- Эля Давтян.** Культурные аспекты современной политической толерантности в Америке, Франции и Армении (на английском)

ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, JOURNALISM, ЖУРНАЛИСТИКА

- Աննա Սկրտչյան.** Հայ հրապարակախոսների արցախյան շեշտադրումները և դրանց դրսևորումները հայաստանյան մամուլում (1988-1991 թթ.) (հայերեն).....175
- Anna Mkrtchyan.** Accents on Artsakh of Armenian Publicists and their Presentation in the Armenian Press (1988-1991) (in Armenian)
- Анна Мкртчян.** Арцахские акценты армянских публицистов и их проявления в армянской прессе (1988-1991 гг.) (на армянском)

ՄԱՆԿԱԿԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ, PEDAGOGY, ПЕДАГОГИКА

- Մերի Յովհաննիսյան.** Մտագրոհը՝ որպես փոխներգործուն (ինտերակտիվ) ուսուցման մեթոդ (հայերեն).....187
- Meri Hovhannisyanyan.** Brainstorming as Method of Interactive Learning (in Armenian)
- Мери Оганнисян.** Мозговой штурм как метод интерактивного обучения (на армянском)

- Գագիկ Ավետիսյան.** Արցախի Հանրապետության պատմամշակութային կոթողների ուսումնասիրումը «Զրույցներ արվեստի մասին» թեմատիկ դասընթացների շրջանակում (հայերեն).....196
- Gagik Avetisyan.** The Study of Historical and Cultural Monuments of the Republic of Artsakh in the Framework of Thematic Courses «Conversations about Art» (in Armenian)
- Гагик Аветисян.** Изучение историко-культурных памятников Республики Арцах в рамках тематических курсов «Беседы об искусстве» (на армянском)

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Հայկ Սարգսյան, Ռուբեն Գևորգյան, Կարինե Մինասյան. Թվայնացումը, Էլեկտրոնային կառավարման համակարգերը և ինստիտուտների փոխակերպումը (հայերեն).....205

Hayk Sargsyan, Ruben Gevorgyan, Karine Minasyan. Digitalization, E-Governance and Institutional Transformation (in Armenian)

Гайк Саргсян, Рубен Геворгян, Карине Минасян. Цифровизация, электронное правительство и институциональная трансформация (на армянском)

Ասոմ Սարգարյան, Էմիլ Գրիգորյան. Նորարարական գործունեության հարկային խթանման միջազգային փորձը և Հայաստանի Հանրապետությունում դրա տեղայնացման հնարավորությունները (հայերեն).....222

Atom Margaryan, Emil Grigoryan. International Experience of tax Promotion of Innovation Activities and the Opportunities for its Localization in the Republic of Armenia (in Armenian)

Атом Маргарян, Эмил Григорян. Международный опыт налогового продвижения инновационной деятельности и возможности его локализации в Республике Армения (на армянском)

Արփենիկ Սուրադյան, Կամո Դավթյան. Կապիտալի ներհոսքի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսական աճի վրա (հայերեն).....239

Arpenik Muradyan, Kamoo Davtyan. Capital Inflow Influence on the Economic Growth of the Republic of Armenia (in Armenian)

Арпеник Мурадян, Камо Давтян. Влияние притока капитала на экономический рост Республики Армения (на армянском)

Լուսինե Ծալեցյան. Գյուղատնտեսության մրցունակությունը պայմանավորող գործոնների դասակարգման հատկանիշները և դրա գնահատման չափանիշների կատարելագործման մոտեցումները (հայերեն).....251

Lusine Tspnetsyan. Competitiveness of Agriculture Features of the Classification of Determining Factors and Approaches to Improving the Criteria for its Assessment (in Armenian)

Лусине Цпнецян. Конкурентоспособность сельского хозяйства, особенности классификации определяющих факторов и подходы к совершенствованию критериев его оценки (на армянском)

Մհեր Շահինյան. ՀՀ արդյունաբերության արտադրողականության գործոնների վերլուծություն (հայերեն).....271

Mher Shahinyan. Analysis of RA Industry Productivity Factors (in Armenian)

Мгер Шагинян. Анализ факторов производительности промышленности Республики Армения (на армянском)

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԵՏԱԶՈՏՈՂԻ ԱՄԲՈՆ
TRIBUNE OF YOUNG RESEARCHER
ТРИБУНА МОЛОДОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

Գյուլնարա Դանիելյան. Երջանկության տնտեսագիտություն. գործոններ՝ ավանդական տնտեսագիտությունից անդին (անգլերեն).....287

Gyulnara Danielyan. The Economics of Happiness: Factors beyond the Traditional Economy (in English)

Гюльнара Даниелян. Экономика счастья: факторы, выходящие за рамки традиционной экономики (на английском)

- Լուսինե Հովհաննիսյան.** Պաշտպանության իրավունքի լիարժեք իրացման ոլորտում առկա որոշ հիմնախնդիրներ քրեական դատավարությունում (հայերեն).....294
- Lusine Hovhannisyán.** On Some Issues of Full Realization of the Right to Defense in Criminal Procedure (in Armenian)
- Лусине Оганесян.** О некоторых вопросах полной реализации права на защиту в уголовном процессе (на армянском)

ՓՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, РЕЦЕНЗИИ, REVIEWS

- Арзуманян Ашот Мартиросович.** «Тайна булата», «Советакан грех», 1976г., 536 с. (на русском).....303
- Лусине Мовсисян.** «Армяно-азербайджанский разговорник», Ереван, 2022, 64 с. (на русском).....311

- «ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները**313
- The requirements for the journal «SCIENTIFIC ARTSAKH»**315
- Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»**.....316

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

**ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՄԱՆ
1500-ԱՄՅԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ* 1**

ՐՏԴ 342.4

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-10

ԱՎԵՏԻԶ ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) հիմնադիր նախագահ,
«Արցախ» գիտահետազոտական ինստիտուտի տնօրեն,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր,
ԼՂՀ նախագահին առընթեր սահմանադրական բարեփոխումների հանձնաժողովի քարտուղար (2016 թ.),
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն
avetiq.hh@gmail.com

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությունների և դրանց պատմական նախատիպերի ընդունման 1500-ամյա պատմությունը: Հետազոտությունն արդիական է նրանով, որ դարաբաղա-ադրբեջանական հակամարտության դեռևս չլուծված պայմաններում անհրաժեշտ է հայ և օտարերկրյա մասնագետներին ներկայացնել Արցախի՝ նաև պետաիրավական առումով հայկական լինելու անվիճարկելի փաստը:

Նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ արխիվային փաստաթղթերի և գիտական նյութերի հիման վրա ուսումնասիրել V դարից մինչև մեր օրերն Արցախում ընդունված Սահմանադրությունների և դրանց նախատիպերի պատմությունը: Հետազոտության ընթացքում օգտագործված մի շարք փաստաթղթեր առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են անալիզի, սինթեզի, ինդուկցիայի, դեդուկցիայի և պատմահամեմատական մեթոդները:

Հետազոտության շրջանակներում կատարված հիմնական եզրահանգումն այն է, որ թե՛ 1500 տարի առաջ, թե՛ հիմա արցախցիները սովոր են ինչպես հասարակական, այնպես էլ պետության հետ հարաբերությունները կառուցել համընդունելի կանոնների կամ նորմերի հիման վրա. եթե մեկուկես հազարամյակ առաջ այն ուներ կանոնական բնույթ, ապա մեր օրերում այն հիմնականում իրավական նորմերով է կարգավորվում:

Հնայած այն հանգամանքին, որ 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին անկախ պետության հռչակմամբ Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության

* Հոդվածը ներկայացվել է 03.03.2022 թ., գրախոսվել՝ 23.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

1 Հետազոտությունն իրականացվել է Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցությամբ՝ SCS20-009 գիտական թեմայի շրջանակներում:

դեմ պատերազմ սկսեց, և երկիրը կանգնած էր գոյաբանական լուրջ խնդիրների առաջ, այնուհանդերձ քայլեր են ձեռնարկվել Սահմանադրության մշակման աշխատանքներ սկսելու ուղղությամբ:

Ինչպես 2006 թ., այնպես էլ 2017 թ. Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությունն աչքի են ընկնում արժեքանական ծանրաբեռնվածությամբ, որը կարող է պարարտ հիմք հանդիսանալ երկրում սահմանադրականության զարգացման գործում: Սրան զուգահեռ պետք է արձանագրել, որ Սահմանադրության փաստացի առկայությունն ինքնին դեռևս որևէ հարց չի լուծում, քանի դեռ օրենսդրությունն ամբողջապես չի համապատասխանում Սահմանադրությանը, սահմանադրական արժեքները չեն կազմում օրենսդրության միջուկը, իսկ իրավակիրառական պրակտիկան հիմնված չէ Սահմանադրության և դրա արժեքային համակարգի հաշվառմամբ ստեղծված օրենսդրության անշեղ կատարման վրա:

Հիմնաբառեր՝ Վաչագան Բարեպաշտ, Աղվեն, Կանոնական սահմանադրություն, Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետություն, սահմանադրական հանձնաժողով, Սահմանադրություն, սահմանադրական հանրաքվե:

Ներածություն

Կյանքում լայնորեն կիրառվող իրավական եզրույթներից մեկը *սահմանադրությունն* է, որն անանց արժեք է թե՛ պետության, թե՛ հասարակության և թե՛ անձի համար: Մասնագիտական գրականության մեջ բազմաթիվ են սահմանադրության վերաբերյալ բնորոշումները, և բոլորի հիմքում ընկած է հետևյալ գաղափարը՝ սահման դնել, սահմանել, բնորոշել անհատի իրավունքները, հասարակության իրավունքները և պետության ու կառավարության պատասխանատվությունը սեփական ժողովրդի հանդեպ:

«Սահմանադրություն» հասկացությունը լատիներենում (*constitutio*) նշանակում է «հիմնել», «սահմանել»: Սակայն ամեն մի «հիմնում» կամ «սահմանում» «սահմանադրում» կամ «սահմանադրություն» չէ:

Նոր հայկազյան բառարանը «սահմանադրություն» հասկացության չափազանց ուշագրավ մեկնաբանություն է ներկայացնում՝ «որոշումն սահմանաց եւ Տեսչութիւն վերին», ինչը, ըստ պրոֆեսոր Գագիկ Հարությունյանի, ենթադրում է՝

1. դա որոշում է, վճիռ, «օրինադրութիւն»,

2. այն ունի սահմանային նշանակություն. իրենից այն կողմ, իրենից վեր կամ գերակա «որոշում» լինել չի կարող,

3. «տեսչութիւն վերին» արտահայտությունը, փոխյուրացնելով նման «որոշման» սահմանային ու գերակա բնույթը, հատուկ ընդգծում է դրա հիմքում ընկած անփոփոխելի «ի վերուստ տրված» արժեքների առկայությունը (Հարությունյան Գ. 24-25):

«Սահմանադրություն» երևույթի մասին մեր մտորումները հիմք են տալիս այն բնորոշելու հետևյալ կերպ. «սահմանադրությունը հստակ արժեհամակարգի վրա խարսխված, բարձրագույն իրավաբանական ուժով օժտված իրավաքաղաքական փաստաթուղթ է, որի ընդունման նպատակն է կարգավորել հասարակական հարաբերությունները, երաշխավորել մարդու՝ որպես բարձրագույն արժեքի բնականոն կենսագործունեությունը և զարգացումը հասարակությունում, այդ նպատակով ստեղծել բարենպաստ մթնոլորտ, պաշտպանել նրա իրավունքներն ու ազատությունները, սահմանել պետության կառուցվածքն ու գործառնությունը» (Հարությունյան Ա., *Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության*

Սահմանադրության արժեքանական առանձնահատկությունները և սահմանադրականության հետագա զարգացման հիմնախնդիրները 49-50):

Վաչագան Բարեպաշտի Կանոնական Սահմանադրությունը

Հայոց աշխարհը, մասնավորապես նրա արցախյան հատվածը, իրավամբ ու առանց չափազանցության, կարելի է համարել սահմանադրության համաշխարհային օրրաններից մեկը: Մեզանից ավելի քան մեկուկես հազարամյակ առաջ՝ 488 թ. մայիսի 20-ին, Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի թագավոր Վաչագան Բարեպաշտի կողմից Աղվեն ամառանոցում հրավիրված ժողովի ընթացքում ընդունվել է 21 կանոններից բաղկացած Կանոնական Սահմանադրությունը, որը մինչև այսօր պահպանվող հայերեն հնագույն օրենքների ժողովածուն է:

Այդ կանոնները կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի, որոնք ավարտվում են եզրափակիչ կանոնով:

Վաչագան Բարեպաշտը և նրա գումարած եկեղեցական ժողովի մյուս մասնակիցներն առավելագույն հետևողականություն են ցուցաբերել բոլոր տեսակի վիճահարույց խնդիրների («բազում հակառակությունք լինելին...») լուծումներն ընդգրկելու գործում: Այս կանոնները կարգավորում են, իհարկե, նախևառաջ **հարկային խնդիրները**. ինչ և ինչպես պետք է մուծեն հասանելիքն աշխարհիկ տարբեր խավերը հոգևորականներին («ընծայ», «հոգևոյնմասն», «պտուղ», «հաս», «տասանորդ»), իսկ վերջիններս՝ իրենց ավագներին: Հաջորդ խնդիրը **հոգևորականների տարբեր խմբերի**, ինչպես նաև նրանց և աշխարհիկ ավատատերերի զանազան խմբերի միջև իրավասությունների հստակ սահմանազատումն է բոլոր ոլորտներում: Կանոններում լուծված են մի շարք **քրեական խնդիրներ** («Քրիստոնեայ մարդ, որ կռուի եւ արիւն հեղու...»), **ամուսնական իրավունքի հարցեր**: Ի վերջո, հատուկ սահմանված են **պատիժները** հեթանոսական սովորույթներով շարժվողների համար («զգէտս հարցանէ...», «այնք, որ կոծ դենն»), որոշ դեպքերում էլ՝ **բարոյագիտական կանոններ** («Եթէ աշխարհական ոք յերիցու կամ ի սարկաւազի վերայ բամբասանս դնիցէ...») և անգամ **բարեգործության նորմեր** («անաշխարհիկն զհոգեցատուրն յեկեղեցին տարցէ») (Սահմանադրական մշակույթի արժեքանական ակունքները հայ ժողովրդի հազարամյա տարեգրության ծայքերում 123):

Հատկանշական է, որ այն մշակվել և ընդունվել է ժամանակի աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանության ներկայացուցիչների լայն ընդգրկմամբ, իսկ ընդունվելուց հետո բոլորը երդում են տվել հավատարիմ լինել սահմանադրությանը, ստորագրել են դրա համար և կնքել իրենց մատանիներով: Իսկ վերջում արդեն առավել լիարժեք դարձնելու համար այն կնքվել է թագավորի մատանիով:

Ուշագրավ է, որ հենց այդ ժամանակ է հայ իրականության մեջ առաջին անգամ գործածվել «սահմանադրություն» բառը, որն էլ նպաստել է թե՛ Արցախում և թե՛ ընդհանրապես Հայաստանում սահմանադրական մշակույթի ձևավորմանն ու զարգացմանը:

Եթե Վաչագան Բարեպաշտի Կանոնական Սահմանադրությունը դեռևս V դարում հայոց մեջ ձևավորել ու ամրապնդել է սահմանադրորեն ապրելու գաղափարը, ապա մեկուկես հազարամյակ անց գրեթե նույն տարածքում Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության հռչակմանը հաջորդող քայլերը ևս վկայում են, որ հայ ժողովրդին ներհատուկ է սահմանադրության տառին ու ոգուն համապատասխան ապրելու հատկանիշը:

Ինչպես Կիմ Ղահրամանյանն է նշում, «1500 տարի շարունակ այդ Սահմանադրությունն ուղղակիորեն, թե անուղղակիորեն ծառայում է այդ հողի վրա իրավական գիտակցության ձևավորմանը, իրավակարգի ամրապնդմանը և որպես

այդ ամենի գլխավոր նպատակ՝ դարավոր հայ հողի պաշտպանությունը: Հայ իրավագիտական մտքի 1500-ամյա հուշարձանն այսօր էլ շարունակում է ծառայել այդ հողի բնիկ տերերին» (Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի սահմանադրությունը 65-66):

Վաչագան Բարեպաշտից հետո՝ մինչև XX դարը, Արցախի տարածքում բնակվող հայերի կողմից որևէ սահմանադրություն, որը գործել է ընդունվելուց հետո, հայտնի չէ¹, և այդ մեկուկես հազարամյակն ավելի շատ կարելի է բնորոշել որպես օտար զավթիչների կողմից Արցախը տիրելու ու լծի տակ պահելու ժամանակաշրջան, որին արցախահայությունը մշտապես պատասխանել է դիմադրությամբ, ազատագրական շարժումներով, նաև ինքնիշխանության տարրեր ունեցող կազմավորումների միջոցով:

Ադրբեջանի կողմից Արցախին «շնորհված» Սահմանադրությունը

Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի վերաբերյալ որևէ փաստաթուղթ ունենալու հարցը բազմիցս քննարկվել է Խորհրդային Ադրբեջանի կուսակցական և պետական մարմիններում: Վերջնական արդյունքում Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի նախագահությունը 1924 թ. հուլիսի 1-ին ստեղծեց հանձնաժողով՝ Լեռնային Ղարաբաղի մասին կանոնադրություն մշակելու համար: Հանձնաժողովի նախագահ նշանակվեց Խորհրդային Ադրբեջանի ներքին գործերի ժողկոմ և Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Մ. Բաղիրովը, անդամներ՝ Թ. Ալիևը և մարզի գործադիր իշխանության ղեկավար Ա. Ղարաբյոզյանը: Հանձնաժողովի կողմից մշակված «Ինքնավար մարզի Սահմանադրության նախագիծ» փաստաթուղթը քննարկվեց Ադրբեջանի ԿԿ նախագահության 03.07.1924 թ. նիստում և արժանացավ հավանության: Միաժամանակ առաջարկվեց Ադրբեջանի կենտգործկոմի նախագահությանը Սահմանադրության նախագիծը շտապ բերել «խորհրդային տեսքի» ու հրապարակել թուրքերեն, հայերեն ու ռուսերեն: Սահմանադրությունը հայերեն և արաբատառ թուրքերեն առաջին անգամ հրապարակվեց Բաքվում հայերեն լույս տեսնող Ադրկոմկուսի ԿԿ օրգան «Կոմունիստ» թերթի 1924 թ. հուլիսի 6-ի համարում («Կոմունիստ» թերթ 2): Նույն օրը Բաքվում ռուսերեն լույս տեսնող «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը շնորհավորեց Ղարաբաղի գյուղացիությանը «հուլիսի 6-ի» կապակցությամբ: Սահմանադրությունը «խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում արտատպվեց 1924 թ. հուլիսի 24-ի համարում:

Սահմանադրությունը կազմված է նախաբանից (պրեամբուլա) և 4 բաժնից՝ 1. Ընդհանուր հիմունքներ, 2. Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի տարածությունը, 3. Կենտրոնական իշխանության կազմակերպումը, 4. Իշխանության կազմակերպումը տեղերում:

Լեռնային Ղարաբաղի Սահմանադրությունը «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը տպագրեց իր 1924 թ. նոյեմբերի 26-ի համարում, որտեղ այդ փաստաթուղթը կոչվում էր ոչ թե «Սահմանադրություն», այլ «Կանոնադրություն», իսկ «Ինքնավար շրջան» հասկացությունը փոխարինվել էր «Ինքնավար մարզ» հասկացությամբ: Չնայած դրան՝ մարզի ղեկավարներն իրենց որոշումներում և գրագրություններում կիրառում էին «Սահմանադրություն» եզրույթը (Հովսեփյան 183-187):

¹ Գանձակում ծնված հայ մտածող-գիտնական և օրենսդիր Մխիթար Գոշը 1184 թ. գրեց իր հայտնի «Դատաստանագիրք» աշխատությունը, որը հայերի մեջ ձեռք բերեց հիմնական օրենսդրական ակտի նշանակություն և տարածվեց Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ այն գաղութներում, որտեղ հայ համայնքը ձեռք էր բերել ներքին ինքնավարության իրավունք: Սուղանում այսօր էլ՝ հայ համայնքի անդամների քաղաքացիական գործեր լսելիս, պետական դատարանը կիրառում է «Գիրք Դատաստանին»:

**ԼԵՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ (ԱՐՑԱԽԻ) ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱՀՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ՊԵՏԱՌԻԹՅՈՒՆ**

**1991 թ. Նոյեմբերի 28-ի Ժողպատգամավորների խորհրդի և
1992 թ. Գերագույն խորհրդի որոշումները**

Ինչպես հայտնի է, հայկական երկրորդ հանրապետությունն իր անկախությունը հռչակել է 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին՝ Ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանում ընդունելով «ԼՂՀ հռչակման մասին» հռչակագիր:

Ժողպատգամավորների ընդունած որոշման վերաբերյալ Ժողովրդի կարծիքը բացահայտելու և դրա միջոցով որոշմանը բարձրագույն իրավաբանական ուժ հաղորդելու նպատակով 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին կայացել է անկախության հանրաքվե, որին դրված էր հետևյալ հարցը. «Համաձայն ե՞ք Դուք, որպեսզի հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը լինի անկախ պետություն, ինքնուրույն որոշելով համագործակցության ձևն ուրիշ պետությունների ու ընկերակցությունների հետ» (ԼՂՀ պետական արխիվ (ՊԱ), ֆոնդ 1, ցանկ 2, կապ 28, պայմանական միավոր 331, թերթ 65): ԼՂՀ անկախության հանրաքվեի մասնակիցների ճնշող մեծամասնությունը՝ 99,89 %-ը, կողմ է արտահայտվել ԼՂՀ անկախությանը, ինչի «արդյունքում Ժողովրդի միաձայն քվեի միջոցով իրավաբանորեն հաստատվել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության՝ որպես ինքնիշխան, ժողովրդավարական և իրավական պետության կառուցման հայեցակարգը, այսինքն՝ այդ պետաիրավական ակտը բավարար հիմք է հանդիսացել անկախ պետականություն հիմնադրելու համար» (Հարությունյան Ա., 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի անկախության հանրաքվեի դերն Արցախի Հանրապետության կազմավորման գործընթացում 107-120):

Այս երկու կարևոր իրադարձությունների միջակայքում տեղի են ունեցել սահմանադրության ընդունմանն առնչվող գործընթացներ, որոնց մասին գրեթե գիտական անդրադարձներ չկան: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրության ընդունման անհրաժեշտության մասին խոսվում էր դեռևս Հանրապետության հռչակման առաջին օրերին: Այսպես, ԼՂՀ Ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի գործկոմը 1991 թ. Նոյեմբերի 28-ին տեղի ունեցած 17-րդ, Նիստի ժամանակ ընդունեց թիվ 4/146 որոշումը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Հիմնական օրենքի՝ ԼՂՀ Սահմանադրության մշակման հանձնաժողովի կազմավորման մասին» (ԼՂՀ ՊԱ, ֆոնդ 1, ցանկ 2, կապ 28, պայմանական միավոր 330, թերթ 10-11): Հանձնաժողովը կազմված էր 14 անդամներից, որը նախագահում էր ԼՂՀ գործկոմի նախագահ Լեռնարդ Պետրոսյանը: Որոշման 2-դ կետի համաձայն՝ հանձնաժողովը մեկամսյա ժամկետում՝ մինչև դեկտեմբերի 28-ը, Ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի գործկոմի քննարկմանը պետք է ներկայացներ ԼՂՀ հիմնական օրենքի նախագիծը:

Հաջորդիվ ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը 1992 թ. հունիսի 5-ին ընդունեց թիվ Ն-0045ա-1 որոշումը՝ «ԼՂՀ Սահմանադրության մշակման հանձնաժողով ստեղծելու մասին» (ԼՂՀ Ազգային ժողովի ընթացիկ արխիվը): Որոշման համաձայն՝ հանձնաժողովը կազմված էր 25¹ հոգուց, որի նախագահ էր նշանակվել ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի տեղակալի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը, իսկ տեղակալ՝ նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Բորիս Առուշանյանը: Հանձնաժողովին հանձնարարվել էր 3-օրյա ժամկետում անցկացնել իր առաջին

¹ Չնայած որոշման մեջ նշված է, որ հանձնաժողովի կազմը բաղկացած է 25 հոգուց, սակայն կցված ցուցակում 24-ն են, ներառյալ նախագահը:

նիստը և նախատեսել առաջին ընթերցմամբ ընդունելու համար Սահմանադրության բաժինների նախապատրաստման ու մշակման կոնկրետ ժամկետները:

Վերոհիշյալ երկու որոշումներն այդպես էլ կյանքի չեն կոչվել, քանի որ նորահռչակ ԼՂՀ-ի դեմ Ադրբեջանի սանձազերծած լայնամասշտաբ ագրեսիայի պատճառով երկրի ռազմաքաղաքական դեկավարության ուշադրության վեկտորը սևեռված էր պետության անվտանգության ու ազգաբնակչության խաղաղ գոյակցության հարցերին:

1992 թ. հունվարի 6-ի «Պետական անկախության մասին» հռչակագրի ընդունումից հետո՝ հունվարի 8-ին, ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունվել է «ԼՂՀ պետական անկախության հիմունքների մասին» ԼՂՀ սահմանադրական օրենքը, որը կարելի է համարել ԼՂՀ Սահմանադրության նախատիպը:

Սահմանադրական հանձնաժողովների ստեղծումը 1996-2004 թթ.

Արցախյան գոյամարտի ավարտից և 1994 թ. մայիսի 12-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության, Ադրբեջանի Հանրապետության ու Հայաստանի Հանրապետության միջև կրակի և ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին անժամկետ համաձայնագրի ստորագրումից հետո ընկած ժամանակաշրջանում Սահմանադրության մշակման աշխատանքների ընթացքավորմանն ուղղված առաջին քայլը «Սահմանադրական հանձնաժողով ստեղծելու մասին» ԼՂՀ Ազգային ժողովի 1996 թ. ապրիլի 9-ի թիվ Ն-0096-1 որոշումն էր: Հանձնաժողովի նախագահը ԼՂՀ նախագահ Ռոբերտ Զոչարյանն էր, տեղակալը՝ Ազգային ժողովի նախագահ Արթուր Թովմայանը, իսկ 16 անդամները ներկայացնում էին երկրի պետական իշխանության մարմիններն ու գիտական հաստատությունները: Այս որոշումը որևէ դրական տեղաշարժ չգրանցեց երկրի Հիմնական օրենքի ընդունման գործում:

ԼՂՀ անվտանգության խորհրդի քարտուղար Սլավա Ավանեսյանը 1998 թ. օգոստոսի 12-ի թիվ 3-02/3 գրությամբ Ազգային ժողովի նախագահ Օլեգ Եսայանին է ներկայացրել Անվտանգության խորհրդի նիստում հաստատված ԼՂՀ Սահմանադրության մշակման հանձնաժողովի մոտավոր կազմը, ինչին հաջորդել է ԼՂՀ Ազգային ժողովի նախագահության 1998 թ. սեպտեմբերի 4-ի թիվ Ն. Խ.-0070-1 որոշումը, ըստ որի՝ *«հավանություն տալ ԼՂՀ անվտանգության խորհրդի նիստի հավանությանն արժանացած ԼՂՀ սահմանադրական հանձնաժողովի կազմին և ներկայացնել Ազգային ժողովի հաստատմանը»:*

Ազգային ժողովի նախագահության որոշմանը հաջորդել է ԼՂՀ Ազգային ժողովի 1998 թ. սեպտեմբերի 19-ի թիվ Ն. 0334-1 որոշումը, ըստ որի՝ ստեղծվել է Սահմանադրական հանձնաժողով՝ ԼՂՀ նախագահ Արկադի Ղուկասյանի նախագահությամբ, երեք տեղակալներով և ինը անդամներով:

Այս որոշման ընդունումը ևս գործնական որևէ արդյունք չտվեց, և 2002 թ. տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունների ընթացքում ու դրանից հետո ակտիվացան սահմանադրություն ընդունելու վերաբերյալ քննարկումները: Դրա արդյունքում ընդունվեց «Սահմանադրական հանձնաժողովի նոր կազմը հաստատելու մասին» ԼՂՀ Ազգային ժողովի թիվ Ն-0439-3 (14.04.2004 թ.) որոշումը, որում մասնավորապես նշված էր. *«Հաշվի առնելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ազգային ժողովի վերջին ընտրությունների և կառավարության կազմում կատարված փոփոխությունների հետևանքով Ազգային ժողովի 1998 թ. սեպտեմբերի 19-ի որոշմամբ ստեղծված սահմանադրական հանձնաժողովի շուրջ 70 տոկոսը, ըստ պաշտոնների անվանացանկի, ենթարկվել է ռոտացիայի, անհնարին է դարձել շարունակել Հիմնական օրենքի մշակման գործընթացը»:* Համաձայն որոշման՝ հանձնաժողովի նախագահի պարտականությունները ստանձնել է ԼՂՀ նախագահ

Արկադի Ղուկասյանը, տեղակալներին՝ ԼՂՀ Ազգային ժողովի նախագահը և վարչապետը՝ 10 անդամների ներգրավմամբ:

ԼՂՀ ԱԺ 2005 թ. ճակատագրական որոշումը

«ԼՂՀ Սահմանադրության նախագծի մշակման պետական հանձնաժողովի կազմը հաստատելու մասին» ԼՂՀ Ազգային ժողովի 2005 թ. դեկտեմբերի 21-ի թիվ Ն-0085-4 որոշումը ճակատագրական եղավ երկրի Հիմնական օրենքի ընդունման գործում: Որոշման առաջին կետով հաստատվել է հանձնաժողովի կազմը՝ ԼՂՀ նախագահ Արկադի Ղուկասյանի նախագահությամբ, երկու տեղակալներով և տասը անդամներով, իսկ երկրորդ կետով ուժը կորցրած է ճանաչվել ԼՂՀ Ազգային ժողովի 2004 թ. ապրիլի 14-ի որոշումը:

Սահմանադրության մշակողների առջև դրված էր բարդ ու պատասխանատու խնդիր. այն պետք է համահունչ լիներ աշխարհում ընթացող սահմանադրական զարգացումներին, ժողովրդավարական սահմանադրություններին ներկայացվող պահանջներին, և, իհարկե, պետք է հաշվի առնվեին երկրի անվտանգության ու անկախության ամրապնդման խնդրով պայմանավորված առանձնահատկությունները: Սահմանադրության առաջնային խնդիրներն էին ինքնիշխան, իրավական, ժողովրդավարական պետության հաստատումն ու համապատասխան կառուցակարգերի սահմանումը (Թովմասյան 255):

2006 թ. ակտիվորեն ընթացել են ԼՂՀ Սահմանադրության նախագծի մշակման աշխատանքները, որի շրջանակներում կայացել են հանդիպումներ շահագրգիռ կազմակերպությունների ու մասնագետների հետ: Այս տեսանկյունից անհրաժեշտ ենք համարում արձանագրել Սահմանադրության ընդունման նախօրեին երկրի Հիմնական օրենքի նախագծի առնչությամբ տեղի ունեցած քննարկումների կարևորությունն ու քաղաքացիների կողմից Սահմանադրության ընկալունակության աստիճանի բարձրացմանն ուղղված քայլերը: Քննարկումներին իրենց անմիջական մասնակցությունն են ունեցել ինչպես քաղաքական կուսակցություններն ու հասարակական կազմակերպությունները, այնպես էլ քաղաքացիները՝ վերջիններիս հետ հանդիպումների ձևաչափով: Ի դեպ, 2006թ. սեպտեմբերի 29-ին ԼՂՀ Ազգային ժողովում տեղի ունեցած խորհրդարանի գլխադասային պետաիրավական հարցերի և պաշտպանության, անվտանգության և օրինապահականության մշտական հանձնաժողովների՝ ԼՂՀ Սահմանադրության նախագծի շուրջ հերթական քննարկումներին իրավիրված էին Հանրապետությունում գործող հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, որոնք Սահմանադրության նախագծի վերաբերյալ առաջարկություններով հանդես գալու հնարավորություն են ունեցել: Այստեղից հետևում է, որ քաղաքացիների կողմից ԼՂՀ Սահմանադրության՝ որպես արժեքի ընկալման առաջին հնարավորությունն ընձեռվել է հենց Սահմանադրության նախագծի քննարկման, իսկ այնուհետև՝ նաև քարոզչության ժամանակ (Հարությունյան Ա. *Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության Սահմանադրության արժեքանական առանձնահատկությունները և սահմանադրականության հետագա զարգացման հիմնախնդիրները* 36-62):

ԼՂՀ Ազգային ժողովի՝ 2006 թ. հոկտեմբերի 4-ին կայացած նիստում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահի լիազոր ներկայացուցիչը ներկայացրել է ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծը: Ազգային ժողովն իր Ն-0188-4 (06.10.2006 թ.) որոշմամբ ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծն ընդունել է առաջին ընթերցմամբ:

Հատկանշական է, որ ԼՂՀ Սահմանադրության նախագծի՝ ԼՂՀ Ազգային ժողովի 06.10.2006 թ. լիազումար նիստում առաջին ընթերցմամբ ընդունումից հետո հանրապետական «Ազատ Արցախ» թերթի թիվ 122 (1937) (12.10.2006 թ.) հատուկ թողարկման մեջ տպագրվել է Ազգային ժողովի դիմումը, որում ակնկալվում էր

քաղաքացիների ակտիվ ու շահագրգիռ մասնակցությունը երկրի Հիմնական օրենքի նախագծի հանրային քննարկմանը: Քաղաքացիներն իրենց նկատառումները, դիտողություններն ու առաջարկությունները կարող էին ուղարկել ԼՂՀ օրենսդիր մարմին կամ ԼՂՀ Սահմանադրական հանձնաժողովի աշխատանքային խմբին: Դիմումի տեքստը պարբերաբար հեռարձակվում էր Արցախի հանրային հեռուստատեսությամբ:

Քաղաքացիների կողմից Սահմանադրության մասին հստակ և միանշանակ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է, որ հնարավորինս իրական արժեքը ներկայացվի նրանց, Սահմանադրությունն առավել հասու դարձվի, մոտեցվի քաղաքացիներին: Այս նպատակի իրագործման հիմքերը ԼՂՀ-ում դրվել են դեռևս Սահմանադրության ընդունման նախօրեին, իսկ ավելի ստույգ՝ 2006 թ. նոյեմբերի 15-ին, երբ սույն տողերի հեղինակի կողմից առաջարկություն է ներկայացվել ԼՂՀ Ազգային ժողովի նախագահին՝ նախքան ԼՂՀ Սահմանադրության ընդունումը բացատրական, քարոզչական աշխատանքներ տանելու Հանրապետության առավել խիտ բնակեցված բնակավայրերում, որի նպատակը ազգաբնակչության հետ անմիջական հանդիպումների, շփումների միջոցով երկրի Հիմնական օրենքի առավել կարևոր դրույթներին մեկնաբանություն տալն ու նրանց առաջադրած հարցերին պատասխանելն էր: Ինչպես ինքնին Սահմանադրությունն էր նոր երևույթ ԼՂՀ քաղաքացիների կյանքում, այնպես էլ այդպիսի հանդիպումները, որոնք, կարելի է ասել, նոր տիպի մշակույթ ձևավորելու հիմքեր դրեցին Հանրապետությունում: Նման ծրագրի իրականացման հիմնական իմաստն այն էր, որ Հիմնական օրենքն ընկալված, գիտակցված և իմաստավորված ընդունվի քաղաքացիների կողմից: Ընդ որում, հիշյալ քարոզչությունը լայնորեն լուսաբանվել է ինչպես Արցախի հանրային հեռուստատեսությամբ¹, այնպես էլ Հանրապետությունում հրատարակվող մի շարք թերթերի միջոցով²: Սահմանադրության քարոզարշավն իրականացվել է դեկտեմբերի 3-8-ն ընկած ժամանակահատվածում:

2006 թ. նոյեմբերի 1-ին ԼՂՀ Ազգային ժողովի նիստում երկրորդ ընթերցմամբ ընդունվել է ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծը, ինչից հետո նույն օրվա Ն-0196-4 որոշմամբ Ազգային ժողովը համաձայնություն է տվել ԼՂՀ Նախագահի ներկայացրած ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելուն:

Դեկավարվելով «Հանրաքվեի մասին» ԼՂՀ օրենքի 7-րդ հոդվածով և հիմք ընդունելով ԼՂՀ Ազգային ժողովի 2006 թ. նոյեմբերի 1-ի որոշումը՝ ԼՂՀ Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելուն համաձայնություն տալու մասին՝ ԼՂՀ Նախագահ Արկարի Դուկասյանի 2006 թ. նոյեմբերի 3-ի ՆՀ-83 հրամանագրով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրության նախագծի հանրաքվեն նշանակվեց 2006 թ. դեկտեմբերի 10-ին:

2006 թ. դեկտեմբերի 10-ին՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային օրը և ԼՂՀ 1991 թ. Անկախության հանրաքվեի անցկացման 15-ամյակի օրը, տեղի ունեցավ ԼՂՀ Սահմանադրության հանրաքվեն: ԼՂՀ Սահմանադրության ընդունման հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի կողմից հաստատված հանրաքվեի նախապատրաստման և անցկացման ժամանակացույցի ու միջոցառումների ծրագրի համաձայն՝ կազմավորվեցին հանրաքվեի 22 ընտրատարածքային և 277 տեղամասային ընտրական հանձնաժողովներ, իսկ մեկ տեղամաս՝ Երևան քաղաքում (ՀՀ-ում ԼՂՀ ներկայացուցչությունում): Հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովը հաստատեց ԼՂՀ Սահմանադրության նախագծի

¹ Այս մասին տե՛ս Արցախի հանրային հեռուստատեսության 03-09.12.2006 թ. հաղորդումները:

² Մասնավորապես տե՛ս ԼՂՀ-ում հրատարակվող «Ազատ Արցախ», «Ապառաժ», «Ակունք», «Հայրենիք», «Հայկի Սերունդ» թերթերի 2006 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների համարները:

**ընդունման հանրաքվեի դրված հարցը՝ «Համաձայն եք, որ հանրաքվեի դրված
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Սահմանադրության Նախագիծն
ընդունվի որպես Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության
Սահմանադրություն»:**

Քվեարկությանը մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների թիվը կազմել է 90,077, որից գրանցված և քվեաթերթիկ ստացած քվեարկողների թիվը՝ 78,389 կամ 87,02 %: ԼՂՀ Սահմանադրության ընդունման հարցով հանրաքվեի արդյունքների վերաբերյալ ամփոփ արձանագրության տվյալների համաձայն՝ ԼՂՀ Սահմանադրության Նախագիծն կողմ քվեարկեց քվեարկության մասնակիցների 98,58 %-ը: Հանրաքվեի Նախապատրաստման և անցկացման ընթացքին հետևել են 90-ից ավելի միջազգային դիտորդներ ու լրագրողներ, որոնք ներկայացնում էին 15 երկրի 30 կազմակերպություն: Հանրաքվեի ընթացքին հետևել է նաև 131 տեղական դիտորդ, և լուսաբանել է 40 լրագրող («Արցախի Հանրապետության կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք»):

«Արցախի Հանրապետության տոների և հիշատակ օրերի մասին» ԱՀ օրենքի 22-րդ հոդվածի համաձայն՝ դեկտեմբերի 10-ը ոչ աշխատանքային է և նշվում է որպես Սահմանադրության օր:

Քանի որ յուրաքանչյուր երկիր որդեգրում է սահմանադրական արժեքանության իր դոկտրինան, ուստի ԼՂՀ Սահմանադրության արժեհամակարգի հետ կապված՝ պետք է նկատել, որ այն արժեքների մեծ մասը, որոնք ամրագրված են ԼՂՀ Սահմանադրության մեջ, երկրի ու ժողովրդի կյանքում արմատավորվել են դեռևս Արցախյան շարժման ու ԼՂՀ կազմավորման տարիներին, մասնավորապես՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ընդունված «ԼՂՀ հռչակման մասին», 1992 թ. հունվարի 6-ին ընդունված «ԼՂՀ պետական անկախության մասին» հռչակագրերում, դրանից հետո ընդունված սահմանադրական օրենքներում և մոտ 15 տարվա «փորձաշրջան» անցնելուց հետո իրենց «հանգրվանն» են գտել ԼՂՀ Սահմանադրության մեջ, ինչը վկայում է ոչ միայն դրանց անհրաժեշտության ու կենսունակության, այլև այն մասին, որ այդ արժեքները փոխառված են ոչ թե միջազգային հիմնարար փաստաթղթերից, այլ երկրների սահմանադրություններից ու տարիների ընթացքում դարձել են մարդկանց կենսակերպի անբաժանելի մասն ու իրավակարգավորիչ տարրը:

Սահմանադրության ուշ ընդունման հետ կապված՝ կարելի է կատարել հետևյալ նկատառումները. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը չզնաց ԽՍՀՄ-ից անկախացած մի շարք երկրների ճանապարհով, այսինքն՝ անկախացումից անմիջապես հետո սահմանադրություն ընդունելով, այլ տարիների ընթացքում ներքին օրենսդրությամբ կարգավորեց հասարակական հարաբերություններն ու պետության կառուցվածքը, որից հետո պահի հասունացմամբ համաժողովրդական հանրաքվեով ընդունեց Հիմնական օրենքը: Գոյություն ունի նաև այն տեսակետը, ըստ որի՝ ԼՂՀ անկախությունից հետո մինչև 2006 թվականը սահմանադրություն չէր ընդունվում այն պատճառով, որ դրանով իսկ չխանգարվեր բանակցային գործընթացը: Նման տեսակետին ընդհանրապես համաձայն չենք, քանի որ, Նախ, Սահմանադրության ընդունումն Արցախյան հիմնախնդրի բանակցային գործընթացին ոչնչով չի կարող խանգարել, քանի որ այն հիմնարար ձևով կարգավորում է հասարակական հարաբերությունները, երկրորդ, եթե այդպես լիներ, ապա 2006 թ. Սահմանադրության ընդունումից կարճ ժամանակ հետո այդպիսի ենթադրյալ բացասական հետևանքը պետք է զգացվեր:

**2016 Թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ
ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ 2017 Թ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ**

**Քաղաքական ուժերի 22.02.2016 թ. գրությունը և
ԱՀՆ նախագահի 21.03.2016 թ. հրամանագիրը**

2016 թ. փետրվարի 22-ին ԼՂՀ Ազգային ժողովի 5 քաղաքական կուսակցություններ և արտախորհրդարանական 3 քաղաքական ուժեր սահմանադրական բարեփոխումների գործընթաց սկսելու նպատակով դիմել են ԼՂՀ նախագահ Բակո Սահակյանին՝ առաջարկելով ստեղծել մասնագիտական հանձնաժողով:

Ելնելով իրավունքի գերակայության և ժողովրդաիշխանության սկզբունքների իրացման կառուցակարգերը բարելավելու, իշխանության ճյուղերի լիազորությունների հավասարակշռումը կատարելագործելու, հանրային կառավարման արդյունավետությունը բարձրացնելու անհրաժեշտությունից ու հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ազգային ժողովում ներկայացված կուսակցությունների ու արտախորհրդարանական մի շարք քաղաքական ուժերի առաջարկը՝ ԼՂՀ նախագահ Բակո Սահակյանի **2016 թ. մարտի 21-ի** ՆՀ-19-Ն հրամանագրով ստեղծվել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահին առընթեր սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողով: Հանձնաժողովի նախագահ է նշանակվել Ազգային ժողովի նախագահ Աշոտ Ղուլյանը, անդամներ՝ պետական իշխանության տարբեր մարմինների ղեկավարներ կամ ներկայացուցիչներ (թվով 10), իսկ քարտուղար՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահի աշխատակազմի անվտանգության խորհրդի աշխատանքների ապահովման բաժնի վարիչ Ավետիք Հարությունյանը:

Հանձնաժողովին հանձնարարվել է **մինչև 2016 թ. մայիսի 1-ը** ԼՂՀ նախագահին ներկայացնել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգը, իսկ նախագահի կողմից սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգին հավանություն տրվելուց հետո՝ **մինչև 2016 թ. սեպտեմբերի 10-ը**՝ մշակել և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահին ներկայացնել սահմանադրական բարեփոխումների նախագիծը:

Ադրբեջանը սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի ձևավորումից, նրա կազմի հետ հանդիպումից և հանձնաժողովի առաջին նիստի հրավիրումից օրեր անց՝ ապրիլի 2-ի առավոտյան, հարձակվել է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վրա, և ռազմական գործողությունները տևել են 4 օր ու ավարտվել ապրիլի 5-ին: Այս օբյեկտիվ հանգամանքով պայմանավորված՝ մասնագիտական հանձնաժողովի աշխատանքները վերսկսվել են մայիսին, բայց ոչ նախկին տրամադրվածությամբ, քանի որ 1994 թ. զինադադարից հետո մարդիկ սովորել էին ապրել թեկուզ հարաբերական, սակայն խաղաղության պայմաններում:

Ամիսներ տևած աշխատանքից և հանրային քննարկումների փուլն անցնելուց հետո՝ **2016 թ. հուլիսի 30-ին**, ԼՂՀ նախագահին է ներկայացվել ԼՂՀ սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգը¹, **2016 թ. օգոստոսի 16-ին**՝ հրապարակվել, իսկ **2016 թ. նոյեմբերի 20-ին** նոր Սահմանադրության նախագիծը

¹ Հայեցակարգը բաղկացած էր հինգ մասից՝ **1. Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները, 2. Կառավարման համակարգը, 3. Դատական իշխանությունը, 4. Տեղական ինքնակառավարումը, 5. Հանրաքվեն,** <http://www.nankr.am/hy/1827>, 03.03.2022:

ներկայացվել է Հանրապետության նախագահին, որը հավանության արժանանալուց հետո՝ դեկտեմբերի 15-ին, ուղարկվել է Ազգային ժողով:

2017 թ. հունվարի 17-ին Ազգային ժողովի արտահերթ նստաշրջանում ընդունվել է որոշում՝ համաձայնություն տալ Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելու Հանրապետության նախագահի նախաձեռնությամբ:

ԼՂՀ նախագահ Բակո Սահակյանը հունվարի 19-ին ստորագրել է հրամանագիր՝ «Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելու մասին»: Համաձայն հրամանագրի՝ հիմք ընդունելով Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելու վերաբերյալ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահի նախաձեռնությանը ԼՂՀ Ազգային ժողովի կողմից տրված համաձայնությունը՝ Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախագծի վերաբերյալ հանրաքվեն նշանակվել է **2017 թ. փետրվարի 20-ին** (Հրամանագիր՝ «Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելու մասին»):

Արցախի Հանրապետության 2-րդ՝ Նոր Սահմանադրությունն ընդունվել է 2017 թ. փետրվարի 20-ին համաժողովրդական հանրաքվեի միջոցով: Ըստ Արցախի Հանրապետության ԿԸՀ հրապարակած արդյունքների՝ 103,793 ընտրելու իրավունք ունեցող քաղաքացիներից հանրաքվեին մասնակցել է 79,428 քաղաքացի, որը կազմում է ընդհանուր թվի 76,44 %-ը: Կողմ քվեարկված քվեաթերթիկների թիվը կազմել է 69,540 կամ ընդհանուր քվեարկածների 87,6 %-ը (Արցախի Հանրապետության կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք):

Կառուցվածքային իմաստով Արցախի Հանրապետության 2017 թ. Սահմանադրությունը բաղկացած է նախաբանից, 12 գլխից և 175 հոդվածից: Համեմատության համար նշենք, որ 2006 թ. Սահմանադրությունը ևս բաղկացած էր 12 գլխից և պարունակում էր 142 հոդված: Երկու Սահմանադրությունների գլուխների համեմատության պարագայում կունենանք հետևյալ պատկերը. 2006 թ. Սահմանադրության 2-րդ գլուխը՝ «Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները, ազատությունները և պարտականությունները», վերանվանվել է «Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքները և ազատությունները», «Գլուխ 6. Դատարանները»՝ «Գլուխ 6. Դատարանները և բարձրագույն դատական խորհուրդը», «Գլուխ 9. Վերահսկիչ պալատը»՝ «Գլուխ 10. Հաշվեքննիչ պալատը»: «Կառավարություն» անվանմամբ գլուխ ամրագրված չէ, որը պայմանավորված է կառավարման նախագահական մոդելով, իսկ համապատասխան հոդվածները տեղ են գտել Հանրապետության նախագահին նվիրված 4-րդ գլխում, դրան զուգահեռ ավելացել է Նոր գլուխ՝ «Գլուխ 3. Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային ոլորտներում օրենսդրական երաշխիքները և պետության քաղաքականության հիմնական նպատակները»:

Արցախի Հանրապետության Նոր Սահմանադրության գործողության ժամկետների վերաբերյալ որոշ դիտարկումներ անենք:

Սահմանադրության 1-3-րդ և 12-րդ գլուխներն ուժի մեջ են մտել **2017 թ. մարտի 10-ին**, 4-11-րդ գլուխները, բացառությամբ 93-րդ հոդվածի 11-րդ կետի և 96-րդ հոդվածի, **2017 թ. սեպտեմբերի 7-ին**, 93-րդ հոդվածի 11-րդ կետը և 96-րդ հոդվածը՝ **2020 թ. սեպտեմբերի 7-ին**: Գործող օրենսդրության՝ Սահմանադրությանը համապատասխանեցման համար վերջնաժամկետ էր սահմանվել մինչև **2020 թ. մարտի 10-ը**: Նկատենք, որ 2006 թ. Սահմանադրության 104-րդ հոդվածը (վարչատարածքային բաժանման վերանայում) կարող է գործել մինչև **2022 թ. մարտի 10-ը**, որից հետո լիովին ուժի մեջ կմտնի 2017 թ. Սահմանադրությունը:

Դեռևս 2016 թ. տպագրված մենագրության (Հարությունյան Ա., *Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության Սահմանադրության արժեքանական առանձնահատկությունները և սահմանադրականության հետագա զարգացման*

հիմնախնդիրները 50-62) մեջ անդրադարձել ենք 2006 թ. Սահմանադրության մեջ առկա մի շարք հիմնախնդիրների, մասնավորապես՝ «մարդը որպես բարձրագույն արժեք» ձևակերպումը նախաբանից հիմնական տեքստ տեղափոխելուն, ժողովրդին հանրաքվեի նախաձեռնության իրավունքի վերապահմանը, իրավունքի գերակայության սկզբունքի կառուցակարգերի կատարելագործմանը, կառավարման կիսանախագահական մոդելից հրաժարմանը՝ հոգուտ նախագահականի, նաև զսպումների ու հակակշիռների գործունե համակարգի ներդրմանը, որոնք իրենց լուծումն են գտել նոր Սահմանադրության մեջ:

Այսպես, համեմատելով 2006 թ. Սահմանադրության հետ՝ սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում ընդունված Արցախի Հանրապետության նոր Սահմանադրության արժեքանական առանձնահատկությունները կարելի է ներկայացնել ըստ որոշ գլուխներում դրանց արտացոլվածության հանգամանքի.

1. «Սահմանադրական կարգի հիմունքներ» գլխում ավելացել են նոր ձևակերպումներ ու հոդվածներ, օրինակ՝ հոդված 3-ում նշված է, որ «Արցախի Հանրապետությունում մարդը բարձրագույն արժեք է»: Հոդված 6-ում և 2-րդ գլխում հստակեցված են իրավունքի գերակայության սկզբունքի ամրագրմանն ու գործողությանը առնչվող հարցերը:

2. «Մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները» գլխում ավելացել են նոր իրավունքներ, որոնք նպատակ են հետապնդում նաև ապահովելու մարդու՝ որպես բարձրագույն արժեքի կենսագործունեությունը հասարակությունում: Այս գլխում հստակորեն սահմանազատվել են դասական հիմնական իրավունքներն ու պետության քաղաքականության հիմնական նպատակները:

Արցախի Հանրապետության 2017 թ. Սահմանադրությունը, մասնավորապես, առաջին անգամ ամրագրում է այնպիսի հիմնական իրավունքներ, ինչպիսիք են՝ մարմնական պատիժների արգելքը (հոդված 26), կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարությունը (հոդված 30), պատվի և բարի համբավի անձեռնմխելիությունը (հոդված 31), անձնական տվյալների պաշտպանությունը (հոդված 34), երեխայի իրավունքները (հոդված 37), պատշաճ վարչարարության (հոդված 50), տեղեկություններ ստանալու (հոդված 51), քաղաքական ապաստանի իրավունքները (հոդված 54), արտաքսման արգելքը (հոդված 55, մաս 1), պետության կողմից պատճառված վնասի հատուցման պարտականությունը (հոդված 62), մեղքի սկզբունքը և պատժի նշանակման ժամանակ համաչափության սկզբունքը (հոդված 71):

3. Փոխվել է կառավարման մոդելը՝ կիսանախագահականից անցում կատարելով նախագահականի, ինչը հանգեցրել է նաև զսպումների և հակակշիռների կառուցակարգի կատարելագործման, որի դեպքում գործադիր իշխանությունը ղեկավարում է երկրի նախագահը՝ դրանով իսկ իրավական ու քաղաքական պատասխանատվություն կրելով խորհրդարանի առջև: Համաձայն Սահմանադրության 101-րդ հոդվածի 1-ին մասին՝ կառավարությունն արդեն հանդես է գալիս որպես հանրապետության նախագահի լիազորությունների իրականացմանն աջակցող գործադիր իշխանության կոլեգիալ մարմին:

4. Հաջորդ գլուխներում, որոնք վերաբերում են դատարաններին, դատախազությանը, տեղական ինքնակառավարմանը, մարդու իրավունքների պաշտպանին ու հաշվեքննիչ պալատին, ևս կատարվել են ինստիտուցիոնալ բարեփոխումներ, որոնք նպատակ են հետապնդում կատարելագործելու նշված սահմանադրական մարմինների գործունեությունն ու հստակեցնելու լիազորությունների շրջանակը:

5. 11-րդ գլխի 162-րդ հոդվածում առաջին անգամ ամրագրվել է այնպիսի դրույթ, ըստ որի՝ Սահմանադրություն ընդունելու կամ փոփոխելու նախաձեռնության իրավունք ունեն նաև ընտրական իրավունք ունեցող քաղաքացիների առնվազն 10

տոկոսը, դրանից գատ՝ 122-րդ հոդվածի 2-րդ մասում ամրագրվել է, որ «ընտրական իրավունք ունեցող քաղաքացիների առնվազն երկուսուկես տոկոսն ունի Ազգային ժողովին քաղաքացիական նախաձեռնության կարգով օրենքի նախագիծ առաջարկելու իրավունք»: Նման դրույթների ամրագրումը, թերևս, Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության արժեքանական համակարգի առանցքը կազմող ժողովրդաիշխանության սկզբունքի իրացման կարևոր տարրն է, որն իր արտացոլումն է գտնելու նաև օրենսդրության մեջ (Аргументы 137-139):

Սահմանադրական բարեփոխումներ՝ քաղաքացիական նախաձեռնությամբ

Քաղաքական շարժառիթներով պայմանավորված՝ 2019 թ. ձևավորվել է սահմանադրական փոփոխությունների նախաձեռնող խումբ, որի նպատակն էր փոփոխություն կատարել Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության 48-րդ հոդվածի 2-րդ և 3-րդ մասերում, այն է՝ նախագահին և Ազգային ժողովի պատգամավորին ներկայացվող պահանջներում կատարել փոփոխություն, ըստ որի՝ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացին ևս կարող է առաջարկվել վերոնշյալ պաշտոններում և մասնակցել ընտրություններին, ինչպես նաև կրճատել նստակեցության ցենզը՝ հանրապետության նախագահի համար սահմանված 10 և պատգամավորի համար սահմանված 5 տարին դարձնելով 3 տարի:

Հիշյալ նախագծին բացասական եզրակացություն է տվել Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի աշխատակազմը, պետաիրավական հարցերի մշտական գլխադասային հանձնաժողովը և ՀՀ-ից որոշ իրավաբան-գիտնականներ:

Ի դեպ, ԼՂՀ 2006 թ. Սահմանադրության ընդունումից ի վեր առաջին անգամ էր, երբ քաղաքացիները Սահմանադրության մեջ փոփոխություն կատարելու հնարավորություն են ստանում, քանի որ մինչ 2017 թ. Սահմանադրության ընդունումը ժողովուրդը հանրաքվեի նախաձեռնության սուբյեկտ չէր (Հարությունյան Ա., *Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության Սահմանադրության արժեքանական առանձնահատկությունները և սահմանադրականության հետագա զարգացման հիմնախնդիրները* 98-122):

Նշենք, որ նշված նախաձեռնությունը դրական արդյունք չի ունեցել, և Սահմանադրության մեջ որևէ փոփոխություն չի կատարվել:

Եզրահանգումներ

Ամփոփելով Արցախում սահմանադրությունների ընդունման մեկուկես հազարամյա պատմության հիշարժան դրվագները՝ կարելի է կատարել հետևյալ եզրահանգումները:

- Թե՛ 1500 տարի առաջ, թե՛ հիմա արցախցիները սովոր են ինչպես հասարակական, այնպես էլ պետության հետ հարաբերությունները կառուցել համընդունելի կանոնների կամ նորմերի հիման վրա. եթե մեկուկես հազարամյա առաջ այն ուներ կանոնական բնույթ, ապա մեր օրերում այն հիմնականում իրավական նորմերով է կարգավորվում:

- Չնայած այն հանգամանքին, որ 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին անկախ պետության հռչակմամբ Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ պատերազմ սկսեց, և երկիրը կանգնած էր գոյաբանական լուրջ խնդիրների առաջ, այնուհանդերձ քայլեր են ձեռնարկվել Սահմանադրության մշակման աշխատանքներ սկսելու ուղղությամբ:

- 2006 թ.՝ Սահմանադրության ընդունումից առաջ, երիտասարդների կողմից իրականացվել է իրազեկման քարոզարշավ, և ներկայացվել են Սահմանադրության Եուրոյունը, բովանդակությունը և նշանակությունը՝ դրանով իսկ նպաստելով քաղաքացիների իրավագիտակցության մակարդակի բարձրացմանը:

• ԼՂՀ 2006 թ. Սահմանադրության ընդունումը ևս մեկ անգամ ապացուցեց, որ հայկական երկրորդ հանրապետության կայացվածությունը փաստ է և չունի այլընտրանք:

• Հատկանշական է, որ առաջին Սահմանադրությունը, չնայած ունեցած արժեքանական համակարգին, իր կենսունակությունը պահպանել է ընդամենը 10 տարի, որում առկա մի շարք բացերը, կիսալուծումներն ու մարտահրավերները հիմք են հանդիսացել սահմանադրական բարեփոխումների գործընթաց սկսելու համար:

• ԼՂՀ առաջին Սահմանադրության ընդունումից 10 տարի անց ընդունվեց Նոր Հիմնական օրենք, որում, մի կողմից, փորձ է արվել շտկելու Նախորդ Սահմանադրության թերությունները, մյուս կողմից՝ սահմանելու Նոր նշանոկ իրավական ու ժողովրդավարական պետության կառուցման նպատակով:

Այսպիսով, ամփոփելով կարող ենք ասել, որ ինչպես 2006 թ., այնպես էլ 2017 թ. Արցախի Հանրապետության Սահմանադրությունն աչքի է ընկնում արժեքանական ծանրաբեռնվածությամբ, որը կարող է պարարտ հիմք հանդիսանալ երկրում սահմանադրականության զարգացման գործում: Սրան զուգահեռ պետք է արձանագրել, որ Սահմանադրության փաստացի առկայությունն ինքնին դեռևս որևէ հարց չի լուծում, քանի դեռ օրենսդրությունն ամբողջապես չի համապատասխանում Սահմանադրությանը, սահմանադրական արժեքները չեն կազմում օրենսդրության միջուկը, իսկ իրավակիրառական պրակտիկան հիմնված չէ Սահմանադրության և դրա արժեքային համակարգի հաշվառմամբ ստեղծված օրենսդրության անշեղ կատարման վրա:

Օգտագործված գրականություն

1. Թովմասյան, Հրայր. *Կառավարման կիսանախագահական ձևը Հայաստանի Հանրապետությունում (սահմանադրական մոդել և իրականություն)*. իրավաբանական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման առենախոսություն, Երևան, 2017:

2. Հարությունյան, Ավետիք. *Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) Հանրապետության Սահմանադրության արժեքանական առանձնահատկությունները և սահմանադրականության հետագա զարգացման հիմնախնդիրները*. «Անտարես» հրատ., Երևան, 2016:

3. Հարությունյան, Գագիկ. *Սահմանադրական մշակույթ. պատմության դասերը և ժամանակի մարտահրավերները*. «Նժար» հրատ., Երևան, 2016:

4. Հովսեփյան, Վլադիմիր. *Իրավունքը և արդարադատությունն Արցախում*. «Դիզակ պյուն» հրատ., Ստեփանակերտ, 2016:

5. *Սահմանադրական մշակույթի արժեքանական ակունքները հայ ժողովրդի հազարամյա տարեգրության ծայրերում*. խմբագիրներ՝ Գ. Հարությունյան, Ա. Մովսիսյան, Տ. Արարատ քահանա Պողոսյան, Ս. Մելքոնյան. Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., Էջմիածին, 2020:

6. *Վաչագան Բարեպաշտ թագավորի սահմանադրությունը. Արցախից Արցախ*. կազմող՝ Արմեն Դավթյան, «Կետ» հրատ., Երևան, 2017:

7. Հարությունյան, Ավետիք. 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի անկախության հանրաքվեի դերն Արցախի Հանրապետության կազմավորման գործընթացում. «Գիտական Արցախ», № 3(10), «ԱՐՑԱԽ» հրատ., 2021, էջ 107-120, DOI: 10.52063/25792652-2021.3-107:

8. Арутюнян, Аветик. «Аксиологические особенности новой Конституции Республики Арцах». *Ученые записки юридического факультета*, Выпуск 46-47(56-57), 2017, с. 137-139.

9. ԼՂՀ Ազգային ժողովի ընթացիկ արխիվը:

10. ԼՂՀ պետական արխիվ (ՊԱ), ֆոնդ 1, ցանկ 2, կապ 28, պայմանական միավոր 330, թերթ 10-11:

11. ---. Ֆոնդ 1, ցանկ 2, կապ 28, պայմանական միավոր 331, թերթ 65:

12. «Արցախի Հանրապետության կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի պաշտոնական կայք». www.cec.nkr.am. վերջին այցը՝ 03.03.2022:

13. Արցախի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը՝ «Արցախի Հանրապետության Սահմանադրության նախագիծը հանրաքվեի դնելու մասին». 19.01.2017, <http://president.nkr.am/am/news/lawsOrders/3456/>. վերջին այցը՝ 01.11.2021 թ.:

14. «Կոմունիստ» թերթ. 1924 թ. հուլիսի 6, թիվ 145 (924), Բաքու:

WORKS CITED

1. Harutyunyan, Avetik. *Ler'nayin Gharabaghi (Arcaxi) Hanrapetut'yan Sahmanadrut'yan arjhebanakan ar'and'nahatkut'yunnery' ev sahmanadrakanut'yan hetaga zargacman himnaxdirnery'*. Antares hrat., Yerevan. [*Value peculiarities of the Constitution of Nagorno Karabakh (Artsakh) Republic and problems of further development of constitutionalism*. Antares edition, Yerevan] 2016. (In Armenian)

2. Harutyunyan, Gagik. *Sahmanadrakan mshakuyt'. patmut'yan dasery' ev jhamanaki martahravernery'*. Njhar hrat., Yerevan. [*Constitutional culture. The lessons of history and time challenges*. Njar edition, Yerevan] 2016. (In Armenian)

3. Hovsepyan, Vladimir. *Iravunqy' ev ardaradatut'yunn Arcaxum*. Dizak plyus hrat., Step'anakert. [*Law and justice in Artsakh*. Dizak plus edition, Stepanakert] 2016. (In Armenian)

4. *Sahmanadrakan mshakuyt'i arjhebanakan akunqneri' hay jhoghovrdi hazaramya taregrut'yan c'alqerum*. xmbagirner՝ G. Harutyunyan, A. Movsisyan, T. Ararat qahana Poghosyan, S. Melqonyan. Mayr At'or՝ Surb E'jmiac'ni hratarakchut'yun, E'jmiac'in. [*Axiological origins of constitutional culture in the folds of the millennial chronicle of the Armenian people*. editors: G. Harutyunyan, A. Movsisyan, Ter Ararat Priest Poghosyan, S. Melkonyan, Mother See of Holy Etchmiadzin edition, Etchmiadzin] 2020. (In Armenian)

5. Tovmasyan, Hrayr. *Kar'avarman kisanaxagahakan d'evy' Hayastani Hanrapetut'yunum (sahmanadrakan model ev irakanut'yun)*. iravabanakan gitut'yunneri doktori gitakan astitwani haycman atenaxosut'yun, Yerevan. [*Semi-Presidential Form of Government in the Republic of Armenia (Constitutional Article and Reality)*. Dissertation for the degree of Doctor of Laws, Yerevan] 2017. (In Armenian)

6. *Vachagan Barepasht t'agavori sahmanadrut'yuny'*. Arcaxic Arcax. kazmogh՝ Armen Davt'yun, Ket hrat., Yerevan. [*The constitution of the king Vachagan The Pious. From Artsakh to Artsakh*. compiled by Atmen Davtyan, Ket edition, Yerevan] 2017. (In Armenian)

7. Harutyunyan, Avetik. "Aksiologicheskie osobennosti novej Konstitucii Respubliki Arcax". *Uchenye zapiski juridicheskogo fakul'teta*, Vypusk 46-47(56-57), s. 137-139. ["Axiological features of the new Constitution of the Republic of Artsakh". *Journal "Scientific Notes of the Faculty of Law*, Edition 46-47(56-57), pp. 137-139] 2017. (In Russian)

8. Harutyunyan, Avetik. «1991 t'vakani dektemberi 10-i ankaxut'yan hanraqvei dern Arcaxi Hanrapetut'yan kazmavorman gorc'ynt'acum». *Gitakan Arcax*, № 3(10), «ARCAX hrat., e'j 107-120. ["The role of the independence referendum of December 10, 1991 in the formation of the Republic of Artsakh". *Scientific Artsakh*, № 3(10), ARTSAXH edition, pp. 107-120] 2021. (In Armenian)

9. LGH Azgayin jhoghovi y'nt'acic arxiv'. [The current archive of the NKR National Assembly]. (In Armenian)

10. LGhH petakan arxiv (PA), fond 1, cank 2, kap 28, paymanakan miavor 330, t'ert' 10-11. [NKR state archive (SA), fund 1, list 2, contact 28, conditional unit 330, paper 10-11]. (In Armenian)

11. ---. fond 1, cank 2, kap 28, paymanakan miavor 331, t'ert' 65. [NKR SA, fund 1, list 2, contact 28, conditional unit 331, paper 65]. (In Armenian)

12. «Arcaxi Hanrapetut'yan kentronakan y'ntrakan hand'najhoghovi pashtonakan kayq». www.cecncr.am. Verjin aycy` 03.03.2022. [“Republic of Artsakh, Central electoral commission, Official Website”. Accessed: 03.02.2022]. (In Armenian)

13. Arcaxi Hanrapetut'yan Naxagah. «*Hramanagir Arcaxi Hanrapetut'yan Sahmanadrut'yan naxagic'y' hanraqvei dnelu masin*». 19.01.2017, <http://president.nkr.am/am/news/lawsOrders/3456/>. Verjin aycy` 01.11.2021t'.. [President of the Artsakh Republic. “*Decree on putting the new Artsakh Republic Constitution project on a referendum*”. 19.01.2017. Accessed: 01.11.2021]. (In Armenian)

14. «Komunist» t'ert', 1924t'. hulisi 6, t'iv 145 (924), Baqu. [“Communist” newspaper. 1924 July 6, no. 145 (924), Baku]. (In Armenian)

1500-YEAR HISTORY OF THE ADOPTION OF CONSTITUTIONS IN ARTSAKH

AVETIK HARUTYUNYAN

*Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA),
Founder-Chairman;*

*«Artsakh» Research Institute, Director;
Journal «Scientific Artsakh», Editor-in-Chief;
Commission on Constitutional Reforms under the
President of the NKR (2016), Secretary;
Ph.D. in Law, Associate Professor,
Stepanakert, The Republic of Artsakh (NKR)*

The purpose of the article is to present the 1500-year history of the adoption of the Constitutions of the Republic of Artsakh and their historical prototypes. The study is relevant because in the still unresolved conditions of the Karabakh-Azerbaijani conflict, it is necessary to present to Armenian and foreign specialists the indisputable fact that Artsakh is also Armenian in state and legal terms.

To achieve this goal, the following task was set: to study the history of constitutions and their prototypes adopted in Artsakh from the 5th century to the present day on the basis of archival documents and scientific materials.

Analysis, synthesis, induction, deduction and historical-comparative methods were used in the course of the study. A number of documents used in the course of the study are introduced into scientific circulation for the first time.

The main conclusion made within the framework of the study is that both 1500 years ago and now the people of Artsakh used to build relations with both society and the state on the basis of generally accepted rules or norms; if a millennium and a half ago they were canonical in nature, today these relations are mainly regulated by legal norms.

Despite the fact that on September 2, 1991, with the proclamation of an independent state, Azerbaijan launched a war against the Nagorno-Karabakh Republic, and the country was facing serious ontological problems, nevertheless, steps were taken to begin work on drafting the Constitution.

Both in 2006 and in 2017, the Constitution of the Republic of Artsakh stands out with a value load, which can become a productive basis for the development of constitutionalism in the country. At the same time, it should be stated that the actual existence of the Constitution does not solve any issue yet, since the legislation does not

fully comply with the Constitution, constitutional values do not form the core of legislation, and law enforcement practice is not based on strict enforcement of legislation created considering the Constitution and its system of values.

Keywords: *Vachagan the Pious, Agwen, Canonical Constitution, Republic of Nagorno-Karabakh (Artsakh), Constitutional Commission, Constitution, Constitutional Referendum.*

1500-ЛЕТНЯЯ ИСТОРИЯ ПРИНЯТИЯ КОНСТИТУЦИЙ В АРЦАХЕ

АВЕТИК АРУТЮНЯН

*учредитель и председатель Объединения молодых ученых и специалистов Арцаха (ОМУСА),
директор Научно-исследовательского института «Арцах»,
главный редактор журнала «Научный Арцах»,
секретарь Комиссии по конституционной реформе при Президенте НКР (2016),
кандидат юридических наук, доцент,
г. Степанакерт, Республика Арцах*

Цель статьи – представить 1500-летнюю историю принятия Конституций Республики Арцах и их исторических моделей. Актуальность исследования состоит в том, что в неурегулированных до сих пор условиях карабахско-азербайджанского конфликта необходимо представить армянским и зарубежным специалистам неоспоримый факт, что Арцах в государственно-правовом отношении также является частью Армении. Для достижения цели мы поставили следующие задачи: на основе архивных документов и научных материалов изучить историю Конституций и их исторических образцов, принятых в Арцахе с V века до наших дней.

В ходе исследования использовались историко-сравнительные метод, а также анализа, синтеза, индукции и дедукции. Ряд документов, использованных в ходе исследования, впервые вводится в научный оборот.

Главный вывод, сделанный в рамках исследования, состоит в том, что, как и 1500 лет назад, так и сейчас арцахцам свойственно строить отношения и с обществом, и с государством на основе правил или норм; сегодня эти правила и нормы в основном регулируются законом.

Несмотря на то, что с момента провозглашения независимости 2 сентября 1991 года Азербайджан начал войну против Нагорно-Карабахской Республики и страна находилась перед серьезнейшей проблемой выживания и существования, предпринимались шаги по подготовке Конституции республики.

Конституции, принятые в 2006 и 2017 годах, отличаются содержательностью и полнотой, что может стать плодотворной почвой для развития конституционности в стране. В то же время следует отметить, что наличие Конституции так таковой не является решением вопроса, поскольку законодательство еще не соответствует Конституции, конституционные ценности не составляют ядро законодательства, а юридическая практика не основывается на неукоснительном выполнении законодательства, созданного Конституцией с учетом системы ее ценностей.

Ключевые слова: *Вачаган Барепашт, Агвен, каноническая конституция, Нагорно-Карабахская Республика (Арцах), конституционная комиссия, конституция, конституционный референдум.*

ՄՏԹԻ, ԽՂԾԻ ԵՎ ԿՐՈՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԹԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՎԱՔԱԿԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ*

ՀՏԴ 34(091)

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-27

ՎԱՅԵ ԹՈՐՈՍՅԱԼ

Եվրոպական համալսարանի իրավաբան,
իրավագիտության ամբիոնի դասախոս,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
Vaxinak91@mail.ru

Հոդվածի հիմնական նպատակն է բացահայտել «մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունք» հասկացությունը՝ վերլուծելով դրա առանձին բաղադրիչները և հավաքական էությունը:

Հետազոտության նպատակից բխեցրել ենք հետևյալ խնդիրները՝ վեր հանել մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունքի բաղադրիչները՝ առանձին դիտարկելով նախ մտքի ազատության, ապա՝ խղճի ազատության, այնուհետև՝ նաև կրոնի ազատության իրավունքները, որից հետո փորձել ենք քննել ու բացահայտել մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունքի հավաքական իմաստն ու բովանդակությունը:

Հետազոտության մեջ կիրառվել են դիալեկտիկական մատերիալիզմի, անալիզի և սինթեզի, պատմական և տրամաբանական, ինդուկցիայի և դեդուկցիայի, ինչպես նաև համակարգային մեթոդները:

Հետազոտության արդյունքում եկել ենք այն եզրահանգման, որ մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունքը, բաղկացած լինելով առանձին բաղադրատարրերից, միաժամանակ օժտված է հավաքական բովանդակությամբ, որի պատճառով էլ մարդու իրավունքների վերաբերյալ փաստաթղթերում, որպես, կանոն հանդես է գալիս միասնական բովանդակությամբ: Սովորաբար սահմանափակման է ենթակա մարդու արտաքին ազատությունը, որն առավելապես հայտնի է որպես «forum externum», իսկ բացառիկ դեպքերում միջազգային իրավունքը նախատեսում է նաև մարդու ներքին ազատության (forum internum) սահմանափակման հնարավորություն:

Հիմնաբառեր՝ մտքի ազատություն, խղճի ազատություն, կրոնի ազատություն, իրավունքներ, ազատություններ, նախադեպ, կրոն:

Ներածություն

Աշխարհիկ պետության գաղափարական միջուկը կազմող մտքի, խղճի ու կրոնի ազատության իրավունքը պատմականորեն ձևավորված արժեք է, և այսօր դժվար է պատկերացնել անձի ինքնորոշումն առանց այդ իրավունքի կենսագործման: **Թեև նորօրյա իրողությունների պայմաններում յուրաքանչյուր ազատություն դյուրությամբ կարող է վերածվել սանձարձակ անազատության, բայց փաստ է, որ մարդկությունը առանց այդ իրավունքների երաշխավորման չի կարող ապահովել իր խաղաղ**

* Հոդվածը ներկայացվել է 22.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 14.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

գոյությունը: Թերևս սրանով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ թե՛ միջազգային և թե՛ ազգային իրավունքում մարդու հիմնարար իրավունքներից մեկը ձևակերպված է որպես մտքի, խղճի, կրոնի ազատության իրավունք, որը տեղ է գտել այնպիսի իրավական փաստաթղթերում, ինչպիսին է ԶՅ Սահմանադրությունը (հոդված 41), «խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» ԶԶ օրենքը, «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը» (հոդված 18), «Զաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիրը» (հոդված 18), «Կրոնի կամ համոզմունքի վրա հիմնված անհանդուրժողականության և խտրականության բոլոր ձևերի վերացման վերաբերյալ հռչակագիրը» (հոդված 1), «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիան» (հոդված 9), Զելսինկյան եզրափակիչ ակտը (1-ին գլխի 7-րդ կետ), Վիեննայի հանդիպման եզրափակիչ փաստաթուղթը (11-րդ կետ), Մարդկային չափանիշի խորհրդատու Վի՛ Կոպենհագենի խորհրդակցության փաստաթուղթը (9.4-րդ կետ) և այլն:

Մտքի, խղճի, կրոնի ազատության իրավունքի առանձին բաղադրատարրերի էությունն ու նշանակությունը

Որպես ժողովրդավարական հասարակության հիմքերից մեկը՝ մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունքը, բարդ ու բազմիմաստ հասկացությունների համակարգ է և տարաբովանդակ մեկնաբանությունների առիթ է հանդիսացել: Ընդ որում, «ազատություն», «միտք», «դավանանք» և «խիղճ» հասկացությունները դիտարկվել են որպես սերտորեն փոխկապակցված և երկուստեք պայմանավորված (Սայադյան 13): Տվյալ համադրության մեջ «ազատություն» հասկացությունը հիմնական տարր է դիտարկվում ոչ միայն դավանած կրոնի ընտրության, այլև առհասարակ կրոնական պատկերացումների բացակայության դեպքում: Ելնելով այն ձևաչափից, որ «միտքը», «խիղճը», «կրոնը» առանձին հասկացություններ են, ուստի ենթադրվում է, որ դրանցից յուրաքանչյուրն ունի սեփական իրավական բովանդակությունը:

Այսպես, **մտքի ազատությունը** արտաքին աշխարհի նկատմամբ մարդու անհատական վերաբերմունքն է, որը կարող է ուրիշներից գաղտնի մնալ մարդու սեփականությունը (Բաղդասարյան 60): Միտքը հոգու բնական կողմի գործող գործությունն է (Ստեփանյան 182):

Մտածողության արդյունք հանդիսացող միտքը անհատի հոգևոր ինքնուրույնության հենքն է, որի շնորհիվ ճանաչելի են դառնում շրջապատող աշխարհի երևույթները: Միտքը ձևավորում է մարդու հոգեմտավոր կառույցը, կազմում ներքին ազատության էությունն ու ուղղորդում դատողությունների, պատկերացումների, կարծիքների, համոզմունքների ողջ համալիրի բովանդակությունը: Միտքը գիտակցական և վերգիտակցական մակարդակում ամփոփված լինելու ուժով անձեռնմխելի է, անվերահսկելի և հետևաբար չի կարող իրավական կարգավորման առարկա հանդիսանալ, քանի դեռ որևէ եղանակով արտաքին ձև չի ստացել:

Որպես փիլիսոփայական և իրավական երևույթ առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես **խղճի ազատությունը**: Այն ենթադրում է սեփական կամքի համաձայն բնական վարվելու հնարավորություն և ազատություն (Այվազյան 125-130): Խիղճը սեփական արարքների և գործողությունների բարոյական սահմանագիծն է, դրանց արձագանքելու ու

գնահատական տալու ներքին ցուցիչը: Արդիականացված աստվածակենտրոնության դիրքերից պրոֆեսոր Յ. Ստեփանյանը խղճին վերագրում է օրենսդրի, օրենքի պահապանի, դատավորի, պատժողի կամ պարզևողի հատկանիշներ՝ նշելով. «Աստծու կամքին համապատասխան գործելու դեպքում խիղճը մարդու հոգուն պարզևում է մխիթարություն և բավականության զգացում, իսկ չհամապատասխանելու դեպքում պատժում է հոգու տվայտանքներով ու տառապանքներով, որոնք հայտնի են որպես խղճի խայթ» (Ստեփանյան 350):

խղճի ազատությունը՝ որպես անհատի հոգևոր ինքնության հիմնարար պայման, արժեքային համակարգ է՝ որդեգրելու և սեփական պատկերացումների ու բարոյական ընկալման դիրքերից դրանք բնութագրելու, ինչպես նաև համոզմունքներ ունենալու, դրանք փոխելու կամ առհասարակ որևէ համոզմունք չունենալու իրավունք: Ընդ որում, պարտադիր չէ, որ այդ համոզմունքները լինեն միայն կրոնական, դրանք կարող են լինել նաև քաղաքական, մշակութային, բարոյական և այլն: Հատկանշական է, որ Եվրոպական կոնվենցիայով պաշտպանվում են ոչ բոլոր համոզմունքները, այլ միայն այնպիսիք, որոնք ունեն որոշակի լրջության, հետևողականության և կարևորության բավարար աստիճան:

Սահմանադրական իրավունքում խղճի ազատությունը սովորաբար ընկալվում է մարդու վերաբերմունքը կրոնի ինստիտուտին: Բանն այն է, որ պատմության կտրվածքով մարդու աշխարհըմբռնումը մեծապես կախված է եղել նրա կրոնական հայացքներից. դրանով են չափվել գիտությունը, մշակույթը, արվեստը և առհասարակ կյանքի բոլոր բնագավառները, ինչ էլ իր հերթին սահմանափակել է խղճի ազատության լայն բովանդակությունը՝ այն նույնացնելով կրոնի ազատության հետ: Սակայն այսօր ճիշտ չէ խղճի ազատությունը մեկնաբանել որպես ընտրություն աշխարհի կրոնական համայնապատկերի ու աթեիստական դիրքորոշման միջև: Օրինակ՝ **պացիֆիզմը**՝ որպես ոչ կրոնական և ոչ աթեիստական համոզմունք, պաշտպանության ենթակա է խղճի ազատության իրավունքի ներքո (Arrowsmith v. United Kingdom 12.10.1978): Նկատենք նաև, որ «խիղճը» ՀՀ Սահմանադրական իրավունքում հիշատակվում է նաև ԱԺ պատգամավորի ներկայացուցչական մանդատի առկայությունը ընդգծելու առումով, ըստ որի՝ պատգամավորը առաջնորդվում է իր *խղճով ու համոզմունքներով*: Սա նշանակում է, որ ընտրողների հավանությանը արժանանալուց հետո իր խոստումների իրականացումը թողնված է պատգամավորի խղճին:

Ինչ վերաբերում է **կրոնի ազատությունը**, այն իրավունք է՝ դավանելու կրոն, հետևելու կրոնական կարգադրագրերին, կատարելու պաշտամունքային ծիսակատարություններ, բացահայտորեն տեղեկացնելու այլոց սեփական կրոնական համոզմունքների կամ որևէ դավանանքի պատկանելության մասին: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը (ՄԻԵԴ), «Կոկինակիս ընդդեմ Հունաստանի» գործով կայացրած դիրքորոշմամբ մտքի, խղճի, կրոնի ազատությունը համարելով ժողովրդավարական հասարակության հիմքերից մեկը, արձանագրել է, որ այդ իրավունքի կարևորագույն բաղադրիչը նախևառաջ **կրոնական համոզմունքն** է, որը լայն հաշվով ձևավորում է անհատի աշխարհայացքը՝ միաժամանակ ընդգծելով, որ խղճի ազատության իրավունքը գնահատելի արժեք է նաև աթեիստների, ագնոստիկների, սկեպտիկների, ինչպես նաև ոչ հավատացյալների կամ անտարբերների համար (Kokkinakis v. Greece

25.05.1993): Պետք է նշել, որ թե՛ պետությունները և թե՛ միջազգային կառույցները իրավական ակտերում ձեռնպահ են մտնում տալ **«կրոն»** եզրույթի սահմանում՝ թերևս պայմանավորված կրոնի խրթին ու մանվածապատ բովանդակությամբ: Սա, անշուշտ, իրավական որոշակիության առումով խնդիրներ է առաջացնում, քանի որ, եթե հանրահայտ կրոնները անվիճելիորեն դիտարկվում են «կրոնի» հասկացության ներքո, ապա նոր ուղղությունների ու հոսանքների կրոնական բաղադրիչի հստակեցումը այնքան էլ միանշանակ չէ: Օրինակ՝ մասոնականությունը ակնհայտորեն բովանդակում է կրոնափիլիսոփայական ուսմունքի լուրջ տարրեր, բայց արդյո՞ք այն կարող ենք համարել կրոն՝ դժվար է ասել:

Այսպիսով, եթե մարդը սկզբում իրականացնում է մտքի ազատությունը՝ որպես ի բնե տրված անօտարելի իրավունք, ապա խղճի ազատությունը այդ ամենն անում է՝ կրոնական, աթեիստական կամ ցանկացած այլ աշխարհայացք ընդունելով կամ չընդունելով, որից հետո միայն կարող է հաջորդել կրոնի ընտրությունը: **Յետևաբար մտքի ազատությունն իր էությունը ավելի վերացական է և լայն, քան խղճի ազատությունը, իսկ վերջինս՝ առավել տարածական, քան կրոնի ազատության բովանդակությունը:** Պարզելով այս բաղադրիչներից յուրաքանչյուրի առանձին իմաստը՝ փորձենք բացահայտել նրանց միասնական էությունը:

Մտքի, խղճի, կրոնի ազատության իրավունքի հավաքական էությունը

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունքը իր հավաքական իմաստով երաշխավորում է յուրաքանչյուրի **ներքին ազատությունը (forum internum)** (Parker 93-95)՝ ունենալու մտքեր ու համոզմունքներ կամ փոխելու դրանք: Ընդ որում, ներքին ազատությունը, որպես կանոն, չի կարող սահմանափակվել: Պատահական չէ, որ ՀՀ Սահմանադրությամբ նախատեսվում է միայն մտքի, խղճի և կրոնի **ազատության արտահայտման** սահմանափակում, այլ ոչ թե համոզմունքներ ունենալու և փոխելու ներքին ազատության: Այս ներանձնային ազատությունը նկատի ունենալով՝ հայ ակնաավոր կրոնական գործիչ և իրավաբան Ն. Մելիք-Թանգյանը նշում էր, որ **«հաւատքը խղճի գործ է, խիղճը պատասխանատու է իւր եւ Աստուծոյ առաջ, խիղճը կանոնների մէջ ամփոփելի չի կարելի»** (Մելիք Թանգեան 10): Եթե մեր Սահմանադրությամբ ներքին ազատությունը բացարձակ իրավունք է և չի կարող որևէ կերպ սահմանափակվել (ՍԴ ՍԴՈ-1506 որոշում 18.02.2020), ապա նույնը չի կարելի ասել միջազգային հանրաճանաչ փաստաթղթերի մասին, որտեղ սահմանափակումը, ըստ էության, տարածվում է նաև նշված իրավունքի ներքին ոլորտի նկատմամբ:

Ներքին ազատությունը սերտորեն կապված է **մասնավոր կյանքի անձեռնմխելիության** հետ, որը մարդու անձնական կյանքի այն կողմն է, որ նա չի ցանկանում հաղորդակից դարձնել ուրիշներին: Դա անձնական կյանքի գաղտնիությունն է, որը կարող է արտահայտվել նաև կրոնական համոզմունքում: Ասվածի վառ վկայությունն է եկեղեցական խոստովանության գաղտնիության ճանաչումը Հայաստանի Հանրապետության կողմից, ըստ որի՝ արգելվում է Հայ առաքելական եկեղեցու հոգևորական-խոստովանահորը որպես վկա հարցաքննել այն հանգամանքների մասին, որոնք նրան հայտնի են դարձել խոստովանության ժամանակ (ՀՀՊՏ 2007.03.28/17(541) Հոդ. 359):

Ներքին ազատության խնդրի առնչությամբ պետք է ասել, որ ՄԻԵԴ նախադեպային իրավունքը հակված է կրոնական կամ այլ համոզմունքները բացահայտելու պարտադրանքը համարել ոչ իրավաչափ, հատկապես, երբ խոսքը պաշտոնեական լիազորությունների ստանձնման արարողությունների ժամանակ կրոնական տեքստ հնչեցնելու մասին է: Կրոնական ինքնությունը ներկայացնելու պահանջը անթույլատրելի է նաև այն դեպքում, երբ դա կատարվում է, դիցուք, նույնականացման քարտում դավանանքի մասին տող սահմանելու միջոցով: Անգամ այդ տողը ազատ թողնելու հնարավորությունը չի կարող արդարացված համարվել, քանի որ կարող է բացասական ընկալում առաջ բերել մեծամասնությունից տարբերվող դավանանք ունեցող անհատների նկատմամբ: Ներքին ազատության նկատմամբ միջամտությունը արդարացվում է պետության և հասարակության շահերի պաշպանության նպատակով, ինչպես, օրինակ, մարդահամարի անցկացման ժամանակ կրոնական համոզմունքների մասին տվյալների ներկայացումը: Այդ պահանջը իրավաչափ է համարվում նաև այն դեպքերում, երբ դա կարող է այս կամ այն կերպ բարելավվել անձի իրավական կարգավիճակը: Օրինակ՝ անձի՝ կրոնական համոզմունքների հիմքով պարտադիր գինվորական ծառայությունից ազատվելու համար վերջինս պարտավոր է ոչ միայն բացահայտել իր համոզմունքները, այլև հիմնավորել դրանում իր անկեղծությունը: Բնական է, որ այստեղ խոսք չի կարող լինել պարտադրանքի մասին, քանզի անձն ինքն է նախաձեռնում օգտվելու այլընտրանքային ծառայությունից, հետևաբար ինքն էլ պարտավոր է հավաստել դրա ճշմարտացիությունը:

Ներքին ազատությունը, մտքեր և համոզմունքներ ունենալուց բացի, ներառում է նաև դրանք փոխելու ազատությունը: **Դավանափոխության իրավունքը՝ (proselytism)** որպես միջազգային իրավունքի փաստաթղթերով ամրագրված սկզբունք, ներպետական իրավունքում տեղ է գտել միայն Սահմանադրության 2005 թ. փոփոխություններից հետո: Կրոնն ու համոզմունքները փոխելու ցանկությունը անձի մոտ կարող է առաջանալ ինչպես սեփական ներքին համոզման, այնպես էլ արտաքին անմիջական ազդեցության հետևանքով: Վերջինս իր հերթին կարող է լինել իրավաչափ, այսինքն՝ համարվել պատշաճ քարոզչության արդյունք և, մյուս կողմից, որակվել ոչ իրավաչափ՝ իրականացվելով մարդկանց նյութական ու հոգևոր վիճակը օգտագործելով, սոցիալական կախվածության մեջ դնելով և այլն: Ոչ իրավաչափ դավանափոխությունը, որը հայրենական իրավունքում առավել հայտնի է **«հոգեորություն»** եզրույթով, չի կարող անհրաժեշտ համարվել ժողովրդավարական հասարակարգում (Kokkinakis v. Greece 25.05.1993):

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունքի արժեքանական նշանակությունը ոչ միայն սեփական գիտակցության մեջ այն կրելու ու փոխելու, այլ նաև միայնակ և այլոց հետ համատեղ ու հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով՝ քարոզի, եկեղեցական արարողությունների, պաշտամունքի այլ ծիսակատարությունների կամ այլ ձևերով **արտահայտելու ազատության** մեջ է (ՀՀ Սահմանադրություն (փոփոխություններով)) (**forum externum**): Ավելորդ չէ նշել, որ այս իրավունքը վերապահված է յուրաքանչյուրին՝ ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ իրավաբանական անձանց: Իսկ այլոց հետ կրոն դավանելու իրավունքը ենթադրում է հնարավորություն՝ ստեղծելու կրոնական միավորումներ: Արտահայտման ազատությունը արդեն հիշատակված ներքին ազատության պես չունի ամփոփվածություն և գաղտնի մնալու հատկություն, ինչն ավելի ակնառու է դարձնում ուրիշների իրավունքների խախտման հավանականությունը, հետևաբար

արտահայտման ազատության սահմանափակման շրջանակներին տրվում է առավել մեծ կարևորություն:

Եզրակացություն

Ընդհանրացնելով մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունքի սահմանադրաիրավական և միջազգային իրավական կարգավորումների վերլուծության արդյունքները՝ կարող ենք ասել, որ մտքի, խղճի, կրոնի ազատության իրավունքը, իր ներքին կառուցվածքային բաղադրիչների ինքնավարության հետ մեկտեղ, օժտված է հավաքական բովանդակությամբ՝ որպես անհատի ներքին ու արտաքին ազատություն: Թեև ՀՀ Սահմանադրությունը նախատեսում է միայն մտքի, խղճի և կրոնի ազատության արտահայտման, այսինքն՝ միայն արտաքին ազատության (*forum externum*) սահմանափակումը, այնուհանդերձ միջազգային իրավական փորձից պարզ է դառնում, որ ներքին ազատությունը (*forum internum*) բացառիկ դեպքերում ևս կարող է սահմանափակվել: Ընդ որում, սահմանափակումը կարող է տեղի ունենալ պետական անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության և բարոյականության կամ այլոց հիմնական իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակով:

Օգտագործված գրականություն

1. Այվազյան, Վարդան. *Մարդու իրավունքներ և ազատություններ*. Ուս. ձեռնարկ, «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երևան, 2007:
2. Բաղդասարյան, Արթուր. *117 հարց ու պատասխան ՀՀ նոր Սահմանադրության մասին*. ՀՀ իրավագետների և քաղաքագետների միություն, Երևան, 1995:
3. Մելիք Թանգեան, Ներսես. *Հայոց եկեղեցական իրաւունքը*. Ա գիրք, հրատ.՝ Թ.Հ.Թ. Զրիստոնեական դաստիարակութեան բաժանմունքի, Թեհրան, 2005:
4. Սայադյան, Վահե. *Կրոնական կազմակերպությունների սահմանադրաիրավական կարգավիճակի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում*. ատենախոսություն, ԺԲ.00.02, Երևան, 2015:
5. Ստեփանյան, Յովհաննես. *Իրավունքի փիլիսոփայություն*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2016:
6. Parker, Todd. "The Freedom to Manifest Religious Belief: An Analysis of the Necessity Clauses of the ICCPR and the ECHR". *17 Duke Journal of Comparative & International Law*, Vol. 17, iss.1, pp. 91-130.
7. *ՍԴ ՍԴՈ-1506 որոշում*. 18.02.2020:
8. «Հայաստանի Հանրապետության և Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու հարաբերությունների մասին» օրենք. 22.02.2007, ՀՀՊՏ 2007.03.28/17(541) Յոդ. 359:
9. ՀՀ Սահմանադրություն. 2015 (փոփոխություններով):
10. *Case of Arrowsmith v. United Kingdom*. App. no. 7050/75, 12.10.1978.
11. *Case of Kokkinakis v. Greece*. App. no. 14307/88, 25.05.1993.

WORKS CITED

1. Ayvazyan, Vartan. *Mardu iravunqner ev azatut'yunner*. usumnakan d'zer'nark, Tigran Mets hrat., Erevan. [*Human Rights and Freedoms*. textbook, Tigran Mets Edition, Yerevan] 2007. (In Armenian)
2. Baghdasaryan, Arthur. *117 harts u pataskhan HH nor Sahmanadrut'yan masin*. HH iravagetneri ev qaghaqagetneri miut'yun, Erevan. [*117 Questions and Answers Concerning Armenian Constitution*. Armenian Union Of Jurists And Politicians, Yerevan] 1995. (In Armenian)
3. Meliq T'angean, Nerses. *Hayoc ekeghetsakan irawunqy'*. A girq. hrat.` T'.H.T'. Kristoneakan Dastiarakut'ean Bajhanmunqi, Tehran. [*Armenian Ecclesiastical Law*. A book. Department of Christian Education T.H.T., Tehran] 2005. (In Armenian)
4. Sayadyan, Vahe. *Kronakan kazmakerput'yunneri sahmanadriravakan kargavitchaki himnakhndirneri Hayastani Hanrapetut'yunum*. atenakhosut'yun, JhB.00.02, Erevan. [*Issues of Constitutional Status of Religious Organizations, Republic of Armenia*. dissertation, 00.02, Yerevan] 2015. (In Armenian)
5. Step'anyan, Hovhannes. *Iravunqi p'ilisop'ayut'yun*. HH GAA Gitut'yun hrat., Erevan. [*Philosophy of Law*. Republic of Armenia. National Academy of Sciences, Science Edition, Yerevan] 2016. (In Armenian)
6. Parker, Todd. "The Freedom to Manifest Religious Belief: An Analysis of the Necessity Clauses of the ICCPR and the ECHR". *17 Duke Journal of Comparative ev International Law*, Vol. 17, iss.1, pp. 91-130.
7. «Hayastani Hanrapetut'yan ev Hayastanyayts ar'aqelakan surb ekeghetsu haraberut'yunneri masin» o'renq. 22.02. 2007. [*"Law on Relations between the Republic of Armenia and the Armenian Apostolic Church"*. 22.02.2007]. (In Armenian)
8. *HH Sahmanadrut'yun*. (popokhutyunnerov). [*Constitution of the Republic of Armenia*. (With changes)] 2015. (In Armenian)
9. *Case of Arrusmith v. United Kingdom*. App. no. 7050/75, 12.10.1978.
10. *Case of Kokkinakis v. Greece*. App. no. 14307/88, 25.05.1993.
11. *SD SDO-1506 voroshum*. 18.02.2020. [*Decision of the RA Constitutional Court*. 18.02.2020]. (In Armenian)

INDIVIDUAL COMPONENTS AND COLLECTIVE ESSENCE OF THE RIGHT TO FREEDOM OF THOUGHT, CONSCIENCE AND RELIGION**VAHE TOROSYAN**

*European University of Armenia, Lawyer;
Faculty of Law, Ph.D in Law, Lecturer;
Yerevan, the Republic of Armenia*

The main purpose of the article is to reveal the concept of the right to freedom of thought, conscience, religion, analyzing its individual components and the collective essence.

The purpose of the study is to identify the components of the right to freedom of thought, conscience and religion, considering first the freedom of thought, then the freedom of conscience, and then the right to freedom of religion, after which we tried to examine and discover the collective meaning of the right to freedom of thought, conscience and religion.

In the research dialectical materialism, analysis-synthesis, historical-logical, induction-deduction, as well as systemic methods were used.

As a result of the research, we came to the conclusion that the right to freedom of thought, conscience and religion, being composed of separate components, is at the same time endowed with a collective content, which is why it usually has a common content in human rights documents. As a rule, the external freedom of a person is subject to restriction, which is more commonly known as *forum externum*, and in exceptional cases, international law also provides for the possibility of restriction of internal freedom (*forum internum*).

Keywords: *Freedom of thought, freedom of conscience, freedom of religion, rights, freedoms, case, religion.*

ОТДЕЛЬНЫЕ КОМПОНЕНТЫ И ОБОБЩЕННАЯ СУЩНОСТЬ ПРАВА НА СВОБОДУ МЫСЛИ, СОВЕСТИ И РЕЛИГИИ

ВАԳԵ ԵՐՈՍՅԱՆ

*юрист Европейского университета Армении,
преподаватель юридического факультета,
кандидат юридических наук
г. Ереван, Республика Армения*

Основная цель статьи – раскрыть понятие права на свободу мысли, совести, религии, проанализировать его отдельные составляющие и обобщенную сущность.

Целью исследования явилось выявить компоненты права на свободу мысли, совести и религии, учитывая сначала свободу мысли, затем свободу совести, а затем – право на свободу религии; далее мы попытались исследовать и раскрыть обобщенный смысл и содержание права на свободу мысли, совести и религии.

В исследовании использованы методы диалектического материализма, анализа/синтеза, историко-логический, индукционно-дедуктивный, а также системный методы.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что право на свободу мысли, совести и религии, состоящее из отдельных компонентов, в то же время имеет общее содержание, поэтому обычно получает обобщенное содержание в документах по правам человека. Как правило, внешняя свобода человека подлежит ограничению, которое более известно как *forum externum*, а в исключительных случаях международное право предусматривает и возможность ограничения внутренней свободы (*forum internum*).

Ключевые слова: *свобода мысли, свобода совести, свобода религии, права, свобода, прецедент, религия.*

ЛИЦЕНЗИРОВАНИЕ КАК ОТДЕЛЬНЫЙ ВИД АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРОИЗВОДСТВА (НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ) *

УДК 342.9:347.77.043

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-35

ORCID: 0000-0002-1968-8074

Web of Science ResearcherID: AAE-5670-2022

НОРАЙР АВАГЯН

аспирант кафедры конституционного права
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения

n.avagyan@mplaw.am

Лицензирование как совокупность общественных отношений включает как административно-правовые, так и гражданско-правовые отношения, чем объясняется сложность ее правового регулирования.

Целью данной статьи является изучить правовые основы предоставления лицензий в Республике Арцах и особенности осуществления администрирования в этой сфере. Обратившись к данному вопросу и вытекающим отсюда проблемам, которые на практике приводят к серьезным трудностям, автор выдвинул такие подходы их решения, которые могут усовершенствовать законодательство Республики Арцах, а также способствовать формированию единой судебной практики.

Исследование проведено на основе юридически-сравнительно-аналитического метода, в основе которого лежат научные положения, выдвинутые юристами, международные и внутригосударственные правовые источники, а также правоприменительная практика.

В результате исследования автор пришел к выводу о том, что лицензирование – это отдельная или функциональная административная процедура, и в процессе лицензирования лицензирующие органы обязаны следовать не только непосредственным принципам лицензирования, но и основополагающим принципам администрирования, а действующие правовые нормы соответствуют нормам отдельного вида административного производства, поскольку лицензирование имеет конкретную правомерную цель, регулируется отдельным законодательным актом, в нем нет грубых отклонений, не соответствующих основополагающим принципам администрирования и придающих лицам неблагоприятный статус.

* Հոդվածը ներկայացվել է 19.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 20.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Ключевые слова: лицензирование, лицензия, административное производство, административный акт, особенности административного производства, отдельный вид административного производства, функциональное административное производство, стандарты отдельного вида административного производства.

Введение

Для нормального развития общества одной из важнейших задач государства является эффективное управление экономикой. Государство обязано стимулировать предпринимательство и занятость населения, улучшать бизнес-среду и условия труда и т.д.¹. Необходимость эффективной реализации указанных задач и целей обуславливает наличие определенных правовых механизмов, посредством которых государство приобретает реальную возможность прогнозируемого воздействия на данные общественные отношения.

Лицензирование – один из самых эффективных способов воздействия государства на экономику. Лицензирование является одним из способов управления экономической деятельностью и осуществления государственного контроля над ней (Արցախի Հանրապետության 128). Оно осуществляется с целью обеспечения защиты прав потребителей, содействия урегулированию развивающихся рыночных отношений, повышения качества товаров и услуг, осуществления контроля за жизнью, здоровьем, имуществом лиц, интересами государства и общества, видами деятельности, чреватые наибольшей угрозой охране природы, культурного наследия (Статья 5 Закона НКР «О лицензировании»).

Положительным является то, что законодательством закреплены цели, в реализации которых в Республике Арцах внедрен процесс лицензирования, поскольку, как отмечают российские юристы, в первую очередь, нужно понять и ответить на вопрос, какую цель преследует административная процедура, которая должна регулироваться общественной властью (Малявина 93). Следовательно, можно констатировать, что указанные цели обусловили необходимость процесса лицензирования как эффективной структуры в правовом порядке Республики Арцах.

Заметки о лицензировании как отдельном виде административного производства

Лицензирование как правовое явление, в первую очередь, можно охарактеризовать как самостоятельный институт административного права. Оно, как совокупность административно-правовых норм, регулирует отдельную группу общественных отношений, которые, в целом, касаются установления видов деятельности, подлежащих лицензированию, и процесса лицензирования. Лицензирование считается частью более широкой разрешительной системы (Субанова 29). Относительно лицензирования существуют также доктринальные подходы к тому, что оно является гражданско-правовым институтом (Горина 76-78; Садреев и Павлова 38). Однако аргументы, свидетельствующие о том, что лицензирование является институтом административного права, более

¹ Основные цели политики Республики Арцах в экономической, социальной и культурной сферах закреплены в статье 85 Конституции, см. электронную ссылку: <http://president.nkr.am/media/documents/constitution/Constitution2017.pdf>

убедительны, в частности, положения о том, что во время лицензирования государство:

- 1) выступает в роли определяющего видов деятельности, подлежащих лицензированию,
- 2) осуществляет процесс лицензирования,
- 3) решает вопросы применения принуждения в сфере лицензирования (Сирунян 79).

В доктринальных источниках лицензирование представляется также как административно-правовой режим (Елюбаев 362; Спектор 22), а в некоторых случаях и как административно-правовой метод (Уңқршқұл 130).

Однако необходимо сделать ключевую оговорку: лицензирование само по себе не может рассматриваться полностью как гражданско-правовой или административно-правовой институт. При определении конкретного института лицензирования сперва необходимо проанализировать уже закрепленные за ним правовые основы, поскольку в одном случае он может быть полностью административно-правовым, а в другом – гражданско-правовым. В частности, о смешанной системе можно говорить в том случае, когда лицензионные правила устанавливает орган общественной власти, а процесс выдачи лицензии осуществляется посредством конкурсов, типичных для гражданско-правовых институтов. Мы считаем, что во всех случаях, когда система управления экономикой еще недостаточно устойчива, за исключением коррупционных рисков, целесообразнее вводить смешанную систему.

Однако в этом случае, для предотвращения возможных негативных последствий, крайне необходимо, чтобы установление условий конкурса и оценка результатов осуществлялись с исключением коррупционных рисков, в противном случае мы будем иметь будто бы более надежную правовую систему, между тем, на практике она всего лишь превратится в скрытую коррупционную процедуру.

Проблема в том, что организатор конкурса, имея правовую возможность выдвигать условия, к сожалению, может злоупотреблять своим положением и выдвигать такие условия, которые могут быть исключительно выгодны для компании, указанной им, и т.д. Так или иначе, государство, оценивая ряд экономических и других социальных факторов, а также исходя из целей обеспечения защиты прав потребителей, содействия урегулированию развивающихся рыночных отношений, повышения качества товаров, услуг, защиты интересов лиц, государства и общества, определяет те виды деятельности, которые подлежат лицензированию.

Виды деятельности, подлежащие лицензированию в Республике Арцах, предусмотрены статьей 43 Закона НКР «О лицензировании», а видами деятельности, не предусмотренными в данной статье, физические или юридические лица имеют право заниматься без ограничений, если занятие данным видом деятельности не запрещено или не ограничено законом.

Из этого следует отметить, что лицензирование — это предоставление правомочным органом права заниматься определенным видом деятельности, предусмотренным законом.

В Республике Арцах лица могут заниматься таким видом деятельности исключительно на основании лицензирования, а до лицензирования занятие данным видом деятельности рассматривается как правонарушение.

В связи с этим отмечается, что лицензирование является не столько разрешительным, сколько запретительным фактором правового регулирования, поскольку лица без соответствующей лицензии не имеют права заниматься указанными видами деятельности (Сагиндыкова 98).

Государство, определив, какие виды экономической деятельности подлежат лицензированию, посредством своих компетентных органов осуществляет лицензирование, которое является процессом, связанным с выдачей лицензий, продлением срока их действия, переоформлением, приостановлением и прекращением действия, как определено в статье 3 Закона НКР «О лицензировании». Таким образом, можно констатировать, что в результате правового процесса лицензирования лицам выдается лицензия, продлевается срок лицензии, переоформляется лицензия, приостанавливается действие лицензии или прекращается ее действие. При этом статья 3 Закона НКР «О лицензировании» устанавливает также понятие лицензии, согласно которому лицензия является официальным разрешением, подтверждающим право заниматься видом деятельности, подлежащей лицензированию, а также официальным документом, подтверждающим это право, а лицензирующие органы — это государственные органы, которые в установленном законом порядке осуществляют лицензирование.

Анализируя указанные правовые регулирования, можно выделить следующие признаки лицензирования как правового процесса:

- 1) лицензирование осуществляют государственные органы,
- 2) лицензирование осуществляется в специальном порядке, установленном законом,
- 3) лицензирование завершается установлением, изменением или прекращением права для лиц.

Таким образом, лицензирование является важнейшим институтом административного права, который предусмотрен для осуществления государственного регулирования в некоторых финансово-экономических сферах.

Административный и правовой характер деятельности данного вида определяется тем, что лицензирование — это административная процедура, обладающая всеми признаками процессуальной деятельности:

- 1) имеет государственно-властный характер,
- 2) регулируется нормами административного права,
- 3) сопровождается принятием процессуальных документов (актов),
- 4) завершается принятием конкретного решения по делу,
- 5) включает в себя дальнейший контроль за осуществлением лицензированной деятельности и применение средств воздействия (Беккалиева и Рудаметкина 21).

Несмотря на то, что статья 2 Закона НКР «О лицензировании» в правовых актах, регулирующих лицензионные отношения, не указывает закон НКР «Об основах администрирования и административном производстве», в любом случае, признаки процесса лицензирования позволяют считать лицензирование отдельным видом административного производства, особенности которого установлены законом НКР «О лицензировании».

Из вышесказанного следует, что лицензионные отношения в Республике Арцах регулируются также законом НКР «Об основах администрирования и административном производстве».

Таким образом, лицензирование является административным производством отдельных видов, а лицензия — административным актом. Однако системный анализ норм закона НКР «О лицензировании» позволяет констатировать, что процесс лицензирования направлен не только на выдачу лицензии, но и на изменение, приостановление или прекращение лицензии.

Иными словами, отдельным видом административного производства является не только процесс лицензирования, завершающийся выдачей лицензии, но и процессы, осуществленные лицензирующим органом, направленные на

переоформление лицензии, продление срока лицензии, приостановление или прекращение действия лицензии. Фактически, в связи с определенными социально-экономическими и финансовыми факторами, которые получили правовое закрепление в качестве целей лицензирования, в Республике Арцах внедрено отдельное административное производство.

Следовательно, при осуществлении администрирования как в любой сфере, так и в сфере лицензирования, административные органы Республики Арцах обязаны следовать основополагающим принципам администрирования и административного производства, как требование зафиксировано в резолюции № 77 (31) «О защите личности в отношении актов административных органов», принятой Комитетом министров Совета Европы 28 сентября 1977 года.

Последний поручает государствам-членам направлять свои национальные правовые системы в сфере администрирования на некоторые основополагающие принципы, среди которых права на получение административного акта, содержащего отметку о прослушивании лица, доступности информации, юридической помощи и представителе, обоснованных и оспариваемых мерах (Патерило 53).

В качестве отдельного вида административного производства нормы, регулирующие процесс лицензирования, должны предусматривать эффективные структуры и процедуры для гарантирования права надлежащего администрирования лиц. Это означает, что, в первую очередь, в процессе лицензирования лица должны обладать такими правами и нужно возложить на них такие обязанности, которые не придадут лицам менее благоприятный статус, чем определено законом НКР «Об основах администрирования и административном производстве». В свою очередь, лицензирующие органы при осуществлении процесса лицензирования должны быть ограничены такими основополагающими принципами, как запрет на злоупотребление формальными требованиями, ограничение дискреционных полномочий, запрет на произвол, соразмерность администрирования, принцип максимума, презумпция достоверности, экономичность. То есть, правовые нормы, регулирующие процесс лицензирования, должны быть выбраны по таким критериям, чтобы обеспечить необходимые пропорции и гармонию между ними и основополагающими принципами администрирования (Դա՛նիհի՛յա՛ն 59).

Также необходимо отметить, что процесс лицензирования, как отдельный вид административного производства, регулируется не только вышеупомянутыми принципами, но и вытекающими из них и дополняющими их руководящими положениями, в частности, в статье 4 Закона НКР «О лицензировании» установлено, что к принципам лицензирования относятся :

- 1) защита прав, законных интересов, нравов и здоровья лиц, обеспечение обороны и безопасности государства,
- 2) обеспечение единой политики в области экономической деятельности и установление перечня видов деятельности, подлежащих единому лицензированию, на территории Нагорно-Карабахской Республики,
- 3) определение единого порядка и принципов лицензирования,
- 4) публичность лицензирования,
- 5) обеспечение законности процесса лицензирования,
- 6) упрощение процесса лицензирования и обеспечение прозрачности,
- 7) установление единых критериев и видов ответственности за нарушение лицензированными лицами требований деятельности, подлежащих лицензированию.

Заклучение

Следует отметить, что в контексте указанных критериев, а также принципа конституционной пропорциональности ключевое значение имеет вопрос, какой конкретный вид экономической деятельности может быть признан подлежащим лицензированию. Несомненно, в процессе лицензирования органы общественной власти осуществляют такую деятельность, которая может быть охарактеризована как оказание услуг, а это означает, что обосновано также взимание государственной пошлины за такую услугу. Однако неприемлемо, когда сам процесс лицензирования преимущественно рассматривается как дополнительный источник пополнения государственного бюджета, в результате чего не только неоправданно расширяется круг подлежащих лицензированию видов хозяйственной деятельности, но и для отдельных прибыльных видов (например, для производства спиртных напитков) устанавливаются необоснованно высокие государственные пошлины. В конечном счете, такая политика не имеет ничего общего с представленными выше нами принципами, закрепленными в законодательстве. Более того, подобная экономическая политика создает ненужные препятствия для реализации конституционного принципа либерализации экономики с одной стороны, с другой стороны, это приводит к недопустимому раздуванию аппарата Общественной власти, поскольку обслуживание широких кругов искусственно созданного администрирования возможно только в случае раздутых штатов и подразделений.

С точки зрения научных основ управления считаем неприемлемым, когда отдельные виды экономической деятельности (например, аудиторская деятельность) формально исключается из списка видов деятельности, подлежащих лицензированию, но опять же фиксируются схожие, причем более непредсказуемые и непрофессиональные структуры контроля, теперь уже со стороны общественных организаций.

Наш подход заключается в том, что в каждом случае правомерной может считаться только такая инициатива, которая полностью соответствует вышеуказанным принципам и правовым основаниям, кроме того, может способствовать внедрению более разумных механизмов государственного вмешательства. В конечном счете, следует признать исходной точкой то обстоятельство, что любое государственное вмешательство само по себе не является благоприятным и положительным явлением, оно может считаться таковым исключительно при строгом соблюдении необходимых политико-правовых основ.

В этой связи считаем необходимым отметить, что в таких государствах, как Республика Арцах, оказавшихся в политико-правовом кризисе, когда в любой момент против нее может начаться геноцидальная война, в отношении некоторых видов деятельности, которые подлежат лицензированию, а специальные разрешения могут исключаться, и для таких видов деятельности государством будут установлены иные методы контроля.

Ряд объективных реалий, очевидно, обосновывают некоторые действия, касающиеся сферы безопасности в Республике Арцах. Такие, например, как производство оружия, взрывчатых веществ или взрывных устройств исключаются из ряда деятельности, подлежащей лицензированию, при условии, что компетентным органом в области обороны будут внедрены надлежащие контрольные структуры в отношении данной деятельности; либо возникает необходимость упрощения процесса лицензирования.

Для стимулирования заинтересованности хозяйствующих субъектов в занятии указанными видами деятельности государством могут применяться и другие поощрительные меры, например, освобождение от государственной пошлины по лицензированию, снижение налогов и т.д..

Подводя итоги, мы приходим к выводу о том, что лицензирование как правовой процесс имеет следующие признаки: лицензирование осуществляется государственными органами; лицензирование осуществляется в специальном порядке, установленном законом; лицензирование завершается установлением, изменением или прекращением права для лиц, учитывая внешнее воздействие лицензирующего органа посредством лицензирования; оно является отдельным видом или функционирующим административным производством; в процессе лицензирования лицензирующие органы обязаны следовать не только непосредственным принципам лицензирования, но и основополагающим принципам администрирования; в случае организации процесса лицензирования лицензирующими органами в соответствии с нашими соображениями можно будет констатировать, что регулирования процесса лицензирования в Республике Арцах соответствует стандартам административного производства отдельных видов, поскольку лицензирование имеет конкретно сформулированную правомерную цель. Для этого внедрена правовая система, и данный процесс регулируется законодательным актом, в котором нет грубых отклонений, не соответствующих основополагающим принципам администрирования и придающих лицам неблагоприятный статус.

Использованная литература

1. Елюбаев, Жумагельды. *Теоретические и методологические проблемы правового регулирования недропользования, отечественный опыт и зарубежная практика*. учеб.-метод. пособие, Науч. консультант, Москва, 2017.
2. Спектор, Екатерина. *Правовые иллюзии и реалии Федерального закона о лицензировании отдельных видов деятельности*. № 7, Законодательство и экономика, Москва, 2011.
3. Субанова, Наталья. *Разрешительные полномочия органов исполнительной власти в Российской Федерации*. Юриспруденция, Москва, 2012.
4. Դևիդյան, Գևորգ. «Վարչարարության առանձնահատկությունները ազգային անվտանգության ոլորտում». ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, գլխ. խմբ. Գ. Ղազիսյան, ԵՊՀ հրատ., 2018:
5. Մուրադյան, Սամվել. «Թույլտվությունը և լիցենզավորումը որպես տնտեսության վրա ներգործության կարևոր կառավարման մեթոդներ». ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, ԵՊՀ, գլխ. խմբ. Գ. Ղազիսյան, ԵՊՀ հրատ., 2016, էջ 124-134:
6. Горина, Анна. “Недра и ресурсы недр как объекты гражданских прав”. *Молодой ученый*, № 36, 2020, стр 76-78.
7. Малявина, Наталья. “Административные процедуры в зарубежных странах”. *Вестник ЧелГУ*, № 22, 2008, стр. 93-100, <https://cyberleninka.ru/article/n/administrativnye-protsedury-v-zarubezhnyh-stranah>.
8. Рудаметкина, Наталья и Наталья Беккалиева. “Лицензирование как административно-правовой институт экономической деятельности”. *Научный Журнал Globus*, Экономика И Юриспруденция, Сборник Научных Публикаций, 2019, стр. 20-23, <https://cyberleninka.ru/article/n/litsenzirovanie-kak-administrativno-pravovoy-institut-ekonomicheskoy-deyatelnosti/viewer>.

9. Патерило, Ирина. “Процедурные требования к административным актам по законодательству Европейского Союза”. *Национальный юридический журнал*, № 2, 2015, стр. 53-55.

10. Сагиндыкова, Алма. “К вопросу о юридической природе института лицензирования негосударственной (частной) охранной и негосударственной (частной) сыскной деятельности”. *Бизнес, Менеджмент и Право*. № 1, 2014, стр. 95-99.

11. Садреев, Артур и Галина Павлова. “Правовое обеспечение лицензирования недропользования”. *Государственное и муниципальное управление*, Челябинский государственный университет, 2020, стр. 37-41.

12. Արցախի Հանրապետության Սահմանադրություն. <http://president.nkr.am/media/documents/constitution/Constitution2017.pdf>. հասանելի է 06.03.21:

13. *Resolution (77) 31 on the protection of the individual in relation to the acts of administrative authorities (Adopted by the Committee of Ministers on 28 September 1977, at the 275th meeting of the Ministers' Deputies)*. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804dec56.

WORKS CITED

1. Eljubaev, Zhumagel'dy. *Teoreticheskie i metodologicheskie problemy pravovogo regulirovaniya nedropol'zovaniya, otechestvennyj opyt i zarubezhnaja praktika*. ucheb.-metod. posobie, Nauch. konsul'tant, Moskva. [*Theoretical and methodological problems of legal regulation of subsoil use, domestic experience and foreign practice*. study-method. Benefit, Scientific consultant, Moscow] 2017. (In Russian)

2. Spektor, Ekaterina. *Pravovye illjuzii i realii Federal'nogo zakona «O licenzirovanii otdel'nyh vidov dejatel'nosti»*. № 7, Zakonodatel'stvo i jekonomika, Moskva. [*Legal illusions and realities of the Federal Law "On licensing certain types of activities"*. № 7, Legislation and economics, Moscow] 2011. (In Russian)

3. Subanova, Natal'ja. *Razreshitel'nye polnomochija organov ispolnitel'noj vlasti v Rossijskoj Federacii*. Jurisprudencija, Moskva. [*Permissive powers of executive authorities in the Russian Federation*. Jurisprudence, Moscow] 2012. (In Russian)

4. Danielyan, Gevorg. «Varchararut'yan ar'and'znahatkut'yunnery' azgayin anvtangut'yan volortum». *EPH iravagitut'yan fakulteti profesoradasakhosakan kazmi gitajhoghovi nyut'eri zhoghovac'u*, EPH; glkh. xmb.` G. S. Ghazinyan, EPH hrat.. [*Peculiarities of administration in the field of national security*]. Proceedings of the conference of the teaching staff of YSU Faculty of Law, YSU, Ch.-Editor: G. Ghazinyan, YSU Edition] 2018. (In Armenian)

5. Gorina, Anna. “Nedra i resursy nedr kak obekty grazhdanskih prav”. *Molodoj uchenyj*, № 36, str. 76-78. [“Subsoil resources as objects of civil rights”. *Young scientist*, № 36, pp. 76-78] 2020. (In Russian)

6. Maljavina, Natal'ja. “Administrativnye procedury v zarubezhnyh stranakh”. *Vestnik ChelGU*, № 22, str. 93-100, <https://cyberleninka.ru/article/n/administrativnye-protsedury-v-zarubezhnyh-stranah>. [“Administrative procedures in foreign countries”. *Bulletin of ChelSU*, № 22, pp. 93-100] 2008. (In Russian)

7. Mowradyan, Samvel. «T'owyltvowt'yowny' ev licenzavorowmy' orpes intesowt'yan vra nergorc'owt'yan karevor kar'avarman met'odner». *EPH iravagitowt'yan fakowlteti profesoradasaxosakan kazmi gitajhoghovi nyowt'eri jhoghovac'ow*, EPH, Glx. xmb.` G. S. Ghazinyan, EPH hrat.. [“The permission and licencing as the important methods of the influence on economic of Republic of Armenia”. *Proceedings of the conference of the teaching staff of YSU Faculty of Law*, YSU, Ch.-Editor: G. S. Ghazinyan, YSU Edition] 2016. (In Armenian)

8. Paterilo, Irina. "Procedurnye trebovaniya k administrativnym aktam po zakonodatel'stvu Evropejskogo Sojuza". *Nacional'nyj juridicheskij zhurnal*, № 2, str. 53-55. ["Procedural requirements for administrative acts under European Union law". *National Law Journal*, № 2, pp. 53-55] 2015. (In Russian)

9. Rudametkina, Natal'ja I Natal'ja Bekkalieva. "Licenzirovaniye kak administrativno-pravovoy institut jekonomicheskoy dejatel'nosti". *Nauchnyj Zhurnal Globus*, Jekonomika I Jurisprudencija, Sbornik Nauchnyh Publikacij, str. 20-23, <https://cyberleninka.ru/article/n/litsenzirovaniye-kak-administrativno-pravovoy-institut-ekonomicheskoy-deyatelnosti/viewer>. ["Licensing as an administrative legal institute of economic activity". *Scientific Journal "Globus"*, Economics And Law, Collection Of Scientific Publications, pp. 20-23] 2019. (In Russian)

10. Sadreev, Artur i Galina Pavlova. "Pravovoe obespechenie licenzirovaniya nedropol'zovaniya". *Gosudarstvennoe i municipal'noe upravlenie*. Cheljabinskij gosudarstvennyj universitet, str. 37-41. ["Legal support of subsoil use licensing". *State and municipal administration*, Chelyabinsk State University, pp. 37-41] 2020. (In Russian)

11. Sagindykova, Alma. "K voprosu o juridicheskoy prirode instituta licenzirovaniya negosudarstvennoj (chastnoj) ohrannoij i negosudarstvennoj (chastnoj) sysknoj dejatel'nosti". *Biznes, Menedzhment i Pravo*, № 1, str. 95-99. ["To the question of the legal nature of the institution of licensing non-state (private) security and non-state (private) detective activities". *Business, Management and Law*, № 1, pp. 95-99] 2014. (In Russian)

12. Artsakhi Hanrapetut'yan sahmanadrut'yun, <http://president.nkr.am/media/documents/constitution/Constitution2017.pdf>. hasaneli e 06.03.2021. [*Constitution of the Republic of Artsakh*. Accessed: 06.03.2021]. (In Armenian)

13. *Resolution (77) 31 on the protection of the individual in relation to the acts of administrative authorities (Adopted by the Committee of Ministers on 28 September 1977, at the 275th meeting of the Ministers' Deputies)*. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804dec56.

ԼԻՑԵՆԶԱՎՈՐՈՒԻՄԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԱՌԱՆՁԻՆ ՏԵՍԱԿԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՅԹ (ԱՐՑԱԿԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)

ՆՈՐԱՅՐ ԱՎԱԳՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Լիցենզավորումը՝ որպես հասարակական հարաբերությունների ամբողջություն, ներառում է թե՛ քաղաքացիաիրավական, թե՛ վարչաիրավական հարաբերություններ, ինչով պայմանավորված՝ ենթադրվում է դրա իրավակարգավորման բարդությունը:

Սույն հոդվածը նպատակ է հետապնդում հետազոտելու Արցախի Հանրապետությունում լիցենզիայի հատկացման իրավական հիմքերը և այդ ոլորտում վարչարարության իրականացման առանձնահատկությունները:

Անդրադարձ կատարելով վերը նշված և դրանից բխող հարցադրումներին, որոնք գործնականում հանգեցնում են լրջագույն խնդիրների՝ հոդվածում առաջ են քաշվել այնպիսի մոտեցումներ, որոնք կարող են կատարելագործել Արցախի Հանրապետության օրենսդրությունը, ինչպես նաև նպաստել միասնական դատական պրակտիկայի ձևավորմանը:

Յոդվածը շարադրվել է իրավահամեմատական-վերլուծական մեթոդով, որի առարկան կազմել են իրավաբան-գիտնականների առաջ քաշած գիտական կարծիքները, միջազգային և ներպետական իրավական աղբյուրները, ինչպես նաև իրավակիրառ պրակտիկան:

Յետազոտության արդյունքներով հանգել ենք այն հետևություններին, որ լիցենզավորումը առանձին տեսակի կամ գործառնութավորված վարչական վարույթ է, և լիցենզավորման գործընթացում լիցենզավորող մարմինները պարտավոր են հետևել ոչ միայն լիցենզավորման անմիջական, այլ նաև վարչարարության հիմնարար սկզբունքներին, իսկ առկա իրավակարգավորումները համապատասխանում են առանձին տեսակի վարչական վարույթի չափորոշիչներին, քանի որ լիցենզավորումն ունի կոնկրետ ձևակերպված իրավաչափ նպատակ, կարգավորվում է առանձին օրենսդրական ակտով, որում առկա չեն վարչարարության հիմնարար սկզբունքներին անհամապատասխան և անձանց անբարենպաստ կարգավիճակ հաղորդող կոպիտ շեղումներ:

Յիմնաբառեր` լիցենզավորում, լիցենզիա, վարչական վարույթ, վարչական ակտ, վարչական վարույթի առանձնահատկություններ, առանձին տեսակի վարչական վարույթ, գործառնութավորված վարչական վարույթ, առանձին տեսակի վարչական վարույթի չափորոշիչներ:

LICENSING AS A SEPARATE TYPE OF ADMINISTRATIVE PROCEDURE (LEGISLATION OF ARTSAKH REPUBLIC SCIENTIFIC-PRACTICAL ANALYSIS)

NORAYR AVAGYAN

*Yerevan State University,
Chair of Constitutional Law, Ph.D Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

Licensing, an integrity of public relations, includes both civil and administrative legal relations, in connection with which the complexity of its legal regulation is assumed.

This article aims to examine the legal basis for granting a license in the Republic of Artsakh and the specifics of administration in this area.

Referring to the above mentioned /arising from it/ issues, which in practice lead to the serious problems, the author put forward such approaches that can improve the legislation of the Republic of Artsakh, as well as contribute to the formation of a unified judicial practice.

The article was presented in a legal comparative-analytical method, the subject of which was the scientific opinions of lawyers-scientists, international and domestic legal sources, as well as legal practice.

According to the results of the study, the author came to the conclusion that licensing is a separate type or functioning administrative proceeding, and in the licensing process licensing authorities are obliged to follow not only the direct principles of licensing, but also the basic principles of administration, and the existing legal regulations correspond to the criteria of administrative proceedings of a specific type, since licensing has a specific legal purpose, is regulated by a separate legislative act, there are no gross deviations that do not comply with the basic principles of administration and give an unfavorable status to persons.

Keywords: *Licensing, license, administrative proceedings, Administrative act, specifics of administrative proceedings, a separate type of administrative proceedings, functioning administrative proceedings, criteria for a separate type of administrative proceedings.*

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

**ՀԱՅԵՐԻ ԷԹՆԻԿ ԶՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ՓՈԻԼԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (XІ-XХ ԴԴ.)
(ՄԱՍ 3)*¹**

ՀՏԴ 94 (479.25); 343.412

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-45

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ գաղթօջախների և
Սփյուռքի պատմության բաժնի վարիչ,
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sasun-07@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների (արխիվային փաստաթղթեր, վիճակագրական նյութեր, պարբերական մամուլ, թեմային առնչվող գրականություն) հենքի վրա ներկայացնել XІ-XХ դարերի ընթացքում Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից մինչև Ապազերոն թերակղզի ընկած տարածքում տեղաբնիկ հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված Էթնիկ զտումների և ցեղասպանական քաղաքականության պատճառներն ու իրագործման փուլերը:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաքննական ու պատմահամեմատական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ: Աղբյուրների հավաստիության ու վավերականության աստիճանը ճշտել ենք դրանց համակողմանի ուսումնասիրության միջոցով:

Փաստերի համադրմամբ տրվում է հիմնահարցի պատմության հետևյալ փուլայնացումը. Արևելյան Այսրկովկասում տեղաբնիկ հայերի Էթնիկ զտումներն ու կոտորածները տակավին իրականացվել են XІ-XVІІІ դարերում, երբ երկրամասը պարբերաբար հայտնվում էր այլևայլ նվաճող, վաչկատուն ցեղերի ու պետությունների արշավանքների և տիրապետության տակ (թուրք-սելջուկներ, մոնղոլ-թաթարներ, Լանկ-Թեմուր, կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու թուրքմենական քոչվոր ցեղեր և դզբաշների արշավանքներ, դրանց հաջորդած թուրք-պարսկական պատերազմներ, սուննի լեզգիներ, Նադիր շահի ու Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքներ): Դրա հետևանքով հայ բնակչության մի որոշ մասը բռնատեղափոխվեց և լքեց հայրենի տարածքները կամ հարկադրաբար ընդունեց նվաճողների մահմեդական դավանանքը: Էթնիկ զտումների ու կոտորածների հաջորդ փուլը հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանն էր (1905-1906 թթ.): Հետագայում ցեղասպանական քաղաքականությունը պետական մակարդակով է իրականացվել՝ արդեն արհեստածին «Ադրբեջան» կազմավորման մուսավաթական (1918-1920 թթ.) և

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.03.2022թ., գրախոսվել՝ 22.03.2022թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022թ.:

¹ Հրատարակվում է ՀՀ գիտության կոմիտեի 21T-6A163 թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում:

վերջում՝ Ադրբեջանի խորհրդային վարչակարգերի ժամանակաշրջաններում (1920-1990 թթ.):

Յոդվածում հիմնավորված է այն իրողությունը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչությունը էթնիկ գտումների ու ցեղասպանության ենթարկվեց իր բնօրրանում այնպես, ինչպես երիտթուրքերն իրագործեցին արևմտահայերի բնաջնջումը: Հետևաբար այդ քաղաքականությունը պետք է որակել որպես հայերի ցեղասպանության շարունակություն և բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց ցեղասպանությունն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչև Բաքու) համաթուրքականության ամբողջական ծրագրի իրականացման հետևանք էր: Պատմագիտական գրականության մեջ թեև խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ անդրադարձները բազմաթիվ են, սակայն առանձին քննության առարկա չի դարձել Արևելյան Այսրկովկասում՝ Կուրի դաշտավայրից Ապշերոն թերակղզի ընկած տարածքում, հայերի էթնիկ գտումների ու ցեղասպանական քաղաքականության ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Հիմնաբառեր՝ Արևելյան Այսրկովկաս, Բաքվի նահանգ, Կուրի ձախափյակ, համաթուրքականություն, էթնիկ գտումներ, այլատյացություն, ցեղասպանություն, բռնազաղթ:

ԵՐՐՈՐԴ ՓՈՒԼ (1918-1920 թթ.): 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Օսմանյան կայսրությունը, օգտվելով Ռուսաստանում ստեղծված քաղաքական անկայուն իրավիճակից, Այսրկովկասում ուժեղացրեց համաթուրքական (պանթուրքիզմ) և համախլամական քարոզչությունը (Կովկասում համաթուրքականության քարոզչության մասին մանրամասն տե՛ս Сваранц, Александр. *Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе*): Հեղափոխությունից հետո բազմաթիվ թուրք Եմիսարներ Կովկասի մահմեդականների շրջանում նման քարոզչություն էին իրականացնում, որպեսզի հնարավոր առիթի դեպքում կովկասյան թաթարներին պատրաստեն քաղաքական ակտիվ պայքարի: Այլ կերպ ասած՝ Կովկասը վերածվել էր համաթուրքական և համախլամական գաղափարախոսության կենտրոնի, որտեղ համախմբվել էին գրեթե բոլոր հակառուսական ուժերը (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 1, գ. 29, թ. 3; գ. 26, թ. 21; ֆ. 4049, ց. 1, գ. 2, թ. 4; Յակոբեան 15): Փաստերը վկայում են, որ Բաքվի նահանգում համաթուրքականության քարոզչության արմատավորման համար երիտթուրքերի «Իթթիհադ վե թերաքքը» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցությունը դեռևս 1913 թ. Բաքու, Գյոքչա, Ադղաշ, Նուխի և Զյուրդամիր քաղաքներում ստեղծել էր կուսակցական տեղական կոմիտեներ (Սարգսյան 106; Փաշայան 23-24):

Այսրկովկասում և մասնավորապես Բաքվում երիտթուրքերի հենարանն իթթիհադականների ազդեցությամբ 1911 թ. հոկտեմբերին ստեղծված «Մուսավաթ» («Հավասարություն»)՝ «թյուրքացում, իսլամացում, արդիականացում» (Necəfov 29-38) նշանաբանով առաջնորդվող կուսակցությունն էր (Саркисов 204; Ավետիսյան, «Երիտասարդ թուրքերի և Մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը» 43-64), որի ղեկավարն ու գլխավոր գաղափարախոսը 1913 թվականից հայտնի համաթուրքական գործիչ Մամեդ Եմին Ռասուլզադեն էր (Дубинский-Мухадзе 207): Համախլամականության և համաթուրքականության ոճրագործ գաղափարախոսությամբ սնված «Մուսավաթը» երիտթուրքերի թելադրանքով տենդորեն նախապատրաստում էր դեպի Կովկաս թուրքերի առաջխաղացումն արագացնելու գործը (Երիտթուրքերի ու Մուսավաթի համագործակցության մասին մանրամասն տե՛ս Ավետիսյան, *Երիտասարդ թուրքերի և Մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը* 43-64): Հայերի նկատմամբ թշնամանք սերմանելու հարցում, «Մուսավաթից» բացի, իրենց բացասական դերակատարությունն ունեցան նաև «Իթթիհադ վե թերաքքի»

կողմից ուղղորդվող կովկասյան թաթարների շրջանում գործող այլ կուսակցություններն ու կազմակերպությունները («Ապակենտրոնացման թյուրքական կուսակցություն») («Ֆեդերալիստներ»), «Իթթիհադ»¹ («Միություն»: Նախագահ՝ Կարա բեկ Կարաբեկով (Կնյազյան 8-9):

«Մուսավաթ» և «Իթթիհադ» կուսակցությունների վարած հակահայ քաղաքականության պատճառով Բաքվի նահանգի կովկասյան թաթարների վերաբերմունքը հայ բնակչության նկատմամբ արմատապես փոխվեց: Իրադարձությունների նման զարգացման պարագայում դժվար չէ կռահել, թե ինչ էր սպասվելու նահանգի հայությանը: Որոշեգրելով հայերի նկատմամբ երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունը՝ վերոնշյալ կուսակցությունների ներքին քաղաքականության անկյունաքարն էր դարձել հակահայկականությունը: Մուսավաթականները սկզբում քողարկված և ապա առավել բացահայտ ցինիկությամբ ամենուր սկսեցին թաթար խավարամիտ ամբոխին գրգռել հայերի դեմ: Լեոյի դիպուկ բնորոշմամբ ««Մուսավաթը»՝ իբրև երիտթուրքերի աշակերտ, լցած էր ռազմատենչ իմպերիալիզմով ամբողջ Կուկասի վերաբերմամբ եւ մասնաւոր կատաղի թշնամութիւն ուներ հայերի դեմ» (Լեո 669):

Առաջին աշխարհամարտի սկզբից Բաքվի նահանգի հայ երիտասարդության՝ զանգվածաբար բանակ գորակոչվելու պատճառով գյուղերում մնացել էին հիմնականում կանայք, ծերեր ու երեխաներ: Հայտնի է, որ ցարական կառավարությունը կովկասյան թաթարներին՝ ի որպես անբարեհույս տարր, չգորակոչեց գործող բանակ (Ավետիսյան, *Հայկական հարցը 1918 թ.* 157): Կովկասյան թաթարները, օգտվելով այդ հանգամանքից, ոգեշնչված թուրք էմիսարների հակահայ կոչերով, ավազակախմբեր կազմելով, սկսեցին հարձակումներ գործել, սպանել ու կողոպտել Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխիի, Արեշի, ինչպես նաև սահմանակից Բաքվի նահանգի Գյոքչայի, Շամախիի և Ղուբայի գավառների անպաշտպան մնացած հայկական գյուղերի անգն բնակչությանը: Թաթարական գյուղերի հրոսակախմբերը շուրջլայներ էին կազմակերպում և առանց սեռի ու տարիքի խտրականության սպանում ճանապարհորդ հայերին («Кавказское слово», 1918, 13 марта, № 57, Тифлис):

Տազնապալից էր իրավիճակը հատկապես Բաքու–Թիֆլիս երկաթգծում: Թաթարական լյտիացած ավազակախմբերը Սպանդար և Սուլեյման Էֆենդիների գլխավորությամբ Զյուրդամիր, Հաջիկաբուլ, Ուջար, Մյուսիսի և Աղստաֆա կայարաններում գնացքները բաց էին թողնում իրենց սեփական հայեցողությամբ, հաճախ կանգնեցնում էին դրանք և անարգել սպանում ու կողոպտում հայ ուղևորներին (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 58, թ. 2, 4-5; Գրիգորեանց, *Հաջիքարուլի սարսափներից*): Բաքու–Թիֆլիս երկաթգծի վերոհիշյալ կայարաններում տազնապ ներշնչող իրադարձությունների, մասնավորապես հայերի սպանությունների առիթով «Չանգ» լրագիրը փաստում էր, որ այն «Մուսավաթի» և «Իթթիհադի» կողմից նախօրոք ծրագրված և իրականացված քաղաքականություն էր: Թերթի «Դժոխային հորեր» առաջնորդողում տեղեկացվում էր, որ «Աղբբեշանի հանրապետութեան սահմաններում Ելիզավետիսո գիւղից ոչ հեռու (Աղստաֆա կայարանի մօտ), երևան են հանւած մօտ 20-ի չափ հորեր, որոնք լիքն են մարդկային դիակներով: Պարզուր է, որ գնացքներից հանւած մարդիկ, համարեա թէ բացառապէս հայեր, թալանւելուց յետոյ կենդանի նետուում են այդ հորերը» («Դժոխային հորեր»): Միայն Ուջար և Մյուսիսի կայարանների միջև ընկած տարածքում գնացքներում սպանվեց շուրջ 100 հայ (Մայիլեան, Գաւառի

¹ «Իթթիհադ» կուսակցությունը ստեղծվել է Բաքվի «Մահմեդականները Ռուսաստանում» և Գանձակի «Իսլամի միություն» կազմակերպությունների միավորմամբ: Կուսակցությունն առաջ էր քաշում Ռուսաստանի մահմեդականների շրջանում շարիաթի ներդրման գաղափարը: «Իթթիհադի» կարգախոսներից էր՝ «Մեզ պետք չէ այլ կուսակցություն՝ իսլամից բացի» (Swietochowski 88-89; Փաշայան 24): Գործել է մինչև 1920 թ. հոկտեմբերը («Խորհրդային Հայաստան», 1921 թ. նոյեմբերի 1, № 210, Երևան):

կեանք): Շամախու գավառում Զյուրղամիր և Աղսու կայարաններում, թաթար արյունարբու ոճրագործների հարձակումների հետևանքով ճանապարհներին, հատկապես գիշերները, հայկական գյուղերի մոտակայքում սպանվեց 63 հայ (Շամախեցի 6), որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում գավառի Զարքանջ, Սաղիան, Զալախան, Ղաջար, Գյուրջաշեն և Մատրասա հայկական գյուղերի բնակիչները: Հակահայ գործողությունները դեկավարում էր «Մուսավաթի» և «Իթթիհադի» ուղղորդմամբ Գանձակում իր գործունեությունը սկսած «Մահմեդական հասարակական կոմիտեն» (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, g. 2, q. 94, թ. 96):

Կովկասյան թաթարների վայրագությունները տարածվեցին նաև ռազմաճակատից տուն վերադարձող ռուս զինվորների վրա: Այսպես, զենք ձեռք բերելու, իրենց գնդերը զինելու և թուրքերի առաջխաղացումն արագացնելու նպատակով Անդրկովկասյան կոմիտեի մահմեդական անդամների (Ֆաթալի-խան Խոյսկի, Ալասկյար-բեկ Խասամեդով, Խուդադատ-բեկ Մելիք Ալսանով), ինչպես նաև «Մուսավաթի» ու «Մուսուլմանական հասարակական կազմակերպությունների խորհրդի» գործադիր կոմիտեի (Ա. Չիաթխանով, Շ. Ռուստամբեկով, Ա. Սաֆիքյուրդսկի, Խ. Ռաֆիբեկով, Ն. Ուսուբբեկով, Ա. Խասամեդով, գևդ. Էֆենդին, ռոտմիստր Ուլուբին) ուղղորդմամբ «Վայրի դիվիզիայի» զինվորները, նրանց միացած կովկասյան թաթար հրոսակախմբերը 1918 թ. հունվարի 9-13-ը հարձակվում են տուն վերադարձող ռուսական զորամասերի վրա և Գանձակից ոչ հեռու գտնվող Շամախու կայարանում կոտորում ավելի քան 2000 ռուս զինվոր՝ խլելով նրանց զենքն ու զինամթերքը (Շահումյան 113-114; Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 223, g. 1, q. 117, թ. 2; Շեֆ 1927):

«Մուսավաթի» հաջորդ քայլը երիտթուրքերի «Իթթիհադ վե թերաքքը» («Միություն և Առաջադիմություն») կուսակցության ուղղորդմամբ իշխանությունը բռնազավթելու նպատակով Բաքվում հաստատված խորհրդային օրինական իշխանության դեմ 1918 թ. մարտի վերջերին բարձրացրած խռովությունն էր: Այսպես, Բաքվում 1917 թ. նոյեմբերի 2-ին (15) հաստատված (Շահումյան 28-30; Արզումանյան 433) խորհրդային իշխանությունը «Մուսավաթի» կողմից ընդունվեց մեծ դժկամությամբ (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, g. 2, q. 94, թ. 103): Նշենք, որ իշխանությունը բռնազավթելու գաղափարը երիտթուրքերի և «Մուսավաթի»՝ համաթուրքական խնամքով մշակված ծրագրերի մի մասն էր միայն կազմում: «Մուսավաթի» առաջնահերթ նպատակն էր անդրալթայան տափաստաններից խուժած թյուրք-օղուզական քոչվոր ցեղերի համար Արևելյան Այսրկովկասը «հայրենիք» դարձնելու միտումով Բաքվում տապալել խորհրդային իշխանությունը, գրավել քաղաքը և այն հռչակել որպես ապագայում ստեղծվելիք արհեստածին «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետության» (Միսնյան 305; Ավետիսյան, *Հայկական հարցը 1918 թ.*) մայրաքաղաք: Ըստ Էուլթյան՝ մուսավաթականների կողմից Բաքվի գրավման դեպքում այն վերածվելու էր կովկասյան մահմեդականների՝ հակառուսական-հակահայկական ահաբեկչական պայքարի օջախի և կյանքի էր կոչվելու համաթյուրքական գաղափարախոսությունը: Ակներև է, որ այդ ծրագիրը պետք է իրականացվեր արևելահայերի ֆիզիկական բնաջնջման ճանապարհով, ուստի «Մուսավաթը» հետևում էր իթթիհադականների քաղաքական ուղղությանը՝ Կովկասի մահմեդականների մեջ քարոզելով համաթյուրքականության և համախլամականության գաղափարներ: Ըստ Էուլթյան՝ 1905-1906 թթ. թաթար-հայկական ընդհարումներից հետո երկրորդ փորձն էր ձեռնարկվում հայկական ջարդեր կազմակերպելու համար, մասնավորապես մեխանիզմների ընտրության, ճշգրտման, մշակման և կիրառման առումով: Վավերագրերը վկայում են, որ այդ օրերին սարդիչ գործողություններ կազմակերպելու, հայ և ռուս բնակչության դեմ ոճրագործություններ իրականացնելու գործում իր ակտիվ դերակատարությունն է ունեցել հատկապես Ղարաբաղի խանության հիմնադիր, քոչվոր ջլանշիր ցեղի սարըջալլու ճյուղի ցեղապետ, հայատյաց Փանահ Ալի խանի շառավիղ (Պեհպուտ խան Ճիվանշիրի սպանիչ պ. Միսաք Թորլաքեանի դատավարությունը անգլ. զինուորական ատենանիս առջեւ), Բաքվի հայերի 1918 թ. սեպտեմբերյան եղեռնագործության գլխավոր կազմա-

կերպիչներից մեկը՝ Բեիբուբ խան-Ջիվանշիրը¹, Դավիթ Անանուու բնորոշմամբ՝ «ծպտեալ պանխլամխոը» (Անանուն Բագուի շիրիմները (I); Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 96, թ. 54):

Ստեղծված իրավիճակում Բաքվի Հայոց ազգային խորհուրդը (Նախագահ՝ ՀՀԴ անդամ Աբրահամ Գյուլխանդանյան) և ՀՀԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ.Կ.-ն անտարբեր չէին կարող լինել հայությանը սպառնացող վտանգի նկատմամբ: Ընդամին, հաշվի առնելով հայերի նկատմամբ «Մուսավաթի» բացահայտ թշնամական վերաբերմունքը, կանխազգայով, որ նրա հրահրմամբ կիրագործվեին հայերի նոր կոտորածներ՝ Հայոց ազգային խորհուրդը Գերագույն զինվորական մարմնի (Պաշտպանության հայկական շտաբ) հետ ձեռք առավ ինքնապաշտպանական միջոցներ (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 12-13): Շտաբը, որը ղեկավարում էին գեներալներ Իվան Բադրամյանը և Հակոբ Բագրատունին (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 105, թ. 3; ֆ. 275, ց. 6, գ. 2, թ. 43), փոխգնդապետ Հարությունյանին նշանակեց Բաքվի պաշտպանության պետ, շտաբի պետն էր շտաբս-կապիտան Սարգիս Մուսայեյանը (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 13-14; տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1441, ց. 1, գ. 20, թ. 2):

Չնայած Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի խաղաղասիրական ջանքերին ու զգուշացումներին՝ «Մուսավաթի» նեցուկը կազմող «Վայրի դիվիզիայի» շուրջ 25.000-անոց զորամիավորումը նրանց միացած շրջակա գյուղերից հավաքված մեծ թվով թաթար հրոսակախմբեր նախահարձակ եղան և գրոհեցին Բաքվի դեմ: Սակայն «Մուսավաթի»-ի ռազմական հեղաշրջման ճանապարհով Բաքվում իշխանությունը բոլշևիկներից զավթելու փորձը նպատակին չհասավ: Եռօրյա մարտերում (մարտի 18-ին (31)-20-ապրիլի 2)՝ խորհրդային իշխանությունը Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի և ՀՀԴ Բաքվի «Ոսկանապատի» ԿԿ-ի զինական ուժերի մեծագույն աջակցությամբ դուրս եկավ լիակատար հաղթանակով, իսկ մուսավաթականների պարագլուխները խուճապահար փախան Գանձակ, Ղուբա, Լենքորան և այլուր (Ստեփանյան, *Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը* 341-359; Մելիքյան, *Պայքար Բաքվի համար*):

Բաքվում մուսավաթականների սանձազերծած խռովությունը և հակահայ սահմանադրություններն այդքանով չավարտվեցին: Հակաիշխանական խռովության ջախջախումից հետո մուսավաթական գործիչները, անցնելով գավառներ, խառնակիչ գործողությունների ծրագրով իրենց վրեժը հանում էին կովկասյան թաթար խաժամուժին քրիստոնյա, մասնավորապես հայ և ռուս բնակչության դեմ հրահրումներով ու սպանություններով: Այլ կերպ ասած՝ խռովության ճնշումից հետո վրեժխնդրությունը դարձավ նահանգի հայահոծ գավառների հայ բնակչության կոտորածներն արդարացնելու միջոց (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 105):

Պարտություն կրելով Բաքվում՝ «Մուսավաթը» տենդորեն նախապատրաստվեց հակահայ հետագա ոճրագործությունների կազմակերպմանը, որն ուղեկցվեց Օսմանյան բանակի՝ Այսրկովկաս արշավանքով: Թուրքական զորախմբերի՝ 1918 թ. մայիսին Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի մարտերում ունեցած անհաջողություններից և Ղարաբաղի սայի (այժմ՝ Վանաձոր) գրավումից հետո նրա հիմնական խմբավորումը համաթուրքական դրոշով արշավեց Բաքու: Այդ արշավանքով Օսմանյան կայսրությունը ձգտում էր տիրանալ Բաքվի նավթին, ապա՝ անցնել Հյուսիսային Կովկաս, այնուհետև՝ Կենտրոնական Ասիա, որով պետք է իրականացվեր «Մեծ Թուրանի» ստեղծման երազանքը (Խատիսեան 86): Բաքվի դեմ արշավանքով երիտթուրքերը, ձեռնամուխ լինելով համաթուրքական գաղափարախոսության գլխավոր

¹ Բ. Ջիվանշիրը 1907 թվականից եղել է «Կովկասյան համամուսուլմանական «Դիֆայի»» կազմակերպության անդամ, 1918 թ. հուլիսի 17-ից՝ Ադրբեջանի ներքին գործոց նախարար, որն այդ նպատակով կազմել էր թաթարական զինված հրոսակախմբեր (Lucifer; Նիւթեր, փաստեր եւ յուշեր հայկական ողբերգութիւնից):

տեսաբաններից Չիյա Գոյբալիի առաջադրած համաթյուրքականության դոկտրինի¹ երկրորդ փուլի՝ համաօղուզական պետության² ծրագրի կենսագործմանը (Зареванд 92), դրա շրջանակում մշակել էին նաև մի հայտնի չափով ռազմաքաղաքական հայեցակարգ. Արևելյան Այսրկովկասի նվաճման գուզահեռ արհեստածին «Ադրբեջան» հորջորջումով «Արևելակովկասյան մուսուլմանական» կազմավորման ստեղծումը, որի հիմքի վրա Օսմանյան կայսրության կազմում պետք է կենսագործվեր Սև ծովից մինչև Կասպից ծով (Բաթումից մինչև Բաքու) ընկած տարածքում «Մեծ Ադրբեջան» նոր պետության ստեղծումը: Այն պետք է կամրջեր թուրքական պետությունը Կովկասի և Միջին Ասիայի թրքախոս ժողովուրդների հետ³: Եվ այդ ծրագիրը պետք է իրականացվեր արևելահայերի ֆիզիկական բնաջնջման ճանապարհով:

Արհեստածին «Ադրբեջան» կազմավորման ստեղծման առաջին քայլը Թիֆլիսում թուրքերի ճշման տակ Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից հետո՝ 1918 թ. մայիսի 28-ին, երիտթուրքերի և «Մուսավաթի» համաթյուրքական մշակված ծրագրով Կուրի ձախափնյակում մերձկասպյան տարածքում երբևէ գոյություն չունեցած արհեստածին «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետության» հռչակումն էր⁴, որը Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան պատմական Ատրոպատենե-Ատրպատական Ադարբայ-

¹ Չիյա Գոյբալիի գաղափարախոսության պատմաբանասիրական բազմակողմանի քննության մասին տե՛ս Սաֆարյան, «Չիյա Գոյբալիի և «Թյուրքականության հիմունքները»:

² Օսմանյան կայսրության կազմում ստեղծվելիք համաօղուզական պետությունը պետք է ընդգրկեր Թուրքիան, Արևելյան Այսրկովկասը, Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներն ու պարսկական վաղեմի նահանգ Ազարբայջանը (Ատրպատական) (Խուրշուդյան 34):

³ Թուրք-մուսավաթականները ծրագրել էին բռնազավթումների քաղաքականությամբ, այսպես կոչված, «Մեծ Ադրբեջանի» մեջ ընդգրկել Գանձակ-Ելիզավետպոլի և Բաքվի նահանգները, Երևանի նահանգի հարավային մասը, Վրաստանից՝ Թիֆլիսի նահանգի հարավային մասը և Դաղստանի հարավային մասի որոշ հատվածներ: Այսպիսով՝ Հայաստանից փորձ էր արվում խլելու բովանդակ Արցախն ու Չանգեզուրը, Երևանի նահանգից՝ Նախիջևանն ու Շաքուրը, Երևանի և Էջմիածնի գավառները և Մասիսի ստորոտներով ամբողջ Սուրմալուն՝ մինչև Կարսի նահանգը: Այլ կերպ ասած՝ Հայաստանից գավաթելու էր 50.520 քառ. կմ տարածք (Ռուբեն 183-184): Էնվեր փաշայի և «Կովկասի միավորված լեռնականների միության» ղեկավարներից Թափա (Աբդուլ Մեջիդ) Չերմուկի կազմած քարտեզի հիման վրա «Մեծ Ադրբեջան» պետության ընդհանուր տարածքը պետք է կազմեր 140.000 քառ. կմ (Փ. Ժ. Լա Շրեն 41-42): «Մեծ Ադրբեջանի» քարտեզը ժամանակին տպագրվել է թուրքական զորքերի կողմից Բաքվի գրավումից հետո՝ 1918 թ. սեպտեմբերի 22-ին, Ստամբուլում լույս տեսնող կառավարական «Ենի գյուն» («Նոր օր») պաշտոնաթերթում: Համաթյուրքականության ոգով կազմված այս քարտեզում, փոխելով Այսրկովկասի Էթնոժողովրդագրական պատկերը, Հայաստանն իսպառ բացակայում է, իսկ հայ բնակչության տեղաբաշխումը ներկայացված էր միայն մի քանի կղզյակների տեսքով: Հակառակ դրան՝ «Մեծ Ադրբեջանը» պատկերված է որպես Կովկասի լայնատարած մի պետություն («Հորիզոն», 1918թ. հոկտեմբերի 30, № 222, Թիֆլիս; Խուրիյան 37-38): «Մեծ Ադրբեջանի» մեկ այլ քարտեզ հրատարակվել է ԱՂՀ ինսամատարարության նախարարության կողմից 1920 թ. հրատարակված «Адресь-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г., на тюркским и русским языкам (1-ой год издания), под редакцией А. И. Ставровского, Баку, 1920»-ում (տարեգրքի վերջում առդիր): Հայաստանի պատմական տարածքների հաշվին «Մեծ Ադրբեջանի» ստեղծման առաջին քայլերից էր քեմալա-բոլշևիկյան դաշինքի պայմաններում 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրով և նույն թվականի հուլիսի 5-ին ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի անօրեն որոշմամբ ի բնե հայկական Նախիջևանն ու Արցախը Ադր. ԽՍՀ-ին բռնակցելը:

⁴ Այն, որ Այսրկովկասի քաղաքական քարտեզում տեղ փնտրող նորագոյացությունը հայտնի էր նաև «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետություն» անունով, փաստում է 1918 թ. հունիսի 15-ին ռազմական գործիչ, օբեր-լեյտենանտ Չերիբերտ ֆոն Լարիշի՝ Բեռլին հղած զեկուցագիրը, որում ասվում էր. «Թուրքերը բացահայտորեն ցանկանում են Հյուսիսային Կովկասը, ներառյալ Դաղստանը միացնել Արևելակովկասյան մուսուլմանական Հանրապետությանը, որն այստեղ կոչում են Ադրբեջան» (Ավետիսյան, *Հայկական հարցը 1918 թ.* 285):

գան (նոր պարսկերեն)-Ազարբայջան (արաբերեն) նահանգի անունով թյուրքական տարբերակով հորջորջվեց «Ազերբայջան»¹:

Թուրքական արշավանքը Բաքու և հայերի կոտորածները

Բաքվի պաշտպանությունը, որն առանձնահատուկ տեղ է գրավում Առաջին աշխարհամարտի ռազմական գործողությունների մեջ, ուներ վճռորոշ նշանակություն ոչ միայն Գանձակ-Ելիզավետպոլի ու Բաքվի նահանգների հայության,

¹ Արևելյան Այսրկովկասում երբևէ գոյություն չի ունեցել «Ադրբեջան» անվամբ որևէ աշխարհագրական վայր կամ պետություն: Բանասեր, պատմաբան, պրոֆ. Արտ. Աբեղյանի դիպուկ բնորոշմամբ «Ատրբեջան եւ ատրբեջանցի անունով երկիր ու ժողովուրդ գոյութիւն չունէին պատերազմից (իմա՝ Առաջին աշխարհամարտից – Գ. Ս.) առաջ: ...Ռուսական հին վիճակագրութիւնը գիտէր միայն «Արեւելեան Անդրկովկաս», «Բագուի, Գանձակի նահանգներ» եւ այլն՝ փոխարինելով նույնանուն խանութիւններին՝ պարսկական տիրապետութեան տակ: Այդ երկրամասի մեծամասնութիւնը կազմող ցեղն էլ հին վիճակագրութիւններում թաթար եւ կամ պարզապէս մահմեդական յորջորջումով էր յայտնի» (Աբեղյան 135): 1918 թ. մայիսի 26-ին՝ Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից հետո, երբ կովկասյան թաթարների «ազգային» խորհուրդը (Նախագահ՝ Մ. Է. Ռասուլզադէ) երիտթուրքերի մտահղացմամբ և օժանդակությամբ մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակեց նոր «պետության» ստեղծումը՝ նպատակ ունենալով նույն անվան միջոցով հավակնել Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան վաղեմի նահանգ Ազարբայջանին (Ատրպատական), այն թյուրքացված տարբերակով հորջորջվեց «Ազերբայջանի Դեմոկրատական Հանրապետություն» (Swietochowski 129): Արիեստաժին «Ադրբեջան» կազմավորումն ինքնին սպառնալից էր նշանակում Պարսկաստանի տարածքային ամբողջականության համար: Այդ անվան կիրառումը հետապնդում էր հետևյալ հեռահար նպատակը՝ տարածքային հավակնություններով նորաստեղծ կազմավորմանը բռնակցել նաև Պարսկական Ազարբայջան (Ատրպատական) նահանգը և իրականացնել «Մեծ Ադրբեջանի» ստեղծման համաթյուրքական ծրագիրը: Ականավոր պատմաբան-արևելագետ, ակադեմիկոս Վասիլի Բարթոլոյը 1924 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Ադրբեջանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետում մերձկասպյան մարզերի և Աղվանքի ընդհանուր պատմության մասին կարդացած 5-րդ դասախոսության մեջ այս առիթով նշել է. «Ադրբեջան տերմինը ընտրվել է այն պատճառով, որ, երբ հաստատվեց Ադրբեջանի Հանրապետությունը, ենթադրվում էր, թե պարսկական և այդ Ադրբեջանը կկազմեն մեկ ամբողջություն... այս հիմքի վրա ընդունվեց Ադրբեջան անվանումը...» (Бартольд 703). Հենց այս պատճառով էլ պարսից կառավարությունը 1918 թ. օգոստոսի 28-ին Ստամբուլում պարսկական դեսպանատան միջոցով բողոքի նոտա է ներկայացրել Օսմանյան կառավարության արտաքին գործոց նախարարությանը, որում ասվում էր. «Արտաքին գործերի հարգելի նախարարություն. ռուս-օսմանյան հաշտության պայմանագրի արդյունքում Կովկասում տեղի է ունենում «Ազարբայջան» անունով պետության ձևավորումը: Հաշվի առնելով, որ Թավրիզ կենտրոնով Պարսկաստան պետության սահմաններում կա նման անունով նահանգ, և որ պատմության մեջ երբեք չի եղել նման անունով պետություն, Պարսկաստանն ապշած է և անհրաժեշտություն է տեսնում վերանայելու այս որոշումը» (<https://www.live24.am/66443>. Մուտք՝ 10.22.2020:

Արիեստաժին այդ կազմավորումն իր հուշերում առավել ցայտուն է բնութագրել 1918 թ. աշնանից հակաբոլշևիկյան Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Անտոն Դենիկինը. «Ադրբեջանական Հանրապետությունում ամեն ինչ արիեստական էր, «ոչ իսկական»՝ սկսած անվանումից, որը վերցված էր Պարսկաստանի մի նահանգից, արիեստական տարածք, որն ընդգրկում էր Լեզգիական Չաքաթայան, Բաքվի և Ելիզավետպոլի հայ-թաթարական նահանգները և ռուսական Մուղանը, ու միավորված թուրքական քաղաքականությամբ՝ որպես պանթուրքիզմի հենակետ Կովկասում... Արիեստական պետականություն, քանի որ ժողովուրդների մեծ վերաբնակեցման ճանապարհին ընկած այդ հողերում միշտ բնակվում էին միմյանց հաջորդող նվաճողների բազմազան մշակույթների ներգործությանը ենթարկված մանր ցեղեր...: Վերջապես, արիեստական էր պահվում նաև արբեջանական կառավարությունը՝ սկզբնապես Նուրի փաշայի կամքով, այնուհետև՝ գեներալ Թոմսոնի, հետագայում՝ ուղղակի ինտրոյակով» (Деникинъ 164): (Մանրամասն տե՛ս Էնսեթոլլահ Ռեզա; Ասատրյան և Գևորգյան 1990; Galichian 2010):

այլև նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության հետագա ճակատագրի համար: Նրա կազմակերպիչներից մեկը՝ գեներալ-մայոր Հակոբ Բագրատունին, իրավա-ցիորեն նկատել է. «Բաքվի ինքնապաշտպանությունը հատկապես բացառիկ է հայության գոյության համար: Ինձ համար այլևս պարզ էր, որ գրավելով Բաքուն (հայի համար իրենց բոլոր հետևանքներով)՝ թուրքերը հետևողականորեն կանդ-րադառնան բնաջնջումից զերծ մնացած հայկական վերջին շրջաններին՝ Ղարաբաղին և Երևանին, որ կնշանակեր մեր ժողովրդի ֆիզիկական կործանում, լրիվ վերացում...» (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 49, 53): Ուս-տի երիտթուրքերը բացեիբաց հայտարարում էին, թե «Հայաստանի խնդրի վերջ-նական լուծումը կախած է Բագուից, երբ կը գրավենք Բագուն, կը լուծենք եւ Հա-յաստանի հարցը...» (Գիլխանդանեան 27): Այդ իսկ պատճառով էլ Բաքվի Հայոց ազգային խորհուրդն ու ՀՀԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ.Կոմիտեն հրաժարվեցին կա-տարել Հայաստանի Հանրապետությանը պարտադրված Բաթումի պայմանագրի (1918 թ. հունիսի 4) 11-րդ հոդվածի պարտավորությունը, որով «Բաքու քաղաքից անհապաղ դուրս պետք է բերվեին հայկական բոլոր զորամասերը»՝ Բաքվի Կոմունայի պաշտպանների հիմնական կորիզը (Վրացեան 337; Ահարոնեան 111):

Այն իրողությունը, որ Բաքվի դեմ արշավանքով երիտթուրք-մուսավաթականների կողմից նախօրոք ծրագրված էր Բաքվի քրիստոնյա ազգաբնակչության և հատկապես հայերի ջարդը, վկայում է Գանձակից մուսավաթական Ադրբեջանի ներքին գործոց նա-խարար Բեհբուդ խան-Ջիվանշիրի՝ 1918 թ. հուլիսի վերջերին «Մուսավաթի» Բաքվի կոմիտեին հղած գաղտնի նամակը, որում, մասնավորապես, ասվում էր. «...Երբ քաղա-քը գրավենք, պիտի զատենք հայ մտաւորականները եւ պիտի ջարդենք բոլոր հայերը» (Պեհպուտ խան Ճիվանշիրի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը): Հարկավ, այս փաստով ցուցահանվում է մուսավաթականների՝ հայասպան անսքող քաղաքականու-թյունը: Հետևաբար նամակում հայ մտավորականության ոչնչացման սպառնալիքի առկայությունը գալիս է մեկ անգամ ևս ապացուցելու այն իրողությունը, որ Բաքվում հայերի ցեղասպանությունը կազմակերպվել և իրականացվել է երիտթուրքերի ոճրա-գործ նույն օրինակով՝ այնպես, ինչպես Արևմտահայերի ցեղասպանության ժամանակ ոչնչացվում էր հայ մտավորականությանը: Հարկ է նշել, որ Բաքվի նահանգի հայերի կոտորածների քաղաքականությունը նախապես ծրագրված էր երիտթուրքական և մուսավաթական կառավարությունների կողմից, որը խարսխված էր Օսմանյան կայս-րության ցեղասպան քաղաքականության վրա: Առկա են բազմաթիվ հեռագրեր, հրա-հանգներ, առանձին կարգադրություններ՝ առաքված մուսավաթական կառավարու-թյան կողմից, որոնք լիովին բացահայտում են հայերի կոտորածների առնչությամբ նա-խօրոք կազմված ծրագրերը: Այս առումով ուշագրավ է հետևյալ փաստը. Բաքվի հայե-րի սեպտեմբերյան կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից մեկին՝ Բ. խան-Ջի-վանշիրին վնասագերծող հայ վրիժառու Միսաք Թորլաքեանի՝ Կ.Պոլսում 1921 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերի սկզբներին անգլիական ռազմական դատարանի (նախա-գահ՝ մայոր Ֆրիսբի)¹ կողմից անցկացված դատավարության ժամանակ Բաքվի 1918 թ. հերոսամարտի մասնակից, ՀՀԴ անդամ Գրիգոր Ամիրյանը հրապարակեց կոտո-րածներից առաջ Բ. խան Ջիվանշիրի կողմից Նուխիի, Արեշի, Շամախու և Բաքվի քաղաքապետերին տրված ծածկագիր-հեռագիրը: Այստեղ հանցավոր կերպով հրա-հանգվում էր. «Սրբազան պատերազմ մըն է այս, մղուած՝ միացնելու համար բոլոր թուրք ցեղերը: Այս ի կատար ածելու համար անհրաժեշտ է, որ նախ հայ ցեղը բնա-ջնջուի: Հայերը խոչընդոտ կը հանդիսանան մեր քաղաքական ճամբուն վրայ, որ ուղ-ղած է դէպի Հնդկաստան: Անհրաժեշտ է ոչնչացնել հայերը, անոնց դիակներու վրայէն անցնելով մեր նպատակներուն հասնելու համար: Մի՛ ինայեք ոչ ոքի եւ հավատարմօ-

¹ Կ.Պոլսում կայացած դատավարության ժամանակ անգլիական պատերազմական ատյանը Մ. Թորլաքեանին ճանաչել է մեղավոր, սակայն ազատ է արձակել «մտախանգար-ման» պատճառով (Վարժապետեան 123-130; Թորլաքեան 524-525):

րեն կատարեցէք ձեզի տրուած հրահանգները» (Պեհպուտ խան ճիվանչիի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը անգ. Չինուորական ատենանիս առջեւ 141-142; ԱԼՕ 84-85):

Բաքվի դէմ թուրքական արշավանքի ընթացքում հայ բնակչության ֆիզիկական բնաջնջման և բռնի տեղահանման հանցավոր քաղաքականությունն ընթանում էր երկրամասի ողջ տարածքով մեկ՝ ներառելով ինչպէս Գանձակ-Ելիզավետպոլի նահանգի Կուրի ձախսափնայակում գտնվող Նուխիի և Արեշի հայահոծ գավառները, այնպէս էլ Բաքվի նահանգի Գյոքչայի, Շամախիի, Ղուբայի¹, որի հետևանքով զոհ գնացին տասնյակ հազարավոր հայեր (Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 36, թ. 45; ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, թ. 45; ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, թ. 46; ֆ. 27, ց. 1, գ. 338, թ. 59; Ստեփանյան, *Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը* էջ 23-28):

Օգտագործված գրականություն

1. Ահարոնեան, Գերսամ. *Մեծ երազի ճամբուն վրայ... (ակնարկ հայկական հարցի պատմության վրայ)*. Լոս Անճելըս, 1986:
2. Ասատրյան, Գառնիկ և Նիկոլայ Գևորգյան. *Ադրբեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը*. Երևան, 1990:
3. Ավետիսյան, Հրանտ. *Հայկական հարցը 1918թ.*. Երևան, 1997:
4. ԱԼՕ. *Միսաք Թորլաքեան (Յեղափոխական ալպոմ: Ազատագրական պայքարի յուշամատեն)*. Դ շարք, թիւ 1-4, Պէյրուֆ, 1970:
5. Արզումանյան, Սակիչ. *Ստեփան Շահումյան*. Երևան, 1978:
6. Գիւլխանդանեան, Աբրահամ. *Բագուն Հայաստանի անկախութեան եւ նորա պահպանման տեսակետից (Մայիս 28. 1918-1938 քսանամեակ)*. Փարիզ, 1938:
7. Էնաեթովահ, Ռեզա. *Ազարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա)*. Երևան, 1994:
8. Թոռլաքեան, Միսաք. *Օրերուս հետ*. Գ հրատ., Պէյրուֆ, 2001:
9. Լեո. *Անցյալից. Հուշեր, թղթեր, դատումներ*. Թիֆլիս, 1925:
10. Խատիսեան, Ալեքսանդր. *Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը*. Բէյրուֆ, 1968:
11. Խուրշուդյան, Լենորուշ. *Հայկական հարցը (բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը)*. Երևան, 1995:
12. Կնյազյան, Դավիթ. *Ադրբեջանական Ղեմուրատական Հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ.*. Երևան, 2008:
13. Մելիքյան, Վահան. *Պայքար Բաքվի համար*. Երևան, 2008:
14. Յակոբեան, Յովհաննես. *Թիւրքիա Գերման ճանկերուն մէջ*. Թիֆլիս, 1918:
15. Շահումյան, Ստեփան. *ԵԼԺ (1917 հոկտեմբեր-1918 մայիս)*. հ. 4, Երևան, 1978:
16. Շամախեցի (Բարդամյան, Հարություն). *Թրքասիրութի՛նս, թԷ՛ թրքամուրութի՛նս: Ընդդիմախօսական Եղիշէ ա.-ք. Գեղամեանի «Տաճիկները Կովկասում եւ Բագուի անկումը գրքի առթիւ»*. Թիֆլիս, 1920:
17. *Պեհպուտ խան ճիվանչիի սպանիչ Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը անգ. Չինուորական ատենանիս առջեւ*. Աթէնք, 1936:
18. Ռուբէն. *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները*. հ. Է, Թեհրան, 1982:
19. Սարգսյան, Երվանդ. *Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1918 թ.*. Երևան, 1964:

¹ 1916 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Բաքվի գավառում (ներառյալ Բալախան-Սաբունչիի ոստիկանական տեղամասը) հայ բնակչության թիվը 77.198 էր, Շամախիի գավառում՝ 22.350, Գյոքչայի գավառում՝ 17.20713, Ղուբայի գավառում՝ 14.713, Նուխիի գավառում՝ 17.751, Արեշի գավառում՝ 19.161 (Кавказский календарь 179, 181, 183, 185, 191, 195):

20. Սաֆարյան, Ալեքսանդր. *Հիյա Գոյթալիը և «Թյուրքականության հիմունքները*. Երևան, 2012:
21. Սիմոնյան, Հրաչիկ. *Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից*. Երևան, 1990:
22. Ստեփանյան, Գևորգ. *Բարու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*. Երևան, 2011:
23. Վրացեան, Սիմոն. *Կեանքի ուղիներով (Դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ)*. հ. 2, Պէյրուս, 1967:
24. Փաշայան, Արարս. *Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան*. Երևան, 2014:
25. Galichian, Ruden. *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination (Second, Revised and Expanded Edition)*. London/Yerevan, 2010.
26. Swietochowski, Tadeusz. *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge, 1985.
27. *Адресь-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г., на тюркским и рускомъ языкахъ (1-ой год издания)*. под редакцией А. И. Ставровского, Баку, 1920.
28. Бартольд, Василий. *Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира*. Сочинение, т. II, ч. I, Москва, 1963.
29. Деникинъ, Антон. *Очерки русской смуты, т. 4. Вооруженныя силы Юга России*. Берлинъ, 1925.
30. Дубинский-Мухадзе, Илья. *Шаумян*. Москва, 1968.
31. Зареванд (Налбандян, Завен). *Турция и пантюранизм*. Париж, 1930.
32. Сваранц, Александр. *Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе*. Москва, 2002.
33. Семен, Сеф. *Правда о Шамхоре 7-12 января 1918 г., По неизданным архивным материалам Музея Революции ССР Грузии*. Акц. О-во Заккнига, Тифлис, 1927.
34. Ավետիսյան, Հրանտ. «Երիտասարդ թուրքերի և Մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը և հակահայկական ոճրագործությունները 1918 թ.»։ «Պատմաբանասիրական հանդես», № 1, 1991, էջ 43-64:
35. Խուղիկյան, Գևորգ. «Մի ուշագրավ քարտեզ»։ *Երևանի համալսարան*, № 3, 1989, էջ 37-38:
36. Ստեփանյան, Գևորգ. «Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Նուխի և Արեշ գավառներում 1918-1920 թթ.»։ *Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր*, հ. 5, 2002, էջ 23-28:
37. Վարժապետեան, Գաբրիել. «Միսաք Թորլաքեանի դատաւարութիւնը Պոլսոյ մէջ 1921-ին»։ *Ամենուկ Տարեգիրքը*, խմբ.՝ Գեորգեան Կարո, Թ տարի, Պէյրուս, 1962, էջ 123-130:
38. Саркисов, Ерванд. "Борьба народов Закавказья против турецких оккупантов в 1918 году". *Արևելագիտական ժողովածու*, № 1, 1960, стр. 190-242:
39. Nəcəfov, Etibar. "Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatının Xüsusiyyətləri". *Elmi Jurnal Azərbaycan Bu Gün və Sabah*, № 5, 2007, s. 29-38.
40. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 338, թ. 59:
41. --- ֆ. 223, ց. 1, գ. 58, թ. 2, 4-5:
42. --- ֆ. 223, ց. 1, գ. 36, թ. 45, գ. 117, թ. 2:
43. --- ֆ. 275, ց. 6, գ. 2, թ. 43:
44. --- ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, թ. 45, 46:
45. --- ֆ. 1022, ց. 7, գ. 96, թ. 54:
46. --- ֆ. 1267, ց. 1, գ. 29, թ. 3, գ. 26, թ. 21:
47. --- ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 12-14, 49, 53, 96, 103, 105:
48. --- ֆ. 1267, ց. 2, գ. 105, թ. 3:

49. --- Ֆ. 1441, ց. 1, գ. 20, թ. 2:

50. --- Ֆ. 4049, ց. 1, գ. 2, թ. 4:

51. Արեղեան, Արտաշես. «Մենք եւ մեր հարեւանները (ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ)». *Հայրենիք*, 2 տարի, 1928թ. մայիս, № 7 (67), Բոստոն, էջ 132-144:

52. Գրիգորեանց, Սարգիս. «Հաջիքարուլի սարսափներից». *Մեր-օրեր*, 1918թ. դեկտեմբերի 5-23, № 1, Բազու:

53. Դավիթ Անանուն. «Բագուի շիրիմները (I)». *Սշակ*, 1919թ. մարտի 29, № 69, Թիֆլիս:

54. «Դժոխային հորեր». *Չանգ*, 1918թ. դեկտեմբերի 5, № 76, Երևան:

55. «Հորիզոն». 1918թ. հոկտեմբերի 30, № 222, Թիֆլիս:

56. «Պեհալուտ խան ճիվանշիրի սպանիչ պ. Միսաք Թորլաքեանի դատավարութիւնը անգլ. զինուորական աստեանիս առջեւ». *Ճակատամարտ*, 1921թ. սեպտեմբերի 29, № 872, Կ. Պոլիս:

57. Lucifer, B.. «Նիւթեր, փաստեր եւ յուշեր հայկական ողբերգութիւնից». *Մեր-օրեր*, 1918թ. դեկտեմբերի 5-23, № 1, Բազու:

58. «Кавказское слово». 1918, 13 марта, № 57, Тифлис.

59. «Իրանի 1918 թ. բողոք-սամակը՝ Կովկասում «Աղբրեջան» անվամբ կեղծ պետություն ստեղծելու կապակցությամբ. ՓԱՍՏԱԹՈՒԴԹ». *Live 24*, <https://www.live24.am/66443>. Մուտք՝ 10.22.2020:

WORKS CITED

1. *Adres#-kalendar' Azerbajdzhanskoj Respubliki na 1920-j g., na tjurkskim' i russkom' jazykah' (1-oj god izdanija)*. pod redakciej A. I. Stavrovskogo, Baku. [Address-calendar of the Republic of Azerbaijan for 1920, in Turkish and Russian languages (1st year of publication). edited by A. I. Stavrovsky, Baku] 1920. (In Russian)
2. Aharonean, Gersam. *Met's erazi twambun vray... (aknark haykakan hartsı patmut'ean vray)*. Los Anjele's. [On the Road to a Big Dream... (Overview of the History of the Armenian Question). Los Angeles] 1986. (In Armenian)
3. Arzumanyan, Makich. *Stepan Shahumyan*, Erevan. [Stepan Shahumyan. Yerevan] 1978. (In Armenian)
4. Asatryan, Gar'nik ev Nikolay Gevorgyan. *Adrbejan. yuratsman skzbunqy' ev iranakan ashkharhy'*. Erevan. [Azerbaijan. The Principle of Appropriation and the Iranian World. Yerevan] 1990. (In Armenian)
5. Avetisyan, Hrant. *Haykakan hartsy' 1918 t'.* Erevan. [Armenian Issue in 1918. Yerevan] 1997. (In Armenian)
6. Awo'. *Misaq T'orlaqean (Yeghap'okhakan alpom: Azatagrakan payqarı yushamatean)*. D sharq, t'iw 1-4, Pe'yurut'. [Misak Torlakian (Revolutionary album. Commemorative Book of the Liberation Struggle). 4 series, No. 1-4, Beirut] 1970. (In Armenian)
7. Bartol'd, Vasili. *Mesto prikaspijskih oblastej v istorii musul'manskogo mira*. Sochinenie, t. II, ch. I, Moskva. [The place of the Caspian regions in the history of the Muslim world. Composition, vol. II, p. I, Moscow] 1963. (In Russian)
8. Denikin#, Anton. *Ocherki russkoj smuty, t. 4. Vooruzhennyja sily Juga Rosii*. Berlin. [Essays on Russian Troubles, v. 4. Armed Forces of the South of Russia. Berlin] 1925. (In Russian)
9. Dubinskij-Muhadze, Il'ja. *Shaumjan*. Moskva. [Shahumyan. Moscow] 1968. (In Russian)
10. E'naet'ollah, R'e'za. *Azarbayjan ew Ar'an (Kovkasean Albania)*. Erevan. [Azerbaijan and Aran (Caucasian Albania). Yerevan] 1994. (In Armenian)

11. Galichian, Ruden. *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Shu-casing of Imagination (Second, Revised and Expanded Edition)*. London/Yerevan, 2010.
12. Giulkhandanean, Abraham. *Bagun Hayastani ankakhut'ean ew nora pahpanman tesake'tits (Mayis 28. 1918-1938 qsanameak)*. Pariz. [Baku from the Perspective of Armenia's Independence and Preservation (May 28, 1918-1938). Paris] 1938. (In Armenian)
13. Khatisean, Aleqsandr. *Hayastani Hanrapetut'ean t'sagumn u zargatsumy'. Be'yurut'. [Origin and development of the Republic of Armenia. Beirut] 1968. (In Armenian)*
14. Kourshudyán, Lendrush. *Haykakan hartsy (bovandakutyuny, tsagumy, patmutyan himnakan pulery)*. Erevan. [Armenian Issue (Content, Origin, Main Stages of History). Yerevan] 1995. (In Armenian)
15. Knyazyan, Davit'. *Adrbejanakan Demokratakan Hanrapetut'yan kovkasyan qaghaqakanut'yuny' 1918-1920 t't'.* Erevan. [The Caucasian Politics of the Democratic Republic of Azerbaijan in 1918-1920. Yerevan] 2008. (In Armenian)
16. Leo. *Antsyalyts. Husher, t'ght'er, datumner*. T'iflis. [From the Past. Memories, Papers, Judgments. Tiflis] 1925. (In Armenian)
17. Meliqyan, Vahan. *Payqar Baqvi hamar*. Erevan. [Struggle for Baku. Yerevan] 2008. (In Armenian)
18. P'ashayan, Araqs. *Islamn Adrbejanum. antsyaly' ev nerkan*. Erevan. [Islam in Azerbaijan: Past and Present. Yerevan] 2014. (In Armenian)
19. *Pe'hput xan Jivanshiri spanich Misaq T'orlaqeani datavarut'iwny' ang. Zinworakan ateanin ar'jew. At'e'nq.* [The trial of Jivanshir's assassin Mr. Misak Torlakian in front of the British military court. Athens] 1936. (In Armenian)
20. R'ube'n. *Hay yeghap'oxakani my' yishatakneri'*. h. E', T'e'hran. [Memoirs of an Armenian Revolutionary. Vol. 7, Tehran] 1982. (In Armenian)
21. Safaryan, Alegsandr. *Ziya Goyqalpy ev «Tyurqakanutyan himunqneri'»*. Erevan. [Ziya Goykalp and "Fundamentals of Turkism". Yerevan] 2012. (In Armenian)
22. Sargsyan, Ervand. *T'urqian ev nra nvatchoghakan qaghaqakanut'yuny' Andrkovkasum 1918t'.* Erevan. [Turkey and its Conquest Policy in Transcaucasia in 1918. Yerevan] 1964. (In Armenian)
23. Semen, Sef. *Prawda o Shamkhore 7-12 yanvary 1918 g., Po neizdannym arkhivnym materialam Muzeya Pevolyucii CCP Gruzii. Akc. O-vo Zakkniga, T'iflis.* [The Truth about Shamkhor January 7-12, 1918, Based on unpublished archival materials of the Museum of the Revolution of the SSR of Georgia. Joint-stock company Zakkniga, Tiflis] 1927. (In Russian)
24. Shahumyan, Step'an. *ELJh, h. 4 (1917 hoktember-1918 mayis)*. Erevan. [CCW, vol. 4 (1917 October-1918 May). Yerevan] 1978. (In Armenian)
25. Shamakheci (Barghamyan, Harut'yun). *T'rqasirut'i'wn, t'e' t'rqamolut'iwn: Y'nddimaxo'sakan Eghishe' a.-q. Geghameani «Tatwikneri' Kovkasum ew Ba-gui ankumy'e grqi ar't'iw»*. T'iflis. [Loving Turkey or Obsessed with Turkey (On the Occasion of Opposition speaker Yeghishe A. Geghamian's book "The Grandchildren in the Caucasus and the Fall of Bagu"). T'iflis] 1920. (In Armenian)
26. Simonyan, Hrachik. *T'urq-haykakan haraberut'yunneri patmut'yuniys*. Erevan. [From the History of Turkish-Armenian Relations. Yerevan] 1990. (In Armenian)
27. Step'anyan, Gevorg. *Baqu qaghaqi hayut'yan patmut'yuny' (patmajhoghovrdagrakan usumnasirut'yun)*. Erevan. [History of the Armenians of Baku (Historical-Demographic Study). Yerevan] 2011. (In Armenian)
28. Svarants, Aleksandr. *Pantjurkizm v geostrategii Turcii na Kavkaze*. Moskva. [Pan-Turkism in Turkey's geostrategy in the Caucasus. Moscow] 2002. (In Russian)
29. Swietochuski, Tadeusz. *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*. Cambridge, 1985.

30. Torlaqean, Misak. *O'rerus het. G hrat., Pe'yrut'*. [Along with my Days. G Edition, Beirut] 2001. (In Armenian)
31. Vratsean, Simon. *Keanqi ughinerov (De'pquer, de'mqer, aprumner)*. h. Z, Pe'yrut'. [Through the Ways of Life (Events, Faces, Experiences). Vol. 6, Beirut] 1967. (In Armenian)
32. Yakobean, Yovhannes. *T'iwrqia German twankerun me'*. T'iflis. [Turkey in German Clutches. Tiflis] 1918. (In Armenian)
33. Zarevand [Nalbandjan, Zaven]. *Turcija i panturanizm*. Parizh. [Turkey and Pan-Turanism. Paris] 1930. (In Russian)
34. Avetisyan, Hrant. «Eritasard t'urqeri ev Musavat'i hamat'urqakan gorts'akcut'yuny' ev hakahaykakan vochragorts'ut'yunnery' 1918 t'». *Patma-banasirakan handes*, № 1, ej 43-64. ["Young Turks & Musavat All-Turkish Partnership and Anti-Armenian Crimes 1918". *Historical-Philological Journal*, № 1, pp. 43-64] 1991. (In Armenian)
35. Khudinyan, Gevorg. «Mi ushagrav qartez». *Erevani hamalsaran*, № 3, e'j 37-38. ["A Remarkable Map". *Yerevan University*, № 3, pp. 37-38] 1989. (In Armenian)
36. Nəcəfov, Etibar. «Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatının Xüsusiyyətləri». *Elmi Jurnal Azərbaycan Bu Gün və Sabah*. № 5, s. 29-38. ["Features of the Azerbaijan National Freedom Movement". *Scientific Journal Azerbaijan today and tomorrow*, № 5, pp. 29-38] 2007. (In Azerbaijani)
37. Sarkisov, Ervand. «Bor'ba narodov Zakavkaz'ja protiv tureckih okkupantov v 1918 godu». *Arevelagitakan jhoghovac'u*, № 1, e'j 190-242. ["The Struggle of the Peoples of Transcaucasia Against Turkish Occupants in 1918". *Journal of Oriental studies*, № 1, pp. 190-242] 1960. (In Russian)
38. Step'anyan, Gevorg. «Hayeri kotorats'nern u inqnapashtpanakan martery' Nukhi ev Aresh gavar'nerum 1918-1920 t't'». *Hayots tseghaspanut'yan patmut'yan ev patmagrut'yan hartser*, h. 5, pp. 23-28. ["Armenian massacres and self-defense battles in the provinces of Nukhi and Aresh in 1918-1920". *Issues of the History and Historiography of the Armenian Genocide*, Vol. 5, pp. 23-28] 2002. (In Armenian)
39. Varjhapetean, Gabriel. «Misaq T'orlaqeani datawarut'iwny' Polsoy me'j 1921 in». *Amenun Taregirqy'*, khmb. Ge'orgean, Karo', T' tari, pp 123-130. ["Misak Torlakian's trial in Istanbul in 1921". The Yearbook of All, Ed.: Kevorkian, Garo, Year 9, pp. 123-130] 1962. (In Armenian)
40. Hayastani azgayin arkhiv, f. 27, c. 1, g. 338, t'. 59. [Armenian National Archive, f. 27, l. 1, c. 338, p. 59]. (In Armenian)
41. ---. f. 223, c. 1, g. 36, t'. 45. [f. 223, l. 1, c. 36, p. 45]. (In Armenian)
42. ---. f. 223, c. 1, g. 58, t'. 2, 4-5. [f. 223, l. 1, c. 58, p. 2, 4-5]. (In Armenian)
43. ---. f. 275, c. 6, g. 2, t'. 43. [f. 275, l. 6, c. 2, p. 43]. (In Armenian)
44. ---. f. 278, c. 1, g. 8, t'. 45, 46. [f. 278, l. 1, c. 8, p. 45, 46]. (In Armenian)
45. ---. f. 1022, c. 7, g. 96, t'. 54. [f. 1022, l. 7, c. 96, p. 54]. (In Armenian)
46. ---. f. 1267, c. 1, g. 29, t'. 3, g. 26, t'. 21. [f. 1267, l. 1, c. 29, p. 3, c. 26, p. 21]. (In Armenian)
47. ---. f. 1267, c. 2, g. 94, t'. 12-14, 49, 53, 96, 103, 105. [f. 1267, l. 2, c. 94, p. 12-14, 49, 53, 96, 103, 105]. (In Armenian)
48. ---. f. 1267, c. 2, g. 105, t'. 3. [f. 1267, l. 2, c. 105, p. 3]. (In Armenian)
49. ---. f. 1441, c. 1, g. 20, t'. 2. [f. 1441, l. 1, c. 20, p. 2]. (In Armenian)
50. ---. f. 4049, c. 1, g. 2, t'. 4. [f. 4049, l. 1, c. 2, p. 4]. (In Armenian)
51. Abeghean, Artashes. «Menq ew mer harewannery' (azgayin qaghaqakanu-t'ean khndirner)». *Hayreniq*, Z tari, 1928t'. mayis, № 7 (67), Boston, e'j 132-144 ["We and Our Neighbors (Problems of National politics)". *Homeland*, Year 6, 1928 May, № 7 (67), Boston, pp. 132-144]. (In Armenian)

52. Davit' Ananun. «Bagui shirimnery' (I)». *Mshak*, 1919t'. marti 29, № 69, T'iflis. ["Graves of Baku (I)"]. *Mshak*, 1919 March 29, № 69, Tiflis]. (In Armenian)
53. «Dzhoxayin horer». *Zang*, 1918t'. dektemberi 5, № 76, Erevan. ["Hell Wells"]. *Zang*, 1918 December 5, № 76, Yerevan]. (In Armenian)
54. Grigoreanc, Sargis. «Hajiqabuli sarsap'nerits». *Mer-o'rer*, 1918t'. dektemberi 5-23, № 1, Bagu. ["From the horrors of Hajikabul"]. *Our-days*, 1918 December 5-23, № 1, Baku]. (In Armenian)
55. «Horizon». 1918t'. hoktemberi 30, № 222, T'iflis. ["Horizon". 1918 October 30, № 222, Tiflis]. (In Armenian)
56. «Kavkazskoe slovo». 1918, 13 marta, № 57, Tiflis. ["Caucasian Word". 1918 March 13, № 57, Tiflis]. (In Russian)
57. Lucifer B. «Niw't'er, p'aster ew yusher haykakan oghbergut'iwnic». *Mer-o'rer*, 1918t'. dektemberi 5-23, № 1, Bagu. ["Materials, Facts and Recollections of Armenian Tragedy". *Our-days*, 1918 December 5-23, № 1, Bagu]. (In Armenian)
58. «Pe'hput xan Jivanshiri spanich p. Misaq T'orlaqeani datavarut'iwny' angl. zinuorakan ateanin ar'jew». *Twakatamart*, 1921t'. septemberi 29, № 872, K. Polis. ["The trial of Jivanshir's assassin Mr. Misak Torlakian in front of the British military court". *Battle*, 1921 September 29, № 872, Constantinople]. (In Armenian)
59. «Irani 1918 t-iboghoq-namaky` Kovkasum Adrbejan anvamb keghts petutyun steghtselu kapaktsutyamb. PASTATUKHT». *Live 24*, <https://www.live24.am/66443>. Mutq` 10.22.2020. ["Iran's 1918 letter of complaint in connection with the creation of a false state in the Caucasus called "Azerbaijan": document". *Live 24*. Accessed: 10.22.2020]. (In Armenian)

THE STAGES OF IMPLEMENTATION OF THE POLICY OF ETHNIC CLEANSING AND GENOCIDE OF ARMENIANS IN THE EASTERN CISCAUCASUS (11TH-20TH CC.) (PART III)

GEVORG STEPANYAN

*NAS RA Institute of History, Department of History of Armenian Colonies and
Diaspora, Head, Doctor of Sciences in History, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the motives and implementation stages of ethnic cleansing and genocidal policy perpetrated towards the indigenous Armenian population during the 11th-20th centuries in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, on the basis of various primary sources (archival documents, statistical materials, periodical press, theme related literature).

The work is written by a combined examination of facts, applying the principles of historical investigation and historical-comparative analysis. The level of reliability and validity of the sources through their comprehensive study have been verified.

Through the combination of facts the following phases of the history of the main issue are presented: the policy of ethnic cleansing and genocide of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus were still implemented in the 11th-18th centuries when the region regularly appeared under the invasions and dominion of various conquering nomadic tribes (Turk-Seljuks, Mongol-Tatars, Tamerlane, nomadic Turkmen tribes of Kara-Koyunlu and Ak-Koyunlu, Kizilbash invasions followed by the Turkish-Persian wars, Sunni Lezgins, invasions of Nader Shah and Agha Mohammad Khan). As a result, some part of the Armenian population was deported and left native lands or forcedly accepted the

Muslim religion of the conquerers. The next phase of ethnic cleansing and atrocities was the period of the Armenian-Tatar clashes (1905-1906). Later, the policy of ethnic cleansing and genocide was implemented at state level already during the Musavat regime of the artificial “Azerbaijan” formation (1918-1920), and finally during the Soviet regime (1920-1990).

The article substantiates the fact that the indigenous Armenian population of the region was subjected to ethnic cleansing and genocide in its cradle, just as the Young Turks carried out the extermination of the Western Armenians in Western Armenia. Therefore, this policy should be described as a continuation and an integral part of the Genocide of Armenians, as the Armenian Genocide with its geographical coverage (from Cilicia to Baku), was a consequence of the implementation of a comprehensive pan-Turkic program.

There are numerous references to the issue in the historical literature, though the comprehensive study of ethnic cleansing and genocidal policies of Armenians in the Eastern Cis-Caucasus – in the territory stretching from the Kur Valley to the Apsheron Peninsula, has not been the subject of a separate study.

Key words: *Eastern Cis-Caucasus, Baku province, left bank of Kur, Pan-Turkism, ethnic cleansing, xenophobia, genocide, deportation.*

ЭТАПЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ЧИСТОК АРМЯН И ГЕНОЦИДАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ВОСТОЧНОМ ЗАКАВКАЗЬЕ (XI-XX ВВ.) (ЧАСТЬ III)

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН

*заведующий отделом истории армянских колоний и
Дiasпоры Института истории НАН РА,
доктор исторических наук, профессор
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – на основе разнообразных источников (архивные документы, статистические материалы, периодическая печать, тематическая литература) представить причины и этапы осуществления этнических чисток и геноцидальной политики по отношению к коренному армянскому населению Восточного Закавказья в течение XI-XX вв., на территории, простирающейся от долины р. Куры до Апшеронского полуострова.

Работа изложена с применением принципов сравнительно-исторического анализа, сопоставительного изучения фактов. Степень достоверности и подлинности источников уточнена нами путем их всестороннего исследования.

На основе сопоставления фактов история проблемы представляется через следующие этапы: политика этнических чистки и погромы по отношению к армянам Восточного Закавказья в XI-XVIII вв., когда регион подвергался захватническим набегам и установлению господства турок-сельджуков, монголо-татар, Тамерлана, кочевых туркменских племен кара-коюнлу и ак-коюнлу, кзлбашей, а также последовавшими за всем этим турецко-персидским войнам, походам суннитов лезгинов, Надир-шаха и Ага Могамед хана. Вследствие всего этого определенная часть армянского населения была насильственно депортирована от родных очагов или вынужденно приняла веру мусульманских захватчиков. Следующий этап

этнических чисток и погромов армянского населения происходил в период армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. Затем политика этнических чисток и геноцида осуществлялась уже на государственном уровне мусаватистским режимом искусственного образования, именуемого «Азербайджан», в 1918-1920 гг., и наконец, – в эпоху советского периода в 1920-1990 гг.

В статье обосновывается факт о том, что коренное армянское население края было подвергнуто этническим чисткам и геноциду на своей родине, также, как младотурки осуществили геноцид армян в Западной Армении. Следовательно, эту политику следует квалифицировать как продолжение и составную часть политики геноцида армян, так как Геноцид армян в своем географическом охвате (от Киликии до Баку) был следствием реализации единой программы пантюркизма.

Несмотря на то, что научно-историческая литература неоднократно обращалась к рассматриваемой проблеме, она, однако, не стала предметом отдельного всеобъемлющего исследования.

Ключевые слова: *Восточное Закавказье, Бакинская губерния, левобережье Куры, пантюркизм, этнические чистки, геноцид, депортация.*

Կ. ՊՈԼՍԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ, ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՐԶԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՆԱՆՑ ԱՁԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ*

ՉՏԴ 94(479.25):364:008:37:396

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-61

ՆԱԻՐԱ ՀԱՄԲԱՐԶՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
nairahambardzumyan@yahoo.com

Ուսումնասիրության նպատակն է քննել XIX դարի երկրորդ կեսին Կ.Պոլսի մշակութային-կրթական, պարզասիրաց միությունների, կանանց արհեստագործական աշխատանոցների, բարեգործության, մարդասիրության, նորաձևության հարցերին հետևող ընկերությունների և օրիորդաց վարժարանների դերակատարությունը, որոնք նպաստում էին կանանց ազատագրության գործընթացներին:

Ուսումնասիրության խնդիրը վերը նշված ընկերությունների և միությունների գործունեությունն ըստ բնույթի (ինամակայական-բարեգործական հարցեր լուծելը), նպատակի (հագուստով, օրապահիկով, գրենական պիտույքներով և ֆինանսական միջոցներով ապահովելը), գաղափարաբանական հիմքի (մարդասիրական և ազգօգուտ գործունեություն ծավալելը), և ըստ գործառույթների իրականացման կանոնակարգերի (հագուստի, ոճի, նորաձևության, արհեստների յուրացման հարցեր լուծելը, պատերազմում վիրավորված զինվորներին բժշկական ու դեղորայքային օգնություններ ցուցաբերելը) դիտարկելն է:

Կիրառել ենք պատմահամեմատական (ավանդական արժեքների և կողմնորոշումների վերանայումը, գրական զարգացումների հետագիծը), ֆենոմենոլոգիական (իմաստաբանական և տիպաբանական ընթացակարգը, առանձնահատկությունները, դերը, նշանակությունը և ազդեցության ոլորտները սոցիալ-հասարակական և քաղաքական կյանքում, հասկացման մեթոդաբանությունը) և ժամանակագրական (կարգավորում է իրադարձությունները՝ ըստ ժամանակային հերթագայության) մեթոդները:

Ուսումնասիրությունը կարևոր է և արդիական ոչ միայն բարեգործական ընկերությունների և վարժարանների համակարգման, այլև հայագիտության մեջ կանանց հիմնահարցերի քննության տեսանկյունից:

Հիմնաբառեր՝ մարդասիրություն, ազատագրություն, Կ. Պոլիս, «Պարզասիրաց միություն», «Հայ կարմիր խաչի ընկերություն», բարեգործական միություններ, աշխատանոցներ, գրական հանդեսներ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.03.2022 թ., գրախոսվել՝ 08.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Նախաբան

XIX դարի երկրորդ կեսին օսմանյան կայսրության տիրապետության ներքո ապրող արևմտահայ մտավորական սոցիումում¹ կանանց ազատագրության գործընթացները զարգանում էին եվրոպական հասարակության նույնօրինակ ընդհանուր գործընթացներին զուգահեռ: Արևմտահայ կիրթ և մտավորական կանայք ստեղծում էին մշակութային, բարեգործական, պարզասիրաց ընկերություններ և միություններ, որոնց միջոցով իրականացնում էին հասարակական բարեփոխումներ և բարենորոգումներ: Մուսուլմաններով բնակեցված Արևելքում հայերն առաջինն էին, որ գիտակցաբար բարձրացրին ու ընդգծեցին կնոջ դերակատարությունը ազգային-հասարակական կյանքում և սկսեցին պայքարել կնոջ ազատագրության ու իրավունքների համար: Հայ կանանց հասարակական ու քաղաքական դերի ակտիվացմանը էապես նպաստում էր հայաշատ քաղաքներում (հատկապես Կ.Պոլսում, Իզմիրում) աշխատանոցների, օրհորդաց վարժարանների և դպրոցների հիմնումը, որտեղ հայ օրհորդները կրթվում ու դաստիարակվում էին, և հենց այդ հաստատությունների շրջանավարտներից շատերն էլ հետագայում դառնում էին առաջադիմական գաղափարներ տարածողներ:

XIX դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան Թուրքիայում հայ կանայք սկսեցին նաև տնտեսական ու հասարակական ակտիվ գործունեություն իրականացնել՝ հիմնելով որբանոցներ և բարեգործական ընկերություններ, բացելով արհեստանոցներ, փոքրիկ աշխատանոցներ, խմբագրելով գրական հանդեսներ, զբաղվելով իրատարակչական գործունեությամբ:

1860 թվականից տպագրվել են կանանց նվիրված հայալեզու հանդեսներ (առաջին անգամ աշխարհում), որոնց խմբագիրները կանայք էին («Կիթառ» հանդես ամսօրեայ 1-7), թերթերում տպագրվել են կանանց հասարակական գործունեությունը լուսաբանող անդրադարձներ, հոդվածներ, վեպեր, էսսեներ, ձևավորվել են հասարակական խմբակներ, բարեգործական միություններ, որոնց միջոցով կանայք կարողանում էին ինքնիրացվել և ինքնադրսևորվել:

Գրական-մշակութային զարթոնքը և նրա ազդեցությունը հայ կնոջ ազատագրության գործընթացներում

Հայ կնոջ ինքնագիտակցության զարթոնմի իրական ժամանակահատված կարելի է նշել 1860 թվականը և դրանից հետո, երբ հասարակական կյանքում սկսվեց մշակութային մեծ եռուզեռ: 1860 թվականին Հայոց ազգային սահմանադրության ձեռնարկումից և 1863 թվականին վերջնական ընդունումից հետո² (Ազգային սահմանադրութիւն հայոց)³ 1860-1870-ական թվականներին, սկսեցին իրատարակվել շուրջ հիսուն նոր հանդեսներ ու պարբերականներ (Լևոնյան XXIV): Հատուկ ուշադրության էր արժանանում դպրոցների կրթունակության մակարդակը: 1860 թվականից հայ կանայք ներգրավվեցին նաև գրական շարժման մեջ: Օտար լեզուներ սերտող և հայոց լեզուն անտեսող օրհորդները սկսեցին հայերեն սովորել: Նրանք

¹ Խոսքը եվրոպական նշանավոր համալսարաններում կրթություն ստացած արևմտահայ մտավորականների մասին է՝ որպես հայ հասարակության ամենաազատ և եվրոպականացված մասի:

² 1863 թվականի սահմանադրությունը (հայտնի է նաև Ազգային սահմանադրություն հայոց) կազմված էր «Ներածությունից» («Հիմնական սկզբունք»), հինգ գլուխներից, որոնք բաժանվում էին առանձին ենթագլուխների, և ինսուլինը հոդվածներից (Նախնական տարբերակում (1860 թ.) հարյուր հիսուն ենթագլուխ էր):

աշխատակցում էին նաև հայ մամուլին, գրում էին էսսեներ, ակնարկներ, հոդվածներ¹, տպագրում էին բանաստեղծություններ, հրատարակում հանդեսներ և թերթեր²: 1860-1864 թվականներին հիմնադրվեցին տասից ավելի մշակութային ընկերություններ («Յանդես ամսօրեայ» 550-554): Չարթոնք էր ապրում նաև հայ թատրոնը³: Այս իրողությունները, որոնցում ներգրավվել էր հայ կինը, տվյալ ժամանակահատվածում բնութագրվում և դիտարկվում էին որպես տղամարդու գործ, և այս առաջընթացը ֆեմոմենալ էր:

Ավելի ուշ՝ 1880-1890-ական թվականներին և դրանից հետո, կանանց սոցիալ-հասարակական և գրական-մշակութային գործունեությունը ընդգրկում էր դարոցների, վարժարանների, գրադարանների, ընթերցասրահների ստեղծման, գրքեր հրատարակելու, դասախոսություններ և հրապարակային ընթերցումներ կազմակերպելու, երեխաների խնամատարության կենտրոնների, արհեստագործական դասընթացների, նպաստներ նշանակելու, տարաբնույթ (կարի, ասեղնագործության, քանդակի, նկարչության)⁴ արհեստանոցներ, արտելներ, փոխօգնության հիմնադրամներ, ապաստարաններ, հիվանդանոցներ բացելու գործընթացները: Կանանց կրթության, դաստիարակության, կատարելագործման, ընտանիքում կնոջ դիրքի, դերակատարման և նշանակության հիմնահարցերին անդրադառնում էին նաև ժամանակի թերթերը, հատկապես «Մասիս»⁵ օրաթերթը: Վերոնշյալ նպատակները իրագործելու համար, սակայն, հասարակությանը անհրաժեշտ էին մարդկային ռեսուրսներ և նյութական միջոցներ, ուստի զուգահեռաբար կազմավորվում էին նաև նրանց գործունեությունն ու կենսականությունը ապահովող և կառավարող հոգաբարձուական խմբեր, բացվում էին հիմնադրամներ, ընկերություններ ու միություններ: Այդ նպատակով կազմակերպվում էին նաև բարեգործական ճաշկերույթներ, վիճակահանություններ⁶ («Թերճենանը Էֆքեար» 3), պարահանդեսներ⁷ (Պողոսեան 555), միջոցառումներ,

¹ 1868 թվականին Վաղարշապատի «Արարատ» ամսագրի առաջին համարներին աշխատակցել է Սոֆյա Առաքելյանը:

² 1860-1864 թվականներին Տիֆլիսում հրատարակվող «Կռունկ հայոց աշխարհի» ամսագրում նյութեր է տպագրել Նատալյա Միրզոյանը: 1862 թվականին Ե.Կ.Տ. Յայկուհի ծածկանունով «Կանանց մասին և կանանց համար» առաջին հայալեզու հանդեսը տպագրել է Էլյաիս Կեսարացյանը: 1863-1864 թվականներին Ռաֆայել Պատկանյանի «Յյուսիս»-ում օրիորդ Օլգա Ամեդին տպագրում էր Լանգլուայից կատարած իր թարգմանությունները: Սրբուհի Վահանյանը (Տյուսաբ) 1864 թվականին «Բազմավեպ» հանդեսում տպագրել է իր անդրանիկ բանաստեղծությունը՝ «Գարուն» խորագրով:

³ 1861 թվականին Կ. Պոլսի ազգային թատրոնի դերասանուհի օրիորդ Արուսյակ Փափազյանը արժանացել է առաջին մրցանակի (հետագայում տիկին Պեգիրճյանը):

⁴ Կանանց հասարակական և մշակութային դերակատարության հիմնախնդիրները ներթափանցում էին նաև գրականություն. Սիպիլի (Չապել Խանջյան) «Աղջկան մը սիրտը» (1891) վեպի հերոսուհիներից Բուբուլը լավ նկարում էր և հաճախել էր գործող նկարչական խմբակ, Սոֆին ուսուցիչ էր, իսկ Մելինեն քանդակագործությամբ էր զբաղվում, և իր քանդակը ներկայացնելով՝ նա հաղթել էր Փարիզի քանդակագործական մրցույթներից մեկում: Սիպիլ՝ հին աշխարհի մարգարեուհի (Լ.Յ.):

⁵ Այդ մասին վկայում են «Մասիս» օրաթերթի 1860-1880-ական թվականների համարները:

⁶ 1882 թվականին «Ազգանուէր հայունեաց ընկերութիւնը» ձեռնարկեց վիճակահանություն, որի արդյունքում բարեգործական նպատակներով հավաքագրեց բազմաթիվ նվերներ՝ ոսկե գինդեր, ասեղնագործ պատկերներ և թաշկինակներ, գորգեր, թանկագին այլ իրեր, ինչի մասին փաստում է ընկերության հաշվետվությունում ընդգրկված նվերների և նվիրատուների մեծ ցանկը:

⁷ 1880 թվականի մարտին «Ազգանուէր հայունեաց ընկերութիւնը» սուլթանի հովանավորությամբ բարեգործական պարահանդես է կազմակերպել և դրամական հատույթի կեսը հատկացրել Վանի, Բայազետի, Վաղարշակերտի աղքատներին (սովյալներին):

որտեղ կազմակերպվում էին գրքերի շնորհանդեսներ և դրանցից գոյացած ողջ հասույթը ուղղվում էր բարեգործական ընկերությունների և մշակութային միությունների գործունեությունն ու կենսունակությունը ապահովելուն¹:

Պարզասեր և խնամակալական ընկերությունների գործունեությունը

1860 թվականի նոյեմբերին Կ. Պոլսում հայ նշանավոր գերդաստանների կանանց կողմից հիմնվեց «Խնամակալ տիկնանց ընկերությունը», որը ստանձնեց Ս.Խաչ ազգային հիվանդանոցի՝ կանանց բաժնի խնամակալությունը: Ընկերությունը, կանոնադրության համաձայն, հիվանդանոցի խնդիրները քննարկելու նպատակով ամեն ամսվա առաջին հինգշաբթի օրը ժողով է գումարել: Տարեկան հավաքագրված երեսուն-քառասուն հազար դուրուշը ծախսվել է հիվանդանոցի համար անհրաժեշտ պարագաներ ձեռք բերելու նպատակով: Ընկերության ֆինանսների մեծ մասն իր անձնական միջոցներից հատկացնում էր հիմնադիր անդամներից Տիկին Երամյանը: «Խնամակալ տիկնանց ընկերության» գործունեությունը շարունակվել է մինչև 1866 թվականը (Պողոսեան 694):

1865 թվականին Հիսարտիպիում ստեղծվել և 1879 թվականին Գում Գափու թաղամաս է տեղափոխվել «Մեզպուրյան» օրհորդաց վարժարանը, որի նախկին սաները 1884 թվականին հիմնեցին «Սանուհեաց ընկերությունը», որը պետք է «Հայաստանի՝ կրթության կարոտ գյուղերում» աղքիկների համար դպրոցներ բացեր: 1884 թվականին Կ. Պոլսի «Սլաքը» Թիֆլիսի «Նոր-Դար» թերթին նամակ է գրել՝ «Մեզպուրեան վարժարանի ուսումնասարտ և բարձրագոյն դասու աշակերտուհիք՝ Սանուհեաց ընկերութիւն մը կազմելով՝ մտադիր են այս տարի Հայաստանի կարօտ գիւղերն մէկուն մէջ՝ յանուն իւրեանց բարերար-դաստիարակին՝ Մեզպուրեան տարրական վարժարան մը հաստատելու, ընդ պաշտպանութեամբ Խիզանու ուսումնասիրաց ընկերութեան» («Նոր-Դար» 2): Նույն թվականին Ներսիսյան օրհորդաց վարժարանին օգնելու նպատակով ստեղծվել է «Խնամակալուհեաց ընկերութիւնը», որի տասը անդամներից բաղկացած խորհրդի նախագահն էր տիկին Աննա Եսայանը: Ընկերության ատենապետն էր Իսկուհի Պ. Տեմիրճիպաշյանը, ատենադպիրը՝ Թերեզա Ս. Ճիզմեճյանը: 1891 թվականին ընկերությունը «հարկ դատած է դադարեցնել ամսական նպաստը, զոր կ'ըներ յիշեալ վարժարանին (Ներսիսեանի) մասնակի վճարմամբ վարժուհւոյ ամսականին», ֆինանսական սղության պատճառով դադարեցրել է գործունեությունը (Պողոսեան 195): Չբաղվելով հայ աղքիկների կրթության, դաստիարակության, խնամակալության և շատ այլ հարցերով՝ պոլսահայ կանայք միաժամանակ հոգացել են, որ հայուհիները չկորցնեն իրենց ազգային մտածողությունն ու արժեհամակարգը:

Այդ նպատակով 1879 թվականի հուլիսի տասնհինգին Նունյան-Վարդուխյան վարժարանի նախկին աշակերտուհիները հիմնել են «Պարզասեր հայուհեաց ընկերութիւնը» («Մասիս» 2): Ընկերությունն ուներ տնօրենների խորհուրդ, առաջին ատենապետն էր Վիկտորիա Չիլճյանը, ատենադպիրը՝ Փիրուզ Զերեթեճյանը, որոնք գրում էին. «Պարզասեր հայուհեաց ընկերութեան Տնօրեն Խորհուրդը պարտ անձին կը համարի հրավիրել բոլոր Ազգասեր եւ Տնտեսագետ Հայուհիք՝ որք կը փափաքին մասնակցիլ Ընկերութեանս, Ընկերութիւն մը, որ միանգամայն երկու վսեմ նպատակ կը պարունակէ իւր մէջ, ջնջել Հայագգի իգական սեռի մէջէն Նորասիրութեան ազգակործան մոլութիւնը եւ օգնել Ազգին բարոյական յառաջադիմութեան...» (Պողոսեան 581):

¹ 1879 թվականի աշնանը օրհորդ Էլպիս Կեսարացյանը տպագրել է «Նամականի առ ընթերցասեր հայուհիս» հոդվածների, նամակների ու բանաստեղծությունների ժողովածուն և վաճառքից ստացված ողջ հասույթը տրամադրել «Ազգանուէր հայուհեաց ընկերութեանը»:

Ընկերության կանոնագիրն ընդգրկում էր տասներեք հոդված, որոնք հրատարակվել են «Մասիս» և «Թերճեմանը Էֆքեար» պարբերականներում: Անդամավճարը մեկ արծաթ դահեկան էր (Յօդ. 2), որից ստացված ողջ հասույթը գործածվում էր՝ «ազգին բարոյական յառաջադիմութեանը նպաստելու» (Յօդ. 3), ինչպես նաև՝ «ո՛ր ոք կամի, կրնայ ընկերուհի ընդունուիլ, առանց բաժնեգին վճարելու, բաւ է, որ Հայկական Համազգեստը կրելու փափաքը յայտնէ» (Յօդ. 5) (Պողոսեան 582):

Ընկերության անդամները «Հայկական համազգեստը» կրում են մինչև 1881 թվականի կանոնադրության փոփոխությունը, որը իրականացվում էր ընկերության անդամ տիկիների և օրիորդների խնդրանքով. «Կանոնագիրը կ'ենթարկուի վերաքննութեան եւ այդ առթիւ զգեստներու եւ գլխարկի յատուկ ձեւեր սահմանելու Յօդւածը կը ջնջուի եւ «միմիայն պարզասիրութիւնը ընկերուհեաց համար իբր պարտաւորիչ սկզբունք կ'ընդունուի» (Պողոսեան):

1886 թվականի ապրիլի քսանմեկին Բերայում հիմնվել է «Տիկնանց խնամակալություն» ընկերությունը, որը զբաղվում էր թաղամասի օրիորդաց վարժարանների հովանավորչությամբ: Ընկերությունն ուներ «խնամակալ մարմին»՝ հետևյալ անդամներով՝ Տիկին Աննա Մայր Եսայանց, Տիկին Չ. Սարգիս Համամճյան, Տիկին Մաննիկ Տաւսուտեան: 1888 թվականի ապրիլի վեցից ընկերությունը զբաղվում էր նաև թաղամասի աղքատների խնամքով, հոգում նրանց սննդի և հագուստի, բժշկության ու դեղերի, որբերին ու այրիներին աշխատանքով ապահովելու ևև հարցերով: Ընդլայնելով գործունեությունը՝ ընկերությունը օրիորդների համար աշխատանոց է հիմնել Բերայի Նարեկյան վարժարանում:

Պատերազմներում վիրավորված զինվորներին բժշկական, դեղորայքային օգնություններ ցուցաբերող ընկերություններ

1876 թվականի թուրք-սերբական պատերազմից հետո արևմտահայ նշանավոր գերդասատանների «Լուսաւորչական եւ Կաթողիկէ Տիկնանց» (Պողոսեան 97) նախաձեռնությամբ հիմնադրվեց «Հայ կարմիր խաչի» ընկերությունը, որի առիթով ժամանակի հայ մամուլը գրել է. «Բերկրութեամբ կ'իմանանք որ հայազգի նշանաւոր գերդաստանաց ոմանց տիկնայք, Երոպիոյ քաղաքակիրթագագ օրինակին հետեւելով, Օսմանեան տերութեան թշնամիներուն դէմ պատերազմելով վիրավորեալ զօրականաց դարմանին համար պէտք եղած նիւթերը պատրաստելու եւ Լուիրելու նպատակաւ մասնաժողով մը կազմեր են: Յիշեալ մարդասիրական եւ հայրենասիրական մասնաժողովին անդամ գրուած են արդէն տիկնայք՝ Նուրեան, Ստեփան փաշա, Ս. Այրօ, Ս. Աղաբեկեան, Մաքսուտ, Թ. Սանտալճի, Նորատունկեան, Ալլահվերտի, Թընկըր, Չենոր Էլմասեան, Սինապեան, Անտոն պէյ Մըսըրը, Եուսուֆեան, Մերեմգուլի, Ռ. Տեմիրճիպաշեան, Եսայեան, Խորպասանճեան, Իլիաս Չայան, Գագագեան, Յ. Տավուտեան, Յ. Սագըզ, Կ. Շահպագ: ... տերութեան նախարարաց ընտանիքներն ալ՝ լսելով հայ տիկնանց այս հայրենասիրական գործը, փափաքեր են իրենք ալ անդամակցիլ տոյն մասնաժողովին: ...Մասնաժողովն այսօր կամ վաղը շրջաբերականաւ մը պիտի յայտնէ իւր անդամոց՝ պատրաստուելիք նիւթոց տեսակներն եւ յանձնուելու տեղերը: Մասնաժողովն որոշած է հրատարակել ապագային մէջ այն անդամոց անուններն՝ որք իրոք օժանդակեն այս մարդասիրական գործին» («Մասիս» 2):

Սույն ընկերության ազգանվեր գործունեությանն անդրադարձել է նաև Կ. Պոլսի «Լոյս» թերթը՝ տպագրելով «Մարդասիրական Ընկերութիւն Հայ Տիկնանց» անդրադարձը. «Հայ կանանց այս Հայրենանուէր ու մարդասիրական ձեռնարկեն մեծի գոհունակութեան եւ շնորհակալեաց արժանի է, որ մեծ պատիւ կը բերէ ընդհանուր հայոց ազգին: Նորա դարեւոր հավատարմութեան եւ անձնուիրութեան նոր ապա ցոյց մի ալ տալով: Իցի՛ւ թէ Հայ կանայք այս կարգի Հայրենյաց պաշտպանութեան եւ

մարդասիրական գործոց մեջ իրենց վաստակն ու ջանքն կրկնապատկեն եւ աշխարհի յայտնեն թէ իրենք ալ Կատրամիտէի, Շուշանայ, Տիգրանուհւոյ եւ այլոց Հայոց մեծաց Տիկնանց սերունդն են» («Լոյս» 12):

Կ. Պոլսի հայ տիկնանց օրինակով գթութեան քույրերի աշխատանք են տարել նաև Իզմիրի հայ կանայք, որոնք նույն թվականին Իզմիրում ստեղծել են համանուն ընկերություն՝ «Հարժեալ ի գեղեցիկ օրինակէ՛ կը միանան նոյն ժամանակին մէջ» («Արշալոյս Արարատեան» 2): 1906 թվականին Կ. Պոլսում հիմնվել է «Հայրենասեր հայուհեաց ընկերութիւնը», որի մասին, ինչպէս հայր Եփրեմ Պողոսյանն է նշում, հստակ տեղեկություններ չեն պահպանվել. «Թղթիկ մը կը ծանուցանէ այս անունով Ընկերութեան մը հիմնումը 1906ին: Ուրիշ կողմէ լուսաբանութիւն մը չենք գտած» (Պողոսեան 719):

1908 թվականի սահմանադրությունից հետո Կ. Պոլսում «յատուկ իմաստով» կրկին կազմվեց «Հայ կարմիր խաչի» ընկերությունը: Կազմավորման ճշգրիտ ժամանակահատվածը հայտնի չէ, սակայն Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության հայր Եփրեմ վարդապետ Պողոսյանը նշում է, թե 1909 թվականի սկզբին արդեն կազմավորված էր (Պողոսեան 694): Ընկերության ղոկտ. Ս. Թերզյանը գրում է. «Լաւ գործ մ'ըրած եք անմիջապէս ձեր ծառայութիւնները Ազատութեան Բանակին տրամադրութեան ներքեւ դնելով: Կը ինդրեմ որ ամբողջ Կիլիկիոյ ներկայ աղետալի կացութիւնն ուշադրութեան առնելով, ձեր ծառայութեանց մէկ մեծ մասն ալ նուիրեք տեղւոյն տառապեալ, վիրաւորեալ, անպատասպար ու մահամերձ եղբայրներուն եւ քույրերուն: Ասով ա'լ անլի արժեցուցած պիտի ըլլաք ձեր մարդասիրական ու ազգասիրական նուիրական պաշտօնը, որուն մէջ այնչափ պէտք ունի մեր տարաբախտ Կիլիկիան» («Բիւզանդիոն» 3; «Հայ Բոյժ» 90):

1915 թվականի հայոց ցեղասպանությունից հետո՝ 1918 թվականի նոյեմբերի քսանվեցին, Կ. Պոլսում նորից կազմավորվեց «Հայ կարմիր խաչ» ընկերությունը՝ նպատակ ունենալով «ինամել եւ դարմանել տարագիր, անոք եւ որբ հայ հիւանդները՝ Պոլիս եւ գաւառներու մէջ, ընկեցիկներ դիեցնել, մայրանոցներու մէջ հովանաւորել ծննդաբերութիւններ, ապաստարաններու եւ մանկանոցներու մէջ պատասպարել ազատագրուած աղջիկներ եւ տղաք»: Այդ տարիներին «Հայ կարմիր խաչն» ուներ հինգ հազար անդամ, Կ. Պոլսում և գավառներում շուրջ քառասուն մասնաճյուղ («Ամենոյն Տարեցոյցը» 299-300): Կանանց ազատագրության գործընթացները, փաստորեն, զարգանում էին արևմտահայ (մասնավորապէս Կ. Պոլսի) սոցիալ-հասարակական և պատմաքաղաքական հարաբերությունների ժողովրդավարացման առավել լայն ու երկարաժամկետ գործընթացներին զուգահեռ: Խոսքը սոցիալական խմբերի, սոցիալական տարբերակման, սոցիալ-մշակութային ինստիտուտների և դրանցից ամենաբարդի՝ սոցիալական սուբյեկտի ձևավորման ու դասակարգային-հիերարխիկ հասարակությունից դեպի արդիականություն անցման երկու փուլերի մասին է: Այս և նման իրողությունները մեծապէս նպաստում էին սոցիումում կանանց իրավունքների ձեռքբերման, ազատագրության, կրթության ու դաստիարակության հիմնախնդիրները տեսնելուն և լուծում առաջադրելուն:

Եզրակացություն

XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև Հայոց ցեղասպանությունը սուլթանական բռնապետության մեջ ապրող հայ կինը աստիճանաբար ազատագրվում էր այնտեղ իշխող մուսուլմանական (խլամիստական) սոցիումի հայրիշխանական, փակավանդական և կենցաղային գերության, հասարակության լիիրավ անդամ չլինելու, խոսքի և ձայնի իրավունք չունենալու կարգավիճակներից, ներգրավվում էր հասարակության տարբեր շերտեր՝ դառնալով լիիրավ անդամ: Այդ գործընթացին էապէս նպաստում էր թուրքական կայսրապետության հայաշատ քաղաքներում (մասնավորապէս Կ. Պոլսում) կրթական բարեգործական

խնամակալական, հումանիտար, աղքատախնամ միությունների և օրիորդաց դպրոցների ու վարժարանների հիմնումը, որոնց գործունեությունը ծավալվում էր հայ մտավորական կանանց կողմից ստեղծված հասարակական ընկերությունների ազգօգուտ գործունեության արդյունքում: Այսօրինակ իրողությունները մեծապես նպատակաուղղված էին սոցիոմոմ կանանց իրավունքների ձեռքբերման, ազատագրության, կրթության և դաստիարակության հիմնախնդիրները լուծելուն: Ուստի կարելի է ասել, թե հայ կանանց պատմաքաղաքական, սոցիալ-հասարակական, կրթական, գրական-մշակութային դերի ակտիվացումը սկսվել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսից:

Ուսումնասիրության արդիականությամբ որոշվում է XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին կանանց հիմնախնդիրների և կնոջ անհատական գիտակցության զարթոնքի շուրջ պատկերացումներ կազմելու հանգամանքը: Համակողմանի ուսումնասիրությամբ հիմնավորվում է նաև գաղափարը, թե վերոնշյալ ընկերությունների գերնպատակը հայ հասարակության *բարենորոգությունն* էր: Այս համատեքստում պատմությունը թույլատրում է ոչ միայն ուսումնասիրել կանանց դիրքը պատմահասարակական և գրական-մշակութային զարգացումներում, այլև ուսումնասիրելով տվյալ ժամանակաշրջանի արևմտահայ հասարակությունը, նրա զարգացման ընթացքը՝ բացահայտել կանանց համապատասխան դերակատարությունը, գործունեության հաճախականությունը, գաղափարները և դրանց տեղը սոցիալ-հասարակական զարգացման համապատկերում՝ միաժամանակ ընդգծելով նոր տիրույթների և մակարդակների անցնելու դրույթներից երկուսը՝ մտածողությունը և սոցիալական չափանիշները, որոնք մշակվել են տվյալ ժամանակաշրջանի ըմբռնումներում:

Օգտագործված գրականություն

1. *Ազգային սահմանադրութիւն հայոց (Նիզամնամեի Միլլեթի Էրմենիան)*. Ի տպարանի Յ. Միլհենտիսեան (Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մատթեոսի Ա. կաթողիկոսի ամենայն հայոց, Ի Տեղապահութեան պատրիարքական աթոռոյ Կոստանդնուպօլսոյ Տ. Ստեփաննոսի Արքեպիսկոպոսի Նիկումեդիոյ), Կ. Պօլիս-Սթանպօլ, 1863:
2. Լևոնյան, Գարեգին. *Հայոց պարբերական մամուլը*. Մեքլոնյան ֆոնդ իրատ., Երևան, 1934:
3. Կեսարացեան, Էլպիս. *Նամականի առ ընթերցասէր հայուհիս*. Կ. Պոլիս, 1879:
4. Պողոսեան, Հայր Եփրեմ Վարդապետ. *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*. Կ. Ա, Միսիթարեան տպարան, Վիեննա, 1957:
5. ---. *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*. Կ. Բ, Միսիթարեան տպարան, Վիեննա, 1963:
6. ---. *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*. Կ. Գ, Միսիթարեան տպարան, Վիեննա, 1969:
7. Սիպիլ. *Աղջկան մը սիրտը*. Կ. Պոլիս, 1891:
8. «Ամենույն տարեցոյցը»., 1921 թ., Կ. Պոլիս:
9. «Արեւելք». 1887 թ., թիւ 1031, Կ. Պոլիս, թիւ 1031:
10. «Արշալոյս Արարատեան»., 1876 թ., թիւ 1044, Կ. Պոլիս, թիւ 1044:
11. «Բիւզանդիոն»., 1909 թ., թիւ 3810, Կ. Պոլիս, թիւ 3810:
12. «Թերճեմանը Էֆքեար»., 1882 թ., թիւ 1378, Կ. Պոլիս, թիւ 1378:
13. «Լոյս». 1876 թ., թիւ 1, Կ. Պոլիս, թիւ 1:
14. «Կիթառ» հանդէս ամսօրեայ. խմբ.-տնօրէն՝ Ե. Կ. Տ. Հայկուհի (Էլպիս Կեսարացեան), 1862-1863 թթ., թիւ 1-7, Կ. Պոլիս:
15. «Հայ Բոյժ». 1950 թ., թիւ 113, Պարիս:
16. «Հանդէս ամսօրեայ». 1951 թ., թիւ 11-12, Վիեննա:
17. «Մասիս». 1876 թ., թիւ 1847, Կ. Պոլիս:

18. «Մասիս». 1876 թ., թիվ 1854, Կ. Պոլիս:
19. «Մասիս». 1879 թ., թիվ 2399, Կ. Պոլիս:
20. «Նոր-Դար». 1884 թ., թիվ 31, Թիֆլիս:

WORKS CITED

1. *Azgayin Sahmanadrutyun Hayots (Nizamname'i Mille't'i E'rme'nian)*, I tparani Y. Miwhe'ntisean (I Hayrapetut'ean T. T. Matt'e'osi A. kat'oghikosi amenayn hayots, I Teghapahut'ean patriarqakan at'or'oy Kostandnupo'lsoy T. Step'annosi Arqepiskoposi Nikomedioy), K. Po'lis-St'anpo'l. [*National Constitution of Armenia (Nizamnamei Milleti Armenia)*]. In the printing house Y. Mihendisian (In the Patriarchate of All Armenians, His Holiness Matteos I, Catholicos of All Armenians, In the Patriarchal See of Constantinople, Archbishop Nicodemus of Constantinople), Constantinople-Istanbul] 1863. (In Western Armenian)
2. Kesaracean, Elpis. *Namakani ar yntertsaser Hayuhis*. K. Polis. [*Letters to a Reading Armenian Woman*. Constantinople] 1879. (In Western Armenian)
3. Levonyan, Garegin. *Hayoc parberakan mamuly*. Erevan. [*Armenian Periodical Press*. Melkonyan fond edition, Yerevan] 1934. (In Armenian)
4. Poghosean, Hayr Eprem Vardapet. *Patmut'iun hay mshakut'ayin y'nkerut'iunneru*. h. A, Mkhit'arean tparan. [*History of Armenian Cultural Societies*. Mkhitaryan publishing house, Vol. 1, Vienna] 1957. (In Western Armenian)
5. ---. *Patmut'iun hay mshakut'ayin y'nkerut'iunneru*. h. B, Mkhit'arean tparan. [*History of Armenian Cultural Societies*. Mkhitaryan publishing house, Vol. 2, Vienna] 1963. (In Western Armenian)
6. ---. *Patmut'iun hay mshakut'ayin y'nkerut'iunneru*. h. G, Mkhit'arean tparan. [*History of Armenian Cultural Societies*. Mkhitaryan publishing house, Vol. 3, Vienna] 1969. (In Western Armenian)
7. Sipil. *Akhjkan my' sirty*. K. Polis. [*A girl's Heart*. Constantinople] 1891. (In Western Armenian)
8. «Ame'nuyn taretsoy». 1921t'. K. Polis. ["Calendar for everyone". 1921, Constantinople]. (In Western Armenian)
9. «Arewelk». 1887t', t'iw 1031, K. Polis. ["East". 1887, No. 1031, Constantinople]. (In Western Armenian)
10. «Arshaloys Araratean». 1876t', t'iw 1044, K. Polis. ["Arshaloys Araratian". 1876, No. 1044, Constantinople]. (In Western Armenian)
11. «Biwzandion». 1909t', t'iw 3810, K. Polis. ["Byzantium". 1909, No. 3810, Constantinople]. (In Western Armenian)
12. «Hay Boyzh». 1950t', t'iw 113, Paris. ["Armenian Physician". 1950, No. 113, Paris]. (In Western Armenian)
13. «Hande's amso'reay». 1951t', t'iw 11-12, Vienna. ["Monthly magazine". 1951, No. 11-12, Vienna]. (In Western Armenian)
14. «Kit'ar» hande's amso'reay. xmb.-tno'ren` E. K. T. Haykuhi (E'lpis Kesaracean), 1862-1863t't', t'iw 1-7, K. Polis. ["The Guitar" monthly magazine. Editor-director: E. K. T. Haykuhi (Elpis Kesaracean), 1862-1863, No. 1-7, Constantinople]. (In Western Armenian)
15. «Loys». 1876t', t'iw 1, K. Polis. ["Light". 1876, No. 1, Constantinople]. (In Western Armenian)
16. «Masis». 1879t', t'iw 2399, K. Polis. ["Masis". 1879, No. 2399, Constantinople]. (In Western Armenian)
17. «Masis». 1876, t'iw 1847, K. Polis. ["Masis". 1876, No. 1847, Constantinople]. (In Western Armenian)

18. «Masis». 1876, t'iw 1854, K. Polis. [“Masis”. 1876, No. 1854, Constantinople]. (In Western Armenian)
19. «Nor-Dar». 1884t', t'iv 31, T'iflis. [“New Century”. 1884, No. 31, Tiflis]. (In Armenian)
20. «T'e'rtwe'many' E'fqar». 1882t', t'iw 1378, K. Polis. [“Terjeman Efqar”. 1882, No. 1378, Constantinople]. (In Western Armenian)

THE ROLE OF CULTURAL, CHARITABLE AND SIMPLICITY COMPANIES AND UNIONS IN THE PROCESS OF WOMEN'S EMANCIPATION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY IN CONSTANTINOPLE

NAIRA HAMBARDZUMYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Literature after Manuk Abeghian, Senior Researcher,
Ph.D. in Philology, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the study is to examine the role of cultural-educational and simplicity unions, women's craft workshops, charities, companies dealing with humanitarian and fashion issues, and girls' colleges in promoting the process of women's emancipation.

The task is to observe the activities of the above-mentioned companies and unions according to their *nature* (solving guardianship-charitable issues), *purpose* (provision of clothing, daily allowance, stationery, financial means), *ideological basis* (engaging in humanitarian and national benefit activities), and *the regulations for the implementation of their functions* (solving issues of clothing, style, fashion, and crafts mastery, providing medical and medication assistance to soldiers wounded in war).

During the study historical-comparative (revision of traditional values and orientations, trajectory of literary developments), *chronological* (regulates events in chronological order), and *phenomenological* (semantic-typological procedure, features, role, significance and spheres of influence in social and political life, methodology of understanding) methods were applied.

The study is relevant not only in terms of coordinating charities and colleges, but also in terms of examining women's issues in Armenology.

Key Words: *philanthropy, emancipation, Constantinople, "Parzasirats (Simplicity) Union", Armenian "Red Cross" Society, charities, workshops, literary journals.*

РОЛЬ КУЛЬТУРНЫХ, БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И СОЮЗОВ МИЛОСЕРДИЯ В ПРОЦЕССЕ ЖЕНСКОЙ ЭМАНСИПАЦИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 19 ВЕКА В КОНСТАНТИНОПОЛЕ

НАИРА АМБАРЦУМЯН

старший научный сотрудник

*Института литературы имени Манука Абеяна
Национальной Академии наук Республики Армения,
кандидат филологических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель исследования – проанализировать роль культурно-образовательных объединений, союзов милосердия, женских ремесленных мастерских, организаций, занимающихся благотворительностью, гуманитарными вопросами, модой, а также женских гимназий, которые содействовали процессам женской эмансипации в Константинополе во второй половине 19 века.

Задача исследования – рассмотреть деятельность вышеуказанных организаций и союзов с точки зрения характера отношений (решение благотворительно-попечительских вопросов), целей (обеспечение одеждой, пайками, письменными принадлежностями и финансовыми средствами), идеологических основ (развитие гуманитарной и патриотической деятельности) и регламента осуществления возложенных функций (решение проблем, связанных с освоением морали, одежды, стиля, моды, ремесел, а также оказание врачебной и медицинской помощи солдатам, раненым на войне).

Нами были применены *сравнительно-исторический* (пересмотр традиционных ценностей и ориентиров, тенденции литературного развития), *феноменологический* (семасиологический и типологический регламент, специфика, роль, значение и сферы влияния в социально-общественной и политической жизни; методология познания) и *хронологический* (урегулирование событий с учетом временной очередности) методы.

Исследование является важным и актуальным не только с точки зрения классификации благотворительных организаций и женских гимназий, но и с позиции изучения «женского вопроса» в арменоведении.

Ключевые слова: *эмансипация, гуманность, Константинополь, союз «Милосердия», организация «Армянского Красного Креста», благотворительные организации, мастерские, литературные журналы.*

**ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՅՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ,
ETHNOGRAPHY AND FOLKLORE,
ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР**

**ТЕМА ТКАЧЕСТВА КОВРОВ В АРЦАХСКИХ СКАЗКАХ,
НАПЕЧАТАННЫХ В СМОМПК
(СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ОПИСАНИЯ МЕСТНОСТЕЙ И
ПЛЕМЕН КАВКАЗА) ***

УДК 39:745.52:94(479.25)

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-71

ТАМАР АЙРАПЕТЯН

*заведующая отделом текстологии фольклора
Института археологии и этнографии
Национальной академии наук Республики Армения,
доктор филологических наук
г. Ереван, Республика Армения
tamar.hayrapetyan@gmail.com*

ГОАР МЕЛИКЯН

*старший научный сотрудник
Института археологии и этнографии
Национальной академии наук Республики Армения,
кандидат филологических наук
г. Ереван, Республика Армения
melikyangohar@gmail.com*

Целью статьи является представление проблемы искажения армянского исторического наследия современной азербайджанской государственной пропагандой посредством исследования армянских сказок и этнографических данных, опубликованных на страницах русскоязычного Сборника Материалов Для Описания Местностей и Племен Кавказа (СМОМПК). В этой связи, в статье исследуются армянские сказки на тему ковроткачества, в частности, популярный сюжет о коврощице Анаит. а также этнографические сведения из СМОМПК, который издавался Кавказским Учебным Округом (1881-1915) и содержит богатый материал из Елизаветпольской губернии. Сюжет данной сказки имеет свои параллели с репертуаром армянских народных сказок собранных из различных этнографических регионов Армении, и имеет соответствующий индекс по системе международной классификации сказок Арне-Томпсон-Утера.

Основная задача статьи заключается в том, чтобы показать, как сюжет народной сказки о коврощице и опубликованные в СМОМПК

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 14.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

этнографические сведения доказывают значение исконно армянского ремесла ковроткачества как жизненно необходимого навыка в жизни армянского народа, уходящее корнями в глубь тысячелетий.

В статье на основе метода текстуального анализа и историко-сопоставительного метода делается вывод о том, что сказки с их локальными и национальными особенностями и декларируемыми общечеловеческими ценностями могут являться методологической основой для изучения и анализа различных явлений быта и традиций народа, таких, например, как в данном случае, представление межнациональных и религиозно-политических отношений между армянами и агванами, свидетельства о семейных отношениях, воспевание труда и ремесла, передача из поколения в поколение исконных традиций ковроткачества, создание благ трудолюбием и знанием грамоты, роль армянского алфавита в системе национальных ценностей, что в целом является мощной идеологической основой в борьбе за национальное существование.

Ключевые слова: арцахские сказки, ковроткачество, Анаит, Кавказ, Елизаветпольская губерния, сборник, Шуши, фольклор, этнографические сведения, армянский алфавит.

Введение

Тема ткачества ковров часто присутствует в различных жанрах армянского фольклора – в сказках, легендах, народных песнях, загадках, былинах. Ковроткачество было широко распространено в Арцахе с древних времен. Среди разнообразия техники исполнения армянских ковров арцахские ковры отличаются определенными местными технологическими особенностями системы декорирования, цветовых оттенков и исполнения.

Сохранившиеся до наших дней древнейшие армянские ковры сотканы в Арцахе, в том числе, и известный ковер «Ерахоран» («Երախորան») с надписью на армянском языке, который был соткан в селе Бананц Северного Арцаха и датируется 1202 годом. Другой армянский ковер, «Гандзасар», датируется 1731 годом, и имеет сотканную на нем памятную надпись на армянском языке; он был подарен католикосу Нерсесу III (Агванского католикосата Армянской Церкви) (Погосян 80-81).

В армянской народной сказке «Анаит» сохранились отголоски древнейших традиций ковроткачества языческого периода. (Армянские ковры 6).

Арабские источники сообщают об армянских коврах, богатых яркими цветами и орнаментами, датируемых 8 веком. Еще в 1270-х годах итальянский путешественник Марко Поло, побывавший в Армении, упоминал, что армяне, живущие в городах Малой Азии, ткют самые красивые ковры в мире (Армянские ковры 4).

Своей техникой исполнения и художественными достоинствами армянский ковер XV века «Анаит», на котором изображен Эдемский сад, с памятной надписью на армянском языке по праву считается одним из шедевров ковроткачества.

Древние традиции продолжали развиваться на протяжении веков. В начале 20-го века Ерванд Лалаян во время этнографических экспедиций, описывая быт и занятия армян в селах Варанды, сообщает, что «в провинции Шуши ремеслами занимались исключительно армяне, хотя и отдельных заводов нет, но во многих

домах ткут ковры, ковры, коврики, и др.» (84). Несомненно, это было характерно и для других областей Арцаха.

Этнографические сведения о ковроткачестве в Елизаветпольской губернии в сборнике СМОМПК

С 1881 до 1915 года в Тифлисе издавался многотомник «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (кратко СМОМПК), куда вошли сведения по истории, этнографии, археологии, лингвистике, географии народов, проживающих на Кавказе, словари и фольклорные тексты различных народов. На страницах 44-х томов СМОМПК можно найти практически весь спектр жизни и деятельности народов, проживающих на Кавказе. Богатый материал армянской словесности, этнографии и истории был собран также из Елизаветпольской губернии. Здесь можно найти интересные этнографические материалы, которые получили прямое отображение в народных сказках, собранных именно из этих регионов.

Интересные этнографические данные касательно ковроткачества в городе Шуши находим в первом отделе XI-ого Выпуска СМОМПК, под заглавием «Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья», где в первой части приведены сведения о промыслах в городе Шуши (СМОМПК Вып. XI, 1-79). Согласно данным, предоставленным в вышеуказанном выпуске, в 1886 году в городе Шуши проживало 30.945 человек, из которых 18.690 были армяне, 11.940 татары и 315 – русские (СМОМПК Вып. XI, 1). Изготовление ковров являлось одним из самых популярных занятий среди населения города.

Автор статьи, учитель Шушинского городского училища, Яков Зедгенидзе, выражает мысль, что бытовые условия у армян менее благоприятны для коврового производства в Шуши, чем у татар: «Татарин ленив, он даже считает труд за стыд и стремится жить до некоторой степени насчет своей жены, которая почти раба в руках его. Оттого татарка вынуждается посвящать большую часть своего времени не домашнему хозяйству и уходу за детьми, а заработку, – в данном случае ковротканию» (СМОМПК, *Вып. XI* 3). По мнению автора, дела состоят совершенно по-другому в армянской семье: «Тут мужчина добывает жизненные средства; на женщине же лежат домашние хозяйственные заботы и уход за детьми. Отсюда у армянки нет настоятельных побуждений заниматься ковротканием, и она действительно мало занимается им, но зато она лучше, опрятнее ведет хозяйство, больше заботится о детях, нежели татарка» (СМОМПК Вып. XI, 3). Далее, описывая традиции ковроткачества среди населения Шуши, автор пишет, что армяне ткали ради себя и ради семейных традиций, приданого для дочерей и редко – для продажи. Также предоставляются данные о совершенно разных техниках ткачества ковров. Например, «...«каргара» встречается на прялках, употребляемых армянами, татары же почему-то не употребляют ее» (СМОМПК, *Вып. XI* 13), или же, «...татарки забивают в паласах прядь киргитом, армянки же забивают хавой, только слабее, чем в коврах, отчего у них и получается ткань крепкая. Это объясняется тем, что армянки ткут для себя, а татарки – для продажи, лишь бы только нашелся покупатель» (СМОМПК, *Вып. XI* 30-31). Учитель Шушинского городского училища, Яков Зедгенидзе, также замечает, что у армян ковры получаются опрятнее и красивее, нежели у татар, которые просто хотят побыстрее закончить ткать и не следят за качеством и внешним видом (там же).

Ерванд Лалаян в отчетах этнографических экспедиций, проведенных примерно в тот же период, сообщает, что ткачество ковров имеет свое место в армянской промысловой традиции Арцаха, и что для армянской традиционной

семьи ковровткачество является важным навыком, который передается из поколения в поколение (Լիշիշի 84).

Источники армянской сказки о ковровщице Анаит

Этнографические сведения из СМОМПК явно переплетаются с темами народных сказок, что также является неоспоримым доказательством роли этого ремесла среди армян. Примером сказанного являются сказки под номером 888А* по классификации Аарне-Томпсон-Утера «Вязальщик корзин» (Uther 513-514), который входит в общую группу «Доказательства верности и невиновности», а в армянской традиции носит название «Ковровщик, или ремесло дороже золота». В армянской сказочной традиции существует 11 вариантов данной сказки, две из которых находим в СМОМПК. Армянскому читателю данная сказка знакома и любима, благодаря искусному пересказу Газароса Агаяна «Анаит», которая была написана в Шуши в начале 1881 года и вышла в свет в том же году отдельной книжкой.

В литературных кругах начала XX века обсуждалась тема первоисточника сказки Г. Агаяна «Анаит». Например, Левон Манвелян считал, что, возможно, тема сказки восходит к армянским библиографическим источникам, таким, как, роман Месропа Тагиадяна «Варсеник» (Մանուկեան 36-38) или к книге Мовсеса Каганкатвацци «История страны Алуанк». Однако в 205-м номере общественной литературной газеты «Горизонт» («Հորիզոն») от 20 сентября 1912 года Ованес Туманян пишет, что нет такого сходства между «Анаит» и «Варсеник», которое можно найти между сказкой «Анаит» и армянскими народными сказками (Թովմանյան № 205). Будучи знатоком народной поэзии, Туманян был убежден, что источником «Анаит» являются народные сказки «Ремесло дороже золота» или «Дочь пастуха», поскольку у всех народов, в сущности, есть сказки, восхваляющие чудодейственную силу ремесел и труда, конечно же, со своими национальными особенностями, как в случае с нашими» (Թովմանյան № 205). Туманян убежден, что Агаяну были известны народные варианты сказки, поскольку они были популярны во многих этнографических регионах Армении и в армянском репертуаре циркулируют в 11–и вариантах.

Популярная народная арцахская версия сказки под названием «Анаит» (ՀԺՀ VII, 54-56) восхваляет трудолюбие героини. Отец Анаит приносит разные травы, Анаит искусно красит нити, плетет ковры - традиция, существовавшая в Карабахе и в соседних армянских поселениях и сохранившаяся по сей день (ՀԺՀ VII, 678). Примечательно, что царь Ваче, отец Вачагана, человек мудрый, был поражен красотой и великолепием ковров, сотканых Анаит (СМОМПК, *Вып. XXVIII, отд. 2* 39).

Армянские сказки под номером 888А* «Ковровщик или ремесло дороже золота» в сборнике СМОМПК

Приведем краткий сюжет сказок «Ковровщик или ремесло дороже золота». Сын царя, прогуливаясь переодетым, у реки встречает красивую девушку и влюбляется в нее, восхищаясь ее умом. Он посылает своих подданных посвататься к девушке, а та ставит условие, что пока юноша не научится ремеслу, она не выйдет за него замуж. Царский сын учится ковроткачеству (в вариантах – ткачеству), женится на девушке. После смерти отца юноша становится царем и переодетым гуляет по стране, попадает к грабителям, его держат в подвале и заставляют работать. Царь плетет ковер (коврик, платок, скатерть), на котором тайно указывает

свое местонахождение, и говорит разбойникам, что ковер может быть оценен по достоинству только царицей. Царица узнает ковер, читает на нем надпись и освобождает мужа и всех пленников.

Среди 11 вариантов народной сказки об умелом ткаче два варианта взяты из Арцахского репертуара - это «Сказка короля Шахбаза» (ՀԺՀ VI, 157-158) и сказка «Анаит» (ՀԺՀ VII, 54-56). На страницах СМОМПК находим две армянские сказки на данный сюжет – «Предание об Албанском царе Вачагане» (СМОМПК, Вып. XXVIII, отд. 2 33-45) и сказку «Знание мастерства лучше царства» (СМОМПК, Вып. XXIV, отд. 2 107-110).

Примечательно, что и в арцахских вариантах, и в вариантах из СМОМПК существует мотив тайного письма, искусно вплетенного в ковер:

«Она с любопытством стала рассматривать края и углы ковра и в одном углу прочла: «Милая моя царица, я взят в плен и продан поднесшему сей ковер, а теперь заключен в темную комнату, где тку ковры для него». Тогда государыня приказала прислать ей мастера, который соткал поднесенный ковер» (СМОМПК, Вып. XXIV, отд. 2 109).

Или же в другой сказке:

«...Дети начали рассматривать скатерть. Старший сын Вачагана заметил на ней нечто вроде букв. Всмотревшись хорошенько, он убедился, что рисунок скатерти состоял из переплетенных между собой букв. Он позвал мать и указал ей на свое открытие. Анаида начала разбирать буквы и, к своему удивлению, узнала, что это письмо от ее мужа, и в нем последний просит избавить его от неминуемой смерти» (СМОМПК, Вып. XXVIII, отд. 2 44).

Данный мотив имплицитно указывает на существование армянской техники надписи на коврах. Как известно, именно посредством расшифровки армянских букв на многих коврах стало возможным доказать армянское происхождение некоторых ковров.

Кстати, в народной сказке Вачаган, сын царя Ваче, царя Агвана, получил религиозное образование у учеников Месропа Маштоца (СМОМПК, Вып. XXVIII, т. 2 33).

В сказке царь Вачаган признается, что жизнь его была спасена не благодаря богатству, а благодаря ремеслу и, конечно же, знанию грамоты. Эта деталь имеет большое значение для полного понимания посылки сказки в целом и роли письменности в армянской культуре.

«Милая моя, ты недаром мне говорила, что не выйдешь за такого человека, который не знает ремесла. Царство меня не спасло, а простое ремесло доставило мне царство» (СМОМПК, Вып. XXIV, отд. 2 109).

Следует отметить, что в сказке «Анаит» представлены точные географические наименования, топонимы и личные имена героев, такие, как Албания, Партав или Бардай, Елисаветополь, Шуши, Тертер, Кура, Аран, Ваче, Вачаган, Вагинак (Вашнак), Месроп и др.» (СМОМПК, Вып. XXVIII, отд. 2 33-45).

Страна Алуанк или Агванк как государство образовалась в начале I века до н.э. (в результате объединения около 26 племен) и в разное время находилась под властью разных государств (Սիմոնյան 2006, 3).

Говоря о политических событиях и административных изменениях 60-х годов IV века, Павстос Бузанд подтверждает исторический факт античного периода, что

река Кура была границей между Великой Арменией и самим Агванком (Փշլլլլլլ Քուրայի վրայ 29, 323).

Искажая армянские и иностранные источники и исторические факты, современная азербайджанская историография называет Агванк, армянские государства Утик и Арцах к югу от Куры Албанией, армянское население называет албанцами, считает их своими предками, представляя себя носителями материальной и духовной культуры агванцев.

По мнению агванолога Генрика Свазяна, во-первых, термин «албанец» не является этническим, а является именем, данным жителю страны «Албания», во-вторых, агванцы относились к ветвям иберо-кавказской языковой семьи, а значит, не могли быть предками огузской группы тюркских языков (Սվազյան 2015, 210, 238).

В армянской народной сказке «Анаит» события происходят в армянском царстве Алуанк или Агван, в городе Партав (Барда)¹. Он располагался между Гандзаком и Шуши, на реке Тартар. «Царем той страны был Ваче, и Вачаган был его единственным наследником» (ՏՄՈՄՊԿ, *Вып. XXVIII, отд. 2 33*).

Также следует обратить внимание на то, что в сказке «Предание об Албанском царе Вачагане» героиня носит имя верховной армянской богини. Она христианка, обучает своих учеников азбуке, созданной Месропом Маштоцем из села Ацик, и традициям ковроткачества предков. Примечательно, что в писании «Житие Маштоца» Корюна подчеркивается тот факт, что Месроп Маштоц, помимо армянской и грузинской письменности, создает письменность агван, и помогает делать переводы из священных книг на этом языке» (Չրյունի 63, 69).

Выводы

Подводя итоги исследования, проведенного в рамках данной статьи, мы пришли к выводу, что, хотя сказку «Анаит» принято рассматривать как сюжет прославления ремесла, мы считаем, что это сужает тематическую и идеологическую основу сказки. Посредством данного сюжета сказки об Анаит, несомненно прославляются традиции ковроткачества нашего народа. Сюжет включает в себя различные культурные пласты, такие, как принятие, распространения и укрепления христианства, а также подтверждение тому, что христианство, христианская церковь и культура стали могучими символами Армянского государства.

Сказка ясно представляет мотив спасения жизни царя Вачагана с помощью ковроткачества и письменности. Месроп Маштоц осознавал жизненную необходимость алфавита, путешествовал по всей Армении, основывая повсюду школы, распространял созданные им буквы для грузин и агванцев под общим культурным влиянием Армении.

В сказке показана роль правителя Вачагана III Благочестивого как ревностного деятеля образования и просвещения, восстановившего исконные традиции и обычаи, министерский порядок, урегулировавшего общественные отношения, что значительно оживило политическую, экономическую и культурную жизнь региона.

И наконец, важное значение для изучения истории любого народа имеет сопоставление не только библиографических источников и документов, но и изучение этнографических данных, которые помогут представить полную и достоверную картину значимости ремесла для народа.

¹ В настоящее время город входит в состав Азербайджанской Республики.

Использованная литература

1. Լալայան, Երվանդ. *Երկեր, հինգ հատորով*. հ. 2, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988:
2. Կորյուն. *Վարք Մաշտոցի (Բնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Մանուկ Աբեղյանի)*. Հայպետհրատ, Երևան, 1941:
3. *Հայկական գորգեր*. կազմող՝ Վ. Ազատյան, առաջաբանը՝ Ա. Մարգարյանի, Հայաստան հրատ., Երևան, 1986:
4. *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*. Արցախ-Ուտիք. հ. VI, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1973:
5. *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*. Արցախ-Սյունիք. հ. VII, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1979:
6. Մանուկեան, Լևոն. *Ռուսահայ գրականության պատմություն*. հ. Դ, Տպ . Ս . Դ . Ռոտինեանց, Թիֆլիս, 1911:
7. Սվազյան, Հենրիկ. *Աղվանից աշխարհի պատմություն (ինագույն շրջանից-VIII դարը ներառյալ)*. ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատ., Երևան, 2006:
8. Պողոսեան, Աշխուհ. «Շեքսպիրյան» գորգի ծագումնաբանության հարցի շուրջ». «*Էջմիածին կրոնագիտական-հայագիտական հանդես*», 2017, էջ 1-43:
9. Սվազյան, Հենրիկ. «Աղվանից աշխարհի պատմության ուսումնասիրության հիմունքները». «*Պատմաբանասիրական հանդես*», №3, 2015, էջ 208-240:
10. Փավստոս Բուզանդ. *Հայոց պատմություն*. Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ս. Մալխասյանցի, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1987:
11. Uther, Hans-Jorg. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Part I, Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction*, Academia Scientiarum Fennica, Helsinki, 2011.
12. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (далее СМОМПК). Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья. Елисаветпольская губерния*. Выпуск XI, Отдел 1, Тифлис, 1891.
13. *СМОМПК. Знание мастерства лучше царства*. Выпуск XXIV, отд. 2, Тифлис, 1892.
14. *СМОМПК. Предание об Албанском царе Вачагане*. Выпуск XXVIII, Отдел 2, Тифлис, 1900.
15. Թումանյան, Յովհաննես. «Ղ. Աղայեանի «Անահիտը»». «*Հորիզոն*», *հասարակական-քաղաքական, տնտեսական և գրական օրաթերթ*, № 205, սեպտեմբերի 25, 1912:

WORKS CITED

1. *Hay zhoghovrdakan heqiat'ner. Artsakh-Utiq*. հ. VI, HSSR' GA hrat., Erevan. [Armenian Fairy Tales. Artsakh-Utik. v. VI, Publishing house of the USSR Academy of Sciences] 1973. (In Armenian)
2. *Hay zhoghovrdakan heqiat'ner. Artsakh-Syunik*. հ. VII, HSSR' GA hrat., Erevan. [Armenian Fairy Tales. Artsakh-Syunik. v. VI, Publishing house of the USSR Academy of Sciences] 1979. (In Armenian)
3. *Haykakan gorgor*. Kazmogh` V. G. Azatyan, arajabany` A. H. Margaryani, Erevan. [Armenian Carpets. compiled by V. G. Azatyan, Introduction by A. H. Margaryan, Yerevan] 1986. (In Armenian)
4. Koryun. *Varq Mashtotsi. (Bnagiry' dzeragrakan ayl y'ntertsvatsknerov, t'argmanut'yamb, ar'ajabanov ev canotagrutyunnerov Manuk Abeghyani)*. Erevan.

[*Mashtots' Behavior. (Original with other Three-Volume Readings, Translation, Preface and Notes by Manuk Abeghyan)*. Yerevan] 1941. (In Armenian)

5. Lalayan, Ervand. *Erker, hing hatorov*. h. 2, Erevan. [*Works, in five volumes*. v. 2, Yerevan] 1988. (In Armenian)

6. Manue'lean, Levon. *R'usahay grakanut'ean patmut'iwn*. h. D, T'iflis. [*History of Russian-Armenian Literature*. v. D, Tiflis] 1911. (In Armenian)

7. P'avstos Buzand. *Hayots patmut'yun*. T'argmanut'yuny' ev t'sanot'agrut'yunnery' St. Malkhasyantsi, Erevan. [*Armenian History. Translation and References by St. Malkhasyants, Yerevan*] 1987. (In Armenian)

8. *Sbornik materialov dlja opisaniya mestnostej i plemen Kavkaza (SMOMPK). Promyslovyje zanjatija v nekotoryh naseleennyh punktah Zakavkaz'ja. Elisavetpol'skaja gubernija*. Vypusk XI, Otdel 1, Tiflis. [*Collection of Materials for Describing Places and Tribes of the Caucasus. Craft Activities in Some Localities of Transcaucasia. Elisavetpol Province*. Issue XI, Edition 1, Tiflis] 1891. (In Russian)

9. SMOMPK. *Predanie ob Albanskom care Vachagane*. Vypusk XXVIII, Otdel 2, Tiflis. [*The legend of the Albanian king Vachagan*. Issue XXVIII, Edition 2, Tiflis] 1900. (In Russian)

10. SMOMPK. *Znanie masterstva luchshe carstva*. Vypusk XXIV, Otdel 2, Tiflis. [*The Knowledge of Mastery is Better than the Kingdom*. Issue XXIV, Edition 2, Tiflis] 1892. (In Russian)

11. Svazyan, Henrik. *Aghvanic ashkharhi patmut'yun (hnaguyn shrjanic-VIII dary' nerar'yal)*. Erevan. [*The History of the Albanian World (from the Ancient Period to the VIII Century Inclusive)* Yerevan] 2006. (In Armenian)

12. Uther, Hans-Jorg. *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Part I, Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction*, Academia Scientiarum Fennica, Helsinki, 2011.

13. Po'ghosean, Ashkhunj. ««Er'akhoran» gorgi t'sagumnabanut'ean harts'i shurj». *E'tchmiad'zin kro'nagitakan-hayagitakan hande's* ["On the issue of etymology of "Erakhoran" carpet". *Etchmiadzin Religious-Armenian Journal*] 2017. (In Armenian)

14. Svazyan, Henrik. «Aghvanic ashkharhi patmut'yan usumnasirut'yan himunqner'y'». *Patmabanasirakan handes*, № 3. ["Fundamentals of the Study of the History of the World of Aghvan". *Historical and Philological Journal*, No. 3] 2015. (In Armenian)

15. Tumanyan Hovhannes. «Gh. Aghayeani «Anahity'»». «*Horizon*», *Hasarakakan grakan orat'ert'*, № 205, septemberi 25, 1912. ["G. Agayan's "Anahit'". *Horizon, Public Literary Newspaper*, № 205] September 25, 1912. (In Armenian)

ԳՈՐԳԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ՌՈՒՍԱԼԵԶՈՒ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐՈՒՄ (ՇՄՈՄՊԿ) ՏՊԱԳՐՎԱԾ ԱՐՑԱԽԻ ՀԵԹԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

ԹԱՄԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության
գիտությունների ազգային ակադեմիայի
հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
բանահյուսության տեքստաբանության բաժնի վարիչ,
բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ԳՈՐԱՐ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

*Հայաստանի Հանրապետության
գիտությունների ազգային ակադեմիայի
հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
ավագ գիտաշխատող,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Սույն հոդվածի նպատակն է Կովկասյան ուսումնական շրջանի վարչության՝ ռուսալեզու մատենաշարի էջերում հրատարակված հայկական հեքիաթների միջոցով վերհանել և քննել ժամանակակից ադրբեջանական քաղաքական-պետական քարոզչության կողմից մեր մշակութային ժառանգության, մասնավորապես ժողովրդական դեկորատիվ կիրառական գորգարվեստի բռնայուրացման և պատմական փաստերի խեղաթյուրման խնդիրը:

Այս առումով ուշագրավ են ելիզավետոպոյան նահանգից գրառված և ռուսալեզու գիտատեղեկատվական մատենաշարում գետնդրված հայկական հեքիաթները, որոնք հաճախ իրենց զուգահեռներն ունեն Աարևե-Թոմփսոն-Ռլթերի «Հեքիաթների միջազգային նշանակումը»: Նույնը վերաբերում է СМОНК-ում լույս տեսած գորգագործ Անահիտի մասին հայտնի սյուժեին, որի տարբերակները գրառված են Հայաստանի պատմաաշխարհագրական տարբեր շրջաններից:

Հոդվածի հիմնական խնդիրն է բացահայտել, որ ինչպես «Անահիտի» սյուժեն, այնպես էլ մատենաշարում լույս տեսած գորգագործության մասին ազգագրական ակնարկները իրենց հերթին վկայում են, որ հայկական գորգարվեստը սկիզբ է առնում հազարամյակների խորքից, և գորզը հայ ժողովրդի կենցաղում անհիշելի ժամանակներից ի վեր եղել է կենսական անհրաժեշտություն:

Հոդվածում տեքստաբանական և պատմահամեմատական մեթոդների հիման վրա հանգում ենք այն եզրակացության, որ հեքիաթներն իրենց տեղական-պատմաաշխարհագրական բնութագրերով, համամարդկային ընդհանրություններով և ազգային առանձնահատկություններով կարող են մեթոդական հիմք հանդիսանալ հանրային մեջ ավանդաբար կենցաղավարող մշակութային բազմազան երևույթների հետազոտության և վերլուծության համար, զորօրինակ՝ հայ-աղվանական քաղաքական, կրոնական ամուսնաընտանեկան փոխհարաբերությունները, արհեստի մեծարումը, նախնյաց գորգագործական ավանդույթների ուսուցանումը, աշխատասիրության ու գրագիտության միջոցով բարիքների ձեռքբերումը, քրիստոնեական արժեհամակարգի և այբուբենի ստեղծումը, որոնք գաղափարական հզոր ուժ դարձան ազգային գոյության պայքարում:

Հիմնաբառեր՝ արցախյան հեքիաթներ, գորգագործություն, Անահիտ, Կովկաս, Ելիսավետոպոլի նահանգ, ժողովածու, Շուշի, բանահյուսություն, ազգագրական տեղեկություններ, հայոց այբուբեն:

**THE THEME OF CARPET WEAVING IN ARTSAKH TALES
FROM THE «COLLECTION OF MATERIALS FOR DESCRIBING
PLACES AND TRIBES OF THE CAUCASUS»**

TAMAR HAYRAPETYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Archeology and Ethnography,
Department of Folklore Textology, Head,
Doctor of Philological Sciences,
Yerevan, the Republic of Armenia*

GOHAR MELIKYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Archeology and Ethnography,
Department of Folklore Textology, Senior Researcher,
Ph.D. in Philology,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to present true Armenian tradition of carpet weaving through the analysis of folktale texts and ethnographic data which will help to shed light on the problem of distortion of the Armenian historical heritage by modern Azerbaijani state propaganda.

In this regard, the article explores Armenian fairy tales on the theme of carpet weaving, that is the popular story about the carpet weaver Anahit, along with ethnographic data from the Russian-language «Collection of Materials for Describing Places and Tribes of the Caucasus», which was published by the Caucasian Educational District (1881-1915) and contains rich material from Elisavetpol province. This plot has its parallels with the repertoire of Armenian folk tales collected from various ethnographic regions of Armenia, and also has a corresponding index according to the international classification system of Arne-Thompson-Uther folktales.

The main objective of the article is to reveal how the plot of the folk tale “Anahit” and the published ethnographic evidence from the collection prove the original Armenian craft of carpet weaving, which is rooted in the depths of millennia, and that carpet weaving was a vital skill in the life of the Armenian people.

In the article, based on the method of textual analysis and the historical-comparative method of research we come to the conclusion that fairy tales with their local and national characteristics, universal values, can serve as methodological basis for studying and analyzing various phenomena of the traditional life of the people, such as, in this case, interethnic and religious-political relations between Armenians and Aghvans, testimonies of marital relations, honoring crafts, passing from generation to generation of the ancestral traditions of carpet weaving, the creation of wealth through diligence and most importantly the role of literacy and the Armenian alphabet in the system of national values, which overall have become a powerful ideological basis in the struggle for national existence.

Key words: *Artsakh folk tales, carpet weaving, Anahit, Caucasus, Elisavetpol province, collection, Shushi, folklore, ethnographic data, Armenian alphabet.*

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՏԸ
ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ***

ՀՏԴ / 911.3:32

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-81

ԱՐՄԵՆ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

*Շիրակի պետական համալսարանի
աշխարհագրության ամբիոնի դասախոս,
աշխարհագրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Գյումրի, Հայաստանի Հանրապետություն
hajarmen77@gmail.com*

Հոդվածում դիտարկվել են ժամանակակից քաղաքակրթական ճգնաժամի բովանդակությունը, նրա հաղթահարման արդյունքում ակնկալվող Նոր աշխարհակարգի բնույթը և վերջինիս միտված՝ մետաքաղաքակրթական հակընդդեմ գործընթացների էությունը:

Հենց այս հարցերի դիտարկման անհրաժեշտությամբ և հրատապությամբ էլ ամբողջանում է սույն հետազոտության նպատակը՝ ընդգծելով արդիականությանը ներկայացվող սոցիալական պատվերի բովանդակությունը:

Հետազոտության ընթացքում առաջադրվել և լուծվել են իրար հետ փոխկապակցված մի շարք հետազոտական խնդիրներ: Մասնավորապես մանրամասն դիտարկվել են Նոր աշխարհակարգի կայացման միտումները, արդեն իսկ ծավալվող գործընթացների բնույթը: Նշված հարցերը քննարկվել են հայկական քաղաքակրթության դիտանկյունից, որտեղ որպես առանցքային խնդիր հետազոտվել և ամբողջացվել է հայկական քաղաքակրթական հայտի էությունը, այն է՝ քաղաքակրթական հաղորդակցիչի պատմական սեփական առաքելության վերգտնումն ու վերարժևորումը:

Հետազոտական խնդիրների լուծման համար օգտվել ենք վերլուծության, համադրման, համեմատա-աշխարհագրական, տեսական ընդհանրացման գիտական մեթոդներից:

Հետազոտության արդյունքում ստացված տեսական եզրակացություններն ու առաջարկությունները կարող են օգտակար լինել և կիրառվել պետական ու ազգակեցական քաղաքականության ոլորտներում, քանի որ դրանք թույլ են տալու, որ Հայաստանը և հայկականությունը Նոր աշխարհակարգի ձևավորման գործընթացներում ազդեցության պասիվ սուբյեկտի փոխարեն վերարժևորվեն որպես ակտիվ դերակատար:

* Հոդվածը ներկայացվել է 06.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 07.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Հիմնաբառեր՝ հայկական քաղաքակրթություն, Նոր աշխարհակարգ, ազգային պետություն, քաղաքակրթական հայտ, քաղաքակրթական արեալ, Երկրագնդի աշխարհաքաղաքական կառուցվածք, մետաքաղաքականություն, ազգակեցական կենսաքաղաքականություն:

Նախաբան

Ժամանակակից աշխարհը գտնվում է քաղաքակրթական խորը, համակարգային և համընդհանուր ճգնաժամի մեջ, որը պայմանավորված է քաղաքակրթությունների կյանքի հերթական փուլի (ցիկլի) իրացման ավարտուն ընթացքով (Ներսիսյան, *Հայկական քաղաքակրթությունը լույսով ...* 131): Առկա ճգնաժամն իր բնույթով աննախադեպ է համամարդկային պատմության մեջ, որի ողջ բովանդակությունն ու հանգուցայունծումը գտնվում են մարդկության հետագա զարգացման եռության, բուն «զարգացում» հասկացության մեկնաբանման, նախագծման, ծրագրավորման և ճարտարապետման, այսինքն՝ ապագան այսօր իրականություն դարձնելու մեջ:

Այսօր արդեն իսկ հստակ է մարդկության հետագա ճակատագրի՝ ապագայի երկու սցենար: Առաջինը մարդկության տոտալ ստրկացման հեռանկարն է, որը իրականություն է դառնալու (արդեն դառնում է) Չորրորդ արդյունաբերական հեղափոխության ընձեռած հնարավորությունների՝ թվային տեխնոլոգիաների, արհեստական բանականության ակտիվ ու սանձարձակ կիրառման միջոցով: Ի տարբերություն արդյունաբերական նախորդ հեղափոխությունների՝ այս անգամ ազդեցության բուն օբյեկտը մարդն է: Նպատակներն են մարդկային գիտակցության վերակողմավորումը և Նրա վարքագծի տոտալ մոդելավորումը, ուղղորդումն ու վերահսկումը, որի արդյունքում եռթեմական մարդու փոխարեն գերկրթապաշտ, սպառող, սոցիալական բոլոր պատասխանատվություններից ու կապերից կտրված, խիստ պրիմիտիվ մարդկային տեսակի՝ բիոռեբուտի ստացումն է: Այս սցենարը, որը ներկայացվում է որպես համաշխարհայնացման միտում, կյանքի է կոչվում տիրապետող հայեցակարգերի «Մեծ գրոյացման» արդյունքում «Էնթրլոզիկ կապիտալիզմի» հռչակագրային դրույթներին համապատասխան (Schwab Klaus and Malleret Thierry 15): Վերջինիսներս սոսկ գեղեցիկ փաթեթավորմամբ գաղափարական հիմնավորում են ապահովում մարդկության «զարգացման» առաջնահերթություններին («Папа объяснил, что такое инклюзивный капитализм»): Արդեն մահացած լիբերալիզմն իր ձևավորումն ու գոյությունն ապահովում էր «Աստված չկա» պարադիգմի վրա և իր ավարտին փորձում է իրականություն դարձնել «Աստված չկա», հետևաբար «Աստծո արարած մարդը չկա» պարադիգմային շղթան: Բացի դրանից՝ բնապահպանական, առողջապահական, ժողովրդագրական ու մարդու իրավունքների սեփական օրակարգերի պարտադրմամբ կյանքի են կոչվում վերայետական կառավարման գլոբալ մեխանիզմները, որոնք արդեն իսկ անհնար են դարձնում սուվերեն պետությունների գոյությունը: Արդյունքում մարդկային համակեցության կազմակերպման բարձրագույն ձևերն այնքա չեն կարող խոչընդոտել ժամանակակից ստրկացման գործընթացը (Фурсов 2):

Հաջորդ սցենարը վերաբերում է մարդկության սոցիալ-բնական կենսազարգացմանը, որտեղ առաջնահերթությունը տրվում է մարդկային քաղաքակրթական բազմազանության պահպանմանը և արարմանը: Թվային տեխնոլոգիաները կիրառելի են ոչ թե անհատների մեկուսացման, վարքագծի վերահսկման, այլև մարդկային ստեղծագործ մտքի արարման նոր հեռանկարներ բացելու ուղղությամբ, այլ կերպ ասած, երբ տեխնոլոգիաներն ավանդականորեն դիտարկվում են գործիք՝ արտաքին միջավայրը բարելավելու և քաղաքակրթելու նպատակով: Այս սցենարի հիմնական նպատակը արարող մարդկային տեսակի, Նրա արժեքային համակեցությունների լիարժեք կենսազարգացումն է, որը հնարավոր է

մարդկային քաղաքակրթական բազմազանության և ժառանգականության վերարտադրման շնորհիվ, որտեղ արհեստական բանականությունը հանդես է գալիս որպես այս ամենի կայացմանը նպաստող տեխնոլոգիական գործիք, միջոց:

Այս երկու սցենարի բախումը, որն արտահայտվելու է (արտահայտվում է) real politic գործողություններով, փոխելու է աշխարհաքաղաքական ժամանակակից ստատուս քվոն և Նոր աշխարհակարգի հաստատմամբ վերափոխելու է աշխարհի ժամանակակից քաղաքական քարտեզը:

Հայաստանը տևական ժամանակ արդեն իսկ հայտնվել էր առաջին սցենարի թիրախում: Այն վերածվել էր տեխնոլոգիական սանձաբժակ փորձարկումների հենադաշտի, որի պարտադիր նպատակակետն էր 2020 թվականի նոյեմբերի 9-ի կապիտուլյացիան: Վերջինիս միջոցով քանդվեց ազգային դիմադրողականության վերջին պատնեշը, և Հայաստանը հայտնվեց ապարժեքային հորձանուտում: Սակայն ստեղծված իրավիճակը միաժամանակ լայն հնարավորություններ է բացում, քանի որ հստակ տեսանելի են դարձել բոլոր ինդիքները՝ պարտադրելով գտնել լուծումներ և հաղթահարել ճգնաժամը: Իսկ ապարժեքային ճգնաժամի հաղթահարումը անհրաժեշտ է ոչ միայն հայկական իրականության, այլև համամարդկային քաղաքակրթության հարատևության համար (Ներսիսյան, *Հայկական երազը* 84):

Նոր, արդար աշխարհակարգի բովանդակությունը

Այսպիսով, հայկական ազգային հզոր պետության գոյությամբ պետք է ահմանվի նրա հստակ պետքականությունը, դերակատարությունը և առաքելությունն ապագա աշխարհակարգի ձևավորման բոլոր հարթություններում, այսինքն՝ Երկրագնդի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքի բոլոր մակարդակներում՝ մակրո, մեզո և միկրո:

Ըստ այդմ՝ հայկական ազգային պետության անվտանգության հիմքերը կառուցվելու են եռաչափ տրամաբանությամբ (Աշխարհաժողովի կողմից ազգային պետության անվտանգային հիմնադրույթների հռչակումը 6)

○ Միկրոմակարդակ – ամրոց-պետություն

Ուժեղ պետականության նոր մոդելի ներդրում: Այն քաղաքակրթական հիմքով ազգային պետության նոր տիպն է, որը՝ որպես համակեցության մակարդակ, լիարժեք ապահովելու է սեփական տեսակի կենսագործունեությունը: Այսինքն՝ Նոր աշխարհակարգի ձևավորումն ապահովող գործընթացներում ազգային՝ ամրոց-պետությունները դառնալու են և՛ դիմակայության քաղաքակրթական դարպասներ, և՛ քաղաքակրթական ժառանգականության փոխանցման ու էներգիայի կուտակման քաղաքակրթական կամուրջներ:

Հայաստանի կողմից նմանատիպ պետության ձևավորման հայտը բխում է մեր տեսակի կենսական անհրաժեշտությունից և միաժամանակ հիմք կարող է դառնալ ապագա աշխարհակարգի գլխավոր սուբյեկտների ձևավորման համար: Այսինքն՝ ներդրվում է նոր տիպի ազգային սուվերեն պետությունների մոդել, որտեղ բացառվում է հասարակական կյանքի կազմակերպման սպառված շաբլոնների պարտադրանքը:

Հետևաբար քաղաքակրթական հիմքով հայկական ազգային պետության հայտը հստակ ուղերձ է բոլոր դաշնակիցներին:

○ Մեզոմակարդակ – Միջին Արևելք – Ընդհանուր տուն

Մեզոմակարդակում անվտանգության հայեցակարգը պետք է կառուցվի տարածաշրջանների ավտոխտոն ժողովուրդների սոցիալ-բնական, համակեցական համագործակցությունն ու կենսագործունեությունն ապահովող անվտանգային առաջնահերթությամբ: Այս տեսանկյունից առաջնահերթ նշանակություն է ստանում տարածաշրջանի եկվոր էթնիկ խմբերի զավթողական հավակնությունների չեզոքացումը: Հետևաբար ապագա աշխարհակարգի հիմքը պետք է կազմեն

քաղաքակրթական անվտանգության տարածաշրջանային գոտիները՝ արեալները, որոնք և՛ պետք է դիմակայեն քանդող (ավերող, սպառող, կլանող) հակաքաղաքակրթությունների մարտահրավերներին, և՛ պետք է ապահովեն քաղաքակրթական ժառանգականության ու էներգիայի փոխանակում:

Երկրագնդի աշխարհաքաղաքական ապագա կառուցվածքում նմանատիպ՝ քաղաքակրթական (տարածաշրջանային) անվտանգության արեալի կարգավիճակի կարող է հավակնել և պետք է հավակնի Միջին Արևելքը, որը հանդես է գալու որպես ավտոխտոն ժողովուրդների ընդհանուր տուն: Վերջինս ձևավորելու է անվտանգային այն միջավայրը, որը հնարավորություն է տալու, որ բնիկ ժողովուրդները լիարժեքորեն կենսագործեն, իսկ դա իր հերթին հնարավորություն կտա քաղաքակրթական հաղորդակցիչի դեր կատարելու ապագա աշխարհակարգի հիմնական բևեռների միջև:

Ըստ այդմ՝ առաջարկվում է «Միջին Արևելք - ընդհանուր տուն» անվտանգային հայեցակարգը՝ որպես աշխարհաքաղաքական ռեալ ծրագիր, որը լիարժեքորեն ներդաշնակելու է և՛ տարածաշրջանի ավտոխտոն ժողովուրդների, և՛ աշխարհաքաղաքական գլխավոր դերակատարների շահերին:

Պատմական պատասխանատվությունից ելնելով՝ «Միջին Արևելք - ընդհանուր տուն» անվտանգային հայեցակարգն իրականություն դարձնելու պարտականությունը կրելու է նաև Հայկական պետությունը:

○ **Մակրոմակարդակ - քաղաքակրթական աշխարհակարգ**

Մակրոմակարդակում միջազգային անվտանգության համակարգը պետք է կառուցվի բոլորովին նոր հիմքի վրա, որտեղ առանցքայինը մարդկային էութենականության, ըստ այդմ՝ քաղաքակրթական բազմազանության կենսագարգացման հնարավորությունների լիարժեք ապահովումն է: Հետևաբար ապագա աշխարհակարգն իր բնույթով պետք է լինի քաղաքակրթական, որի անհրաժեշտությունը թելադրված է մարդկության հարատևության ապահովման պարտադրանքով:

Քաղաքակրթական աշխարհակարգի ձևավորումը ենթադրում է միաժամանակյա գործընթացներ՝ երկու հարթությամբ: Նախ անհրաժեշտ է արմատապես փոխել ներկա՝ ճգնաժամ ապրող աշխարհակարգի համակարգաստեղծ այն բաղադրիչները, որոնց սպառվածությունը բուն ճգնաժամի պատճառ է դառնում: Դրանք են նեոլիթերալ հայեցակարգերը, որոնք սպառվել են և ունակ չեն այլևս սպասարկելու ժամանակակից հասարակական կյանքի խաղաղ ու լիարժեք կազմակերպումը:

Այստեղ էլ բացահայտվում է քաղաքակրթական աշխարհակարգի ձևավորման հաջորդ հարթությունը, որտեղ պետք է դիմակայել, չեզոքացնել այն մարտահրավերներն ու սպառնալիքները, որոնք միտված են «գրոյացնելու» և «վերագործարկելու» ճգնաժամաստեղծ բաղադրիչները՝ դրանք դարձնելով մարդկության թվային ստրկացումը լեգիտիմացնող աշխարհակարգի կառուցման «նոր» գործիքներ:

Այս տեսանկյունից ապագա քաղաքակրթական աշխարհակարգի կառուցման համար առանցքային են նրա կառուցվածքի հստակ նախագծումը և ճարտարապետումը, ինչը ենթադրում է **Երկրագնդի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքի նոր մոդելի ներդրում:**

Մինչ այժմ միջազգային անվտանգության ստատուս քվոն ապահովվում էր ուժային կենտրոնների միջև ազդեցության գոտիների բաշխմամբ: Այսինքն՝ նեոգաղութային հաստատված համակարգը բնորոշվում էր նեոկայսրությունների միջև ձևավորված փոխհարաբերություններով: Սակայն համաաշխարհայնացման արդի միտումները, թվային հեղափոխության շնորհիվ տեղեկատվության և էներգիայի վերահսկման ու ուղղորդման հնարավորությունները պայքարի թիրախ են դարձրել ոչ թե Երկրագնդի առանձին շրջաններ, մարդկության առանձին համակեցություններ, այլ ողջ մոլորակն ու մարդկությունը: Այսինքն՝ պայքարը գնում է համաաշխարհային տոտալ

տիրապետման, ողջ մարդկության տոտալ վերահսկման համար: Հետևաբար կայսրապաշտական մոտեցումներն ի սկզբանե դատապարտված են, քանի որ տարածքների ու համակեցությունների ֆորմալ տիրապետումը չի երաշխավորում դրանց վերահսկում: Եվ քանի որ պայքարը գնում է մարդկային սոցիալ-բնական եուլթյան և նրանց գիտակցության վերակողմավորման՝ բիոռոբոտացման (ստրկացման) միջև, ապա քաղաքակրթական աշխարհակարգի հաստատման գլխավոր նախապայմանը համակեցությունների սոցիալ-բնական իրավունքի ապահովումն է: Դա ենթադրում է քաղաքակրթական հիմքով սուլվերեն, ուժեղ պետությունների գոյություն, որոնք ձևավորելու են ապագա աշխարհակարգի առաջնային շերտը՝ նրա միկրոմակարդակը:

Ազգային պետությունների բնական դաշնակցությամբ ձևավորվելու են տարածաշրջանային քաղաքակրթական արեալները, որոնք և՛ կառուցելու են Երկրագնդի աշխարհաքաղաքական կառուցվածքի մեզոմակարդակը, և՛ ապահովելու են քաղաքակրթական հաղորդակցիչի գործառույթ՝ ապահովելով քաղաքակրթական բազմազանության լիարժեք կենսազարգացումը:

Քաղաքակրթական տարածաշրջանային գոտիների բնական դաշնակցության հիմքով ձևավորվելու է ապագա աշխարհակարգի մակրոմակարդը՝ ընդհանրացնելով ողջ համակարգի ամբողջականությունը:

Այսպիսով, ապագա աշխարհակարգի ձևավորման գործընթացներում բաժանարար գծերն անցնելու են ազգային պետությունների սահմաններով, այլ ոչ թե նեոկայսերական ազդեցության գոտիներով: Այսինքն՝ այդ սահմանները միաժամանակ դառնում են քաղաքակրթական ընդհանուր սահմաններ, որոնք հստակ բաժանարար գծեր են մարդկության կենսազարգացման քաղաքակրթական և հակաքաղաքակրթական միտումների, գործընթացների միջև (ժամանակակից աշխարհաժողով: Հիմնավորում, առաքելություն, լեզվատիմացում):

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի շրջանակներում կատարված հետազոտության արդյունքները կարելի է ներկայացնել ներքոհիշյալ եզրակացությունների ու առաջարկությունների տեսքով:

- Հայկական ազգային պետության ձևավորման պահանջով միաժամանակ քաղաքարթական հայտ է ներկայացվում՝ ստանձնելու պատասխանատու դեր համամարդկային քաղաքակրթական ճգնաժամը հաղթահարելու և նոր, առավել արդար աշխարհակարգ ձևավորելու գործընթացներում:

- Ստանձնելով պատասխանատու դեր «Մերձավոր Արևելք» քաղաքակրթական արեալի ձևավորման գործում՝ հայկական ազգային պետության գոյությունը և հզորությունը դառնում են անփոխարինելի երաշխավոր ապագա աշխարհակարգի հաստատման գործընթացում:

- Ելնելով հայ տեսակի քաղաքակրթական-արարչական առաքելությունից՝ հայկական ազգային պետությունն իր ողջ ռեսուրսներով պետք է երաշխավոր կանգնի՝

- համամարդկային քաղաքակրթության բազմազանության պահպանմանը և մարդկության սոցիալ-բնական կենսազարգացմանը,

- արարող, հոգևոր-բարոյական-արժեքային մարդկային տեսակի լիարժեք կենսագործունեությանը և ապագա աշխարհակարգի հաստատման հիմքում արարչական սկզբունքի ու արդարության ներդրմանը,

- քաղաքակրթական հաղորդակցի իր գործառույթի իրացմանը և Հյուսիս-Հարավ-Արևելք-Արևմուտք քաղաքակրթական կողերի ներդաշնակմանը,

- դաշնակիցների հետ լիարժեք կենսագործունեությանը՝ հանուն համընդհանուր գերնպատակների կայացման:

Օգտագործված գրականություն

1. Schwab, Klaus, and Malleret Thierry. *Covid-19: The Great Reset*, Forum Publishing, 2020.
2. Ներսիսյան, Արմեն. «Հայկական երազը»՝ որպես քաղաքակրթական հայեցակարգ: Ձևակերպման աշխարհաքաղաքական, աշխարհամշակույթային և աշխարհատնտեսական նախադրյալները. *ՇՊՀ գիտական տեղեկագիր*, N 1, Ա պրակ, 2021, էջ 82-95:
3. ---. «Հայկական քաղաքակրթությունը լուրջ քաղաքակրթությունների ձևավորման համատեքստում. *ՇՊՀ գիտական տեղեկագիր*, N 1, Ա պրակ, 2019, էջ 128-134:
4. Фурсов, Андрей. “Капитализм, антикапитализм и судьбы мира: жизнь и смерть самой загадочной системы в истории человечества и её антипода”. *Изборский Клуб, Аналитика*, 1 августа 2021, <https://izborsk-club.ru/21476>. Доступно: 15 январь 2021.
5. «Աշխարհաժողովի կողմից ազգային պետության անվտանգային հիմնադրույթների հռչակումը». *Arjeq.am*, 25 դեկտեմբեր 2021, <https://arjeq.am//1359/>. հասանելի է՝ 15.01.2022:
6. «Ժամանակակից աշխարհաժողով. Հիմնավորում, առաքելություն, լեզվախմբում». *Arjeq.am*, 25 դեկտեմբեր 2021, <https://arjeq.am//1359/>. հասանելի է՝ 15.01.2022:
7. «Папа объяснил, что такое инклюзивный капитализм». *Vatican news*. 11 ноября 2019, <https://www.vaticannews.va/ru/vatican-city/news/2019-11/papa-obyasnil-chto-takoe-inklyuzivnyy-kapitalizm.htm>. Доступно: 15.01.2022.

WORKS CITED

1. Schwab, Klaus, and Malleret Thierry. *Covid-19: The Great Reset*. Forum Publishing, Geneva, 2020.
2. Fursov, Andrey, “Kapitalizm, antikapitalizm i sud'by mira: zhizn' i smert' samoy zagadochnoy sistemy v istorii chelovechestva i yeyo antipoda”. *Izborskiy Klub, Analitika*, 1 avgusta 2021, <https://izborsk-club.ru/21476>. Dostupno: 15 yanvar' 2021. [“Capitalism, anti-capitalism and the fate of the world: the life and death of the most mysterious system in the history of mankind and its antipode”. *Izborsky Club, Analytics*, 1 August 2021, Accessed 15 January 2021]. (In Russian)
3. Nersisiyan, Armen. «Haykakan q'aghaq'akrt'ut'yuny lokal q'aghaq'akrt'ut'yunneri dzevavorman hamatek'stum». *ShPH gitakan teghekagir*, N 1, A prak, ej 128-134. [“Armenian civilization in the context of the formation of local civilizations”. *SHSU Scientific bulletin*, N 1, Edition 1, pp. 128-134] 2019. (In Armenian)
4. ---. ««Haykakan yerazy» vopes q'aghaq'akrt'akan hayets'akarg. Dzevakerpman ashkharhaq'aqak'akan, ashkharhamshakut'ayin yev ashkharhatntesakan nakhadryalneri». *ShPH gitakan teghekagir*, N 1, A prak, ej 82-95. [“Armenian dream” as a civilization concept. Geopolitical, geocultural and geoeconomic preconditions for registration”. *SHSU Scientific bulletin*, N 1, Edition 1, pp 128-134] 2021. (In Armenian)
5. «Ashkharhazhoghovi koghmits' Azgayin petut'yan anvtangayin himnadruyt'neri hrch'akumy». 25 dektember 2021, <https://arjeq.am//1359/>, hasaneli e՝ 15.01.2022. [“Proclamation of the security principles of the Nation by the Worldassembly”. 25 December 2021, Accessed: 15.01.2022]. (In Armenian)
6. “Papa ob'yasnil, chto takoye inklyuzivnyy kapitalizm”. *Vatican News*, 1 noyabrya 2019, <https://www.vaticannews.va/ru/vatican-city/news/2019-11/papa-obyasnil-chto-takoe->

[inklyuzivnyy-kapitalizm.htm](#). Dostupno: 15.01.2022. [“The Pope Explained What Inclusive Capitalism Is”. *Vatican News*, 1 November 2019. Accessed: 15.01.2022]. (In Russian)

7. «*Zhamanakits' Ashkharhazhoghov. Himnavorum, arak'elut'yun, legitimats'um, Ashkharhazhoghovi hayets'akarger*». 25 dektember 2021, <https://arjeg.am//1359/>, hasaneli e` 15.01.2022. [“*Modern Worldassembly. Rationale, mission, legitimation, Concepts of the Worldassembly*”. 25 December 2021, Accessed: 15.01.2022]. (In Armenian)

APPLICATION OF ARMENIAN CIVILIZATION IN THE PROCESS OF ESTABLISHING A NEW WORLD ORDER

ARMEN NERSISYAN

*Shirak State University, Department of Geography,
Ph.D. in Geography, Associate Professor
Gyumri, the Republic of Armenia*

The article examines the content of the modern civilizational crisis, the nature of the New World Order perceived as a result of its overcoming, and the essence of the contradictory meta-political processes aimed at it.

It is the necessity and relevance of considering these issues that summarizes the purpose of this study and emphasizes the content of the social order of relevance.

In the course of the study, a number of interrelated questions were put forward and resolved. In particular, the trends of the formation of the new world order and the nature of the processes already unfolding were examined in detail.

The above-mentioned issues were discussed from the perspective of the Armenian civilization, where the essence of the Armenian civilization application, i.e. the restoration and reassessment of its own historical mission as a political communicator, was explored and summarized as a key task.

To solve the research tasks methods of analysis, comparison, scientific methods of comparative geography and theoretical generalization were used.

The theoretical conclusions and suggestions received as a result of the research may be useful and applied in the spheres of state and national politics, as they will enable Armenia and Armenianness to become active players of the New World Order formation process instead of passive subjects of influence.

Key words: *Armenian civilization, New World Order, national state, civilizational application, civilizational area, geopolitical structure of the Planet, metapolitics, ethnic vitality.*

ЗАЯВКА АРМЯНСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ В ПРОЦЕССЕ УТВЕРЖДЕНИЯ НОВОГО МИРОПОРЯДКА

АРМЕН НЕРСИСЯН

*преподаватель кафедры географии
Ширакского государственного университета,
кандидат географических наук
г. Гюмри, Республика Армения*

В статье рассматривается содержание современного характер нового миропорядка, цивилизационного кризиса, в контексте результатов его преодоления и сущность направленных на него противоречивых метаполитических процессов.

Именно необходимостью изучения этих вопросов и актуальностью социального заказа обусловлена цель данного исследования.

В ходе работы был выдвинут и решен ряд взаимосвязанных вопросов. В частности, были детально рассмотрены тенденции становления нового миропорядка и характер уже разворачивающихся процессов.

Данные вопросы были рассмотрены в аспекте армянской цивилизации, где в качестве ключевой идеи была исследована и обобщена суть армянской цивилизационной концепции, которая заключается в, то восстановление и переоценке собственной исторической миссии.

Для решения поставленных задач мы использовали методы анализа, сопоставления, научные методы сравнительно-географического, теоретического обобщения.

Полученные результат исследования и теоретические выводы и предложения могут быть применены в сферах государственной и национальной политики, так как они могут способствовать тому, чтобы в процессе формирования нового миропорядка чтобы Армения и армянство из пассивного субъекта влияния перешли в статус активного игрока.

Ключевые слова: *армянская цивилизация, новый миропорядок, национальное государство, цивилизационная заявка, цивилизационный ареал, геополитическая структура планеты, метаполитика, этноориентированная политика.*

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ. ՀՀ ԵՎ ԳՂՀ ՕՐԻՆԱԿԸ*

ՀՏԴ 351:32:304.4:364:34

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-89

ԷԴԳԱՐ ԶԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
հանրային կառավարման ամբիոնի դասախոս,
քաղաքական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
edgar.kalantaryan@ysu.am

ԱՆԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
հանրային կառավարման ամբիոնի
հանրային քաղաքականության մագիստրոս,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ani.nersisyan.98@gmail.com

**Հոդվածի նպատակներն են վեր հանել սոցիալական քաղաքականության
Եռթյունն ու առանձնահատկությունները՝ այն դիտարկելով որպես պետական
կառավարման արդիականացման կարևորագույն գործոն, արժևորել
վերջինիս դերը պետական կառավարման համակարգի համատեքստում: Մեր
խնդիրն է ուղենշել սոցիալական պետության հայեցակարգի գերակա-
յությունը, որը կերաշխավորի առավել ժողովրդավարական կառավարման
համակարգ:**

Հետազոտության մեջ առաջադրված խնդիրների լուծման համար
տեսական հիմք են հանդիսացել հանրային կառավարման,
քաղաքագիտության, իրավագիտության դասական և ժամանակակից
տեսությունների հիմնական դրույթները, հայեցակարգերը, մոդելներն ու
մեթոդները: Հետազոտության իրականացման ընդհանուր մեթոդաբանական
հիմքը վերլուծության, համեմատական և համակարգային մեթոդներն են:

Արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ սոցիալական
պետության կայացման գործում կարևոր է արդյունավետ սոցիալական
քաղաքականության իրականացումը՝ որպես հասարակության կայուն
զարգացման հիմք: Ուստի կարևորվում է այս ոլորտում հստակ մշակված
հայեցակարգի առկայությունը՝ զարգացման կոնկրետ մշակված
նազմավարությամբ:

Հետազոտության շրջանակներում կատարված օբյեկտիվ վերլուծության
արդյունքում հանգեցինք եզրակացության, որ Գերմանիայում սոցիալական
քաղաքականությանը շատ մեծ ուշադրություն է դարձվում նաև մեր օրերում,
և դեռևս նախորդ դարում ընդունված օրենքները այսօր ավելի են
կատարելագործվել՝ ստեղծելով կայուն երաշխիքներ հետագա զարգացման

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 07.03.2022 թ., տպագրության
ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

համար: Հայաստանի պարագայում, չնայած իրականացված բարեփոխումներին, այս ոլորտում ունենք բավականին չօգտագործված հնարավորություններ: Ուստի ոլորտի հետագա զարգացումը պետք է պայմանավորված լինի համապատասխան օրենսդրական կարգավորումներով, ժողովրդավարական կառավարման կառուցակարգերի ամրապնդմամբ և այլն:

Հիմնաբառեր՝ պետական կառավարման համակարգ, սոցիալական քաղաքականություն, սոցիալական պետություն, սոցիալական ապահովություն, սոցիալական արդարություն, սոցիալական պատասխանատվություն, սոցիալական բարեփոխումներ, արդյունավետ կառավարում, սոցիալական երաշխիք, իրավական հիմքեր:

Նախաբան

Մեր հասարակությունը թեև ակտիվ է զարգացման մի այնպիսի փուլ, որում պետական կառավարման համակարգի արդյունավետ գործունեության համար կարևորագույն գործոն է սոցիալական քաղաքականության կառավարման ճիշտ իրականացումը, որը դրական ազդեցություն ունի մարդկային փոխգործունեության և փոխազդեցության վրա:

Հասարակության անդամների պահանջմունքներն ու շահերը փոխվում են, փոխվում են նաև հանրային կառավարման խնդիրները. եթե նախկինում դրանք պարզ էին և հստակ, ապա այսօր արդեն ամբողջ աշխարհում նոր արժեհամակարգերի հարահոսի պայմաններում հասարակության առջև ծառանում են նորանոր հիմնախնդիրներ, որոնք հրատապ լուծումներ են պահանջում (Քայլաթարյան 73-80): Մյուս կողմից էլ ականատես ենք լինում բոլորովին նոր երևույթների, նախկինում անհայտ հասկացությունների առաջացման՝ «սոցիալական կառավարում», «սոցիալական արդարություն», «սոցիալական պետություն» և այլն: Ակնհայտ է, որ արդի պայմաններում անհրաժեշտ է նորովի վերաձևակերպել սոցիալական քաղաքականության և հանրային կառավարման խնդիրները՝ տալով դրանց համապատասխան լուծումներ:

Հասարակության և պետության փոխհարաբերությունները և այս համատեքստում իրականացվող սոցիալական քաղաքականության հիմնախնդիրները դեռ շատ վաղուց համարվում էին կարևոր: Տարբեր մտածողներ իրենց հետազոտական աշխատանքներում արժևորել են սոցիալական քաղաքականության դերն ու նշանակությունը, սակայն հասարակության զարգացմանը զուգահեռ այս ոլորտը ունի թերևս բազում չլուծված հիմնահարցեր, բացթողումներ, որոնց հայտնաբերման և լուծման եղանակներ առաջարկելով էլ պայմանավորել ենք հետազոտության կարևորությունը:

Սոցիալական քաղաքականության էությունն ու դերը՝ որպես պետական կառավարման համակարգի գերակայություն

Դեռևս անտիկ ժամանակաշրջանում մի շարք դպրոցների մտածողներ գիտակցում էին, որ պետության գլխավոր խնդիրը իր բնակիչների մասին հոգ տանելն է:

Սոցիալական քաղաքականության նկատմամբ պետական քաղաքականության առաջին դրսևորումները դիտվել են XIX դարի կեսերից, երբ առաջին անգամ Անգլիայում շրջանառության մեջ դրվեց «սոցիալական խնդիր» հասկացությունը, որով բնորոշվում էին հասարակության շրջանում նկատվող այնպիսի բացասական երևույթներ, ինչպիսիք են համաճարակները, սովը, անօթևանությունը: Արդյունքում

սոցիալական քաղաքականությունը սկսեց դիտարկվել որպես սոցիալական խնդիրների լուծման և բարեփոխումների իրականացման մեխանիզմ (Գյոզալյան 8):

XX դարի սկզբներից տնտեսագետների կողմից մշակվեցին սոցիալական քաղաքականության տարբեր մոդելներ, որոնց հիման վրա էլ առանձին երկրներ սկսեցին զարգանալ այս կամ այն ուղղությամբ, օրինակ՝ «բարեկեցության պետությունը» Շվեդիայում, «սոցիալական պետությունը» Գերմանիայում և այլն (Արմենակյան 35):

Սոցիալական քաղաքականության օբյեկտ են երկրի բնակչությունը, հասարակության մաս կազմող տարբեր սոցիալական խավերը, սոցիալական փոխհարաբերությունները և այլն, սուբյեկտը՝ նրանք, ովքեր անմիջականորեն մասնակցում են այդ քաղաքականության մշակմանն ու իրականացմանը: Սկզբնական շրջանում միակ սուբյեկտը պետությունն էր, այսօր այդ սուբյեկտները մի քանիսն են. պետական կազմակերպություններից գատ՝ ոլորտի հիմնախնդիրների լուծմանը կարող են մասնակցել հասարակական կազմակերպությունները, մասնավոր հատվածի ընկերությունները, բարեգործական միություններ, անհատներ և այլն:

Համաշխարհային տնտեսական և տեխնոլոգիական զարգացումների ներկա փուլում սոցիալական քաղաքականությունը անհամեմատ ընդլայնել է իր շրջանակները: Բովանդակային առումով վերջինս գիտական գրականության շրջանակում մեկնաբանվում է լայն ու նեղ իմաստներով:

Լայն իմաստով սոցիալական քաղաքականությունը պետական քաղաքականության ուղղություններից մեկն է, ածանցվում է պետական կարգից և քաղաքական ու տնտեսական առաջնահերթություններից, ձևավորվում է՝ ելնելով հասարակության սոցիալական կառուցվածքից, պետության սոցիալական զարգացման հայեցակարգ է, առնչվում է իրականացվող մակրոտնտեսական քաղաքականությանը, բաղկացած է ռեսուրսների վերաբաշխման համալիր միջոցառումներից՝ ի նպաստ համընդհանուր հասարակական շահի:

Նեղ իմաստով գործող օրենսդրության շրջանակում բնակչության տարբեր սոցիալական խմբերի, տնտեսության ճյուղերի միջև ֆինանսական ռեսուրսների վերաբաշխումն է պետական հարկային ու բյուջետային կառուցակարգերի միջոցով հասարակության շրջանում սոցիալական արդարության սկզբունքի հաստատման նպատակով (Хохлова и Бачурин 9): Ժամանակակից զարգացած պետություններում այս ոլորտը կարևորվում է թե՛ լայն և թե՛ նեղ իմաստներով:

Մասնագիտական գրականության մեջ սոցիալական քաղաքականության վերաբերյալ կարելի է հանդիպել տարբեր սահմանումների: Օրինակ՝ Ռ. Բարկերը իր «Սոցիալական աշխատանքի բառարան» աշխատության մեջ նշում էր, որ սոցիալական քաղաքականությունը հասարակության գործունեության սկզբունք է, որը կարգավորում է հարաբերությունները անհատների, խմբերի, հանրույթների և սոցիալական կառույցների միջև: Այդ սկզբունքները և գործընթացները հասարակության սովորույթների ու արժեքների արդյունք են և մեծ մասամբ սահմանում են ռեսուրսների բաշխումը և քաղաքացիների բարեկեցության մակարդակը (Баркер 38): Նկատելի է հատկապես այն, որ հեղինակը սոցիալական քաղաքականությունը դիտարկում է ոչ թե պետության, այլ հասարակության գործառույթ:

Ի հակադրություն այս մոտեցման՝ ռուս հեղինակները սոցիալական քաղաքականության իրականացման գործընթացում առաջնային տեղը տալիս են պետությանը, այնուհետև՝ միայն հասարակությանը: Մասնավորապես Պ. Պավլենկոն ընդգծում էր հասարակության սոցիալական զարգացման օպտիմալացումը, սոցիալական տարբեր խմբերի միջև հարաբերությունները, ինչպես նաև հասարակության պահանջմունքների բավարարումը՝ պայմանավորելով դրանք պետության սոցիալական քաղաքականությամբ (Павленок 13):

Մեկ այլ հայտնի հեղինակ Վ. Մ. Կապիցինը սոցիալական քաղաքականությունը դիտարկում էր քաղաքական-իրավական հարաբերությունների տեսանկյունից: Ըստ հեղինակի՝ սոցիալական քաղաքականությունը պետության կառավարչական գործունեությունն է՝ հիմնված որոշակի կանոնների համակարգի, նորմատիվային կառուցվածքների վրա, որոնք ընդունում են որոշումներ և իրականացնում գործընթացների կազմակերպումը՝ հնարավորություն տալով տարբեր սուբյեկտների ներգրավմանը քաղաքական գործընթացներին: Նման ազդեցության նպատակն է հնարավոր դարձնել բնակչության լայն շերտերի ընդհանուր շահերի ձևավորումը և կոնսոլիդացնել (համախմբել) ողջ հասարակությունը՝ ձևավորելով հասարակության աջակցությունը պետության գործունեության հանդեպ (Капицын 4):

Առավել համապարփակ մեկնաբանություն է տվել Ա. Գրիգորևան. սոցիալական քաղաքականությունը պետության և հասարակական տարբեր կառույցների գործունեությունն է՝ ուղղված արտադրության, բաշխման ու սպառման ոլորտներում սոցիալական և սոցիալ-տարածքային տարբեր խմբերի շահերի և հասարակության երկարաժամկետ նպատակների ներդաշնակեցմանը (Григорьева 20-21): Այս սահմանումը սոցիալական քաղաքականությունը արժևորեց առավել լայն իմաստով՝ ընդգրկելով հասարակության ողջ կենսագործունեության ոլորտը՝ չտարանջատելով այն պետության այլ ոլորտներում իրականացվող քաղաքականությունից:

Սոցիալական քաղաքականությունը արտահայտվում է պետության սոցիալական գործառույթի միջոցով, իսկ սոցիալական գործառույթը շատ տեսաբանների պնդմամբ մեկնաբանվում է որպես պետության կազմակերպարարական և պրակտիկ գործունեության ուղղություն, որը կարգավորում է անձի սոցիալ-տնտեսական իրավունքների իրացման և կյանքի որակի ապահովման գործընթացները հասարակության ու պետության զարգացման կոնկրետ փուլում (Олейникова 21-22):

Սոցիալական պետության հետազոտությամբ զբաղվող մի շարք տեսաբաններ արդարացիորեն նշում են, որ ժամանակակից իրավական պետության փաստը պայմանավորված է սոցիալական պետության առկայությամբ, և իրավական պետության գլխավոր հատկանիշը, ըստ Հիմնական օրենքի, վերջինիս սոցիալական լինելն է (Хесце 220) :

XIX դարի հայտնի գերմանացի իրավաբան Ռոբերտ Ֆոն Մոլը դիտարկել է իրավական պետության կյանքական բովանդակությունը սոցիալական խնդիրների լուծման համատեքստում: Մինչև նա, պետք է նշել, որ իրավական պետության էությունը արտահայտվում էր ֆորմալ օրինականությամբ, այսինքն՝ ընդունված օրենքներին հետևելու պահանջով՝ անկախ դրանց իրավական բովանդակությունից: Իսկ Ռոբերտ Ֆոն Մոլը իրավական պետության նպատակը կառավարման ոլորտում տեսնում էր նրանում, որ պետությունը պետք է ակտիվորեն մասնակցի նաև սոցիալական կյանքի ապահովմանը (Лукашева 115):

Եթե ընդհանրացնենք, ապա սոցիալական քաղաքականությունը ընդհանուր առմամբ սահմանվում է իշխանության կողմից կառավարման և հասարակական խնդիրների լուծման գործընթաց, օրենքների ձևավորում, պահպանում ու փոփոխում՝ ըստ սոցիալական նշանակության նպատակների (Желтов 169-170): Գործընթացային տեսանկյունից այն սահմանվում է որպես պետության գործունեություն՝ ուղղված հասարակության ներսում հավասարության և անհավասարության այնպիսի համամասնության ապահովմանը, որը հնարավոր է դարձնում հասարակության համաչափ զարգացումը և կառավարության կայունությունը (Василик, Вершинин и др. 216): Ինստիտուցիոնալ տեսանկյունից պետության, քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական կազմակերպությունների գործունեության կարևորագույն ոլորտներից է, որի նպատակն է հասարակության առանձին խմբերի, ողջ հասարակության և անհատի զարգացումը (Осипов 397):

Ինչպես ցույց է տալիս սոցիալական պետության իրավական հիմքերի վերաբերյալ տարբեր կոնցեպցիաների վերլուծությունը, ժամանակակից սոցիալական պետությանը բնորոշ են ոչ միայն սահմանադրությամբ հաստատված որոշակի սկզբունքների առկայությունը, հստակ մշակված սոցիալական քաղաքականությունը և դրա իրականացման մեխանիզմները, այլ նաև մի շարք այլ սահմանադրական կարգավորումներ, որոնք բացահայտում են սոցիալական պետության սկզբունքն ու ապահովում են վերջինիս իրականացումը: Այդ սահմանադրաիրավական նորմերը ծառայում են որպես հիմք սոցիալական քաղաքականության բովանդակության սահմանման համար: Այս առումով նշանակալի հետաքրքրության են արժանի տարբեր հեղինակների մոտեցումները սոցիալական պետության էության վերաբերյալ:

Այսպես, գերմանացի հետազոտողներին բնորոշ է շուկայական տնտեսության ու քաղաքացիների սոցիալական ապահովության ոլորտում մասնավոր նախաձեռնողականության վրա հիմնված և սոցիալական ծրագրերի իրականացման համար միջոցներ հավաքագրող պետության գաղափարի ներակայացումը (Braun und Niehaus 42):

Բայրի կարծիքով սոցիալական պետությունը կենտրոնացված կառավարող հոգաձուլություն է՝ ապահովելու բոլոր քաղաքացիների կյանքի համար նպաստավոր պայմաններ, որը ներկայացվում է որպես ժամանակակից ժողովրդավարության առաջին դրսևորում, որտեղ սոցիալական արդարությունը հիմնվում է տնտեսական լիբերալիզմի վրա (Bair 9):

Մեկ այլ գերմանացի տեսաբան Կոնրադ Յեսեն նշում է, որ պետությունը կատարում է պլանավորող, կառավարող, արտադրող, բաժանող գործառույթներ: Սահմանադրության հաստատված սոցիալական պետության գաղափարը ենթադրում է հնարավոր սոցիալական և ինդիվիդուալ կյանքը որպես պետության գլխավոր առաջադրանք: Սա ենթադրում է ոչ միայն հասարակության նկատմամբ սոցիալական պատասխանատվություն, սոցիալական պահանջումների բավարարում և սոցիալական ապահովագրություն, այլ նաև սոցիալական պատասխանատվություն միմյանց նկատմամբ, սեփականության իրավունքից բխող սոցիալական պարտավորությունների իրականացում և այլն (Xecce 98,108, 111):

Այս համատեքստում հատկանշական է հատկապես առաջատար երկրների փորձը: Մասնավորապես, ԳՂՀ Դաշնային սահմանադրական դատարանի որոշումներում սոցիալական պետության կարևորագույն նպատակների շարքում նշվում են՝ կարիքավոր անձանց մասին հոգաձուլություն, արժանի նվազագույն կենսաապահովման երաշխիք, սոցիալական հարաբերություններում թույլ կողմերի շահերի հաշվի առնում, անաշխատունակ անձանց նկատմամբ հոգաձուլություն, հասարակության բարեկեցության բարձրացման նպատակը և այլն (Лимбах 11):

Գերմանիան Եվրոպայի առաջին երկիրն է, որտեղ սկսվեց սոցիալական պետության կառուցման գործընթացը. դեռևս XIX դարի վերջին ընդունվեցին օրենքներ, որոնք կանխորոշում էին սոցիալական քաղաքականության լայնածավալ իրականացումը, որի շնորհիվ էլ ձևավորվեց համընդհանուր բարեկեցության սոցիալական պետությունը՝ դիտարկվելով աշխարհի տարբեր երկրների փորձագետների կողմից որպես սոցիալական պետության կառուցման լավագույն օրինակ:

«Սոցիալական պետություն» տերմինը առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրվեց գերմանացի հայտնի տնտեսագետ Լորենց Փոն Շտայնի կողմից: Նա առաջ քաշեց այն գաղափարը, որ ցանկացած միապետություն կունենա անկում, եթե չգտնի իր մեջ ուժ՝ դառնալու սոցիալական բարեփոխումների միապետություն: Շտայնը առաջինն էր նաև, որ սոցիալական խնդիրը առնչում էր աշխատանքային խնդրին՝ նշելով, որ պետական իշխանության միջոցով աշխատավոր դասի անձինք կկարողանան իրենց աշխատանքից կախվածության մեջ գտնվող կարգավիճակը փոխել և դառնալ անկախ ու նյութապես ազատ քաղաքացիներ (Кочеткова 69): Նա

կարևորում էր պետության հայրիշխանական դերի ստանձնումը հասարակության անխտիր բոլոր անդամների նկատմամբ՝ անկախ նրանց սոցիալական պատկանելիությունից:

Գործնականում սոցիալական քաղաքականության իրականացման ուղին առաջինը բռնեց Գերմանիայի կանցլեր Օտո ֆոն Բիսմարկը. 1881 թվականին նա հայտարարեց, որ կնպաստի աշխատավորների սոցիալական ապահովության համակարգի զարգացմանը և Ռայխսթագում անցկացրեց սոցիալական ապահովագրության մասին երեք հիմնական օրենքները. 1883 թվականին ընդունվեց «Հիվանդության ապահովագրության մասին», 1884 թվականին՝ «Դժբախտ պատահարների մասին», իսկ 1889 թվականին՝ «Ճերմության և հաշմանդամության մասին» օրենքները: Այսպես ձևավորվեցին գերմանական սոցիալական ապահովության համակարգի երեք հիմնական ուղղությունները, որոնք պահպանվել են մինչ օրս: Սոցիալական պետության ձևավորման ժամանակահատվածը, որն ընդգրկում է 1871-1914 թվականները, ստացել է «սահմանդրական» անվանումը (Henkel 38):

Ընդունված օրենքները նախատեսում էին սոցիալական երաշխիքներ բնակչության ամենից անապահով խմբերի՝ արդյունաբերության ոլորտի աշխատակիցների համար: Նրանք երկար ժամանակ համարվում էին նոր ձևավորվող սոցիալական պետության գլխավոր առաջնահերթություն ունեցող խումբը: Բիսմարկի կողմից սոցիալական ապահովության համակարգը աստիճանաբար զարգացում ապրեց մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը: 1885-1903 թվականներին այս համակարգում կատարվեցին 11 համալրումներ. 1891 թվականին ներդրվեց արհեստագործական արտադրության ոլորտում աշխատանքի ապահովագրության համակարգը: 1903 թվականին ընդունված օրենքը կարգավորում էր մանկական աշխատանքն ու կանանց աշխատանքային օրը, իսկ 1905 թվականին ընդունված օրենքով վերահսկվում էին սակագնային համաձայնագրերը:

1911 թվականին ընդունվեց «Աշխատողների սոցիալական ապահովության մասին» օրենքը և Ապահովագրության միասնական կոդեքսը: Նախքան Առաջին համաշխարհային պատերազմը ապահովագրական համակարգը ներառում էր նաև համապատասխան աշխատակցի ընտանիքի անդամներին (Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik im Deutschen Kaiserreich (1871 - 1918) 102,104,106):

Այս քաղաքականությունը դարձավ Եվրոպայի մի շարք երկրների կառավարությունների համար լավագույն օրինակ: Պատահական չէ, որ սոցիալական քաղաքականության հայտնի հետազոտող գերմանացի Խ. Բուլտերվերգը այս ժամանակաշրջանը համարում է գերմանական սոցիալական պետության «ոսկե շրջան»՝ ընդգծելով պետության սոցիալական գործառույթների, կառույցների և ապահովագրված քաղաքացիների թվաքանակի արագ աճը (Butterwegge 5):

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հասարակության մի շարք անապահով խմբերի բողոքի ալիքը, ինչպես նաև մինչև 1923 թվականը ձգվող աշխատավորական շարժումները ստիպեցին կառավարությանը իրականացնել մի շարք պահանջներ: Նախ 1920 թվականին ընդունվեց օրենք՝ «Պատերազմում զոհված անձանց ընտանիքներին փոխհատուցում տրամադրելու մասին»: Ընդունվեց նաև օրենք՝ «Աշխատանքային կոլեկտիվների, արտադրական խորհուրդների ձևավորման մասին»: 1891 թվականին կատարվեցին լրացումներ նաև օրենքում՝ «Աշխատողների արտադրական գործընթացի կառավարմանը (Mitbestimmung) մասնակցության մասին»: 1922 թվականին ընդունվեց «Երիտասարդներին բարեգործական, հասարակական աջակցության տրամադրման մասին» օրենքը՝ ամրագրելով նրանց՝ հասարակության կողմից կրթության և խնամակալության իրավունքը: 1923 թվականին ընդունվեց օրենք՝ նաև «Հանքափորների սոցիալական ապահովության մասին»: Ստեղծվեցին նաև պետական արբիտրաժային դատարաններ

հանքափորների և հանքերի սեփականատերերի միջև կոնֆլիկտների հարթեցման նպատակով (Neumann und Schaper 43-44):

Նացիստական իշխանությունների օրոք ևս ընդլայնվեց սոցիալական քաղաքականության ոլորտում օրենսդրական համակարգը: 1938 թվականին ընդունվեց «Երիտասարդության բազմակողմանի պաշտպանության մասին» օրենքը և այլ օրենքներ (Neumann und Schaper 44):

Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունը առաջինն էր, որտեղ սահմանադրորեն ամրագրվեցին սոցիալական պետության արժեքները: 1949 թվականին ընդունված Հիմնական օրենքի (Սահմանադրություն) 20-րդ հոդվածը հռչակում է, որ ԳԴՀ-ն դեմոկրատական, սոցիալական և դաշնային հանրապետություն է: 28-րդ հոդվածը բովանդակում է սոցիալական և իրավական պետության գաղափարը (ԳԴՀ Սահմանադրություն 23.05.1949, հոդ. 28): Սոցիալական պետության գլխավոր, կենտրոնական խնդիրը քաղաքացիների՝ պետության կողմից սոցիալական երաշխիքներ ստանալու իրավունքի իրացման ապահովումն է: Այդ երաշխիքները ոչ միայն ստացան իրավական ամրագրումներ, այլ նաև դարձան պետության գլխավոր առաջնահերթություն:

Պետք է նշել, որ «իրավական պետություն» և «սոցիալական պետություն» հասկացությունները ԳԴՀ-ում դարձան անբաժանելի և հավասար: Եվ եթե Արևմուտքի մի շարք երկրներում սոցիալական պետության եռությունը նկարագրելու համար կիրառվում է «համընդհանուր բարեկեցության պետություն» տերմինը, ապա Գերմանիայում մինչ օրս գործածվում են «սոցիալական պետություն», «սոցիալական շուկայական տնտեսություն» և «սոցիալական իրավական պետություն» հասկացությունները (Bernhard und Zapf 145): Գերմանիայում այս ոլորտում իրականացվող քաղաքականությանը շատ մեծ ուշադրություն է դարձվում նաև մեր օրերում, և այն բոլոր օրենքները, որոնք ստեղծվել են դեռևս Նախորդ դարից, այսօր ավելի են կատարելագործվել՝ ստեղծելով կայուն երաշխիքներ հետագա զարգացման համար:

Չնայած սոցիալական պետության հայեցակարգի ավելի քան հիսուն տարվա պատմությանը՝ պետք է նշել, որ սոցիալական արդյունավետ քաղաքականության իրականացման հիմնահարցը դեռևս արդիական է ինչպես Արևմտյան, այնպես էլ Արևելյան Եվրոպայի մի շարք երկրների, մասնավորապես հետխորհրդային պետությունների համար: Նախկին սովետական հանրապետությունների անկախ զարգացման ճանապարհը սոցիալական ոլորտում եղավ ավելի դժվար, ծանր և անկանխատեսելի, քան պատկերացելի էր արմատական սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների մեկնարկի ժամանակ, որոնց շարքում բացառություն չէր նաև Հայաստանի Հանրապետությունը: ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված է, որ Հայաստանի Հանրապետությունն ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական և իրավական պետություն է (ՀՀ Սահմանադրություն 22.12.2015, հոդած 1):

ՀՀ-ում սոցիալական պաշտպանության համակարգի ձևավորման զարգացման ընթացքը պայմանականորեն բաժանվում է մի քանի փուլերի, որոնցից առաջինը շուկայական հարաբերությունների ձևավորման ժամանակահատվածն է՝ 1991-1995 թվականները: Հայաստանի անցումը կենտրոնացված պլանային տնտեսությունից դեպի շուկայական տնտեսության հարթ չի ընթացել. այդ ընթացքում տեղի ունեցան տնտեսական զարգացման վրա էական ազդեցություն ունեցող մի շարք վայրիվերումներ:

Երկրորդ փուլը պայմանականորեն ընգրկում է 1996-2000 թվականները, երբ սկիզբ դրվեց սոցիալական աջակցության և սոցիալական ապահովագրության համակարգերի տարանջատմանը: Անկախության տասը տարիների ընթացքում ՀՀ-ում իրականացված սոցիալական քաղաքականության ցուցանիշների դինամիկայի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ սոցիալական պաշտպանության ոլորտի բարեփոխումները չեն բխել հստակ մշակված ոլորտային քաղաքականությունից և

եղել են ավելի շատ մարտավարական, քան ռազմավարական բնույթի («Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 2003» 93): Սակայն սոցիալական պաշտպանության ոլորտում որպես դրական տեղաշարժ կարելի է առանձնացնել բնակչության սոցիալական պաշտպանության նոր կառուցակարգերի ստեղծումը, ոլորտը կարգավորող մի շարք իրավական ակտերի առկայությունը, սոցիալական աշխատողների պատրաստման և վերապատրաստման ծրագրերը և ոլորտի բարեփոխումներին ուղղված մի շարք այլ միջոցառումների իրականացումը:

Երրորդ փուլը, որը ներառում է 2001 թվականից մինչ մեր օրերը ընկած ժամանակահատվածը, սոցիալական քաղաքականության ոլորտում արմատական բարեփոխումների իրականացման շրջանն է, երբ կանխորոշվեցին բարեփոխումների ընթացքն ու ուղղությունները:

Կարևորելով սոցիալական քաղաքականության կատարելագործումը՝ Հայաստանը այս ոլորտում բավական բարեփոխումներ է իրականացրել, ինչը դրական շարժընթաց է արձանագրել այս հարաբերություններում, սակայն ոլորտն ամբողջապես կայացած տեսելու համար կան չօգտագործված բավական հնարավորություններ: Այն առավել արդյունավետ դարձնելու համար պետք է հաշվի առնել տարբեր երկրներում առկա փորձը, իրականացված բարեփոխումները, ընդունել համապատասխան օրենքներ, բարելավել հանրության կարիքները և այլն: Ի տարբերություն ԳԳՀ-ի, որտեղ սոցիալական պետության կառուցման գործընթացը դեռ վաղ փուլերում աչքի է ընկնում հստակ մշակված հայեցակարգով, համապարփակ բնույթով և ներկայանում է հասարակության տարբեր շերտերի շահերն արտահայտող հստակ օրենքների տեսքով, ՀՀ-ում անկախացումից ի վեր սոցիալական քաղաքականությունը իրականացվում է հիմնականում առանձին մշակված ռազմավարությունների տեսքով: Այս և նմանատիպ դեպքերը պետք է կարգավորվեն համապատասխան օրենսդրության ընդունմամբ, որոնք էլ կերաշխավորեն ոլորտի հետագա զարգացումը:

Եզրակացություն

Ժամանակակից պետական արդյունավետ կառավարման համար անհրաժեշտ են այնպիսի ընթացակարգերի մշակումն ու իրականացումը, որոնք էլ ավելի կհեշտացնեն հասարակության պահանջմունքներն ու սոցիալական խնդիրները: Ուստի այս համատեքստում չափազանց կարևոր է պետության կողմից հստակորեն մշակված սոցիալական քաղաքականության իրականացումը: Այն մարդկային հանրույթի և սոցիալական հարաբերությունների տարբեր ոլորտներում անհատի և պետության հարաբերությունների ներդաշնակեցման մշակույթ է, մյուս կողմից՝ նաև պետական իշխանության մշտապես թարմացվող գործունեության, փոխհարաբերությունների համակարգ՝ միտված մարդկային զարգացմանն ու սոցիալական ապահովությանը: Այս համատեքստում ուսումնասիրության են արժանի առաջատար երկրների, հատկապես ԳԳՀ-ի փորձը, որը Եվրոպայում առաջիններից էր, որ պետական համակարգի բարեփոխումների շրջանակում ներդրեց և զարգացրեց սոցիալական քաղաքականության այնպիսի մեխանիզմներ, որոնց կիրառումը նպաստեց հասարակության լայն շրջանակների համերաշխությանն ու «լավ կառավարմանը»: ՀՀ-ն սոցիալական քաղաքականության ոլորտում նույնպես իրականացրել է բազմաթիվ բարեփոխումներ, սակայն դրանք եղել են հիմնականում ոլորտային բարեփոխումների տեսքով: Պետք է մշակել և զարգացնել այնպիսի մի հայեցակարգ, որը կերաշխավորի ոլորտի հետագա զարգացումը:

Օգտագործված գրականություն

1. Արմենակյան, Ռուզաննա. *Բնակչության կենսամակարդակը և պետության սոցիալական քաղաքականությունը*. ԵՊՏԻ, Երևան, 2004:
2. Գյոզալյան, Վարդուշ. *Սոցիալական քաղաքականություն, ուս. ձեռնարկ*. Տիր հրատարակչություն, Երևան, 2017:
3. *Մարդկային զարգացման զեկույց, Հայաստան 2003*. Երևան, 2001:
4. Баркер, Роберт. *Словарь социальной работы*, Логос, Москва, 1994.
5. Василик, Михаил, и др.. *Политология: Словарь-справочник*. Гардарики, Москва, 2001.
6. Григорьева, Ирина. *Социальная политика и социальное реформирование в России в 90-х годах*. СПб.. Санкт-Петербург, 1998.
7. Желтов, Виктор. *Основы политологии*. Феникс, Ростов н/Д., 2004.
8. Лукашева, Елена. *Права человека и правовое социальное государство в России*. Норма, Москва, 2011.
9. Осипов, Геннадий. *Российская социологическая энциклопедия*. НОРМА-ИНФРА, Москва, 1999.
10. Павленок, Петр. *Основы социальной работы*. ИНФРА-М, Москва, 1997.
11. Хессе, Конрад. *Основы конституционного права ФРГ*. Юридическая литература, Москва, 1981.
12. Хохлова, Мария, и Эрнест Бачурин. *Социальная политика: практикум*. СФУ, Красноярск, 2010.
13. Bair, Horst. *Ehrlichkeit im Sozialstaat*. Weinheim, Zürich, 1988.
14. Braun, Hans, und Mathilde Niehaus. *Sozialstaat Bundesrepublik Deutschland auf dem Weg nach Europa*. New York: Campus Verlag, Frankfurt/Main, 1990.
15. Butterwegge, Christoph. *Krise und Zukunft des Sozialstaates*. Verlag für Sozialwissensch, Wiesbaden, 2012.
16. *Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik im Deutschen Kaiserreich (1871 - 1918)*. München, 1996.
17. Henkel, Michael. *Sozialpolitik in Deutschland und Europa*. Sömmerda GmbH, Sömmerda, 2002.
18. Neumann, Lothar, und Klaus Schaper. *Die Sozialordnung der Bundesrepublik Deutschland*. Campus Verlag, Frankfurt/M, 2008.
19. Schäfers, Bernhard, und Wolfgang Zapf. *Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1998.
20. Զախարյան, Էդգար. «Հանրային կառավարում» հասկացության սահմանման հարցի շուրջ»։ «*Բանբեր Երևանի համալսարանի միջ. հարսբ., քաղաքագիտություն*», № 3, 2019:
21. Капицын, Владимир. «Социальная политика и право: сущность и взаимозависимости». *Российский журнал социальной работы*, № 8, 1998.
22. Кочеткова, Людмила. «Теория социального государства Лоренца фон Штейна», *Философия и общество* 3, 2008.
23. Лимбах, Юрий. «Цели социального государства: содержание и развитие в решениях Конституционного Суда» *Российская юстиция*, № 8, Август 2002.
24. Олейникова, Светлана. «Социальная функция государства: история и современность» *Правовая политика и правовая жизнь*, № 4, 2011.
25. ԳԴՀ *Սահմանադրություն*. 23.05.1949, հոդ. 28, <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/GG.pdf>:
26. ՀՀ *Սահմանադրություն*. 22.12.2015, ՀՀՊՏ 2015.12.21, Հատուկ թողարկում, հոդ. 1118, գլուխ 1-ին, հոդված 1, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=102510>.

WORKS CITED

1. Armenakyan, R'uzanna. *Bnakchut'yan kensamakardaky ev petut'yan so'tsialakan qaxaqakanut'yuny'*. EPTI, Erevan. [*The living standards of the population and the social policy of the state*. YSEI, Yerevan] 2004. (In Armenian)
2. Bair, Horst. *Ehrlichkeit im Sozialstaat*. Weinheim, Zurich. [*Honesty in the welfare state*. Weinheim, Zurich] 1988. (In German)
3. Barker, Robert. *Slovar' social'noj raboty*. Logos, Moskva. [*Dictionary of social work*. Logos, Moscow] 1994. (In Russian)
4. Braun, Hans, und Mathilde Niehaus. *Sozialstaat Bundesrepublik Deutschland auf dem Weg nach Europa*. New Jork: Campus Verlag, Frankfurt/Main. [*Welfare state of the Federal Republic of Germany on the way to Europe*, New York: Campus Publishing, Frankfurt] 1990. (In German)
5. Butterwegge, Christoph. *Krise und Zukunft des Sozialstaates*. Verlag für Sozialwissensch, Wiesbaden. [*Crisis and future of the welfare state*. Social Sciences Publishing, Wiesbaden] 2012. (In German)
6. Grigor'eva, Irina. *Social'naja politika i social'noe reformirovanie v Rossii v 90-x godakh*. SPB, Sankt-Peterburg. [*Social policy and social reform in Russia in the 90s..* SPB, Saint Petersburg] 1998. (In Russian)
7. Gyozyalyan, Vardush. *Sotsialakan qaxaqakanut'yun, us. d'zernark*. Tir hratarakchutyun, Erevan. [*Social policy. Textbook*. Yerevan] 2017. (In Armenian)
8. *Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik im Deutschen Kaiserreich (1871 - 1918)*. München, [*Handbook of the History of Social Policy in the German Empire (1871-1918)*. Munich] 1996. (In German)
9. Henkel, Michael. *Sozialpolitik in Deutschland und Europa*. Sömmerda GmbH, Sömmerda. [*Social policy in Germany and Europe*. Sommerda GmbH, Sömmerda] 2002. (In German)
10. Hesse, Konrad. *Osnovy konstitucionnogo prava FRG*. Juridicheskaja literatura, Moskva. [*Fundamentals of the constitutional law of Germany*. Legal literature, Moscow] 1981. (In Russian)
11. Khohlova, Marija, I Jernest Bachurin. *Social'naja politika: praktikum*. SFU, Krasnojarsk, [*Social policy: workshop*. SFU, Krasnoyarsk] 2010. (In Russian)
12. Lukasheva, Elena. *Prava cheloveka i pravovoe social'noe gosudarstvo v Rossii*. Norma, Moskva. [*Human rights and the legal social state in Russia*. Norma, Moscow] 2011. (In Russian)
13. *Mardkayin zargacman zekuyc, Hayastan 2003*. Erevan. [*Human Development Report, Armenia 2003*. Yerevan] 2001. (In Armenian)
14. Neumann, Lothar, und Klaus Schaper. *Die Sozialordnung der Bundesrepublik Deutschland*. Campus Verlag, Frankfurt/M. [*The social order of the Federal Republic of Germany*. Campus Publishing, Frankfurt/M.] 2008. (In German)
15. Osipov, Gennandij. *Possijskaja sociologicheskaja yenciklopedija*. NORMA-INFRA, Moskva. [*Russian sociological encyclopedia*. NORMA-INFRA, Moscow] 1999. (In Russian)
16. Pavlenok, Petr. *Osnovy social'noj raboty*. INFRA-M, Moskva. [*Fundamentals of social work*. INFRA-M, Moscow] 1997. (In Russian)
17. Schäfers, Bernhard, und Wolfgang Zapf. *Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, [*Dictionary of German society*. Federal Agency for Civic Education, Bonn] 1998. (In German)
18. Vasilik, Mihail, i dr.. *Politologija: Slovar'-spravochnik*. Gardariki, Moskva. [*Political Science: Dictionary-Reference*. Gardariki, Moscow] 2001. (In Russian)

19. Zheltov, Viktor. *Osnovy politologii*. Feniks, Rostov n/D, [Fundamentals of Political Science. Fenix, Rostov-on-Don] 2004. (In Russian)
20. Kapicyan, Vladimir. "Social'naja politika i pravo: sushhnost' i vzaimozavisimosti". *Rossijskij zhurnal social'noy raboty*, № 8 ["Social policy and law: essence and interdependencies". *Russian Journal of Social Work*, № 8] 1998. (In Russian)
21. Kochetkova, Ljudmila. "Teoria social'nogo gosudarstva Lorenca fon Shtejna". *Filosofija i obshhestvo* 3. ["Lorenz von Stein's theory of the welfare state". *Philosophy and society* 3] 2008. (In Russian)
22. Limbax, Jurij. "Celi social'nogo gosudarstva: sodержanie i razvitie v reshenijax Konstitucionnogo Suda". *Rossijskaja justicija*, № 8. ["Goals of the welfare state: content and development in the decisions of the Constitutional Court". *Russian justice*, № 8] August 2002. (In Russian)
23. Olejnikova, Svetlana. "Social'naja funkciya gosudarstva: istorija i sovremennost'". *Pravovaja politika i pravovaja jizn'*, № 4. ["The social function of the state: history and modernity". *Legal policy and legal life*, № 4] 2011. (In Russian)
24. Qalant'aryan, E'dgar. ««Hanrayin karavarum» haskacut'yan sahmanman hartsi shurdj». *Banber Erevani hamalsarani. Mij. Harab., Qaxaqagitut'yun*, № 3 ["On the issue of defining the concept of "Public Administration"". *Banber – Bulletin of Yerevan university, int. rel., political science*, Yerevan] 2019. (In Armenian)
25. *GDH Sahmanadrut'yun*. 23.05.1949, hod. 28, <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/GG.pdf>. [*Constitution of the Federal Republic of Germany*. 23.05.1949, art. 28]. (In Armenian)
26. *HH Sahmanadrut'yun*. 22.12.2015, HHPT 2015.12.21, Hatuk togharkum hod. 1118, glux 1-in, hodvac' 1-in, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=102510>. [*Constitution of the Republic of Armenia*. Official bulletin of the Republic of Armenia 2015.12.21, Special issue art. 1118, h. 1st, article 1st]. (In Armenian)

ON THE ISSUE OF SOCIAL POLICY: THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AND THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY

EDGAR KALANTARYAN

*Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Chair of Public Administration,
Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

ANI NERSISYAN

*Yerevan State University, Faculty of International Relations,
Chair of Public Administration, Master in Public Policy
Yerevan, the Republic of Armenia*

The article's aim is to reveal social policy's essence and peculiarities, consider it as a key factor in the public administration modernization, evaluate its role in the public administration context. Our purpose is to underline the supremacy of social state's concept guaranteeing a more democratic government system.

The basic provisions, concepts, models, and methods of classical and modern theories of public administration, political science, and law served as the theoretical basis

for solving the research's posed problems. Comparative, systemic methods and the method of analysis are the research's general basis.

We concluded that effective social policy implementation as a society's sustainable development basis is significant to establish a social state. Therefore, having a clearly developed concept with a specifically drafted development strategy is important in this field.

The analysis revealed that much attention is paid to social policy in Germany: the last century laws have been improved to guarantee further development. In Armenia, despite the implemented reforms, many unused opportunities exist in this sphere. Therefore, the sphere's development should be based on legislative regulations, strengthening of democratic governance structures, etc.

Keywords: *public administration system, social policy, social state, social security, social justice, social responsibility, social reforms, effective governance, social guarantee, legal basis.*

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ: ПРИМЕР РА И ФРГ

ЭДГАР КАЛАНТАРЯН

*преподаватель кафедры государственного управления
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
кандидат политических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

АНИ НЕРСИСЯН

*магистр государственной политики
кафедры государственного управления
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является раскрытие сущности и особенностей социальной политики, ее рассмотрение как ключевого фактора модернизации государственного управления, оценка ее роли в контексте системы государственного управления.

Наша задача – указать на превосходство концепции социального государства, которое будет гарантировать более демократическую систему управления.

Теоретической основой для решения задач, поставленных в исследовании, стали основные положения, концепции, модели и методы классических и современных теорий государственного управления, политологии и права. Общей методологической основой проведения исследования являются аналитические, сравнительные, систематические методы.

В результате исследования сделан вывод о том, что в процессе становления социального государства важна эффективная реализация социальной политики как основы устойчивого развития общества. Поэтому важно иметь четко проработанную концепцию в этой сфере, с конкретной разработанной стратегией развития.

В результате объективного анализа, проведенного в рамках исследования, мы пришли к выводу о том, что в настоящее время в Германии социальной политике уделяется большое внимание; законы, принятые в прошлом веке, сегодня усовершенствовались, создав устойчивые гарантии для дальнейшего развития. В случае с Арменией, несмотря на проведенные реформы, достаточно неиспользованных возможностей в этой сфере. Поэтому дальнейшее развитие сферы должно быть обусловлено соответствующим законодательным регулированием, укреплением демократических структур управления и т. д.

Ключевые слова: *система государственного управления, социальная политика, социальное государство, социальное обеспечение, социальная справедливость, социальная ответственность, социальные реформы, эффективное управление, социальная гарантия, правовые основы.*

**ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆՆԻՐԸ ՖՐԱՆՍԻԱ-ԹՈՒՐԵԻԱ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍԱՏԵՔՍՈՒՄ***

ՀՏԴ 327

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-102

ՍԱՐԻԱՍ ԹՈՓԱԿՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների
ֆակուլտետի միջազգային հարաբերությունների և
դիվանագիտության ամբիոնի սասյիրանտ,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի պատասխանատու քարտուղար,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mariam.topakyan@gmail.com

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Ղարաբաղյան հիմնախնդրի դերը և
նշանակությունը Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների համատեքստում,
գնահատել դրա ազդեցությունը երկու երկրների միջև հարաբերությունների
դինամիկայի ծավալման ընթացքի՝ որպես երկկողմ հարաբերությունների
կարևոր հանգույցի վրա, որն առ այսօր համարվում է ֆրանս-թուրքական
հարաբերությունների թեժ կետերից մեկը: Վերոնշյալ նպատակից ելնելով՝
ուսումնասիրության առանցքում դրվել են հետևյալ խնդիրները՝ ա) ուսումնա-
սիրել տարբեր տարիների ընթացքում Ղարաբաղյան հիմնախնդրի
առնչությամբ Ֆրանսիայի և Թուրքիայի պաշտոնական դիրքորոշումները,
նրանց կողմից վարվելիք քաղաքականությունը, բ) քննության ենթարկել տեղի
ունեցած աշխարհաքաղաքական այն գործընթացները, իրողություններն ու
իրադարձությունները, որոնք իրենց անմիջական ազդեցությունն են ունեցել
Ղարաբաղյան հիմնախնդրի շուրջ ծավալվող բանակցային գործընթացի ու
այդ համատեքստում Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների վրա:

Հետազոտության իրականացման ընթացքում կիրառվել են պատմահա-
մեմատական բովանդակային ու արխիվային փաստաթղթերի և այլ նյութերի
համադրման, վերլուծության մեթոդները:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ
ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների վրա իր մեծ ազդեցությունն
ունեցող հայկական գործոնի բաղկացուցիչներից մեկը Ղարաբաղյան
հիմնախնդիրն էր, որի շուրջ երկու երկրների տարբեր և միևնույն ժամանակ
իրենց էությամբ հակադիր դիրքորոշումներն ու դրա վերաբերյալ որդեգրած
քաղաքականությունը, որը երկրների ռազմավարական հետաքրքրու-
թյունների, շահերի, նպատակների ծրագրերի արտահայտությունն է, մինչև օրս
իրենց անմիջական ներգործությունն ունեն երկկողմ հարաբերությունների
զարգացման դինամիկայի վրա՝ փոփոխություններ առաջացնելով և նոր
երևույթներ ներդնելով դրա ծավալման ընթացքի վրա:

Հիմնաբառեր՝ Ղարաբաղյան հիմնախնդիր, Ֆրանսիայի Հանրապետություն,
Թուրքիայի Հանրապետություն, հարաբերությունների դինամիկա, պետական շահ,
բանակցային գործընթաց, ԵԱՀԿ Մինսկի խումբ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 07.03.2022 թ., տպագրության
ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Ներածություն

Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների ծավալման համատեքստում իրենց կարևորագույն նշանակությունն ունեն հարավկովկասյան տարածաշրջանում տեղի ունեցող իրողություններն ու փոփոխությունները: Երկու երկրների համար ռազմավարական առանցքային նշանակություն ունեցող տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական վերջին զարգացումներից հետո էլ ավելի սրվեցին երկկողմ հարաբերությունները, հանգամանք, որի համատեքստում իր ծանրակշիռ դերն ունի նաև հայկական գործոնը, որն իր բոլոր բաղադրատարրերով վճռորոշ ներգործություն ունի Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների զարգացման ու ծավալման դինամիկայի վրա՝ անմիջական ազդեցություն ունենալով և որոշակի փոփոխություններ ներդնելով դրանում: Ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում հայկական գործոնի կարևորագույն բաղադրատարր է Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, որի շուրջ ոչ միայն տարբեր են երկու երկրների պաշտոնական, այլև միմյանց հակադիր դիրքորոշումները, որոնք էլ սահմանում են երկրների վերաբերմունքը և քաղաքականությունը խնդրո առարկա թեմայի վերաբերյալ:

Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների համատեքստում 1990-ական թվականներին

Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորումը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական օրակարգի և ազգային անվտանգության առանցքային խնդիրն է («Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն»), որից անմիջականորեն բխում է Հայաստանի պաշտոնական դիրքորոշումը հիմնախնդրի առնչությամբ («Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիր»): Ֆրանսիայի Հանրապետության հետ ունեցած պատմական հարուստ անցյալ ունեցող հարաբերությունները Հայաստանի համար կարևորագույն նշանակություն ունեն նաև Արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման տեսանկյունից: Ֆրանսիան համաշխարհային քաղաքականության ազդեցիկ դերակատարներից է, որն իր շահերն ու հետաքրքրություններն ունի աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում, ներառյալ ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Հարավային Կովկասում, ուստի Հայաստանի հետ ունեցած մշտապես ամրապնդվող հարաբերությունների վրա հիմնվելով՝ Ֆրանսիան ձգտում է ամրապնդվել և քաղաքական ազդեցություն ունենալ նաև այս տարածաշրջանում:

Եվ, այսպես, Թուրքիայի արտգործնախարարության պաշտոնական հրապարակումներում, որոնք վերաբերում են Հարավային Կովկասի երկրների հետ թուրքական պետության հարաբերություններին, մասնավորապես անդրադարձ կատարելով՝ հակամարտության կողմ հանդիսացող Ադրբեջանի հետ հարաբերություններին և Արցախյան հիմնախնդրին՝ նշված է. «Թուրքիան խորը պատմական և մշակութային կապեր ունի Հարավային Կովկասի հետ, որն իր համար ծառայում է որպես Կենտրոնական Ասիային կապող կամուրջ:... ԽՍՀՄ կազմալուծումից հետո Թուրքիան առաջին երկրներից էր, որ ճանաչեց Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի անկախությունը: Հաջորդող տարիներին Թուրքիան լավ հարաբերություններ է զարգացրել Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ: Այնուամենայնիվ, հայ-թուրքական հարաբերությունները չկարողացան ձեռք բերել նույն թափը Հայաստանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի օկուպացիայի և Թուրքիայի նկատմամբ Հայաստանի բացասական վերաբերմունքի պատճառով: Այն բանից հետո, երբ 1993 թվականին Հայաստանը գրավեց ադրբեջանական Քելբաջարի շրջանը, երկու երկրների միջև սահմանը փակվեց: ...Հարավային Կովկասում խաղաղություն և կայունություն հաստատելու նպատակով Թուրքիան աջակցում է տարածաշրջանում (Լեռնային Ղարաբաղ, Աբխազիա և Հարավային Օսեթիա) հակամարտությունների

կարգավորմանն Ադրբեջանի ու Վրաստանի տարածքային ամբողջականության և ինքնիշխանության շրջանակներում: Այս համատեքստում Թուրքիան պահպանում է նաև Հայաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորելու իր ցանկությունը: Այնուամենայնիվ, գործընթացն ընդհատվեց, մի կողմից, Հայաստանի կողմից Ցյուրիխյան արձանագրությունների կասեցմամբ, ապա՝ 2015 թվականին փետրվարին խորհրդարանից հետ կանչելով: Արձանագրությունները դեռ գտնվում են Թուրքիայի խորհրդարանի օրակարգում» («Güney Kafkasya Ülkeleri İle İlişkiler»):

Վերոնշյալում հատուկ ուշադրության է արժանի Ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման նախընտրելի տարբերակը թուրքական պետության կողմից, այն է՝ Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության և ինքնիշխանության շրջանակներում, տարբերակ, որին իր ողջ բովանդակությամբ հակասում է հիմնախնդրի կարգավորման ֆրանսիական տարբերակը՝ առաջնությունը տալով Արցախի կարգավիճակի հստակեցմանը: Հետաքրքրական է, որ ադրբեջանական կողմի՝ Ղարաբաղյան և վրացական կողմի՝ աբխազաօսեթական հիմնախնդիրների հանգուցալուծման հարցում առկա է շահերի համընկնում վերոնշյալում վկայակոչված տարածքային ամբողջականության սկզբունքի՝ միջազգային իրավունքի հիմնարար ու հիմնաքարային այլ սկզբունքների ու նորմերի, այդ թվում՝ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի նկատմամբ գերակայության հարցում (Gunter 204): Թուրքական կողմը, չնայած այն հանգամանքին, որ Հյուսիսային Կիպրոսի հիմնախնդրում այս երկու դրույթների վերաբերյալ արտահայտում է հակադիր դիրքորոշում և վարում դրա վրա հիմնավորված քաղաքականություն՝ ընդդեմ հիմնախնդրի մյուս կողմերի, այս պարագայում, այնուամենայնիվ, սատարում է Ադրբեջանին և Վրաստանին («The unresolved Cyprus problem»): Թուրքական կողմը մշտապես քննադատել է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի գործունեությունը՝ այն համարելով ոչ արդյունավետ ու անգործունակ և կասկածի տակ է դրել եռանախագահությունում հատկապես ֆրանսիական կողմի ներգրավվածությունը՝ այն կապելով հայ-ֆրանսիական տարեցտարի ամրապնդվող բարեկամական հարաբերությունների առկայության, երկկողմ բազմաուղիտ համագործակցության և Հայոց ցեղասպանության հարցում նրա որդեգրած դիրքորոշման ու քաղաքականության հետ, հանգամանքներ, որոնք թերահավություն են ներշնչում և պատճառ հանդիսանում երկմտելու Ֆրանսիայի անաչառության վերաբերյալ, պատճառ, որը Թուրքիային ստիպել է գործել ընդդեմ եռանախագահությունում ֆրանսիական մանդատի առկայության՝ փոխարենը ձգտելով ամրապնդել սեփական ներգրավվածությունը հիմնախնդրում, դրանով հանդերձ՝ Ադրբեջանում՝ իր ռազմաքաղաքական շահերը պարտադրելով նրան՝ միաժամանակ գերիշխող դեր ձեռք բերելու և ուժային վերածնակերպումների ու անվտանգային ընկալումների փոփոխության հանգեցնելու ամբողջ տարածաշրջանում (Պետրոսյան և Կարապետյան):

Պետք է փաստել, որ հիմնախնդրի կարգավորման հարցը թուրքական քաղաքական դիսկուրսում մշտապես լայն քննարկումների է ենթարկվել, սակայն հանգուցալուծման հնարավոր ու նախընտրելի տարբերակն ի սկզբանե եղել է վերոնշյալը (Демоян 92)՝ հավելելով նաև այն դրույթը, որ հայկական կողմը զավթել է բնիկ ադրբեջանական հողերը և ներկայումս հայ Սփյուռքի հետ համառ պայքար է մղում ամբողջ աշխարհում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման համար, որին ժամանակի ընթացքում գումարվել էր նաև Արցախի Հանրապետության ինքնորոշման ու միջազգային ճանաչման հիմնահարցը: Արդարացիորեն պետք է նշել, որ Ղարաբաղյան հակամարտությունը տարբերվում է մյուս հիմնախնդիրներից իր էությամբ. այն դուրս է տիպիկ տարածքային հակամարտությունների շարքին դասվելուց: Խոսքն այն մասին է, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրն առաջին հերթին ոչ թե տարածքային հակամարտություն է, այլ ճանաչման հարց: Ավելին՝ խոսքը կայացած պետության ճանաչման մասին է, որն արդեն տասնամյակներ ապացուցում է միջազգային հանրությանն իր ինքնուրույն

գոյապահպանման ունակությունը (Կարապետյան, *Արցախի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առանձնահատկությունները* 31): Ուստի Ղարաբաղյան հիմնախնդրի գլխավոր բարդություններից մեկն այն է, որ այստեղ ներգրավված արտաքին ակտորները որքան բազմազան, նույնքան էլ տարբերվող են իրենց շահերով ու ակնկալիքներով: Հարցի մյուս բարդությունն այն է, որ բանակցող կողմերի՝ հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ դիրքորոշումները հատման կետեր գրեթե չունեն, կամ դրանք այնքան աղոտ են, որ գրեթե անտեսանելի են (Կարապետյան, *Ղարաբաղյան հիմնախնդիր. ստատուս քվոյի ամրապնդում, թե՞ պատերազմի նախապատրաստություն* 67):

1992 թվականի մարտի 24-ին Բելառուսի Հանրապետության մայրաքաղաք Մինսկում գումարված կոնֆերանսի ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի խնդրով զբաղվող հատուկ խումբ ստեղծելու որոշում ընդունվեց, որով և դրվեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի գործունեության հիմքը (Манасян 55): 1996 թվականից սկսած՝ Ֆրանսիան ակտիվացրեց իր քայլերը և՛ Եվրոպայում, և՛ Հարավային Կովկասում՝ համագործակցություն սկսելով մի շարք երկրների, այդ թվում՝ նաև Հայաստանի հետ, որի մասին են վկայում կարճ ժամանակամիջոցում Հայաստան կատարած ֆրանսիացի բարձրաստիճան պաշտոնյաների իրար հաջորդող այցերը (Սենատի նախագահ Ռ. Մոնորի՝ 30.05.1996 (ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, *գ. 1, գ. 180, թ. 96*), Արտգործնախարար Է. դը Շարեթ՝ 09.10.1996 (ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, *գ. 7, գ. 22, թ. 6*) և 02.04.1997 (ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, *գ. 2, գ. 37, թ. 29*)), որոնք նպատակ էին հետապնդում ուսումնասիրել և գտնել Ղարաբաղյան հակամարտության լուծումը (ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, *գ. 3, գ. 185, թ. 12*): Հետաքրքրական է, որ մինչև 1997 թվականին Ֆրանսիայի արտգործնախարար Է. դը Շարեթի տարածաշրջան կատարած ապրիլյան այցը ֆրանսիացի բարձրաստիճան ոչ մի պաշտոնյա չէր այցելել Ադրբեյջան (ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, *գ. 2, գ. 37, թ. 25*):

Պետք է նշել, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը ֆրանս-թուրքական և ֆրանս-հայկական պաշտոնական փոխայցելությունների ու հանդիպումների օրակարգի անբաժան տարրերից էր: Հայկական կողմը, դրանց ընթացքում բազմիցս ներկայացնելով հիմնախնդրի լուծման դժվարությունները, միաժամանակ նշում էր, որ հակամարտության խաղաղ կարգավորումը ձեռնտու է բոլորին, սակայն ընդունելի բանաձևեր գտնելու և Արցախի անվտանգության երաշխիքներն ապահովելու համար ցանկալի է Ֆրանսիայի և Եվրոպական համայնքի այլ առաջատար երկրների առավել ակտիվ ու նպատակասլաց միջնորդությունը (ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, *գ. 1, գ. 180, թ. 67*), դիրքորոշում, որն իր ողջ Էությունը հակադիր էր թուրք-ադրբեյջանական կողմի որդեգրած քաղաքականությանը և գործողություններին՝ առաջին հերթին արգելափակելու հիմնախնդրի միջազգայնացման ծավալվող գործընթացն ու հեռու պահելու Եվրոպական պետություններին հակամարտության լուծման մեջ ներքաշվելու և ազդեցություն ունենալու լծակների ձեռքբերումից՝ առաջին հերթին անհանգստանալով հիմնախնդրի՝ նրանց կողմից որպես զսպման ու հակակշռման գործիք օգտագործվելու հանգամանքից ինչպես երկկողմ, այնպես էլ բազմակողմ միջազգային հարթակներում:

1996 թվականին՝ «Թուրքիայի և Եվրամիության միջև մաքսային միության համաձայնագրի» (“Never mind Brexit scaremongering”) ուժի մեջ մտնելուց հետո, կողմերի միջև ձևավորվել էր մաքսային միություն: Այդ էր պատճառը, որ թուրքական կողմը վարում էր բավականին կշռադատված քաղաքականություն՝ առաջին հերթին չվնասելու Եվրամիության անկյունաքարային անդամ Ֆրանսիայի հետ հարաբերությունները, ինչն իր հերթին կխոչընդոտեր Եվրամիության հետ հարաբերությունների հետագա զարգացմանը: 1997 թվականի հունվարի 1-ին Ֆրանսիան ընտրվեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ, ինչը ԵԱՀԿ խաղաղության գործընթացում առավել ակտիվորեն ներգրավվելու նրա կամքի վկայությունն էր (ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, *գ. 1, գ. 180, թ. 170*): Դրան խստիվ առարկեցին

Թուրքիան և Ադրբեջանը, որոնք Ֆրանսիան դիտարկում էին հայամետ տրամադրված պետություն և այնտեղ քաղաքական ազդեցիկ կշիռ ունեցող հայ համայնքի առկայության պատճառով, որն այդ ժամանակ ակտիվ նախաձեռնություններով էր հանդես գալիս՝ ձգտելով հասնել Ֆրանսիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը, հանգամանք, որին իրենց ողջ ուժով հակազդում էին թուրքական իշխանությունները: Չնայած ադրբեջանա-թուրքական կոշտ հակադրությանը՝ 1997 թվականի փետրվարի 14-ին ԵԱՀԿ-ում ընդունվեց երեք համանախագահների՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի մասին որոշում: Այդ ժամանակ, ինչպես գիտենք, ակտիվ փուլում էին հայ-ֆրանսիական երկկողմ փոխայցելությունները, որոնց ընթացքում բուռն քննարկումներ էին ծավալվում Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ: Ի դեպ, այս պարագայում Ֆրանսիան օգտվում էր Հայաստանում համակրանքի կապիտալից և բարենպաստ միջավայրից, որը նրան թույլ էր տալիս ամրապնդել իր ներկայությունը տարածաշրջանում (ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, *g. 5, q. 22, թ. 68*):

1997 թվականին՝ Հայաստանի առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի՝ Ֆրանսիա կատարած այցի ժամանակ, Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակը, կարևորելով ֆրանսիական կողմի մասնակցության հնարավորությունը հակամարտության խաղաղ լուծման հարցում («Il faut un Haut-Karabakh indépendant de facto»), նշեց, որ Ֆրանսիան կողմ է խաղաղ, բանակցային ճանապարհով հիմնախնդրի կարգավորմանը՝ չբացառելով բանակցություններին որպես բանակցող կողմ Լեռնային Ղարաբաղի մասնակցության հնարավորությունը և նշելով, որ առանց Ղարաբաղի ոչինչ հնարավոր չէ անել (ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ, *g. 3, q. 185, թ. 11*): Նախագահ Ժակ Շիրակն այս մասին բարձրաձայնել էր նաև 1998 թվականին՝ Ռուսաստանի Ղաշխություն կատարած իր պետական այցի ժամանակ (“Discours de Monsieur Jacques Chirac”):

Այսպիսով, Ղարաբաղյան հիմնախնդիրն աստիճանաբար դառնում էր ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների զգայուն կետերից մեկը, որը շարունակաբար մեծացնում էր իր ազդեցության չափաբաժինը երկու երկրների հարաբերությունների դինամիկայի ծավալման ընթացքի վրա:

Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների համատեքստում 2000-ական թվականներին

Արդեն 2000-ական թվականների սկզբից ծավալվող բանակցային գործընթացում առավել նախաձեռնողական միջնորդության փորձ ձեռնարկեց Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակը, որը, օգտվելով Ֆրանսիայի՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահի լինելու հանգամանքից, ինչպես նաև օգտագործելով իր հեղինակությունը, նոր նախաձեռնություններով ու քայլերով հանդես եկավ հիմնախնդրի հանգուցալուծման ուղղությամբ:

2001 թվականի հունվարի 26-ին Փարիզում ընթացան Ռոբերտ Բոչարյանի և Հեյդար Ալիևի հերթական բանակցությունները, որոնց երկրորդ փուլը տեղի ունեցավ Փարիզում նույն թվականի մարտի 4-ին: Գնահատելով բանակցությունների գրանցած արդյունքները՝ Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակը նշեց, որ «Ղարաբաղյան խնդրի լուծման գործում դրական տեղաշարժ է նկատվել»,– վստահություն հայտնելով, որ «որոշակի պայմաններում, որոնց համար հողն արդեն մշակվել է, Հայաստանի և Ադրբեջանի հակամարտության խաղաղ հանգուցալուծման սերմը պետք է լավ ծիլեր տա մինչև ընթացիկ տարվա վերջը, որոնք այնուհետև կվերաճեն Բաքվի և Երևանի համար փոխընդունելի քաղաքական քայլերի» («Զի Վեսթի ծնունդն ու վախճանը»):

2001 թվականի մայիսին նախագահ Ժակ Շիրակի՝ կովկասյան տարածաշրջան կատարած այցից և Հայաստանի նախագահ Ռոբերտ Բոչարյանի հետ հանդիպումից հետո ԵԱՀԿ ֆրանսիական համանախագահությունը հայտարարեց, որ Ղարաբաղյան

հակամարտության կարգավորման համար անհրաժեշտ են նոր մեխանիզմներ, որոնք հաշվի կառնեն բոլոր կողմերի տեսակետները (ՀՀ ԱԳՆ ՊՂԲ, *g. 5, q. 22, թ. 143*):

Ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների ընթացքի վրա մեծապես ազդեցին 2002 թվականի նոյեմբերի 3-ին թուրքիայում տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրությունները, որոնց արդյունքում հաղթող ճանաչվեց «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը՝ ստանալով ընտրողների ձայների շուրջ 34 տոկոսը («AKP mi, AK Parti mi?»): Պետք է նշել, որ այս իրադարձությունն իր հիմնարար նշանակությունն ունեցավ թուրքական հանրապետության պատմության մեջ՝ հաշվի առնելով կատարված փոփոխությունների դերը երկրի իրավիճակի կայունացման առումով: Հետաքրքրական է հասկապես արտգործնախարար Ալի Բաբաջանի խոսքը, ըստ որի՝ «Արդարություն և զարգացում կուսակցությունը պետք է փորձի Հայաստանի հետ հարաբերությունների հիմքում դնել ոչ թե քաղաքական, այլ տնտեսական խնդիրները, տնտեսական հետաքրքրությունները» (Սաֆրաստյան 64), ապա՝ 2002 թվականի դեկտեմբերին՝ վարչապետ, ներկայիս նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի ելույթը. «Նախ և առաջ մենք պետք է պատասխանենք այն հարցին, թե եղել է արդյոք ցեղասպանություն, թե ոչ. այս խնդիրը հնարավոր չէ լուծել առանց հարցի պատասխանը գտնելու» («Erdogan-Prodi Görüşmesi»), և 2003 թվականին՝ Մադրիդում ՆԱՏՕ համագործակցության խորհրդի նախագահական նիստի ժամանակ՝ արտգործնախարար Աբդուլլահ Գյուլի և նրա հայազգի պաշտոնակից Վարդան Օսկանյանի հանդիպման ընթացքում Գյուլի արտահայտած միտքը, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները չպետք է կապել Ադրբեջանի հետ, և որ լուծելով երկկողմ խնդիրները՝ դրանով կարող են նպաստել Ղարաբաղյան խնդրի լուծմանը: Այդ համատեքստում Գյուլ-Օսկանյան երեք հանդիպումների արդյունքները (Օսկանյան), որոնք, ըստ էության, ոչինչ չսովեցին, իրենց հերթին եկան նախանշելու թուրքական կողմի նոր ռազմավարության մեկնարկը՝ «Ռազմավարական խորք» («Ahmet Davutoğlu'nun Stratejik Derinliği») անվանումով, որը երկրի նոր քաղաքականության մեկնարկն էր նախատեսում՝ իր ծավալումը ստանալով հայ-թուրքական հաշտեցման գործընթացի մեկնարկով և ձգվելով հետագա տարիներին:

2006 թվականի փետրվարի 10-11-ը նախագահ Ժակ Շիրակը Ելիսեյան պալատում հանդիպումներ ունեցավ Հայաստանի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ու Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի հետ, որից հետո Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարներն ուղևորվեցին Ռամբուէ, որտեղ տեղի ունեցավ նրանց հերթական հանդիպումը («Բանակցությունները շարունակվում են»), սակայն այս բանակցություններում ևս որևէ հաջողություն և տեղաշարժ չարձանագրվեց:

Մինչև 2008 թվականը թուրքիայի բոլոր համապատասխան ծրագրերի կենտրոնում թուրք-ադրբեջանական կապերն էին, որոնց առումով թուրքիան հասավ առավելագույնի՝ դրանցում ներքաշելով նաև Վրաստանին: 2008 թվականից հետո թուրքիան «ներքաշվեց» Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարելավման ծրագրերում՝ մինևույն ժամանակ փորձ կատարելով Եսկան դեր ստանձնել Արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացում (Արշակյան 76): Արդեն 2011 թվականի մայիսի 26-ին Դովիլում կայացած «Մեծ ությակի» գագաթաժողովում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների ղեկավարներ Դմիտրի Մեդվեդևի, Բարաք Օբամայի և Նիկոլա Սարկոզիի՝ հակամարտության բոլոր կողմերին ուղղված համատեղ հայտարարության մեջ վերահաստատվեցին և ևս մեկ անգամ սահմանվեցին հիմնախնդրի կարգավորման հիմքը կազմող միջազգային իրավունքի սկզբունքներն ու հանգուցալուծման նորմերը, ընդգծվեց, որ խաղաղ կարգավորումն այլընտրանք չունի, իսկ ուժի կիրառումը խստորեն կոտրատարտվի միջազգային հանրության կողմից («Joint statement on the Nagorno-Karabakh Conflict»): 2014 թվականի հոկտեմբերի 27-ին նախագահ Ֆրանսուա Օլանդի նախաձեռնությամբ Փարիզում Հայաստանի ու Ադրբեջանի նախագահներ Սերժ Սարգսյանի և Իլիամ Ալիևի մասնակցությամբ կազմակերպվեցին գագաթնաժողովներ, որոնց ընթացքում ընդգծվեց հակամար-

տուրջան խաղաղ կարգավորման այլընտրանքի բացակայությունը, ինչպես նաև պայմանավորվածությունն ձեռք բերվեց կողմերի միջև շարունակելու բարձր մակարդակի բանակցությունները («Ամփոփվել են ԼՂ հիմնախնդրի կարգավորմանն ուղղված փարիզյան բանակցությունները»)։

2016 թվականին տեղի ունեցած Ապրիլյան քառօրյա պատերազմը, որը հայ-ադրբեջանական հակամարտության ընթացքի ռազմական գործողությունների առումով ամենալայնածավալն էր, և որի պատճառները բավականին խորքային են ու բազմաբովանդակ (Կարապետյան, *Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացը 2016թ. քառօրյա պատերազմից հետո* 126-127), իր ազդեցությունն ունեցավ ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների և Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ նրանց դիրքորոշումների վրա. Ֆրանսիայի նախագահ Ֆրանսուա Օլանդը հանդես եկավ հրադադարի ռեժիմի պահպանման կոչով («Position de la France dans le conflit dans le Haut-Karabagh»)՝ նշելով, որ Ղարաբաղյան հակամարտությունը կարելի է կարգավորել բացառապես խաղաղ ճանապարհով («Զառօրյա պատերազմ»), իսկ Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդոհանը ցավակցություն էր հայտնել Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևին կրած մարդկային կորուստների համար և աջակցություն էր հայտնել պաշտոնական Բաքվի գործողություններին («Զառօրյա պատերազմ»)՝ ևս մեկ անգամ ապացուցելով ոչ միայն թուրք-ադրբեջանական սերտ համագործակցության, այլև ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում հիմնախնդրի վերաբերյալ իր դիրքորոշման ու քաղաքականության վերահաստատման մասին («Օլանդը՝ ԼՂ հիմնախնդրի մասին»)։

2020 թվականի Արցախյան 44-օրյա պատերազմն ու հետագա իրողություններն իրենց հերթին նախասահմանեցին հարավկովկասյան տարածաշրջանում Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների արդի դինամիկան ու դրա պատկերը, որը, իր ծավալման ընթացքով, այն է՝ կողմերի որդեգրած ռազմավարական խնդիրների ու նպատակների, քաղաքատնտեսական բազմապիսի շահերի և հետաքրքրությունների նոր արտահայտությունն ու վարվելիք քաղաքականության հանրագումարը լինելով, շարունակվում է առ այսօր՝ էլ ավելի խորացնելով հարաբերությունների լարված բնույթը, իր հերթին սահմանելով ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների ժամանակագրությամբ չորրորդ պատմափուլը, որի ծավալման ընթացքին այսօր ականատես ենք լինում բոլորս։

Եզրակացություն

Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունների վրա իր մեծ ազդեցությունն ունեցող հայկական գործոնի կարևոր բաղկացուցիչը Ղարաբաղյան հիմնախնդիրն է, որի շուրջ երկու երկրների հակադիր դիրքորոշումներն ու դրա վերաբերյալ որդեգրած և վարվելիք քաղաքականությունը, որը երկրների ռազմավարական շահերի ու նպատակների արտահայտությունն է, մինչև օրս իր անմիջական ազդեցությունն ունի երկկողմ հարաբերությունների զարգացման դինամիկայի վրա։

Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը ֆրանս-թուրքական հարաբերություններում շոշափելի է դարձել, մի կողմից, հայ-ֆրանսիական, մյուս կողմից՝ թուրք-ադրբեջանական և ֆրանս-ադրբեջանական հարաբերությունների օրակարգային խնդիր լինելով, որոնցից յուրաքանչյուրում արձանագրված իրողություններն իրենց անմիջական ազդեցությունն են ունեցել երկու երկրների հարաբերությունների համատեքստում՝ ձևակերպելով հիմնախնդրի վերաբերյալ նրանց դիրքորոշումներն ու մոտեցումները։

Ֆրանսիական կողմը ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում և դրանից դուրս ամենատարբեր մակարդակներով հանդես է եկել հիմնախնդրի բացառապես խաղաղ կարգավորմանը նպաստող նախաձեռնություններով և քայլերով, որոնք խթանել են հիմնախնդրի կարգավորման բանակցային գործընթացի ծավալումը և քաղաքական

արդյունքների գրանցումը, հանգամանք, որին մշտապես հակադարձել է թուրքական կողմը, որը հիմնախնդրի լուծման սեփական տարբերակի առաջաջամամբ և տարածաշրջանի ու դրա առանձին պետությունների վերաբերյալ վերաձևակերպված նոր ռազմավարությամբ է հանդես գալիս՝ այդպիսով ավելացնելով երկկողմ հարաբերություններում արդեն իսկ գոյություն ունեցող լարվածությունը և հարաբերությունների համատեքստում ամրապնդելով հայկական գործոնի վճռորոշ դերը, որը ցայսօր պահում է իր նշանակությունը և մշտական հակասությունների առաջացման օջախ է երկու երկրների համար:

Օգտագործված գրականություն

1. Սաֆրաստյան, Ռուբեն. *Հայ-թուրքական հարաբերություններ. Հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, Խորհրդարանական լուսամտեր, 19-20 դեկտեմբերի 2007թ.*. «Ոսկան Երևանցի» հրատ., Երևան, 2011:
2. Демоян, Гайк. *Турция и Карабахский конфликт в конце XX - начале XXI веков. Историко-сравнительный анализ.* Авторское изд., Ереван, 2006.
3. Манасян, Александр. *Карабахский конфликт: Ключевые понятия и хроника.* изд. НОФ Нораванк, Ереван, 2005.
4. Արշակյան, Գրիգոր, և Արման Եղիազարյան. «Թուրքիայի քաղաքականության առաջնահերթություններն Անդրկովկասում 2008-2011թթ. և թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունները». «21-րդ դար», հ. 1 (47), 2013, էջ 57-77:
5. Կարապետյան, Ռոման. «Արցախի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առանձնահատկությունները». «Գլորիա», հ. 7 (86), 2017, էջ 31-37:
6. ---. «Ղարաբաղյան հիմնախնդիր. ստատուս քվոյի ամրապնդում, թե՞ պատերազմի նախապատրաստություն». *21-րդ դար*, հ. 3, 2018, էջ 67-78:
7. ---. «Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացը 2016թ. քառօրյա պատերազմից հետո». *Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի Լրատու*, 2018, էջ 126-134:
8. Gunter, Michael. "Self-Determination or Territorial Integrity: The United Nations in Confusion." *World Affairs*, Vol. 141, No. 3, 1979, pp. 203-216.
9. Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարության պատմադիվանագիտական բաժնի կյուբեր (ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԲ), ց. 1, գ. 180, թ. 170:
10. ---. ց. 1, գ. 180, թ. 67:
11. ---. ց. 1, գ. 180, թ. 96:
12. ---. ց. 2, գ. 37, թ. 25:
13. ---. ց. 2, գ. 37, թ. 29:
14. ---. ց. 3, գ. 185, թ. 11:
15. ---. ց. 3, գ. 185, թ. 12:
16. ---. ց. 5, գ. 22, թ. 143:
17. ---. ց. 5, գ. 22, թ. 68:
18. ---. ց. 7, գ. 22, թ. 6:
19. «Ամփոփվել են ԼՂ հիմնախնդրի կարգավորմանն ուղղված փարիզյան բանակցությունները». *Հայաստանի Հանրապետության նախագահ*, 27.10.2014, <https://www.president.am/hy/press-release/item/2014/10/27/President-Serzh-Sargsyan-triple-meeting-in-Paris/>. Դիտումը՝ 03.02.2022:
20. «Բանակցությունները շարունակվում են». *Ա1+*, 10.02.2006, <https://www.a1plus.am/12947.html>. Դիտումը՝ 03.02.2022:
21. «Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն». ՀՀ ԱԳՆ, <https://www.mfa.am/filemanager/Statics/Doctrinarm.pdf>. Դիտումը՝ 03.02.2022:
22. «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիր». ՀՀ ԱԳՆ, <https://www.mfa.am/hy/nagorno-karabakh-issue/>. Դիտումը՝ 03.02.2022:

23. Պետրոսյան, Վահրամ, և Ռոման Կարապետյան. «Մոսկովյան հայտարարությունն ու թուրքական մարտահրավերները». *Արմենպրեսս*, 10.10.2020, <https://armenpress.am/arm/news/1031155.html>. Դիտումը՝ 03.02.2022:
24. «Քառօրյա պատերազմ». *Ազգ օրաթերթ*, հ. 14, 15.04.2016, <https://www.azg.am/AM/2016041516>. Դիտումը՝ 03.02.2022:
25. «Քի Վեսթի ծնունդն ու վախճանը». *Մեդիամաքս*, 04.04.2011, <https://mediamax.am/am/news/keywest/541/>. Դիտումը՝ 03.02.2022:
26. «Օլանդը՝ ԼՂ հիմնախնդրի մասին. Ոչինչ այդքան վատ չէ, ինչքան ստատուս քվին». *Այսօր*, 09.03.2017, <https://www.aysor.am/am/news/2017/03/09/1224654>. Դիտվել է՝ 03.02.2022:
27. Օսկանյան, Վարդան. «Անտեսված դատեր». *Մեդիամաքս*, 02.04.2012, <http://www.mediamax.am/am/column/12231/>. Դիտումը՝ 03.02.2022:
28. "Ahmet Davutoğlu'nun Stratejik Derinliği, Türkiye'nin Uluslararası Konumu". *Küre Yayınları*, https://www.kureyayinlari.com/Kitap/10/stratejik_derinlik. Accessed: 03.02.2022.
29. "AKP mi, AK Parti mi?". *Bianet*, 25.04.2018, <https://bianet.org/bianet/siyaset/180743-akp-mi-ak-parti-mi>. Accessed: 03.02.2022.
30. "Discours de Monsieur Jacques Chirac, Président de la République, sur l'ancienneté des relations franco-russes, la coopération culturelle et économique entre la France et la Russie et sur la vocation de la Russie à devenir partenaire de l'Union européenne et des organisations internationales, politiques et économiques, Moscou le 26 septembre 1997". *Vie publique*, <http://discours.vie-publique.fr/notices/977016667.html>. Accessed: 03.02.2022.
31. "Erdoğan-Prodi Görüşmesi". *Avrupa Birliği Genel Sekreterliği*, 21.11.2002, <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=23361&1=1>. Accessed: 03.02.2022.
32. "Güney Kafkasya Ülkeleri İle İlişkiler". *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-guney-kafkasya-ulkeleri-ile-iliskileri.tr.mfa. Accessed 03.02.2022.
33. "«Il faut un Haut-Karabakh indépendant de facto». Le Premier ministre arménien, ancien «président» de l'enclave, est en visite à Paris". *Libération*, 09.12.1997, https://www.liberation.fr/planete/1997/12/09/il-faut-un-haut-karabakh-independant-de-facto-le-premier-ministre-armenien-ancien-president-de-l-enc_224341/. Accessed: 03.02.2022.
34. "Joint statement on the Nagorno-Karabakh Conflict, by the Presidents of the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries at the G-8 Summit, Deauville". *OSCE*, 26.05.2011, <http://www.osce.org/mg/78195>. Accessed: 03.02.2022.
35. "Never mind Brexit scaremongering - Turkey is a long way from joining the EU". *The London School of Economics and Political Science*, 14.05.2016, <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2016/05/14/never-mind-brexit-scaremongering-turkey-is-a-long-way-from-joining-the-eu/>. Accessed: 03.02.2022.
36. "Position de la France dans le conflit dans le Haut-Karabagh". *Sénat*, 02.06.2016, <https://www.senat.fr/questions/base/2016/qSEQ160622062.html>. Accessed: 03.02.2022.
37. "The unresolved Cyprus problem". *Le Petit Juriste*, 24.03.2015, <https://www.lepetitjuriste.fr/the-unresolved-cyprus-problem/>. Accessed: 03.02.2022.

WORKS CITED

1. Demojan, Gajk. *Turcija i Karabahskij konflikt v konce XX - nachale XXI vekov, Istoriko-sravnitel'nyj analiz*. Avtorskoje izd., Erevan. [Turkey and the Karabakh conflict in the late XX - early XXI centuries, Historical and comparative analysis. Author's edition, Yerevan] 2006. (In Russian)

2. Manasjan, Aleksandr. *Karabahskij konflikt: Ključevye ponjatija i hronika*. izd. NOF Noravank, Erevan. [*Karabakh conflict: key concepts and chronicle*. SEF Noravank edition, Yerevan] 2005. (In Russian)
3. Safrastyan, R'owben. *Hay-t'owrqakan haraberowt'yownner. Himnaxndirner ev her'ankarner, Xorhrdaranakan Isowmner, 19-20 dektemberi 2007 t'.* Oskan Erevanci hrat., Erevan. [*Armenian-Turkish relations. Issues and perspectives, Parliamentary hearings, December 19-20, 2007*. Voskan Yerevantsi edition, Yerevan] 2011. (In Armenian)
4. Arshakyan, Grigor, ev Arman Eghiazaryan. «T'owrqaiyi qaghaqakanowt'yan ar'ajnahert'owt'yownnern Andrkovkasowm 2008-2011t't'. t'owrq-adrbejanakan haraberowt'yownnery'». *21-rd DAR*, h. 1 (47), ej 57-77. ["Turkish politics Priorities in the South Caucasus 2008-2011 and turkish-azeri Relationships". *21st CENTURY*, book 1 (47), pp. 57-77. (In Armenian)
5. Gunter, Michael. "Self-Determination or Territorial Integrity: The United Nations in Confusion". *World Affairs*, vol. 141, no. 3, 1979, pp. 203-216.
6. Karapetyan, R'oman. «Arcaxi Hanrapetowt'yan artaqin qaghaqakanowt'yan ar'and'nahatkowt'yownnery'». *Globows*, h. 7 (86), ej 31-37. ["Peculiarities of the foreign policy of the Artsakh Republic". *Globe*, book 7 (86). pp. 31-37] 2017. (In Armenian)
7. ---. «Gharabaghyan himnaxndir. statows qvoyi amrapndo'wm, t'e' paterazmi naxapatrastowt'yown». *21-rd DAR*, h. 3, ej 67-78. ["The Karabakh problem. Strengthening the status quo or preparing for war?". *21st CENTURY*, book 3, pp. 67-78] 2018. (In Armenian)
8. ---. «Gharabaghyan himnaxndri kargavorman gorc'ynt'acy' 2016t'. qar'o'rya paterazmic heto». *Mesrop Mashtoc hamalsarani Lratow*, ej 126-134. ["The Karabakh conflict settlement process in 2016 after the Four-day war". *Mesrop Mashtots University Newsletter*, pp. 126-134] 2018. (In Armenian)
9. Hayastani Hanrapetowt'yan Artaqin gorc'eri naxararowt'yan patmadivanagitakan bajhni nyuter (HH AGN PDB), c. 1, g. 180, t'. 170, [Materials of the historical-diplomatic department of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia (RA MFA HDD), l. 1, c. 180, p. 170]. (In Armenian)
10. ---. c. 1, g. 180, t'. 67, [RA MFA HDD, l. 1, c. 180, p. 67]. (In Armenian)
11. ---. c. 1, g. 180, t'. 96, [RA MFA HDD, l. 1, c. 180, p. 96]. (In Armenian)
12. ---. c. 2, g. 37, t'. 25, [RA MFA HDD, l. 2, c. 37, p. 25]. (In Armenian)
13. ---. c. 2, g. 37, t'. 29, [RA MFA HDD, l. 2, c. 37, p. 29]. (In Armenian)
14. ---. c. 3, g. 185, t'. 11, [RA MFA HDD, l. 3, c. 185, p. 11]. (In Armenian)
15. ---. c. 3, g. 185, t'. 12, [RA MFA HDD, l. 3, c. 185, p. 12]. (In Armenian)
16. ---. c. 5, g. 22, t'. 143, [RA MFA HDD, l. 5, c. 22, p. 143]. (In Armenian)
17. ---. c. 5, g. 22, t'. 68, [RA MFA HDD, l. 5, c. 22, p. 68]. (In Armenian)
18. ---. c. 7, g. 22, t'. 6, [RA MFA HDD, l. 7, c. 22, p. 6]. (In Armenian)
19. "Ahmet Davutoğlu'nun Stratejik Derinliği, Türkiye'nin Uluslararası Konumu". *Küre Yayınları*, https://www.kureyayinlari.com/Kitap/10/stratejik_derinlik. Accessed: 03.02.2022.
20. "AKP mi, AK Parti mi?". *Bianet*, 25.04.2018, <https://bianet.org/bianet/siyaset/180743-akp-mi-ak-parti-mi>. Accessed: 03.02.2022.
21. «Amp'op'vel en LGh himnaxndri kargavormann owghghvac' p'arizyan banakcowt'yownnery'». *Hayastani Hanrapetowt'yan Naxagah*, 27.10.2014, <https://www.president.am/hy/press-release/item/2014/10/27/President-Serzh-Sargsyan-triple-meeting-in-Paris/>. Ditvel e' 03.02.2022. ["Negotiation results of NKR conflict summed up in Paris". *The President of the Republic of Armenia*, 27.10.2014. Accessed: 03.02.2022]. (In Armenian)

22. «Banakcowt'yownnery' sharownakvowm en». *A1+*, 10.02.2006, <https://www.a1plus.am/12947.html>. Ditvel e' 03.02.2022. ["Negotiations continue". *A1+*, 10.02.2006. Accessed: 03.02.2022]. (In Armenian)
23. "Discours de Monsieur Jacques Chirac, Président de la République, sur l'ancienneté des relations franco-russes, la coopération culturelle et économique entre la France et la Russie et sur la vocation de la Russie à devenir partenaire de l'Union européenne et des organisations internationales, politiques et économiques, Moscou le 26 septembre 1997". *Vie publique*, <http://discours.vie-publique.fr/notices/977016667.html>. Accessed: 03.02.2022.
24. "Erdoğan-Prodi Görüşmesi". *Avrupa Birliği Genel Sekreterliği*, 21.11.2002, <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=23361&1=1>. Accessed: 03.02.2022.
25. "Güney Kafkasya Ülkeleri İle İlişkiler". *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-guney-kafkasya-ulkeleriyle-iliskileri.tr.mfa. Accessed: 03.02.2022.
26. «Hayastani Hanrapetowt'yan azgayin anvtangowt'yan r'azmavarowt'yown». *HH AGN*, <https://www.mfa.am/filemanager/Statics/Doctrinarm.pdf>. Ditvel e' 03.02.2022. ["National Security Strategy of the Republic of Armenia". *RA MFA*, Accessed: 03.02.2022]. (In Armenian)
27. «Ler'nayin Gharabaghi himnaxndir». *HH AGN*, <https://www.mfa.am/hy/nagorno-karabakh-issue/>. Ditvel e' 03.02.2022. ["Nagorno-Karabakh issue". *RA MFA*. Accessed: 03.02.2022]. (In Armenian)
28. "«Il faut un Haut-Karabakh indépendant de facto». Le Premier ministre arménien, ancien «président» de l'enclave, est en visite à Paris". *Libération*, 09.12.1997, https://www.liberation.fr/planete/1997/12/09/il-faut-un-haut-karabakh-independant-de-facto-le-premier-ministre-armenien-ancien-president-de-l-enc_224341/. Accessed: 03.02.2022.
29. "Joint statement on the Nagorno-Karabakh Conflict, by the Presidents of the OSCE Minsk Group Co-Chair Countries at the G-8 Summit, Deauville". *OSCE*, 26.05.2011, <http://www.osce.org/mg/78195>. Accessed: 03.02.2022.
30. "Never mind Brexit scaremongering - Turkey is a long way from joining the EU". *The London School of Economics and Political Science*, 14.05.2016, <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2016/05/14/never-mind-brexite-scaremongering-turkey-is-a-long-way-from-joining-the-eu/>. Accessed: 03.02.2022.
31. «O'landy` LGh himnaxndri masin. Ochinch aydqañ vat che', inchqañ statowñ qvon». *Aysor*, 09.03.2017, <https://www.aysor.am/am/news/2017/03/09/1224654>. Ditvel e' 03.02.2022. ["French President on Karabakh settlement: Nothing can be worse than the status quo". *Aysor*, 09.03.2017. Accessed: 03.02.2022]. (In Armenian)
32. O'skanyan, Vardan. «Antesvac' daser». *Mediamags*, 02.04.2012, <http://www.mediamax.am/am/column/12231/>. (ditvel e' 03.02.2022). ["Lessons ignored". *Mediamax*, 02.04.2012. Accessed: 03.02.2022]. (In Armenian)
33. Petrosyan, Vahram, ev R'oman Karapetyan. «Moskovyan haytararowt'yownn ow t'owrqakan martahravernery'». *Armenpress*, 10.10.2020, <https://armenpress.am/arm/news/1031155.html>. Ditvel e' 03.02.2022. ["The Moscow Statements and the Turkish Challenges". *Mediamax*, 10.10.2020. Accessed: 03.02.2022]. (In Armenian)
34. "Position de la France dans le conflit dans le Haut-Karabagh". *Sénat*, 02.06.2016, <https://www.senat.fr/questions/base/2016/qSEQ160622062.html>. Accessed: 03.02.2022.
35. «Qar'o'rya paterazm». *Azg o'rat'ert'*, h. 14, 15.04.2016, <https://www.azg.am/AM/2016041516>. Ditvel e' 03.02.2022. ["The Four-day-war". *Azg daily newspaper*, no. 14, 15.04.2016. Accessed: 03.02.2022]. (In Armenian)

36. «Qi Vest'i c'nowndn ow vaxtwany'». *Mediamags*, 04.04.2011, <https://mediamax.am/am/news/keywest/541/>. Ditvel e' 03.02.2022. ["Key West: Ups and Downs". *Mediamax*, 04.04.2011. Accessed: 03.02.2022]. (In Armenian)
37. "The unresolved Cyprus problem". *Le Petit Juriste*, 24.03.2015, <https://www.lepetitjuriste.fr/the-unresolved-cyprus-problem/>. Accessed: 03.02.2022.

NAGORNO-KARABAKH CONFLICT IN THE CONTEXT OF FRANCE-TURKEY RELATIONS

MARIAM TOPAKYAN

*Yerevan State University,
Faculty of International Relations,
Chair of International Relations and Diplomacy, Ph.D. Student,
Journal «Scientific Artsakh», Executive Secretary,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the role and significance of the Nagorno-Karabakh conflict in the context of France-Turkey relations, to assess its impact on the dynamics of relations between the two countries, as a key point of bilateral relations, which is still considered one of the hotspots of French-Turkish relations. Based on the abovementioned aim, the following issues were put at the center of the study: a) to study the official positions of France and Turkey on the Nagorno-Karabakh conflict during different years, their policy, b) to examine the geopolitical processes, realities and events that had a direct impact on the negotiation process on the Nagorno-Karabakh conflict and in that context on France-Turkey relations.

In the course of the study, historical-comparative and content analysis methods were applied.

As a result of the research, we came to the conclusion that one of the components of the Armenian factor having a great influence on the French-Turkish relations was the Nagorno-Karabakh conflict, on which the different, at the same time opposing positions of the two countries, the policy adopted on it, which is the expression of the strategic interests and goals of the countries, still has a direct impact on the dynamics of the development of bilateral relations, causing changes and introducing new phenomena in the process of its development.

Keywords: *Nagorno-Karabakh conflict, French Republic, Republic of Turkey, dynamics of relations, state interest, negotiation process, OSCE Minsk Group.*

НАГОРНО-КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ В КОНТЕКСТЕ ФРАНКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

МАРИАМ ТОПАКЯН

*аспирант кафедры международных отношений и дипломатии
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
ответственный секретарь журнала «Научный Арцах»,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – представить роль и значение Нагорно-карабахского конфликта в контексте франко-турецких отношений, оценить его влияние на динамику отношений между двумя странами как ключевого момента двусторонних отношений, который до сих пор считается одной из горячих точек франко-турецких отношений. Исходя из поставленной цели, в основу исследования были поставлены следующие задачи: а) изучить официальные позиции Франции и Турции по Нагорно-карабахскому конфликту в разные годы и проводимую ими политику; б) изучить геополитические процессы, реалии и события, которые оказали непосредственное влияние на переговорный процесс по Нагорно-карабахскому конфликту и в этом контексте – отношений между Францией и Турцией. Также делаются ссылки на официальные позиции Франции и Турции по Нагорно-карабахскому конфликту в разные годы, их политику, реалии и события, благодаря которым можно составить более общую картину происходящих геополитических процессов.

В ходе исследования применялись историко-сравнительный и контент-аналитический методы.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что одной из составляющих армянского фактора, оказывающего большое влияние на франко-турецкие отношения, был Нагорно-карабахский конфликт, по которому разные, в то же время противоположные позиции двух стран, проводимая в отношении него политика, являющаяся выражением стратегических интересов и целей этих стран, до сих пор оказывает непосредственное влияние на динамику развития двусторонних отношений, вызывающий изменения и привносящий новые явления в процессе своего развития.

Ключевые слова: *Нагорно-карабахский конфликт, Французская Республика, Турецкая Республика, динамика отношений, государственный интерес, переговорный процесс, Минская группа ОБСЕ.*

TURKEY'S STATE POLICY ON CYPRUS AFTER THE OCCUPATION OF THE NORTH OF THE ISLAND (1974-1983)*

UDC 373.167.1

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-115

RAFIK KHACHATRYAN

*Yerevan State University, Faculty of Oriental Studies,
Chair of Turkic Studies, Ph. D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia
rafael.khachatryan77@gmail.com*

This article aims at revealing the foundations of Turkish policy on the island after the Occupation of the North of Cyprus, the consequences of which are extremely important for the future of Cyprus.

The aim of the research is to study the policy of the Turkish authorities to change the population ratio on the island as well as to strengthen the Turkish element in the occupied territories, which has a solid basis for continuity in that part of Cyprus.

The work was written by a combined study of facts using the principles of historical analysis.

The study confirms that after the Occupation of North of Cyprus, the steps taken by Turkey to change the demographic picture of the island at the state level, which began in Turkey in relation to Cyprus in the 1960s, were a continuation of this aggressive policy. The goal was to divide Cyprus, to establish a Turkish presence in the north of the island, and on the way to this, Turkey was ready even to ignore the interests and wishes of the Turkish Cypriots on the island.

***Keywords:* Cyprus, Turkey, UN Resolutions, Turkish Republic of Northern Cyprus, Denktash, Turkish occupation, inter-communal negotiations, immigration, The issue of settlers.**

Foreword

Turkey's invasion of Cyprus in 1974 and events following it have had a huge impact on the Cyprus issue and further destiny of Cyprus on the whole, dividing its history into two parts – before the 1974 invasion and after. Turkey's invasion significantly changed the Turkish-Greek force correlation in the Eastern Mediterranean and Cyprus. Turkey, getting military priority over the Greek side, launched steps to achieve priority on the diplomatic front as well.

Despite the improvement of Turkey's regional position on the international arena, the country's position became rather vulnerable, which was especially reflected in the UN Resolution 3212 (UN Resolution 3212), adopted on November 1, 1974 and UN Security Council Resolution 361 (UN Resolution 361) supporting it. For instance, Resolution 3212 urged all states to respect the sovereignty, freedom, territorial integrity and neutrality policy of the Republic of Cyprus, and to refrain from any actions and intrusions against it.

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 07.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

The document comprised an insistent call to withdraw all foreign troops urgently, to terminate any foreign military presence in Cyprus, as well as to stop any interference in the affairs of Cyprus. It also stated that all refugees should return to their homes with due safety provided. In addition, the Resolution called for the continuation of the UN-sponsored talks on the settlement of the issue, emphasizing that the constitutional system of the Republic of Cyprus is the common cause of the Greek Cypriots and the Turkish Cypriots. It is noteworthy that this UN Resolution was approved by UN Security Council Resolution 361, which actually made its implementation mandatory. In the following years, the UN adopted a number of resolutions on the Cyprus issue (3395 (UN Resolution 3395), 31/12 (UN Resolution 31/12), 32/15 (UN Resolution 32/15), etc.), which repeated the main points of Resolution 3212 with only minor differences.

The position of the USSR was absolutely vital in the success of the Greek party in the UN. During the discussions on the Cyprus issue, the USSR advocated the cessation of foreign interference in the affairs of Cyprus, the sovereignty, freedom and territorial integrity of Cyprus, and stressed the need for a settlement under the auspices of the United Nations (Armenia's National Archive, *f. 326, l. 5, a. 10, p. 60*).

Even though these UN resolutions did not comprise any mechanisms to force Turkey to implement them, the Greek side obtained a significant diplomatic advantage. These resolutions clearly outlined the framework for the future settlement of the Cyprus issue, meanwhile expressing the will of the international community according to which any future settlement that sought the approval of the international community had to comply with the principles of these resolutions.

Turkey's State Policy on Cyprus

Influenced by the dramatic change in the situation, after the Turkish invasion the views of the Greek Cypriots on the settlement of the Cyprus issue also underwent significant changes. Returning to Cyprus on December 7, 1974 and addressing the people Makarios stressed the need for talks between the two communities "to iron out differences and resolve the Cyprus issue" (Иванова и др.). With the aim to settle the Cyprus issue, the government of Makarios proposed to the Turkish Cypriot community to establish a federal government in Cyprus, promising extensive autonomy to the Turkish community, albeit with a strong central government.

However, the Turkish Cypriot community not only refused to accept these proposals, but striving to strengthen its position in further negotiations, announced the creation of "the Turkish Federated State of Cyprus" on February 13, 1975. The statement of the leader of this "entity" R. Denktash said: "Turkish Cypriots have decided that Cyprus should become a federated republic, and the Constitution of the Republic... is amended in a similar manner to become the Constitution of the Federated Republic of Cyprus, and until the said Federal Republic is established". On the same day, Denktash submitted a proposal to the UN Secretary-General's Representative to establish a bi-communal, bi-regional state in Cyprus consisting of Turkish and Greek federal states. This proposal was to limit the functions of the federal government, and to give broad powers to the Turkish and Greek federal states. It is noteworthy that this proposal did not say anything about the return of the Greeks who had fled to the south following the actions of the Turkish army, the withdrawal of foreign troops from Cyprus, as well as the principle of defining the territories of the two federal republics (Սոցխերյա, *Թուրքիա և Կիպրսյան հարցի 41*).

According to Potskhveria, a Soviet researcher on the Cyprus issue, this decision was unequivocally made by the leaders of the Turkish community with the participation of official Ankara. Although Turkish Prime Minister Sadi Irmak stated that the proclamation

of the Turkish Republic in Cyprus “does not pursue the goal of dividing the island” and that he had learned about the intention of the Turkish Cypriots only the day before, Ankara had had this idea in the 1960s, since the first serious crisis of 1963-1964 (Փոչխերյա, *Внешняя политика* 265). The international community, however, sharply criticized the actions of the Turkish Cypriot community. According to the Soviet TASS news agency, “the unilateral steps taken by the leadership of the Turkish community to form a state in the part of the island occupied by Turkish troops are in fact aimed at enhancing this situation” (Armenia’s National Archive, *f. 326, l. 5, a. 11, p. 61-62*). In addition, in Soviet-American and Soviet-British joint statements of February 18, the parties expressed their support for the sovereignty, freedom, territorial integrity of Cyprus, and recognized only the government of Makarios as the sole legitimate authority of the island (Armenia’s National Archive, *f. 326, l. 5, a. 11, p. 63-64*). France, Italy, Yugoslavia and several other countries also expressed their support for Makarios’ government. The unilateral actions of the Turkish Cypriots were also criticized by UN Security Council Resolution 367 (UN Resolution 367) of 12 March, which called for respect for the sovereignty, freedom, territorial integrity and neutrality of Cyprus and urged to refrain from any attempt to divide the island or annex it to any other country.

According to UN resolutions, inter-communal negotiations have been underway in Cyprus since 1975, however, were actually fruitless for almost two years. The first serious success in inter-communal negotiations was registered in early 1977. After a long break Makarios and Denktash met in Nicosia and agreed to adopt four basic guidelines according to which further negotiations should be conducted. According to this agreement:

Cyprus was to be an independent, non-aligned, bi-communal, federal republic.

The territory under the administration of each community should be discussed in the light of economic viability or productivity and land ownership.

Questions of principles, like freedom of movement, residence, freedom of settlement, and the right of property were open for discussion.

The powers and functions of the central Federal Government will be such as to safeguard the unity of the country, having regard to the bi-communal character of the State (Migdalovitz 6).

This successful negotiation process, however, was soon temporarily halted because of Makarios’ sudden death. S. Kyprianou, who had held the position of Foreign Minister for many years (1960-1972) and was an associate of Makarios, replaced the latter on the post of Cyprus President. The next meeting of the new President of Cyprus Kyprianou and Denktash took place only in spring of 1979. During this meeting the parties expressed readiness to continue the negotiations in accordance with the 17 February, 1977 guidelines agreed upon by Makarios and Denktash and UN Resolutions relevant to the Cyprus Issue. Moreover, agreement was reached on ten more points most significant of which were:

There should be respect for human rights and fundamental freedoms of all citizens of the Republic.

The talks would deal with all territorial and constitutional aspects.

Priority would be given to reaching agreement on the resettlement of Varosha under UN auspices.

The demilitarization of the Republic of Cyprus was envisaged, and matters relating thereto would be discussed.

The independence, sovereignty, territorial integrity and non-alignment of the Republic should be adequately guaranteed against union in whole or in part with any other country and against any form of partition or secession (Dodd 141-142).

Despite certain progress in the negotiations and the adoption of the principles for settlement, the differences between the parties, their contradicting attitudes towards certain matters constituted a major obstacle for reaching a compromise between the parties. For example, British magazine “The Financial Times”, referring to the Cyprus issue, noted that it was difficult to remain optimistic about the future of inter-communal negotiations, given the mutual accusations between the two communities (Armenia’s National Archive, *f. 326, l. 5, a. 27, p. 19*). The level of self-government to be given to the communities, the issues related to the federal government, the establishment of “three freedoms”, refugees and the withdrawal of Turkish troops still remained the main reason for the controversy.

The Turkish Cypriot community proposed to create a bi-communal, two-zone federal republic, where the Turkish Cypriot community was to be recognized as an equal co-founder in line with the Greek Cypriot community. The federal or central government was to be formed on the 50-50 ratio basis and it should not be strong enough to threaten self-government of the constituent communities (Solsten 178). The Greek community opposed this proposal, arguing that the federal system in Cyprus should be established in compliance with international norms, where the central government would be strong enough to ensure the unity of the country. This is how Former Head of the Greek Cypriot delegation G. Clerides described this position of the Turkish community: “It is not clear from Denktash’s expressions whether he wants a federation or a confederation in the Greek and Turkish parts of the island. I have the impression that when he speaks of a federation, he means a confederation” (Շմարով 101-102). It should be noted that many researchers of the Cyprus issue agree with this statement, and estimate the demands of the Turkish community meant a confederation (Ker-Lindsay 13; Гаджиев 77-78).

The next issue of concern related to the “three freedoms” – freedom of movement, settlement and property. Turkish Cypriots did not want to accept these “freedoms” because they feared that the spread of these “freedoms” throughout Cyprus would threaten their self-government. Greek Cypriots, in turn, sought to preserve the common economic system in Cyprus by spreading these “freedoms”, which was a vital basis for the further unification of the island.

The issue of refugees and withdrawal of Turkish troops also played an important role in the inter-community disputes. Greek Cypriots, getting to the negotiating table, demanded “first of all” to resolve the resettlement issue of Marash-Varosha. The Turkish Cypriot side, in turn, to discuss the resettlement of Marash-Varosha, demanded that the Greek Cypriots stop trying to raise the issue of Cyprus on the international arena (Armenia’s National Archive, *f. 326, l. 5, a. 23, p. 14r.s.-15r.s.*). As for the withdrawal of Turkish troops, Turkish Cypriots strongly opposed, as they considered Turkey to be the only country that was able to provide their security. For Greek Cypriots, however, the main security threat was Turkey, not Turkish Cypriots (Коппитерс и др. 85).

Turkey’s State Policy Aimed at Changing the Demographic Picture of Cyprus

To assess the threats posed to Cyprus by Turkey and to understand the nature of its policy concerning Cyprus, it is particularly important to study Turkey’s actions aimed at changing the demographic picture of the island. After it had occupied Northern Cyprus and the Greeks had fled south, Turkey faced a sharp shortage of workforce in the north of the island, which was not made up for even by the transmigration of Turkish Cypriots from the south of Cyprus. In addition, Turkey had the problem of consolidating itself in the newly occupied territories, especially given that Turkish Cypriots occupied an incomparably large area and that the Greek population continued to dominate the island.

Thus, in order to settle these two issues, the authorities initiated an immigration process from Turkey to Cyprus.

It is noteworthy that back in 1967, with the same aim to change the demographic picture in Cyprus, Rauf Denktash offered to organize a secret transmigration of Turks, which, however, was not called to life (Şahin ve diğerleri 608). After the occupation of the northern part of the island, there were no more obstacles to immigration from Turkey. Within the framework of the agreement reached between Denktash and Ziya Muezzinoglu, Coordinator in charge of Cyprus affairs, and at the request of the “Turkish Federal State of Cyprus” the Turkish Foreign Ministry published 50 copies of “top classified” guidelines on sending labor force from Turkey to fill in the gap of the Turkish Cypriot sector (KTFD İstemi, zerine izer TIn Türkiğı ile Kapatılmasına ölişkin Yönetmelik) (Şahin ve diğerleri 608). According to that guideline, 234,000 people lived in the Turkish part of Cyprus before the war, and after the war, that number decreased to 70,000, of which 20,000 were Greeks. Hence, this document envisaged to organize the resettlement of 10,000 people to fill in the existing labor force gap in agriculture (Şahin ve diğerleri 609).

However, these rumors about the possible transfer of labor force from Turkey received certain reaction from the Greek side. The Greek side filed a complaint to the International Labor Organization, demanding that measures be taken against Turkey, claiming that such immigration would change the demographic picture of the island, would increase unemployment and would aggravate the social situation (Şahin ve diğerleri 609). The protests voiced by the Greek side, however, had no effect on the readiness of the Turkish side and, according to the data, already in 1976 mass immigration to Cyprus started.

The first large group of immigrants consisted of people who had once emigrated from Cyprus, and, in answer to the call of the Turkish Cypriot authorities to return home, had decided to come back. It should be emphasized, however, that there is no information about the exact number of those people. The Turkish authorities, who were being criticized in the international arena for the resettlement to Cyprus organized by them, tried to present the immigration of Turks, who had no connection with the island, to Cyprus as an opportunity to “return home”. Even special passports were issued for many of those people, where the name of the Turkish village closest to the place of their future residence in Cyprus was mentioned as their birth place (Şahin ve diğerleri 611).

Meanwhile, it should be noted that the immigrants, together with those who moved from the south of Cyprus, mostly settled in houses abandoned by the Greeks. This decision, in fact, harmonized with the state policy of Turkey, and this is proved by the “constitution” adopted in June, 1975 by the “Turkish Federated Republic of Cyprus” which declared all Greek Cypriots in Northern Cyprus to be foreign nationals while their property was expropriated in favor of people of Turkish origin (Иванова 37).

As for the technical implementation of immigration, after certain preparatory work in Turkey and registration being completed, resettlement of people began in May 1975. The first travelers to Cyprus set out from the province of Arakli in Trabzon in stringent secrecy, traveled by bus to Mersin, from there by boat to Magosa, and then to their new place of permanent residence, the village of Bahceli in Girne (Şahin ve diğerleri 613). This level of secrecy accompanied also further resettlement. In most cases people were provided with their accommodation in new homes at night to attract as little attention as possible. The labor force for work on farms, as well as servicemen and their family members resettled to Cyprus in 1974-1975 within the framework of this elaborate state program, were granted the status of “special immigrants”. In accordance with the law, they were provided with homes and certain means of subsistence.

The organization of this immigration, however, was not always as smooth as desired. According to I. Şahin, the outlined settlement policy turned into a genuine chaos in only a few years (Şahin ve diğerleri 616). The main reason contributing to the overall confusion was the fact that the immigrants came mainly from the poorest regions of eastern Turkey and had a rather low level of vocational and educational background. This was amplified by the differences in the perceptions and everyday lifestyle of those newcomers from Turkey and local residents, which caused deep internal contradictions between the two groups. Referring to the many problems among the locals and newcomers, Fazıl Kucuk, one of the leaders of the Turkish Cypriot community, for example, openly stated that the backward people arriving from Turkey were downgrading the cultural/civilizational level in Cyprus and should be sent back (Şahin ve diğerleri 622).

Actually, the issue of settlers soon grew so profoundly that it became the main concern among internal issues of the Turkish part of Cyprus for quite a long time. This complication resulted in a situation when almost 55,000 native Turkish Cypriots began to leave the occupied areas of Cyprus en masse and move to Turkey or Europe (Рытов). Touching upon this problem, which already in 1986 was rather critical, Özgür, a famous Turkish-Cypriot politician, stated that if “the situation continues, it will soon be impossible to talk about the presence of Turkish Cypriots in Northern Cyprus” (Stavrou 96). However, unlike this observation of the Turkish Cypriot opposition, the leadership of the Turkish community did not see any problem in the departure of the Turkish Cypriots. The “president” of the Turkish Cypriots, Denktash, said quite impressively about this issue: “Gelen Türk, giden Türk” (Moutsis 123). (“Those who come are Turks and so are those who leave.”)

The active phase of the official transfer of the population from Turkey to Cyprus, was in fact, completed in 1979. It is interesting that the data on the number of immigrants to Cyprus are quite contradictory. There is still no clear information on the number of immigrants from Turkey during 1975-1979. Authorities of the Greek Cypriot part claim that 50,000 people immigrated to the island, the Turkish authorities say that number did not exceed 10,000, while according to the Western embassies in Nicosia, about 20,000 people moved to the island during that period (Şahin ve diğerleri 609). It should be mentioned here that on the eve of the Turkish invasion of Cyprus in 1974, the population of the island was estimated to be about 641,000 people, of which 506,000 were Greeks, and only 118,000 were Turks. There were also small communities of Armenians and Maronites (Gürel ve diğerleri 11).

It is noteworthy that in his rather extensive article on the population of Cyprus, Ahmet Atasoy, based on official data, notes that the information of state authorities on migration is very limited. Official sources do not consider immigration among the population growth factors of 1977-1996, meanwhile they highlight natural growth (Atasoy 38). Besides the 1975-1979 immigration, the author attributes certain significance to students' immigration in 1996-1997, when several institutions of higher education launched in Cyprus and many young people not only from Turkey, but also from other Middle Eastern countries came to the island to study there. Quoting the available official data, A. Atasoy draws major attention to the fact that 141,634 people immigrated to Cyprus in 1974-2006, of whom 67.1% or 94,977 were from Turkey (Atasoy 45).

The policy of changing the demographic picture in the occupied territories of Turkish Cyprus had its own influence on the electoral processes of the Turkish Cypriot community as well. It should be noted that the impact of the Turkish occupation in the north of Cyprus was felt quite shortly. The north of the island, traditionally the most developed economic region in Cyprus, soon found itself in an economic crisis due to the Turkish occupation. These economic hardships, as well as the issue of the above-

mentioned settlers, gave rise to a significant increase in the influence of the forces opposing Denktash's government throughout the Turkish community of Cyprus.

The most influential among those forces opposing Denktash's authorities were the left-wing Communal Liberation Party and the Republican Turkish Party. These parties were against the deepening of economic and political ties with Turkey, urged to reach an agreement with the Greek community on a federation, and to ensure the unity of the island. Furthermore, these parties also opposed the immigration of settlers.

The weakening of Denktash's political position and the growing influence of the opposition became especially evident during the "elections" in the "Turkish Federated State of Cyprus". For example, if in 1976 "parliamentary elections" Denktash's National Unity Party won 30 of the 40 seats in the "parliament", while Denktash received 77.6% of the votes in the "presidential elections" of the same year, in the 1981 "elections" Denktash's party won only 18 out of 40 seats in the "parliament", and in the "presidential elections" Denktash won by only 51.8% (Dodd 147). Meanwhile, the votes of the settlers, who mainly voted for him, and whose electoral vote by the humblest calculations was estimated to constitute at least 1/3 of the total number of votes, must be of paramount importance in Denktash's victory (Stavrou 97).

In line with the developments in the north of Cyprus, significant changes took place in both Turkey and Greece in the early 1980s. Another military coup took place in Turkey in 1980, the military came to power again. While in Greece A. Papandreou, a supporter of a more active policy in the Cyprus issue, assumed power in 1981. When Papandreou came to power, according to the Western press, he firstly increased financial support to Cyprus, and then made a proposal to demilitarize the island, withdrawing the Greek and Turkish military forces and replacing them with UN forces. Moreover, from February 27th to March 1st 1982, Papandreou paid an official visit to Cyprus, which was the first historic visit of the Head of the Greek Government to the island (Шмапов 116-117). In addition, Papandreou's efforts significantly contributed to intensification of the process of internationalization of the Cyprus issue.

The first serious success of the policy of internationalization of the Cyprus issue was registered in Resolution 37/253 (UN Resolution 37/253) adopted by the UN General Assembly on May 13 1983. This resolution criticized actions aimed at altering the demographic picture of Cyprus, the lack of progress in the negotiation process and non-commitment to the resolutions formerly adopted. The core topic of the Resolution, however, was the demand to withdraw all the occupation troops from Cyprus, which was really painful for the Turkish side.

The Turkish response to this Resolution followed shortly. On June 17, 1983 the "parliament" of Turkish Cypriots made a decision to "recognize" their right to self-determination and hold a referendum on independence (Гаджиев 60). Moreover, Turkish Foreign Minister I. Türkmen also "recognized" the right of Turkish Cypriots to self-determination during his visit to the north of Cyprus on August 19-21 and highlighted that the right could be exercised "at any moment in time and no one had the right to forestall it" (Еропов 33). Interestingly, the Turkish side had already used this threat to declare independence in the past. Thus, for instance, back in 1980, absolutely dissatisfied with the Greek position in the negotiations, Denktash had threatened that in case no agreement was reached, they would seek the recognition of their state in the world (Шмапов 104).

At this point, however, there were sufficient prerequisites for the Turkish side to carry out this threat. On November 15, 1983 the Turkish Cypriot community declared the establishment of an independent "Turkish Republic of Northern Cyprus" in the occupied territories of Cyprus. In his book Denktash noted that he had meticulously calculated the moment when to declare independence trying to take advantage of the internal political

situation in Turkey where the outgoing government of B. Ulusu would not be capable of preventing this step, and the incoming government of T. Özal would have to “face the fact”. Denktash also confessed that opposition Republican Turkish Party and Communal Liberation Party objected to declaring independence and wanted to contact the Turkish ambassador to clarify Turkey’s position on the issue under consideration. However, becoming aware of the dissatisfaction, Denktash summoned leaders of all parties on the night before the declaration was planned and threatened that “any party that would challenge independence, could be outlawed” (Иванова и др.).

The international community, nevertheless, strongly opposed this declaration. On November 18th, 1983 the UN Security Council held an emergency meeting on Cyprus issue and adopted Resolution 541 (UN Resolution 541). The Resolution regarded the decision of Turkish Cypriots legally invalid and called on all states not to recognize any other Cypriot state but the Republic of Cyprus. All major countries of the world – the United States, the USSR (Armenia’s National Archive, *f. 326, l. 5, a. 19, p. 62-63*), France, Great Britain, China, etc., joined the UN and condemned this decision.

This sharp international response, however, did not have much effect on the Turkish policy. Even though the Turkish authorities stated the declaration of independence had been “unexpected”, Turkey quickly recognized the independence of “Northern Cyprus” and pledged to provide assistance. The declaration of independence was, in fact, conditioned by two factors. The first, actually, was that Denktash’s political position in the Turkish Cypriot community was diminishing while, conversely, his political ambitions were growing. “Independence” seemed to offer Denktash more favorable conditions to retain and consolidate power. Besides, it also promised to fulfill Denktash’s desire to be president of an “independent state”. The proof that Denktash’s did cherish presidency can be found in his memoirs where he wrote that back in 1940 a fortune teller in Cairo said that he would create a state, which came true 35 years later (Güler 110).

The second factor promoting “independence” was the growing international pressure on Turkey to withdraw its troops, reaching its apogee in Resolution 37/253 (UN Resolution 37/253). In fact, the Turkish military brass played a great role in declaring Northern Cyprus independent. The well-known researcher of the Cyprus issue F. Hadjiev also seems to support this option when he notes that “the Turkish civilian government might not, indeed, have been aware of Denktash’s actions. However, from the previous practice of policy in Cyprus it was evident, that the leadership of both communities seldom took any action without the “approval of the armed forces of the ‘neighboring states”” (Гаджиев 80-81). This assertion is, in fact, quite close to reality, especially if we consider the traditionally core role played by Turkish military brass in politics and the fact that General Kenan Evren, leader of the military coup of 1980 and former Chief of General Staff, was the President of Turkey during that period.

Conclusion

Analyzing Turkey’s state policy in Cyprus after the occupation of the northern part of the island, we can say that it was actually the continuation of Turkey’s aggressive policy towards Cyprus launched in the 1960s, which, just as before, aimed at the partition of Cyprus and the establishment of Turkish presence in the north of the island.

Turkey’s actions aimed to change the demographic picture of the island and to strengthen the Turkish element in the occupied territories were of paramount importance in the Turkish policy towards Cyprus after the occupation of the northern part of the island. The state-sponsored immigration to Cyprus organized by Turkey sought to fill in the shortage of workforce in the north of the island after the Greeks had fled south, and

then to gain significant influence within the Turkish Cypriot community taking advantage of the “electoral votes” of Turkish settlers.

The immigration organized by Turkey, however, was not unequivocally accepted within the Turkish Cypriot community. The badly-skilled settlers from Turkey's poor eastern regions were accepted rather negatively because of their somewhat different lifestyle and Turkey's policies that resulted in economic hardships caused resentment. These problems brought to a large wave of emigration among the Turkish Cypriot community. Turkey, and its assistant Denktash, however, saw no problem in the emigration of Turkish Cypriots; Turkish Cypriots were easily replaced by settlers from Turkey. The reason was, in fact, that Northern Cyprus and its “independence” were primarily perceived in Turkey's state policy as a means of gaining a geopolitical advantage over Greece.

Thus, in conclusion, we can state that not only the Greek Cypriots fell victim to the Turkish policy towards Cyprus, but also, paradoxically, the Turkish Cypriots, for the sake of whose “protection” Turkey had undertaken the invasion of Cyprus.

WORKS CITED

1. Dodd, Clement. *The History and Politics of the Cyprus Conflict*. Palgrave Macmillan. London, 2010.
2. Gürel, Ayla, ve diğerleri. *Kıbrıs'ta Yerinden Olmak Sivil ve Askeri Çatışmanın Sonuçları*. Oslo, 2012.
3. Ker-Lindsay, James. *From U Thant to Kofi Annan: UN Peacemaking in Cyprus, 1964-2004*. South East European Studies at Oxford (SEESOX), (5/05), 2005.
4. Solsten, Eric. *Cyprus a country study*. Federal Research Division, Library of Congress, 4th Edition, 1st Printing, Washington DC, 1993.
5. Stavrou, Michael. *Resolving the Cyprus Conflict: Negotiating History*. Palgrave Macmillan, London, 2009.
6. Гаджиев, Фуад. *Независимость де-факто: Турецкая Республика Северного Кипра*. REGNUM, Москва, 2008.
7. Егоров, Борис. *Кипр: тревоги и надежды*. Знание, Москва, 1986.
8. Иванова, Инесса. *История и современное состояние Кипрского вопроса. Турция на рубеже XX-XXI веков*. ИВ РАН, Москва, 2008.
9. Иванова, Инесса, и др. *Республика Кипр*. Справочник, 3-е издание, Восточная литература, Наука, Москва, 1992.
10. <http://geography.su/books/item/f00/s00/z0000086/index.shtml>. Доступно: 25.09.2021.
11. Коппитерс, Бруно, и др. *Европеизация и разрешение конфликтов: конкретные исследования европейской периферии*. Весь Мир, Москва, 2005.
12. Поцхверия, Борис. *Внешняя политика Турции после второй мировой войны*. Наука, Москва, 1976.
13. ---. *Турция и Кипрская проблема. Турция в новых геополитических условиях*. ИВ РАН, Москва, 2004.
14. Шмаров, Владимир. *Кипр в средиземноморской политике НАТО*. Наука, Москва, 1982.
15. Armenia's National Archive, f. 326, l. 5, a. 10.
16. ---. f. 326, l. 5, a. 11.
17. ---. f. 326, l. 5, a. 19.
18. ---. f. 326, l. 5, a. 23.
19. ---. f. 326, l. 5, a. 27.
20. *UN Resolution 31/12*. <https://undocs.org/en/A/RES/31/12>. Accessed: 25.09.2021.

21. UN Resolution 32/15. <https://undocs.org/en/A/RES/32/15>. Accessed: 25.09.2021.
22. UN Resolution 37/253. <https://undocs.org/en/A/RES/37/253>. Accessed: 25.09.2021.
23. UN Resolution 361. [https://undocs.org/en/S/RES/361\(1974\)](https://undocs.org/en/S/RES/361(1974)). Accessed: 25.09.2021.
24. UN Resolution 367. [https://undocs.org/en/S/RES/367\(1975\)](https://undocs.org/en/S/RES/367(1975)). Accessed: 25.09.2021.
25. UN Resolution 3212. [https://undocs.org/en/A/RES/3212\(XXIX\)](https://undocs.org/en/A/RES/3212(XXIX)). Accessed: 25.09.2021.
26. UN Resolution 541. [https://undocs.org/en/S/RES/541\(1983\)](https://undocs.org/en/S/RES/541(1983)). Accessed: 25.09.2021.
27. UN Resolution 3395. [https://undocs.org/en/A/RES/3395\(XXX\)](https://undocs.org/en/A/RES/3395(XXX)). Accessed: 25.09.2021.
28. Atasoy, Ahmet. “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Nüfus Coğrafyası”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, cilt 8, sayı 15, 2011.
29. Güler, Emre. “Basında Rauf Raif Denктаş ve Kıbrıs Mücadelesi”. *Bayterek International Journal of Academic Research*, c. 2, s. 1, 2020.
30. Migdalovitz, Carol. “Cyprus: Status of U. N. Negotiations and Related Issues”. <https://sgp.fas.org/crs/row/RL33497.pdf>. Accessed: 25.09.2021.
31. Moutsis, Ioannis. “Turkish Cypriot identity after 1974: Turkish Cypriots, Turks of Cyprus or Cypriots?”.
32. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/synthesis/article/view/16247/14507>. Accessed: 25.09.2021.
33. Şahin, İsmail, ve diğerleri. “Barış Harekâti Sonrasında Türkiye'den Kıbrıs'a Yapılan Göçler ve Tatbik Edilen İskân Politikası”. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 8/7, 2013, pp. 559-613.
34. Рытов, Александр. “Разделенный остров Афродиты. Кипр после интеграции в ЕС: новая еврореальность и старые проблемы”. *Вестник Европы*, N. 13, 2005.
35. <https://magazines.gorky.media/vestnik/2005/13/razdelennyi-ostrov-afrodity-kipr-posle-integraczii-v-es-novaya-evrorealnost-i-starye-problemy.html>. Доступно: 25.09.2021.

WORKS CITED

1. Egorov, Boris. *Kıpr: trevogi i nadezhdy*. Znanie, Moskva. [Cyprus: anxieties and hopes. Knowledge, Moscow] 1986. (In Russian)
2. Dodd, Clement. *The History and Politics of the Cyprus Conflict*. Palgrave Macmillan. London, 2010.
3. Gadzhiev, Fuad. *Nezavisimost' de-fakto.: Tureckaja Respublika Severnogo Kıpra*. REGNUM, Moskva. [De facto independence: Turkish Republic of Northern Cyprus. REGNUM, Moscow] 2008. (In Russian)
4. Gürel, Ayla, ve diğerleri. *Kıbrıs'ta Yerinden Olmak Sivil ve Askeri Çatışmanın Sonuçları*. Oslo, 2012, <http://geography.su/books/item/f00/s00/z0000086/index.shtm>. Dostupno: 25.09.2021. [Republic of Cyprus. Handbook, 3rd edition, Oriental literature, Science, Moscow. Accessed: 25.09.2021] 1992. Accessed: 25.09.2021 (In Russian)
5. Ivanova, Inessa, i dr., *Respublika Kıpr*. Spravochnik, 3-e izdanie, Vostochnaja literatura, Nauka, Moskva,
6. Ivanova, Inessa. *Istorija i sovremennoe sostojanie Kıprskogo voprosa, Turcija na rubezhe XX-XXI vekov.*, IV RASN, Moskva., [History and present state of the

- Cyprus question. Turkey at the turn of the XX-XXI centuries.*, IV RAS, Moscow,] 2008. (In Russian)
7. Ker-Lindsay, James. *From U Thant to Kofi Annan: UN Peacemaking in Cyprus, 1964-2004*. South East European Studies at Oxford (SEESOX), (5/05), 2005.
 8. Koppiters, Bruno i dr. *Evropeizacija i razreshenie konfliktov: konkretnye issledovanija evropejskoj periferii*. Ves' Mir, Moskva. [Europeanization and conflict resolution: specific studies of the European periphery. The Whole World, Moscow] 2005. (In Russian)
 9. Pochverija, Boris. *Turcija i Kiprskaja problema, Turcija v novyh geopoliticheskikh uslovijah*. IV RAN, Moskva, [Turkey and the Cyprus problem. Turkey in new geopolitical conditions. IV RAS, Moscow] 2004. (In Russian)
 10. ---. *Vneshnjaja politika Turcii posle vtoroj mirovoj vojny*. Nauka, Moskva. [Turkey's foreign policy after World War II. Science, Moscow] 1976. (In Russian)
 11. Shmarov, Vladimir. *Kipr v sredizemnomorskoj politike NATO*,. Nauka, Moskva., [Cyprus in NATO's Mediterranean policy. Science, Moscow,] 1982. (In Russian)
 12. Solsten, Eric. *Cyprus a country study*. Federal Research Division, Library of Congress, 4th Edition, 1st Printing, Washington DC, 1993.
 13. Stavrou, Michael. *Resolving the Cyprus Conflict: Negotiating History*. Palgrave Macmillan, London, 2009.
 14. Armenia's National Archive, f. 326, l. 5, a. 10.
 15. ---. f. 326, l. 5, a. 11.
 16. ---. f. 326, l. 5, a. 19.
 17. ---. f. 326, l. 5, a. 23.
 18. ---. f. 326, l. 5, a. 27.
 19. *UN Resolution 31/12*. <https://undocs.org/en/A/RES/31/12>. Accessed: 25.09.2021.
 20. *UN Resolution 32/15*. <https://undocs.org/en/A/RES/32/15>. Accessed: 25.09.2021.
 21. *UN Resolution 37/253*. <https://undocs.org/en/A/RES/37/253>. Accessed: 25.09.2021.
 22. *UN Resolution 361*. [https://undocs.org/en/S/RES/361\(1974\)](https://undocs.org/en/S/RES/361(1974)). Accessed: 25.09.2021.
 23. *UN Resolution 367*. [https://undocs.org/en/S/RES/367\(1975\)](https://undocs.org/en/S/RES/367(1975)). Accessed: 25.09.2021.
 24. *UN Resolution 3212*. [https://undocs.org/en/A/RES/3212\(XXIX\)](https://undocs.org/en/A/RES/3212(XXIX)). Accessed: 25.09.2021.
 25. *UN Resolution 541*. [https://undocs.org/en/S/RES/541\(1983\)](https://undocs.org/en/S/RES/541(1983)). Accessed: 25.09.2021.
 26. *UN Resolution 3395*. [https://undocs.org/en/A/RES/3395\(XXX\)](https://undocs.org/en/A/RES/3395(XXX)). Accessed: 25.09.2021.
 27. Atasoy, Ahmet. "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Nüfus Coğrafyası". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, cilt 8, sayı 15, s. 29-62. ["Population geography of Turkish Republic of Northern Cyprus". *Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences institute*, Vol. 8, Iss. 15, pp. 29-62] 2011. (In Turkish)
 28. Güler, Emre. Basında Rauf Raif Denktaş ve Kıbrıs Mücadelesi. Bayterek International Journal of Academic Research, c. 2, s. 1, [Rauf Raif Denktas and Cyprus Struggle in the Press. Bayterek International Journal of Academic Research, v. 2, i. 1,] 2020. (In Turkish)
 29. Migdalovitz, Carol. "Cyprus: Status of U. N. Negotiations and Related Issues". <https://sgp.fas.org/crs/row/RL33497.pdf>. Accessed: 25.09.2021.

30. Moutsis, Ioannis. "Turkish Cypriot identity after 1974: Turkish Cypriots, Turks of Cyprus or Cypriots?".

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/synthesis/article/view/16247/14507>.

Accessed: 25.09.2021.

31. Şahin, İsmail, ve diğerleri. Barış Harekâti Sonrasında Türkiye'den Kıbrıs'a Yapılan Göçler ve Tatbik Edilen İskân Politikası. Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/7, Ankara, [Migration from Turkey to Cyprus After Operation Barış and Housing Policy. Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/7, Ankara] 2013. (In Turkish)

32. Rytov, Aleksandr. "Razdelennyj ostrov Afrodity. Kipr posle integracii v ES: novaja evroreal'nost' i starye problemy". *Vestnik Evropy*, N. 13,

<https://magazines.gorky.media/vestnik/2005/13/razdelennyj-ostrov-afrodity-kipr-posle-integraczii-v-es-novaya-evrorealnost-i-starye-problemy.html>. Dostupno: 25.09.2021.

[“Divided island of Aphrodite. Cyprus after EU integration: a new Euroreality and old problems”. *Herald of Europe*, N. 13. Accessed: 25.09.2021] 2005. (In Russian)

ԹՈՒՐԵՒԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԸՆԴԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻՊՐՈՍՈՒՄ ԿՂՁՈՒ ԶՅՈՒՄԻՄԻ ՕԿՈՒՊԱՑԻԱՅԻՑ ՅԵՏՈ (1974-1983 ԹԹ.)

ՈԱՑԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱԼ

Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Սույն հոդվածը նպատակ է հետապնդում վերհանելու Կիպրոսի հյուսիսի օկուպացիայից հետո կղզում Թուրքիայի վարած քաղաքականության նախափուլերը, որոնց ազդեցությունը Կիպրոսի ապագայի վերաբերյալ չափազանց կարևոր է:

Հետազոտության խնդիրն է ուսումնասիրել Թուրքիայի իշխանությունների կողմից պետական մակարդակով տարվող ժողովրդական պատկերի փոփոխմանն ու օկուպացված շրջաններում թուրքական տարրի ամրապնդմանն ուղղված քաղաքականությունը, որը Կիպրոսի այդ հատվածում հետևողականորեն իրականացվում է տևական ժամանակ և ունի շարունակականության կայուն հիմքեր:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաքննական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է փաստել, որ Կիպրոսի հյուսիսի օկուպացիայից հետո Թուրքիայի կողմից պետական մակարդակով իրականացվող կղզու ժողովրդագրական պատկերի փոփոխմանն ուղղված քայլերը, որոնք սկիզբ էին առել Թուրքիայում դեռևս 1960-ական թվականներից և դրսևորվում էին Կիպրոսի նկատմամբ, այդ ազդեցիվ քաղաքականության շարունակությունն էին: Դրա նպատակը Կիպրոսի բաժանումն էր և կղզու հյուսիսում թուրքական ներկայության հաստատումը, ինչին հասնելու ճանապարհին Թուրքիան պատրաստ էր անզամ անտեսել բուն թուրք-կիպրացիների շահերն ու ցանկությունները:

Հիմնաբառեր՝ Կիպրոս, Թուրքիա, ՄԱԿ-ի բանաձևեր, Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետություն, Դենկթաշ, թուրքական օկուպացիա, սիջհամայնքային բանակցություններ, ներգաղթ, վերաբնակիչների խնդիր:

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ТУРЦИИ НА КИПРЕ ПОСЛЕ ОККУПАЦИИ СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ ОСТРОВА (1974-1983 гг.)

РАФИК ХАЧАТРЯН

*аспирант кафедры тюркологии факультета востоковедения
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

В данной статье ставится задача раскрыть основы политики Турции на Кипре после оккупации северной части острова, последствия влияния которой очень важны для его будущего.

Целью исследования является изучение политики Турции по изменению демографической ситуации и усилению турецкого элемента на оккупированных территориях на государственном уровне, которые осуществляются на этой территории Кипра уже долгое время и имеет прочный фундамент преемственности.

Работа написана путем комплексного рассмотрения фактов с применением принципов исторического анализа.

В результате проведенных исследований можно зафиксировать, что политика и шаги по изменению демографической ситуации после оккупации севера Кипра, проводимые Турцией на государственном уровне – это продолжение ее агрессивной политики против Кипра с 1960-х годов. Цель ее состояла в том, чтобы разделить Кипр, установить турецкое присутствие на севере острова, и на пути к этому Турция была готова игнорировать интересы и пожелания самих турок-киприотов.

Ключевые слова: *Кипр, Турция, резолюции ООН, Турецкая Республика Северного Кипра, Денкташ, турецкая оккупация, межобщинные переговоры, иммиграция, проблема переселенцев.*

ON THE DISCUSSION ABOUT THE EFFECT OF ELECTORAL SYSTEM ON PARTY SYSTEM AND ITS PERFORMANCE REGARDING THE GOVERNANCE SYSTEM*

UDC 342.8

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-128

TIGRAN MUGHNETSYAN

*Public Administration Academy of the Republic of Armenia, Chair of Political Management and Public Policy, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia
mugntigran@gmail.com*

The paper aims to examine theoretical grounds of political institutions, particularly electoral institutions and its impact on political party system. Moreover, paper explores behavior of electoral system in certain governing systems.

To accomplish that purpose following problems were set and methodology applied: discourse analysis and comparative method are utilized through scrutiny of Linz's, Lipset's and Horowitz's approaches regarding governance system, as well as Colomerian and electoral system-party system models. For all institutional models advantages and perils are discussed: from government formation flexibility, regime volatility to party system discipline and electoral system features. Consequently, electoral system and its impact on party system are explored in detail.

Two general concepts are outlined: mechanistic and psychological voting, as main factors, which affect party system. Apart from that impact of electoral system on party system and regime change in paper is described through the party system stability concept: party volatility and party replacement.

The paper suggests that certain set of political institutions are relevant for certain aims and that sustainability of that institutions is reliant on path dependency.

***Keywords:* electoral system, party system, institutional environment, governance system, regime volatility, governance effectiveness, mechanistic and psychological voting, path dependence.**

This paper discusses two major debates in political discourse and science in particular. One is a debate over a system of governance: parliamentarism versus presidentialism. The second is the link between electoral system and party system.

The discussion over optimal form of governance was significantly enriched by the debate between Linz, Lipset and Horowitz, as well as with the reflection on the debate by other scholars. Before introducing the central arguments concerning the debate, it is essential to describe main features of both systems.

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 10.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Governance system and institutional performance

Cheibub (Cheibub 27) suggests three dichotomic criteria for distinguishing the governing system: a) whether president is elected directly; b) government is accountable to parliament; c) government is accountable to president. Shugart and Carey (Shugart and Carey 32) offer somewhat similar characteristics: a) dependency of governmental survival; b) the locus of the authority over government. The literature is abundant with more detailed criteria (Krouwel 341) for measuring both systems: *presidential elections, locus of executive power, prime-minister appointment, appointment of government members, forming government after parliamentary/presidential elections, right of legislative initiative, vote of confidence, presidential veto, release of the parliament and compatibility of parliamentary mandate*. Afore-mentioned 10 criteria are distinctive features of parliamentary/presidential systems, and with the absence/existence of the features it can be measured the extent of parliamentarism/presidentialism. Moreover, distinguishing features of both systems regarding governance are linked to 10 criteria. For instance, in presidential systems decision-making is quicker than in parliamentarism; politics is less costly in presidentialism, as founding, financing, organizing and maintaining parties, main subjects in parliamentarism, are very expensive; while the probability of fast-changing government is high in parliamentarism due to its reliance on party coalitions.

It is significant to underline that advantages and disadvantages of both systems can be traced in certain context and environment, hence it's fair to mention Sartori's (Sartori 48) notion that when criticizing the existing system, we prescribe its alternative with virtues; if presidentialism has flaws, it doesn't mean that parliamentarism is flawless. Linz (Linz 59) a strong proponent of parliamentarism implies that it's more conducive to stable democracy. To back up his idea Linz proposes three main arguments.

a) Parliamentarism over time creates incentives for forming coalitions, while presidentialism offers little for coalitions. Lack of president-parliament cooperation is due to three reasons, division of powers, where president needs no strong support from political parties and parliament; presidential elections, where president receives direct and nation-wide mandate and opposes to MPs that represent local constituencies and interests and; presidentialism is a zero-sum game, where winner takes all. Parliamentary system has collegial executives, while in presidential system there is one person executive (Lijphart 242).

b) Lack of party discipline is causing democratic instabilities in presidentialism, where party fragmentation and insufficiency of leverages dictate short-term interests to party system. Exception to this rule are strong ideological political parties as in US (Linz and Valenzuela 66).

c) The last argument against presidentialism is government formed by minority. Moreover, given the multiparty system and presidents ability to form the government on his own increases the possibility of miscommunication between president and parliament, thus democratic breakdown. Lijphart (Lijphart 244) describes the situation when government doesn't represent parliamentary majority in parliamentarism as a "consensual democracy", whereas in presidentialism as "conflicting democracy".

In response to those arguments Horowitz (Horowitz 74) accuses Linz for mechanistic approach, making strawmen of presidentialism and selection bias, that is concentrated on Latin America's cases. Furthermore, Horowitz notes that Westminsterian parliamentary model (*first-past-the-post*) endows winner-takes-all situation more than many presidential elections, and that true object of Linz's criticisms is Westminster system rather than presidentialism. He also underlies that the fixed presidential terms are in practice more flexible rather than terms of parliamentary government. Although, Linz

(Linz 54) accepts Horowitz's certain comments he insists on personalistic character of presidentialism, which fuels factionalism and clientelism, thus impeding democratic rules.

Interestingly, Mainwaring and Shugart (Mainwaring and Shugart 452) and later Cheibub (Cheibub 38) reflecting on the above-mentioned discussion argue that presidential system per se isn't the reason of democratic breakdowns, rather than institutional fragility and external environment, where presidential systems are found. This situation lowers viability chances of any system, including parliamentarian.

Regarding the institutional environment, it's important to discuss electoral system and party system as they are defining factors for any democratic political system. Election (Przeworski 15) results must be uncertain; winner should take the office; and elections with afore-mentioned two features should be conducted regularly and dates known to everyone for a system that is deemed democratic. Prior to that it is worthy to outline general understanding of political regime. Political regime is a broad concept, which generally can be characterized as a set of the rules, values and principles with which state, authorities execute power. There are numerous and sophisticated typologies for political regimes, "but the basic classification is dichotomous: either democracy or dictatorship, latter term is interchangeably used with "authoritarian regimes"" (Alvarez, et al. 7). Dahl (Dahl 1998) provides already classic criteria for identifying democracy: effective participation, voting equality, enlightened understanding, control of the agenda and inclusion of adults.

Electoral System Effect on Party System

Electoral systems (Herron et al. 13) are the set of rules that determine the seats in the elected institution by taking votes in any given election. In this regard electoral systems are in link with both interparty and intraparty dimensions (Shugart 37). It's also important that in this frame parliamentary elections are priorly considered. As already mentioned, there is debate whether electoral systems shape party system or vice versa. The proponents of the first approach are majority in the discipline. Arguably, the most famous for this approach is Duverger and his proposed rules (Duverger 113) of electoral system that shape party system. The rules imply a) proportional representation tends to form multi-party system; b) two-round elections form a multi-party system, where parties are linked with coalitions; c) single-member electoral system favors two-party system. He explains this by two factors: mechanistic, when third parties don't get sufficient representation in single-member systems and; psychological, when voters choose favorites in fear of "wasting" their vote. The psychological factor is also supported by Riker (Riker 758).

However, the ideas of Duverger were criticized both from the electoral system, as defining institution proponents and the opponent camp. Particularly Cox (Cox 64), Sartori (Sartori 38) and Leys (Leys 135) stress that psychological factor, thus strategic voting is present in proportional systems as well, which Duverger rejected. Moreover, Duverger's law was deemed (Shugart and Taagepera 31) non-scientific and proposed instead more quantitatively precise model, which follows the idea that electoral system shapes party system.

On the other hand, Colomer (Colomer 15) came up with the "electoral-institutional equilibrium" model, which by 219 election data analysis infer that it is parties that choose electoral rules not vice versa. Although, from my point of view Colomer's arguments are reasonable and political parties in fact choose electoral system, that interaction happens not on the initial stage, rather it's more "rebound" interaction. Both those institutions are mainly defined by external factors, however in frame of perpetual relation between those two, electoral system has primal effect. Hence, I adhere to the first approach. Electoral

system affects party system and other institutions through four main and four secondary components, although the effect in many cases is exaggerated (Lijphart 49). The four main elements are: election formula, district magnitude, assembly size and threshold; while the secondary ones are: ballot structure, district poor distribution, legislative election difference between parliamentary and presidential systems and party lists. For instance, high electoral thresholds are more likely to guarantee party systems with less actors, same implication can be applied to small district magnitude and D'Hondt's electoral formula, which consequently will affect governance in a manner that's discussed above.

As the models and variations of how electoral systems affect party systems are extensive, here will be superficially described only several of them. Given the four aforementioned essential variables can be measured the effective number of parties, which summarize the unequal sized parties into a single number; number of seat-winning parties, number of vote-earning parties and via Seat Product Model it is possible to gauge the party system (Shugart and Taagepera 21).

Another significant concept that reflects relation between electoral system and party system is party system stability. Moreover, party system stability is linked to the regime change as well. The term party system stability combines two variables: party system volatility and party replacement. Party system volatility reflects changes over successive elections in the balance of party support, while party replacement is the extent to which new political formations are successful in drawing electoral support (Birch 57). Party system volatility is well-studied concept. Ascher and Tarrow (Ascher and Tarrow 478) define volatility as "net change of party's aggregate success from election to election", thus they derive the following formula for volatility = $\sum |x_i - x_{i-1}| / n-1$, where x_i is the party's vote percentage in election i and n is the number of elections under consideration. With conceptual base very much the same Pedersen (Pedersen 1977) replaces $n-1$ in the denominator with 2, thus suggesting a simpler way of measuring party system volatility. However, in this paper the following party system volatility formula and definition of party system stability are used: $\sum |c_{i,t+1} - c_{i,t}| / \sum c_{i,t+1} + \sum c_{i,t}$, where V is volatility, $c_{i,t}$ is the vote share of continuous party i at the first election (t) and $c_{i,t+1}$ is the vote share of continuous party i at the second election ($t+1$); party system volatility is the difference over successive elections in the balance of party support, while party replacement is the degree to which new political subjects are successful in drawing electoral support, it is measured by summing the vote shares won by electoral contenders at election $t+1$ that had not contested election t (Birch 58). Directly speaking, the smaller party system volatility and party replacement scores, the more stable party system is, and vice versa. However, it is important to note that even a concept is simple, when calculating in practice several problems arise when parties split, merge, form or leave coalitions, and/or change their names. The definition and formula provided by Birch are more applicable to this research as it is more up to date and was executed for post-communist counties' party systems. Birch (Birch 33) outlines the negative effect of high level of volatility to democratic consolidation, due to a) reduced accountability, b) impeded party institutionalization, c) significantly increased uncertainty, d) high stake of the electoral game, weakening democratic commitment of politicians, however, Birch does not provide proper quantitative analysis to back her assumption.

Conclusion

To sum up this part, it is important to note that both parliamentary and presidential systems have their advantages and disadvantages, which are exhibited regarding the historical path, institutional environment and external factors. Consequently, choice of constitutional design is highly dependent on the aims and

internal/external factors of nation. If nation's top priority is security, as for Armenia, then quick response and decision-making is demanded, with less probability of government inaction due to political instability. To further strengthen governmental system pillars it is required to implement appropriate electoral and party institutions and the schism between aims, factors and institutions can impede state stability and democratic prospects.

WORKS CITED

1. Birch, Sarah. *Electoral systems and political transformation in post-communist Europe*. Springer, New York, 2003.
2. Cheibub, José Antonio. *Presidentialism, parliamentarism, and democracy*. Cambridge University Press, Urbana-Champaign, 2007.
3. Cox, Gary. *Making votes count: strategic coordination in the world's electoral systems*. Cambridge University Press, San Diego, 1997.
4. Dahl, Robert. *On democracy*. Yale University Press, London, 1998.
5. Duverger, Maurice. *Political parties: Their organization and activity in the modern state*. Methuen & Co. Ltd., London, 1959.
6. Lijphart, Arend, and Don Aitkin. *Electoral systems and party systems: A study of twenty-seven democracies, 1945-1990*. Oxford University Press, San Diego, 1994.
7. Linz, Juan, and Arturo Valenzuel. *The failure of presidential democracy*. Vol. 1. JHU Press, Baltimore, 1994.
8. Przeworski, Adam. *Democracy and the market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge university press, San Diego, 1991.
9. Sartori, Giovanni. *Comparative constitutional engineering: an inquiry into structures, incentives, and outcomes*. NYU Press, New York, 1997.
10. ---. *Political development and political engineering*. Comparative Administration Group, American Society for Public Administration, San Diego, 1967.
11. Shugart, Matthew, and John Carey. *Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics*. Cambridge University Press, San Diego, 1992.
12. Alvarez, Mike, et al. "Classifying political regimes". *Studies in Comparative International Development*, 31 June 1996, pp. 3-36.
13. Ascher, William, and Sidney Tarrow. "The stability of communist electorates: evidence from a longitudinal analysis of French and Italian aggregate data". *American Journal of Political Science*, Aug. 1975, pp. 475-499.
14. Colomer, Josep. "It's parties that choose electoral systems (or, Duverger's laws upside down)". *Political studies*, 53.1, March 2005, pp. 1-21.
15. Herron, Erik, et al. "Terminology and basic rules of electoral systems". *The Oxford handbook of electoral systems*, March 2018, pp. 1-20.
16. Horowitz, Donald. "Presidents vs. parliaments: Comparing democratic systems". *Journal of Democracy*, 1.4, Fall 1990, pp. 73-79.
17. Krouwel, André. "Measuring presidentialism and parliamentarism: An application to Central and East European countries". *Acta politica*, 38.4, December 2003, pp. 333-364.
18. Leys, Colin. "Models, theories, and the theory of political parties". *Political Studies*, 7.2, June 1959, pp. 127-146.
19. Lijphart, Arend, and Markus Crepaz. "Corporatism and consensus democracy in eighteen countries: Conceptual and empirical linkages". *British Journal of political science*, 21.2, April 1991, pp. 235-246.
20. Linz, Juan. "Presidents vs. Parliaments: The Virtues of Parliamentarism". *Journal of Democracy*, 1.4, Fall 1990, pp. 84-91.

21. ---. "The perils of presidentialism". *Journal of democracy*, 1.1, Winter 1990, pp. 51-69.
22. Mainwaring, Scott, and Matthew Shugart. "Juan Linz, presidentialism, and democracy: a critical appraisal". *Comparative Politics*, July 1997, pp. 449-471.
23. Riker, William. "The two-party system and Duverger's law: an essay on the history of political science". *American political science review*, 76.4, December 1982, pp. 753-766.
24. Sartori, Giovanni. "Comparing and miscomparing". *Journal of theoretical politics*, 3.3, July 1991, pp. 243-257.
25. Shugart, Matthew. "Comparative electoral systems research: The maturation of a field and new challenges ahead". *The politics of electoral systems*, September 2005, pp. 25-56.
26. Shugart, Matthew, and Rein Taagepera. "Electoral system effects on party systems". *The Oxford Handbook of Electoral Systems*, March 2018, pp. 1-41.

ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՉԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՎՐԱ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՁԵՎԻՑ ԿԱՆՎԱԾ ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՎԱՐՔԱԳԻԾԸ

ՏԻԳՐԱՆ ՄՈՒՂՆԵՑՅԱՆ

*Հայաստանի Հանրապետության պետական կառավարման
ակադեմիայի քաղաքական կառավարման և հանրային
քաղաքականության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել քաղաքական ինստիտուտների տեսական հիմքերը, մասնավորապես ընտրական ինստիտուտները և դրանց ազդեցությունը կուսակցական համակարգի վրա: Հոդվածում նաև անդրադարձ է կատարվում ընտրական համակարգի վարքագծին՝ կախված կառավարման ձևից:

Առաջադրված նպատակն իրագործելու համար սահմանվել են ուսումնասիրության խնդիրները, և կիրառվել են դիսկուրս-վերլուծության ու համեմատության մեթոդները: Խնդիր ենք դրել ուսումնասիրելու Լինցի, Լիփսեթի և Հորովիցի կառավարման ձևին առնչվող մոտեցումները, ինչպես նաև քոլումբյան և ընտրական համակարգ-կուսակցական համակարգ մոդելները: Աշխատանքում քննարկվում են բոլոր ինստիտուցիոնալ մոդելների առավելություններն ու թերությունները՝ կառավարության ձևավորման ճկունությունից, վարչակարգի ճկունությունից մինչև կուսակցական համակարգի կարգապահություն և ընտրական համակարգի հատկանիշներ:

Այնուհետև աշխատանքում մանրամասնորեն բացահայտվում են ընտրական համակարգն ու դրա ազդեցությունը կուսակցական համակարգի վրա երկու հիմնական հասկացությունների միջոցով՝ «մեխանիկական քվեարկություն» և «հոգեբանական քվեարկություն», որոնք կուսակցական համակարգի վրա ազդեցության երկու գլխավոր գործոններն են: Բացի դրանից՝ ընտրական համակարգի ազդեցությունը կուսակցական համակարգի և վարչակարգի փոփոխության վրա բացահայտվում է «կուսակցական համակարգի կայունություն» հասկացությամբ:

Ամփոփելով ուսումնասիրությունը՝ հանգել ենք այն եզրահանգման, որ քաղաքական ինստիտուտների կարևորությունը կախված է քաղաքական

նպատակադրումից, և որ ինստիտուտների կայունությունը մեծապես հիմնվում է կաճանային կախվածության վրա:

Ջիմնաբառեր` ընտրական համակարգ, կուսակցական համակարգ, ինստիտուցիոնալ միջավայր, կառավարման ձև, վարչակարգի անկայունություն, կառավարման էֆեկտիվություն, մեխանիկական և հոգեբանական քվեարկություն, կախվածության կաճան:

О ВОЗДЕЙСТВИИ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ НА ПАРТИЙНУЮ СИСТЕМУ И ЕЕ ЗАВИСИМОСТЬ ОТ ФОРМЫ ПРАВЛЕНИЯ

ТИГРАН МУГНЕЦЯН

*аспирант кафедры политического управления и публичной политики
Академии Государственного Управления РА,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является исследование теоретических основ политических институтов, в частности, избирательного института и его влияние на устройство политических партий. Кроме того, в статье изучается институциональное поведение избирательных систем в зависимости от формы правления.

Для этой цели поставлены задачи детального изучения теоретических подходов Линца, Липсета и Горовитца, касающихся форм правлений, а также модели воздействия Коломера и избирательная, партийная система.

Для выполнения указанных задач используются дискурс -анализ и сравнительный метод. Для каждой институциональной модели разбираются их преимущества и недостатки: от гибкости формирования правительства, волатильности политического режима до дисциплины в партийной системе и характеристик избирательной системы. Кроме того, также детально дискутированы избирательные системы и их методы воздействия на партийные системы.

Выделяются две важные категории: механистическое и психологическое голосование как основные факторы, которые влияют на партийную систему. В статье при применении категории стабильности партийной системы, описывается воздействие избирательной системы на партийную систему и смену режима.

В качестве заключения статьи является предположение, что конкретный набор политических институтов уместен для конкретных целей и что устойчивость этих институтов держится от колеи зависимости.

Ключевые слова: *избирательная система, партийная система, институциональная среда, форма правления, нестабильность режима, эффективность управления, механистическое и голосование, эффект колеи.*

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԱՆԿԱՆ ՀԱՆՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՉԱԿՄԱՆ ՆԱԽՕՐԵԻՆ*

ՀՏԴ 327.8

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-135

ՆՈՒՇԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
միջազգային հարաբերությունների և
դիվանագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
Հայաստանի Հանրապետության բարձր տեխնոլոգիական
արդյունաբերության նախարարության ավագ քաղծառայող,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
nush.petrosyan2019@gmail.com

Սույն հոդվածը նպատակ է հետապնդում վերհանելու Անդրկովկասյան միասնական կառավարության գոյության անհնարինությունը պայմանավորող արտաքին և ներքին գործոնների ուսումնասիրության արդյունքները: Նշված համատեքստում միաժամանակ դիտարկվել են նաև Գերմանիայի տարածաշրջանային դերն ու քաղաքականությունը դիտարկվող ժամանակահատվածում:

Հետազոտության նպատակն է նաև դասակարգել Անդրկովկասի Դաշնային Դեմոկրատական Հանրապետության փլուզման պատճառ դարձած ներքին և արտաքին գործոնները՝ ընդգծելով անկախ հանրապետությունների ստեղծման գործում միջազգային դերակատարների շահերի սպասարկումը, իսկ ուսումնասիրության խնդիրն է բացահայտել փլուզման պատճառները, վեր հանել տարածաշրջանային շահեր հետապնդող միջազգային դերակատարների, մասնավորապես՝ Գերմանիայի տարածաշրջանային շահերը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են ինչպես առաջնային աղբյուրներ, ինչպիսիք են Հայաստանի ազգային արխիվի որոշ նյութեր, տպագիր փաստաթղթերի՝ առանձին հեղինակների պատկանող ժողովածուներ, այնպես էլ ռուս և արևմտյան առաջատար փորձագետների վերլուծական աշխատանքներ:

Գիտական հետազոտությունն իրականացնելիս կիրառվել են տվյալների համեմատության, վերլուծության և պատմական հետազոտության մեթոդները:

Ուսումնասիրության արդյունքների հիման վրա կարելի է պնդել, որ միջազգային իրողությունների նման զարգացման պայմաններում Անդրկովկասյան միացյալ կառավարության փլուզումն այլընտրանք չուներ, քանի որ դրան էր ուղղված ակտիվ դերակատարների քաղաքականությունը: Վերջիններիս շահերը թեև շատ դեպքերում նկատելիորեն անհամատեղելի էին, այնուամենայնիվ անկախ բուլֆերային հանրապետությունների ստեղծումը ամենաշահավետ տարբերակն էր նրանց համար, իսկ անդրկովկասյան ժողովուրդների դեպքում փաստացիորեն անխուսափելի պատմական զարգացման հետևանք էր:

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 03.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Հիմնաբառեր՝ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիր, Անդրկովկասյան սեյմ, Անդրկովկասի Դաշնային Դեմոկրատական Հանրապետություն, գերմանա-թուրքական զաղտնի դաշնագիր, Տրապիզոնի բանակցություններ, Բաթումի բանակցություններ, աշխարհաքաղաքական շահեր, պանթուրքական գաղափարախոսություն:

Նախաբան

Կան պատմական իրադարձություններ, որոնց ազգ-պետությունները անմիջական մասնակցություն չեն ունենում, սակայն դրանք ոչ անմիջականորեն, բայց էապես ազդում են այդ ժողովրդի ճակատագրի վրա: Նման պատմական իրադարձություն կարող ենք համարել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Վերջինս կնքվել է 1918 թվականի մարտի 3-ին Խորհրդային Ռուսաստանի և Զառյակ միության երկրների միջև: Հեղափոխական ու անկայուն իրավիճակը Ռուսաստանում հանգեցրեց Կովկասյան ճակատի փլուզմանը, ինչն էլ հանգեցրեց պայմանագրի կնքմանը՝ նվազագույն կորուստներով պատերազմից դուրս գալու համար:

Պայմանագիրն առնչվում էր նաև անդրկովկասյան ժողովուրդների ճակատագրին, սակայն նրանք չէին մասնակցել այդ պայմանագրի մշակման և կնքման գործընթացին, ինչն էլ դիտարկվող ժամանակահատվածում անդրկովկասյան ժողովուրդների համար պատմական ու քաղաքական երևույթների ոչ շահեկան ընթացքի պատճառ դարձավ:

Գերմանիան մեծ դերակատարում ունեցավ պայմանագրի կնքման և Օսմանյան կայսրության տարածքային ձեռքբերումների հարցում, և թվում է՝ նման պայմաններում լինելով Օսմանյան կայսրության դաշնակից ու նրա վրա ազդեցության լծակ ունեցող պետություն՝ կարող էր ապահովել վերջինիս անցնելիք Կարս, Արդահան և Բաթում նահանգների բնակչության անվտանգությունը, ինչպես նաև պայմանագրի մնացյալ դրույթներով թուրքական պարտավորությունների իրականացումը: Որպես տարածաշրջանում տնտեսական շահեր հետապնդող և հեղինակություն ունեցող երկիր՝ Գերմանիան փորձում էր զսպել թուրքական ծավալապաշտ մոտեցումները, որոնք դուրս էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի տրամաբանությունից, ամեն կերպ ջանքեր էր գործադրում պայմանագրի դրույթների իրականացումը կայսրությանը պարտադրելու համար, սակայն դա հասկանալիորեն արվում էր ոչ թե ուժային, այլ դիվանագիտական մոտեցումներով, ինչը ազդեցիվ մոտեցումներ ունեցող և տարածաշրջանային ինտերվենցիա իրականացնող պետության դեպքում անարդյունավետ էր: Դրա մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ Օսմանյան կայսրությունն առանց Գերմանիայի հետ փոխհամաձայնության ավելի ուշ գնաց Բաթումի պայմանագրի կնքման ճանապարհով, ինչն էլ խորացրեց տարածաշրջանային անկայունությունը՝ ամրապնդելով կայսրության շահերն ու հեղինակությունը Անդրկովկասում:

Գերմանական կառավարության ջանքերը

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի կենսագործման ուղղությամբ

1918 թվականի մարտի 3-ին կնքված Բրեստ-Լիտովսկի բազմակողմ հաշտության պայմանագիրը ստորագրվեց Խորհրդային Ռուսաստանի, Օսմանյան կայսրության, Գերմանական կայսրության, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի թագավորության միջև: Թեև պայմանագրում հանդես է գալիս հինգ պետություն, սակայն այն համարվում է երկկողմ, քանզի իրավական առումով կնքված է Խորհրդային Ռուսաստանի և Առաջին համաշխարհային պատերազմում որպես դաշնակիցներ հանդես եկող Առանցքի երկրների (Զառյակ դաշինք) միջև: Պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանն իրեն պարտված էր ճանաչում պատերազմում՝ դուրս գալով պատերազմից: Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն առաջին հերթին խայտառակ պայմանագիր էր Խորհրդային Ռուսաստանի համար:

Ռուսաստանը ոչ միայն հսկայական տարածքներ էր զիջում Արևմուտքում, այլև պարտավորվում էր Օսմանյան կայսրությանը վերադարձնել Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ գրաված հայկական հողերը: Ավելին, Ռուսաստանի կառավարությունը պատրաստակամություն էր հայտնում թուրքերին վերադարձնելու նաև 1878 թվականին Ադրիանապոլիսի և Բեռլինի պայմանագրերով Ռուսաստանին կցված Կարսի, Արդահանի շրջանները: Կարսի և Արդահանի շրջանները Օսմանյան կայսրությանը հանձնելու պահանջը ներկայացրին ոչ թե թուրքական, այլ գերմանական կողմի ներկայացուցիչները: Դրանով էլ պայմանավորված է այն հանգամանքը, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի կնքումից հետո Գերմանիան, թվում է, պետք է որոշակի պարտավորություններ կրեր Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանի քրիստոնյա ազգաբնակչության անվտանգության ապահովման համար, քանի որ Օսմանյան կայսրության միակ դաշնակիցն էր, միաժամանակ պետություն էր, որն ուներ ազդեցության լծակներ և կարող էր ճնշում գործադրել նրա վրա՝ պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունները կյանքի կոչելու համար:

Այս ընթացքում, սակայն, Օսմանյան կայսրությունը, հավատարիմ մնալով իր ավանդական դարձած գործելակերպին, գերմանական դաշնակցին հավաստիացումներ էր տալիս հայ բնակչության հանդեպ անկարգությունների բացառման և խաղաղ հարաբերություններ հաստատելու իր ցանկության մասին, իսկ Գերմանիան էլ շարունակական հիշեցումներով փորձում էր նպաստել թուրքական պարտավորությունների իրականացմանը: Չնայած Գերմանիան բազմիցս բախվել էր թուրքական կեղծ խոստումներին, սակայն նրա վրա ազդելու համար այլ տարբերակ, քան դիվանագիտական մոտեցումն էր, չէր տեսնում:

Գերմանական կառավարության շրջանում մեծագույն անհանգստությունների պատճառ էր Օսմանյան կայսրությունում ծայր առած ազգայնամոլական ու պանթուրքական տրամադրությունների աճը, որը խիստ անցանկալի հետևանքների կարող էր հանգեցնել: Մարտի 17-ին գերմանական արտգործնախարարությունը նամակի միջոցով հայտնում էր Բուխարեստում գտնվող պետքարտուղար Քյուլիմանին, որ Մեծ վեզիրի բացակայությունը Կոստանդնուպոլսից և նրա գտնվելը Բուխարեստում ցավալի իրողություն էն, քանի որ թուրքական ազդեցիկ շրջաններում տարածվել է պանիսլամական ու ազգայնական տրամադրություն, որը կարող է վերացնել միայն Թալեաթը՝ հայերի հանդեպ ստանձնած պարտավորությունների իրականացման վերաբերյալ հայտարարություններ անելով, ինչն էլ արմատախիլ կաներ հակահայկական տրամադրությունները: Նման պայմաններում պետքարտուղարին առաջարկվում էր դրդել Թալեաթին Բուխարեստից հայերի հանդեպ քաղաքական մոտեցումների և հետագա քայլերի առնչությամբ հրահանգներ շտապ ուղարկել Կոստանդնուպոլիս (Lepsius 374-375):

Պատասխան հեռագրում, որը թվագրվում էր մարտի 20-ին, պետքարտուղարը ներկայացնում էր Թալեաթի հետ ունեցած զրույցի արդյունքները: Վերջինս նշել է, որ Բուխարեստից արդյունավետ գործել չի կարող, ուստի Կ. Պոլիս վերադառնալուց հետո խոստացել է արձակել պահանջվող հրամանագիրը (Lepsius 377): Ակնհայտ է, որ այս ամենը թուրքական իշխող վերնախավի կողմից միայն ժամանակ շահելու նպատակ էր: Փաստորեն՝ Գերմանիան Օսմանյան կայսրությանը իր պարտավորությունների իրականացումը դրդելիս թեև զերծ էր մնում բախումներից և ուժի կիրառումից՝ ապավինելով միայն դիվանագիտական մոտեցումներին, սակայն չէր կարող նաև բացարձակապես հաշտվողական լինել:

Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից Կարախանի և Չիչերինի ստորագրությամբ ապրիլի 13-ին Գերմանիայի ԱԳՆ ուղարկվեց հեռագիր, որով ներկայացվում էին Կովկասյան ճակատում թուրքական զորքերի կուտակման ծանրագույն հետևանքները Կարսի, Արդահանի և Բաթումի բնակչության համար, որը դարձել էր իր ճակատագրի միակ պատասխանատուն: Նամակում ընդգծվում էր, որ թեև թուրքական ճակատում գերակշռությունը

Ռուսաստանի կողմն էր, սակայն հարկադրված էր հանձնել Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը, քանի որ Գերմանիան Օսմանյան կայսրության դաշնակիցն էր, և վերջինս Գերմանիայի աջակցությամբ է այս տարածքները պահանջել, ուստի նամակում հստակորեն ընդգծվում էր, որ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ տեղի ունեցող ոճրագործության պատասխանատվությունը ընկնում է Գերմանիայի վրա: Արտաքին գործերի կոմիսարիատը հուլիսի դրել էր Գերմանիայի աջակցության վրա՝ տեղի ունեցող երևույթներին վերջ տալու համար (Documents of political archives of Ministry of Foreign Affairs of Germany written by Mikaelyan 483-484):

Այս ընթացքում Հայոց ազգային խորհրդի կողմից Նիկողայոս Ադոնցի և Հակոբ Չավրիևի ստորագրությամբ Գերմանիայի ԱԳՆ է ուղարկվում մեկ այլ հեռագիր, որում ևս տեղի ունեցող վայրագություններում ընդգծվում էր գերմանական մեղքի առկայության հանգամանքը՝ շեշտը դնելով այն բանի վրա, որ ռուսական զորքերի դուրս գալուց հետո Կարսում ու Արդահանում քրիստոնյա հայ բնակչության, ներառյալ ռուսահայ ու թուրքահայ հատվածի անվտանգության ապահովման նկատմամբ պատասխանատվությունը պատկանում էր Գերմանիային, ուստի Հայոց ազգային խորհուրդը հույս էր հայտնում, որ Գերմանիան կիրացներ այդ պատասխանատվությունը՝ բոլոր հնարավոր միջոցներով ճնշում գործադրելով Օսմանյան կայսրության վրա (Հայրուհի 19-20):

Չնայած այդ ամենին՝ Գերմանիան շարունակում էր դիվանագիտական խողովակներով որոշակի քայլեր իրականացնել՝ բացառելով ուժային միջոցները, ինչի հերթական դրսևորում էր դեսպան Բեռնշտորֆի միջոցով Թալեաթին համաներման մասին հիշեցնելը, որին ի պատասխան՝ հաջորդեցին Թալեաթի հավաստիացումները՝ հայ բնակչության վերադարձի ու փոխհատուցման շուրջ նախապատրաստական աշխատանքների վերաբերյալ:

Փաստորեն՝ Գերմանիան, հասկանալի պատճառներով Առաջին համաշխարհային պատերազմում իր դաշնակից Օսմանյան կայսրությանը ուժային ճանապարհով որևէ բան պարտադրել չկարողանալով, նրա հետ երկխոսության ողջ ընթացքում շեշտում էր պայմանագրային պարտավորություններ կատարելու առաջնայնությունը, քանի որ Գերմանիային անհանգստացնում էին Բրեստի պայմանագրից հետո կայսրության կողմից ռազմական ճանապարհով տարածաշրջանում առաջնախույժ ձգտումները, ինչն առաջին հերթին հարվածում էր իր տնտեսական շահերին: Այնուամենայնիվ, օսմանյան ռազմատենչ մոտեցումն ու Գերմանիայի կողմից գործնական քայլերի բացակայությունը պատճառ դարձան տարածաշրջանում հերթական ոճրագործ քաղաքականության իրականացման համար:

Գերմանիայի շահերն ու քաղաքականությունը Անդրկովկասում՝ որպես անկախ հանրապետությունների հռչակման դրսևորում

Անդրկովկասի Դաշնային Դեմոկրատական Հանրապետության ստեղծման փաստը հիմք հանդիսացավ Օտտո ֆոն Լոսովի կողմից հայտնի հեռագրի համար (1918 թ. ապրիլի 23), որն ուղղված էր Գերմանիայի արտգործնախարարությանը և ներկայացնում էր իրավիճակը Անդրկովկասում, որն այլևս Սեյմի կարգավիճակով գոյություն չուներ: Ըստ նրա՝ թուրքերը Ելիզավետպոլում և թաթարական այլ տարածքներում թուրքական դրոշներ են պարզել, գրավել են Իզդիրը՝ մոտենալով Երևանին, իսկ Թիֆլիսում խուճապային իրավիճակ էր տիրում: Հայկական և ադրբեջանական մարզերի Անդրկովկասյան սեյմի կազմից դուրս գալով՝ այն փաստացիորեն դադարել էր գոյություն ունենալ: Գերմանացի դիվանագետի խոսքերով այն այլևս չկար, որ կարողանար բանակցություններ վարել Օսմանյան կայսրության և Զառյակ դաշինքի երկրների հետ: Օ. ֆոն Լոսովը հավաստիացնում էր՝ Վրաստանը ամրագրել է իր անկախությունը և արտգործնախարար Չիտենկելու միջոցով առաջարկում է Գերմանիային ստանձնել իր մանդատը: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ Վրաստանը պատմական դժվարին իրավիճակում գտել էր

ամենաբարենպաստ տարբերակը Գերմանիայի աջակցության միջոցով թուրքական սպառնալիքը վերացնելու տեսանկյունից: Նա շատ լավ էր գիտակցում Գերմանիայի հետ փոխադարձ շահեր ունենալու հանգամանքը և ամենահմուտ ձևով շահարկում էր այդ հաղթաթուղիքը:

Նույն հեռագրում Օ. ֆոն Լոսովը հորդորում էր օպերատիվ քայլեր ձեռնարկել վրացական մանդատը ստանձնելու ուղղությամբ, քանի որ այն դիտարկում էր միակ հնարավորությունը՝ կանխելու Վրաստանում թուրքական դիրքերի ամրապնդումը (Documents of political archives of Ministry of Foreign Affairs of Germany written by Mikaelyan 506):

Անդրկովկասյան միասնական կառավարության գոյությունը անիրատեսական էր ու դատապարտված էր փլուզման, և հիմնական ու առաջնային գործոնները ներքին գործոններն էին, այսինքն՝ անդրկովկասյան երեք ժողովուրդների տարակարծությունները, այդ թվում՝ տարբեր քաղաքական կողմնորոշումներն ու շահերի ոչ համատեղելիությունն ու շատ հաճախ նաև բախումը: Ներքին գործոնների թվին կարող ենք դասել նաև սահմանային ու տարածքային վեճերը, որոնք ծայր էին առել երկրների միջև, ինչպես նաև անհանդուրժողականությունն ու անվստահությունը, ինչին զումարվում էր ռազմական միջոցների անբավարար քանակը՝ հանգեցնելով Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարում նկատելի ձախողումների: Որպես ներքին գործոն կարող ենք առանձնացնել նաև միջքաղաքակրթային, մասնավորապես կրոնական տարբերությունները, ինչն առաջին հերթին իր արտացոլումն էր ունենում հայ-թաթարական աստիճանաբար սրացող հարաբերություններում՝ խորացնելով նաև տարածքային ու էթնիկական բնույթի վեճերը կողմերի միջև:

Այս ընթացքում իրադրությունն Անդրկովկասում նկատելիորեն սրվեց՝ հատկապես պայմանավորված միջազգային տարբեր դերակատարների շահերով և դրանք իրացնելու ձգտմամբ, ինչն էլ այն վերածել էր մրցակցության թատերաբեմի:

Անդրկովկասը նշված ժամանակաշրջանում կարելի էր որակել որպես տարածաշրջանային ինտեգրացիոն կառույց, սակայն այս դեպքում մենք գործ ունենք մի կառույցի հետ, որտեղ կառուցվածքային տարրերի ինտեգրումը թույլ էր նախևառաջ քաղաքական տարակարծությունների ու տարբեր կողմնորոշումների հետևանքով. անդրկովկասյան թաթարների կողմնորոշումը դեպի թուրքական էր, իսկ հայերի կողմնորոշումն ուղղված էր դեպի Ռուսաստանը, ինչը պատճառ էր դարձել ստանալու «անուղղելի ռուսասերներ» բնորոշումը, իսկ վրացիներն այս շրջանում ունեին գերմանական կողմնորոշում (Պետրոսյան 54-55):

Մասնավորապես դիտարկելով այս շրջանում տարածաշրջանում բավականին ակտիվ դերակատար Գերմանիայի քաղաքականությունը՝ կարող ենք ասել, որ Գերմանիայի քաղաքականությունը Անդրկովկասում Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին և դրա առաջին շրջանում կարելի է համարել նրա իմպերիալիստական քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս՝ մուտք դեպի Փոքր Ասիա և Պարսից ծոց, ինչպես նաև դեպի Յնդկաստան ամուր հիմքերի ստեղծում:

Գերմանիայի համար Վրաստանը դիտվում էր որպես պոտենցիալ կամուրջ դեպի Արևելք: Պատերազմից առաջ Վրաստանն արտադրում էր համաշխարհային մանգանի մոտ մեկ երրորդը, իսկ Գերմանիան ներմուծում էր վրացական ընդհանուր արտադրության մոտ 41 տոկոսը (հանքերը գտնվում էին Արևմտյան Վրաստանում՝ Զիաթուրայում) (Jones):

Չուրաբ Ավալիշվիլին (1876-1944)՝ Վրաստանի ամենախորամիտ դիվանագետներից մեկը, հետագայում իր հուշերում պատկերավոր մեկնաբանել է, որ «Կովկասի գետերն ու ջրվեժները վերածվել են պողպատե գրահի մեջ գտնվող ձիերի (ձիու), որոնք պատրաստ են քաշել գերմանական կապիտալիզմի կառքը դեպի Ասիայի խորքերը» (Avalishvili):

Այս քաղաքականությունը առավել ակտիվացավ 1918 թվականին, երբ գերմանական իմպերիալիզմին հաջողվեց գրավել Ուկրաինան սևծովյան նավահանգիստներով, տարածվել Կովկասի հյուսիսում և մտնել Անդրկովկաս:

Այս փուլում Գերմանիայի նպատակներն ու խնդիրները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ ռազմավարական, տնտեսական և քաղաքական: Գերմանիայի հավակնությունները Անդրկովկասի նկատմամբ պայմանավորված էին Անդրկովկասի բարենպաստ աշխարհագրական դիրքով, որը Եվրոպան կապում էր Ասիային, նաև ռազմավարական նշանակությամբ: Այստեղից հնարավոր էր դառնում տարածել ազդեցությունը Իրան, Աֆղանստան նաև Անդրկասպյան շրջաններ, միաժամանակ հնարավոր պատերազմական իրավիճակում հնարավոր կլիներ այն օգտագործել անգլիական ուժերի դեմ հյուսիսիրանական հատվածում:

Անդրկովկասի գրավումը ծրագրելով՝ Գերմանիան փորձում էր այն օգտագործել նաև Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ՝ թույլ չտալով հեղափոխության լիակատար հաղթանակ, ինչի արդյունքում այն տարածում կգտներ նաև Մերձավոր Արևելքում: Սակայն Գերմանիայի համար հատկապես կարևոր էր Անդրկովկասի տնտեսական ներուժը՝ Բաքվի նավթը, վրացական մանգանն ու հայկական պղինձը (Пития 10):

Փաստորեն՝ Գերմանիայի առաջին հերթին տնտեսական և միաժամանակ նաև աշխարհաքաղաքական շահերը հիմք հանդիսացան Վրաստանի հովանավորությունը ստանձնելու համար, բայց քանի որ Օսմանյան կայսրությունը տարածաշրջանում վարում էր նվաճողական քաղաքականություն, ուստի հարկ էր ստիպել նրան բանակցային սեղանի շուրջ նստել անդրկովկասյան ժողովուրդների հետ: Այս ընթացքում ապրիլի 27-ին, կնքվեց գերմանա-թուրքական գաղտնի դաշնագիր (Պետրոսյան 131-132), որով Անդրկովկասը բաժանվեց ազդեցության գոտիների, մասնավորապես Գերմանիայի ազդեցության ոլորտ անցան Վրաստանն ու Ադրբեջանը, իսկ Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին անցավ թուրքական վերահսկողության ներքո, թեև Օսմանյան կայսրությունը հակում ուներ դեպի Բաքու, ուստի միաժամանակ պայմանագիր կնքեց մուսավաթականների հետ՝ դեպի Բաքվի նավթը ճանապարհ ձեռք բերելով (Людендорф 598): Ի պատասխան՝ Գերմանիան էլ ստանձնեց վրացական հովանավորությունը, իսկ սա բնավ էլ չէր բխում թուրքական շահերից, ուստի թույլ չտալու համար գերմանական ազդեցության ան տարածաշրջանում՝ թուրքական կողմը որոշեց գնալ բանակցությունների անդրկովկասյան ժողովուրդների հետ, որն էլ կայացավ Բաթումում:

Բաթումի հունիսի 3-ի պարտավորագիրն ու հունիսի 4-ի պայմանագիրը ծանրագույն կացության մեջ դրեցին Նորանկախ հայկական կողմին, որը փաստացիորեն չէր կարող դիվանագիտական հարաբերություններ ունենալ Օսմանյան կայսրության հետ պատերազմող որևէ երկրի հետ (այս պարագայում խոսքը, բնականաբար, Անտանտի երկրների մասին էր), պարփակվելու էր 12 հազ. քառակուսի կիլոմետր տարածքում և անվտանգային առումով կախվածության մեջ էր հայտնվելու Թուրքիայից, այսինքն՝ կորցնում էր սուվերենության զգալի տարրեր:

Նույն օրը օսմանյան կողմը պայմանագիր կնքեց նաև Վրաստանի հետ, որով նրան անցան Կարսը, Արդվինը, Արդահանը, Բաթումը, Ախալքալաքը ու Ախալցխան:

Բաթումի պայմանագիրը Հայաստանի Հանրապետության առաջին արտաքին քաղաքական ակտն էր: Այդ պայմանագրով Հայաստանի Հանրապետությունը կախման մեջ էր ընկնում Օսմանյան կայսրությունից: Սակայն պայմանագիրը երկար կյանք չունեցավ: Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունը, Մուղրոսի զինադադարի (1918 հոկտեմբերի 30) կնքումը և Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի չեղյալ հայտարարելը հնարավորություն տվեցին Հայաստանի Հանրապետությանը հրաժարվելու Բաթումի պայմանագրից (Կիրակոսյան Ջ. 426-435):

Եթե դասակարգենք Անդրկովկասյան միասնական կառավարության ձևավորմանը խոչընդոտող հիմնական պահանջները, ապա կստանանք հետևյալ պատկերը.

- Անդրկովկասյան երեք երկրների նպատակներում միասնական մոտեցման բացակայությունը անհամաձայնության ու փոխադարձ անվստահության պատճառ էր դառնում:

- Անդրկովկասյան հանրապետությունների ներսում առկա էին քաղաքական տարակարծություններ և արտաքին քաղաքական տարբեր կողմորոշումներ:

- Բացակայում էր կողմերի համար ընդհանուր վստահելի գործընկերը:

- Ռազմավարական իրավիճակը բարդ էր, շփոթեցնող և արագ փոփոխվող:

- Առկա էին սահմանային ու տարածքային վեճեր:

- Տվյալ ժամանակահատվածում միջազգային հիմնական դերակատարները տարածաշրջանում ունեին անհամատեղելի շահեր:

«Միջազգային դերակատարների անհամատեղելի շահեր» ասելով՝ առաջին հերթին պետք է նկատի ունենալ Անդրկովկասում իմպերիալիստական նկրտումներ ունեցող անգլո-ամերիկյան և գերմանա-թուրքական բլոկները: 1918 թվականի առաջին կեսին տարածաշրջանում ակտիվ դերակատարություն ուներ անգլո-ամերիկյան բլոկը, որը Սեյմի ստեղծման գործում մեծ դեր ունեցավ, ինչն էլ պայմանավորեց Սեյմի որոշումը՝ շարունակելու պայքարը գերմանա-թուրքական խմբավորման դեմ: Առհասարակ դիտարկելով միջազգային դերակատարների, այս դեպքում՝ անգլո-ամերիկյան բլոկի քաղաքականությունը՝ կարող ենք նկատել, որ նրա համար բոլշևիզմի տարածումը լուրջ սպառնալիք էր, ուստի Անդրկովկասը դիտվում էր միջանկյալ գոտի՝ հնարավոր սպառնալիքից խուսափելու համար: Սակայն Անդրկովկասը շուտով փոխեց իր կողմորոշումը՝ որդեգրելով գերմանա-թուրքական կողմորոշում, իսկ պատճառը միանշանակ ակնհայտ էր. դա պայմանավորված էր Անտանտի նկատմամբ գերմանական հաջողություններով: Այս առումով հատկապես տպավորիչ է Սեյմի մենշևիկյան ներկայացուցիչներից մեկի ճառը, որում նշվում էր. «Անդրկովկասի ազգությունները, եթե մի դար առաջ ընդունեցին ռուսական օրինակացիա, որովհետև միայն Ռուսաստանի միջոցով նրանք Եվրոպայից կարող էին ստանալ լույս և գիտություն, այսօր մենք Ստամբուլի և Դարդանելի միջոցով կարող ենք ստանալ Եվրոպական լույսը և գիտությունը» («Մշակ» № 76):

Տրապիզոնի բանակցություններում իրեն անկախ հռչակած Սեյմը ինքնուրույն գևաց բանակցությունների գերմանա-թուրքական կողմի հետ, սակայն որքանով էր դա բխում իր շահերից՝ կարող է խիստ տարակարծությունների տեղիք տալ: Սեյմի նկատմամբ թվացյալ հանդուրժողական վերաբերմունքը երկու խմբավորումների կողմից բացատրվում էր նրա հակախորհրդային տրամադրություններով, սակայն նրանցից և ոչ մեկին ձեռնառու չէր Անդրկովկասում տեսնել մեկ իշխող ուժի: Այս համատեքստում, եթե դիտարկենք գերմանա-թուրքական բլոկը, ապա կարող ենք նկատել, որ թեև նույն ճակատի զինվորներ էին, սակայն ունեին սեփական շահերը, որոնք միշտ չէ, որ համընկնում էին, ուստի հակախորհրդային տրամադրություններ կրող երկրներին առավել ձեռնառու էր Անդրկովկասն իր հակասություններով, որոնք թույլ էին տալիս նրանց, ըստ անհրաժեշտության, շահարկել դրանք: Այդ էր պատճառը, որ գերմանա-թուրքական բլոկը, ԱՄՆ-ն ու Անտանտն ամեն կերպ նպաստեցին Սեյմի կազմալուծմանը և Կրաստանի, Հայաստանի ու Ադրբեջանի անկախացմանը, որն ուղղված էր վերացնելու խորհրդային ազդեցությունը տարածաշրջանում և ստեղծելու բուֆերային գոտի. այն չէր բխում անդրկովկասյան ժողովուրդների շահերից:

Եթե ի սկզբանե գերմանա-թուրքական բլոկի համար խնդիր էր Բրեստի պայմանագրով իրեն անցած տարածքների պահպանումը, ապա հետագայում Բրեստի պայմանագիրը չընդունած Անդրկովկասի հանդեպ թուրքական հավակնություններն ավելի աճեցին, ինչի արտահայտությունը եղան գերմանա-թուրքական

հարաբերությունների անկայունությունը և առանց Գերմանիայի մասնակցության Օսմանյան կայսրության կողմից Բաթումի պայմանագիրը, որը կնքվեց բանակցային սեղանին միայնակ հայտնված Անդրկովկասի հետ: Թե որքանով էր հնարավոր կործանարար պայմանագրից խուսափել Անդրկովկասում հակախորհրդային տրամադրությունները թողափելու ու բոլշևիկյան աջակցությանն ապավինելու դեպքում, կարող ենք պնդել՝ հետագայում Մոսկոյի գինադարարի արդյունքում Բաթումի պայմանագրի չեղարկումը տեսնելով:

Փաստորեն՝ անկախ հանրապետությունների հռչակումը ոչ այնքան քաղաքական հրամայական էր ու անհրաժեշտություն, որքան հակախորհրդային ուժերի շահերի համընկնման և պատմական իրողությունների թելադրանքի արտահայտություն:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի շրջանակում կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարող ենք հանգել եզրակացության, որ նշված ժամանակահատվածում բոլշևիկից ազատվելու ճգնուճը ընտրության սակավության պայմաններում Անդրկովկասին տանում էր դեպի գերմանա-թուրքական կողմնորոշում, ինչ էլ ավելի էր ծանրացնում Անդրկովկասում առկա ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Բրեստի պայմանագիրը Օսմանյան կայսրության կողմից ունահարելու արդյունքում գերմանա-թուրքական կողմերի միջև ծագեցին անհամաձայնություններ առաջին հերթին Կովկասի բաժանման հարցում, և չնայած համառ ջանքերին՝ Գերմանիան թույլ չտվեց թուրքական գործերին մուտք ունենալ Վրաստանի խորք, որը դիտարկում էր իր ազդեցության գոտի:

Ամփոփելով կարող ենք ընդգծել, որ Անդրկովկասյան սեյմի անջատումը, ապա՝ ավելի ուշ՝ 1918 թվականի ապրիլի 22-ին ձևավորված Անդրկովկասյան դաշնության փլուզման պատճառը եղել է այն ժամանակվա ներքաղաքական և արտաքին ծանր իրավիճակը, ու չհերքելով այս բոլոր կարևոր գործոնները՝ հարկ է նշել նաև անդրկովկասյան երկրների և քաղաքական գործիչների արտաքին քաղաքական ոչ միանշանակ մոտեցումներն ու տարբեր կողմնորոշումները:

Արդյո՞ք դրական էր Սեյմի, ապա՝ Անդրկովկասի Դաշնային Դեմոկրատական Հանրապետության ստեղծումն ու գոյությունը, թե՞ ոչ, վիճելի է. որպես հետևանք կարող ենք ասել, որ այն հնարավորություն տվեց առժամանակ հետաձգելու խորհրդային կարգերի պարտադրումը:

Ինչ վերաբերում է Գերմանիայի տարածաշրջանային քաղաքականությանը, ապա այն առաջին հերթին ուղղված էր իր տնտեսական շահերի կենսագործմանը, ինչն էլ հանգեցնում էր Գերմանիայի կողմից Օսմանյան կայսրությանը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի դրույթները պարտադրելուն, որի համար, սակայն, զուտ դիվանագիտական լծակների կիրառումը բավարար չէր, ուստի կայսրությունը շարունակաբար վարում էր ռազմատեսչ քաղաքականություն՝ իր դիրքերը տարածաշրջանում ամրապնդելու համար:

Օգտագործված գրականություն

1. Խատիսյան, Ալեքսանդր. *Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը*. Աթենք, 1930:
2. Կիրակոսյան, Արման. *Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը*. Նորավանք գիտակրթական հիմնադրամ, Երևան, 2006:
3. Կիրակոսյան, Ջոն. *Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, 1828-1923*. Երևան, 1972:
4. Հայրունի, Աշոտ. *Հայկական խնդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918 թվականին*. ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2013:

5. Պետրոսյան, Գեղամ. *Անդրկովկասը դիվանագիտական հորձանուտում. Հայոց անկախ պետականության կերտումը (1917 փետրվար - 1918 հունվար)*. ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2018:
6. Людендорф, Эрих. *Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца. 1914-1918*. Центрполиграф, Москва, 2007.
7. Пипия, Георгий. *Политика Германии в Закавказье в 1918 году, Сборник документов*. Тбилиси, 1971.
8. Avalishvili, Zourab. *The independence of Georgia in international politics, 1918-1921*. Hyperion Press, Westport, 1981, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/bibliography/ASRVDIZY>.
9. *Deutschland und Armenien 1914-1918, sammlung diplomatischer Aktenstucke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius*. Potsdam, 1919.
10. *Documents of political archives of Ministry of Foreign Affairs of Germany; the volume is composed and the introduction is written by Mikaelyan V.* Yerevan, 2004.
11. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200 [ՀՀ արտաքին գործերի մինիստրություն], ց. 1, գ. 8, թ. 105:
12. ---. ֆ. 200 [ՀՀ արտաքին գործերի մինիստրություն], ց. 1, գ. 9, թ. 25, 26, 27, 29, 30, 31:
13. «Մշակ». 1918թ., № 76, Թիֆլիս:
14. Jones, Stephen. "Georgia". 14 September 2021, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/georgia>.
15. "The October Revolution, Glossary of the Russian Revolution". <https://www.marxists.org/history/ussr/events/revolution/index.htm>.

WORKS CITED

1. Avalishvili, Zourab. *The independence of Georgia in international politics, 1918-1921*. Hyperion Press, Westport, 1981, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/bibliography/ASRVDIZY>.
2. *Deutschland und Armenien 1914-1918, sammlung diplomatischer Aktenstucke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius*. Potsdam. [Germany and Armenia 1914-1918, Collection of Diplomatic Documents. Edited and introduced by Dr. Johannes Lepsius. Potsdam] 1919. (In German)
3. *Documents of Political Archives of Ministry of Foreign Affairs of Germany; the Volume is Composed and the Introduction is written by Mikaelyan V.* Yerevan, 2004.
4. Hayruni, Ashot. *Haykakan khndiry' Germaniayi artaqin qaghaqakanut'yan mej 1918 t'vakani*, EPH hrat., Erevan. [The Armenian issue in German foreign policy in 1918. YSU Edition, Yerevan] 2013. (In Armenian)
5. Khatisyan, Alexandr. *Hayastani Hanrapetut'yan t'sagum u zargacumy'*. At'enk. [Origin and Development of the Republic of Armenia. Athens] 1930. (In Armenian)
6. Kirakosyan, Arman. *Haykakan Harcy' Ev Hayeri Tseghaspanut'yuny'*. «Noravanq» Gitakrt'akan Himnadram, Erevan. [The Armenian Question and the Armenian Genocide. Scientific Educational Foundation Noravank, Yerevan] 2006. (In Armenian)
7. Kirakosyan, John. *Hayastany' mijazgayin divanagitut'yan ev sovetakan artaqin qaghaqakanut'yan p'astat'ght'erum, 1828-1923*. Erevan. [Armenia in Documents of International Diplomacy and Soviet Foreign policy, 1828-1923. Yerevan] 1972. (In Armenian)
8. Ljudendorf, Jerih. *Moi vospominanija o vojne. Pervaja mirovaja vojna v zapiskah germanskogo polkovodca. 1914-1918*. Tsentrpoligraf, Moskva. [My Memories of the War. The First World War in the Notes of the German Commander. 1914-1918. Centrpoligraf, Moscow] 2007. (In Russian)

9. Petrosyan, Gegham. *Andrkovkasy' divanagitakan hord'zanutum: Hayoc ankagh petakanut'yan kertumy' (1917 p'etrvar 1918 hunvar)*. EPH hrat., Yerevan. [*Transcaucasia in the Whirlpool of Diplomacy: the Creation of an Independent Armenian Statehood (1917 February 1918 January)*]. YSU Edition, Yerevan] 2018. (In Armenian)

10. Pipija, Georgij. *Politika Germanii v Zakavkaze v 1918 godu, Sbornik dokumentov*. Tbilisi. [*German Policy in Transcaucasia in 1918, Collection of Documents*. Tbilisi] 1971. (In Russian)

11. Hayastani azgayin arkhiv, f. 200 (HH artaqin gorts'eri ministut'yun), c. 1, g. 8, t'. 105. [National Archive of Armenia, f. 200, (RA Ministry of Foreign Affairs), l. 1, a. 8, p. 105]. (In Armenian)

12. ---. f. 200 (HH artaqin gorts'eri ministut'yun), c. 1, g. 9, t'. 25, 26, 27, 29, 30, 31. [National Archive of Armenia, f. 200, (RA Ministry of Foreign Affairs), l. 1, a. 9, p. 25, 26, 27, 29, 30, 31]. (In Armenian)

13. «Mshak». 1918t'. № 76, Tiflis. ["Mshak". 1918, № 76, Tiflis]. (In Armenian)

14. Stephen, Jones. "Georgia". 14 September 2021, <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/georgia>.

15. "The October Revolution, Glossary of the Russian Revolution". <https://www.marxists.org/history/ussr/events/revolution/index.htm>.

GERMAN POLICY ON THE EVE OF THE DECLARATION OF INDEPENDENT REPUBLICS IN THE TRANSCAUCASUS

NUSHIK PETROSYAN

Yerevan State University,

Faculty of International Relations,

Chair of International Relations and Diplomacy, Ph.D Student;

Ministry of High-Tech Industry of the

Republic of Armenia, Senior Civil Servant,

Yerevan, the Republic of Armenia

This article aims to identify the results of the study of external and internal factors that cause the impossibility of the existence of a single Transcaucasian government, at the same time, in this context, the article also considered the regional role and policy of Germany during this period.

The purpose of the study is to identify the causes of the collapse of the Federal Democratic Republic of Transcaucasia, to identify the regional interests of international actors pursuing regional interests, in particular, the regional interests of Germany, and the purpose of the study is to classify internal and external factors that caused the collapse, emphasizing the service of the interests of international actors in the creation of independent republics.

The research used both primary sources, such as some materials of the National Archive of Armenia, as well as collections of printed documents belonging to individual authors, and analytical works of leading Russian and Western experts.

Methods of comparison, analysis and historical data research were used in the scientific research.

Based on the results of the study, it can be argued that in the conditions of such a development of international realities, the collapse of the United Transcaucasian government had no alternative, since the policy of active actors was aimed at this. Although the interests of the latter were incompatible in many cases, nevertheless, the creation of independent buffer republics was the most advantageous option for them, and

in the case of the Transcaucasian peoples it was the result of virtually inevitable historical development.

Keywords: *Treaty of Brest-Litovsk, Transcaucasian Seim, Transcaucasian Federative Democratic Republic, German-Turkish secret pact, Trabzon negotiations, Batumi negotiations, geopolitical interests, pan-Turkism ideology.*

ПОЛИТИКА ГЕРМАНИИ В ЗАКАВКАЗЬЕ НАКАНУНЕ ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ НЕЗАВИСИМЫХ РЕСПУБЛИК

НУШИК ПЕТРОСЯН

*аспирант кафедры международных отношений и дипломатии
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
старший государственный служащий министерства
высокотехнологической промышленности Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи выявить результаты исследования внешних и внутренних факторов, обуславливающих невозможность существования единого Закавказского правительства, и в этом контексте – региональная роль и политика Германии в указанный период.

Задача исследования – выявить причины развала Закавказской Демократической Федеративной Республики определить региональные интересы международных акторов, преследующих свои интересы, в частности, региональных интересов Германии. Целью исследования является классификация внутренних и внешних факторов, ставших причиной развала ЗДФР, и подчеркнуть фактор обслуживания интересов международных акторов создании независимых республик.

В ходе исследования были использованы как первоисточники, такие, как материалы Национального архива Армении, а также сборники печатных документов, принадлежащие отдельным авторам, и аналитические работы ведущих российских и западных экспертов.

При проведении научного исследования были использованы методы сравнения, анализа и исторического исследования данных.

На основе результатов исследования можно утверждать, что в условиях подобного развития международных реалий развал Объединенного Закавказского правительства не имел альтернативы, поскольку именно на это была направлена политика активных акторов. Хотя интересы последних во многих случаях не совпадали, тем не менее, создание независимых буферных республик было для них самым выгодным вариантом, а для закавказских народов стало следствием фактически неизбежного исторического развития.

Ключевые слова: *Брест-Литовский договор, Закавказский сейм, Закавказская Федеративная Демократическая Республика, германо-турецкий секретный пакт, Трабзонские переговоры, Батумские переговоры, геополитические интересы, пантюркистская идеология.*

ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, LINGUISTICS, ЛИНГВИСТИКА

**ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՄԱՏԵԶՍԸ
ԲՈՒՀԵՐԻ ՈՉ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏՆԵՐՈՒՄ***

ՉՏԴ 378.016:811.111

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-146

ԼՈՒՍԻԿ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի
Եվրոպական լեզուների և հաղորդակցության ֆակուլտետի
անգլերենի թիվ 2 ամբիոնի դոցենտ,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
Iusikhovakimyan@ysu.am*

Սույն հոդվածը նպատակ ունի ներկայացնելու Երևանի պետական համալսարանի ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում օտար լեզուների, մասնավորապես անգլերենի դասավանդման փորձը և առկա մարտահրավերները:

Բոլոնյան բարեփոխումները բուհական համակարգ ներմուծելու արդյունքում ԵՊՀ-ում վերանայվեցին կրթական, այդ թվում՝ օտար լեզուների ծրագրերը ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում: Բարձրագույն կրթության արդիականացումն ու միջազգայնացումը, բացի ծրագրերի փոփոխումից և միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցումից, ունեն ևս մեկ բաղադրիչ՝ ուսանողների ակադեմիական շարժունության խթանումը: Ուստի, մի կողմից, կարևորվում է անգլերենի իմացությունը, մյուս կողմից՝ մի շարք ֆակուլտետներում նվազում է անգլերենին հատկացված ժամաքանակը, որն անհամատեղելի է կրթության միջազգայնացման ռազմավարության հետ:

Հոդվածում հիմնավորվում է ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում օտար լեզվի ուսուցման առաջնահերթության խնդիրը: Դիտարկվում են մասնագիտական կողմնորոշմամբ օտար լեզուների, մասնավորապես անգլերենի դասավանդման զանազան մոտեցումների տարբերությունները, ինչպես նաև այն գործոնները, որոնք ազդում են դասընթացներն ավելի թիրախային դարձնելու վրա:

Աշխատանքը շարադրված է դիտարկման, ընդհանրացման և վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ:

Որպես եզրակացություն նշենք, որ օտար լեզուները զգալի ներուժ ունեն ուսանողների ոչ միայն լեզվական, այլև մասնագիտական և ակադեմիական իրազեկությունը ձևավորելու համար, ուստի ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում անգլերենը հարկ է դիտարկել ոչ թե որպես օժանդակ առարկա, այլ հաղորդակցական և մասնագիտական փոխանցելի հմտություններ և կոմպետենցիաներ զարգացնող գործիք, որն ապահովում է ապագա մասնագետների մրցունակությունը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 24.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 17.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Հիմնաբառեր՝ անգլերենը հատուկ նպատակների համար, ընդհանուր անգլերեն, պահանջմունքների վերլուծություն, մասնագիտական անգլերեն, բովանդակության և լեզվի ինտեգրված ուսուցում, բուհական կրթություն, տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետ:

Ներածություն

Համաշխարհայնացման հետևանքով տնտեսական, կրթական, սոցիալ-մշակութային կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները, անշուշտ, առաջացրել են համընդհանուր լեզվական տարածքի ստեղծման անհրաժեշտություն, և այդ դերը որպես lingua franca ստանձնել է անգլերենը: Անցյալ դարի երկրորդ կեսին շեշտակիորեն աճեց հետաքրքրությունն օտար լեզուների նկատմամբ: Դա պայմանավորված էր աշխարհի մասշտաբով տնտեսության, գիտության և տեխնիկայի աճով, ինչն իր հերթին անհրաժեշտություն ստեղծեց օտարերկրյա մասնագետների հետ հաղորդակցման ու փոխշփումների համար: Այդ ժամանակահատվածում օտար լեզուներին տիրապետելը ոչ միայն համընդհանուր կրթության կարևոր ու անբաժանելի մաս, այլև լավ կրթության ցուցանիշներից մեկը դարձավ: Օտար լեզուների իմացությունը համեմատական մրցակցային առավելություն էր մասնագետների համար և նշանակալից դեր էր խաղում կարիերայի առաջընթացի համար: Խորհրդային միության փլուզումից հետո, երբ հետզհետե սկսեց նվազել ռուսերենի գերակա դերը, օտար լեզուների՝ հատկապես անգլերենի ուսուցումը մեծ թափ առավ:

Սույն հետազոտության նպատակն է քննել բուհերի ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում օտար լեզուների, մասնավորապես անգլերենի ուսուցման մարտահրավերները ապագա մասնագետների համար:

Նոր շուկայական հարաբերությունների ի հայտ գալը ենթադրում է անհատի դիվերսիֆիկացված հմտությունների ձևավորում, որոնց շարքում, բացի մասնագիտական հմտություններից, օտար լեզվի իմացությունն ունի իր ուրույն տեղը: Եթե նախկինում թարգմանչի միջոցով էին կատարվում զանազան գործառնություններ, այդ թվում՝ բանավոր և գրավոր հաղորդակցությունն օտարերկրյա գործընկերների հետ, ապա տեխնոլոգիաների զարգացման արդյունքում, երբ անձնական հեռախոսակապով, էլեկտրոնային փոստով և այլ միջոցներով ակնթարթորեն կարելի է կապ հաստատել աշխարհի ցանկացած կետում գտնվող գործընկերների հետ, երբեմն անգամ ընդունված աշխատանքային ժամերից դուրս (հատկապես ժամային գոտիների տարբերության դեպքում), դա դառնում է ոչ միայն անարդյունավետ և ժամանակատար, այլև հաճախ անհնար:

Ներկայիս իրազեկ (competent) շրջանավարտը պետք է ունենա ինչպես մասնագիտական կամ կոշտ հմտություններ (hard skills), այնպես և վերմասնագիտական կամ փափուկ հմտություններ (soft skills): Գործարար աշխարհում մասնագիտական հմտությունների հետ մեկտեղ կարևորվում են արդյունավետ հաղորդակցվելու և պայմանավորվելու, մարդկանց կառավարելու, գործընկերների և սպառողների հետ սերտ շփումներ պահպանելու, հանրային ելույթներ ունենալու և բազմաթիվ այլ կարողություններ: Արդի պայմաններում այս ամենը մայրենի լեզվով իրականացնելու կողքին առաջանում է նաև պահանջ՝ նույնը պատշաճ եղանակով իրականացնելու օտար լեզվով: Չուր չէ, որ աշխատանքային ինքնակենսագրականներում (ռեզյումեներում) պահանջվում է նշել օտար լեզուների իմացության մակարդակը:

Վերոնշյալ գործոնները նպաստեցին նրան, որ անցյալ դարի 90-ականներին Երևանի պետական համալսարանի մի շարք ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում օտար լեզուների ավանդական 4-ժամյա (շաբաթական 2 անգամ) դասաքանակը

գրեթե կրկնապատկվեց՝ հասնելով 6-8 ժամի: Մասնավորապես, *Տնտեսագիտության ֆակուլտետում* օտար լեզուներն ուսուցանվում էին 3,5 տարի (7 կիսամյակ) շաբաթական 3-4 դասաքանակով: (Խոսքը դեռևս հնգամյա կրթության մասին է): Նման «հեղեղը» թույլ էր տալիս առաջին և երկրորդ կուրսերում ամրապնդել և զարգացնել ուսանողների հիմնական լեզվական գիտելիքները չորս հմտությունների՝ ընթերցելու, ունկնդրելու, գրելու, խոսելու ուղղությամբ, ապա՝ ավագ կուրսերում ներմուծել մասնագիտական անգլերենը, որը սկսեց ուսուցանվել անգլերենի դասավանդման նոր՝ անգլերենը հատուկ նպատակների համար (English for Specific Purposes (հետագա շարադրանքում կկիրառենք ընդունված ESP հապավումը)) մոտեցմամբ: Դա դրական արդյունք էր ապահովում, քանի որ ուսանողներն արդեն բավականաչափ զինված էին լինում թե՛ մասնագիտական, թե՛ լեզվական գիտելիքներով: Ուսանողների՝ ավագ կուրսերում առարկայական գիտելիքի իմացությունը հնարավորություն է ընձեռում դասախոսին հենվելու նրանց գիտելիքի վրա և գեներացնելու իրական հաղորդակցություն (Dudley-Evans and St. Jones 13):

Ինչպիսի՞ անգլերեն ուսուցանել ապագա մասնագետներին

Ի՞նչ է ենթադրում «անգլերենը հատուկ նպատակների համար» մոտեցումը: ESP-ն տարածում գտավ անցյալ դարի 60-ականներից, երբ անգլերենը սկսեց գործածվել որպես գիտության, տեխնոլոգիայի և բիզնեսի միջազգային լեզու: Ի տարբերություն ընդհանուր անգլերենի (General English)՝ այն շեշտը դնում է գործնական արդյունքների վրա (Dudley-Evans and St. John 1): Ընդհանուր անգլերենում հավասարապես ընդգծվում են բոլոր չորս լեզվական հմտությունները, իսկ ESP դասընթացը կառուցվում է՝ հիմնվելով սովորողների պահանջմունքների վերլուծության (needs analysis) վրա (տե՛ս Dudley-Evans and St. John 122; Hutchinson and Waters 52; Robinson 7), որին հաջորդում են ծրագրի կազմումը, նյութերի հավաքագրումը, ստեղծումը և մշակումը: Նյութերի ընտրությունը բխում է սովորողների կոնկրետ պահանջմունքներից աշխատավայրում կամ ուսումնական հաստատությունում:

Համապարփակ սահմանում է տալիս Հայլանդը. «Պահանջմունքների վերլուծությունը վերաբերում է դասընթացի մշակման համար էական տեղեկատվություն հավաքելու և գնահատելու մեթոդներին. այն դասընթացի *ինչպեսը և ինչը* հաստատելու միջոց է: Դա շարունակական գործընթաց է, քանի որ մենք ձևափոխում ենք մեր ուսուցումը, երբ ավելի ենք տեղեկանում մեր ուսանողների մասին, և այս կերպ այն վերածվում է գնահատման՝ դառնալով դասընթացի արդյունավետությունը հաստատելու միջոց: Պահանջմունքը ընդհանրական եզր է, որը ներառում է սովորողների՝ դասընթացին մասնակցելու պատճառները, ուսանելու և ուսուցանվելու նախընտրությունները, ինչպես նաև հաշվի են առնվում հաղորդակցման իրավիճակները: Պահանջմունքները կարող են ընդգրկել այն, թե սովորողներն ինչ գիտեն, ինչ չգիտեն և ինչ են ուզում իմանալ, և այս ամենը կարելի է հավաքել ու վերլուծել զանազան եղանակներով» (73-74) (թարգմանությունը մերն է – Լ. Հ.):

Պահանջմունքների գնահատման հիմնական գործիքները հարցաթերթիկներն են, հարցազրույցները, դիտարկումները, իրական (authentic) բանավոր ու գրավոր տեքստերը, քննարկումները, որոնց արդյունքները միավորելով՝ մշակվում է դասընթացը: Պահանջմունքների վերլուծությունը կարևոր է ընդհանուր անգլերեն դասավանդելիս ևս, և եզակի չէ ESP-ի համար, սակայն այն վերջինիս անկյունաքարն է դասընթացը մշակելիս (Dudley-Evans and St. John 122; Hamp-Lyons 127; Robinson 7):

Պահանջմունքները կարող են բազմապիսի և բազմազան լինել: Այսպես, սակավա անտեսագետների համար դրանք կարող են ընդգրկել հետևյալ կարողունակությունները և հմտությունները՝ կարողանալ բանակցություններ վարել, կազմել գրավոր գեկույցներ, գրել նամակներ, նախապատրաստել բանավոր ներկայացումներ, հեռախոսազանգեր անել, բացատրել տեխնիկական գործընթացներ, մասնակցել անգլերենով անցկացվող վերապատրաստումներին, զուգել հաճախորդների և գործընկերների հետ, հյուրընկալել նրանց աշխատանքային ժամերից դուրս և այլն: Լեզվական նյութի մատուցմանը զուգահեռ ուշադրություն է դարձվում միջմշակութային հաղորդակցման խնդիրներին ու նրբություններին:

Թեև ESP-ն հիմնականում նպատակահարմար է աշխատող մասնագետների համար, սակայն կիրառվում է նաև բուհերում, քանի որ անգլերենի ուսուցումը յուրաքանչյուր ֆակուլտետում թիրախավորում է նաև մասնագիտական համատեքստը: Իսկ մի՞թե 90-ական թվականներից առաջմասնագիտական անգլերենը արդեն իսկ ներառված չի եղել ծրագրերում՝ մասնագիտական ուղղվածությամբ անգլերենի դասագրքերի ներգրավմամբ: Անշուշտ, եղել է, սակայն այս դեպքում գործ ունենք դասագրքով պայմանավորված (textbook-driven) ուսուցման հետ, երբ ուսուցանվում է ընդհանուր անգլերենը՝ հենվելով մասնագիտական տեքստերի ու բառապաշարի վրա: ESP-ն այլ մեթոդաբանություն է կիրառում՝ էլենվով կոնկրետ առարկայից կամ մասնագիտությունից (Dudley-Evans and St. John 4):

Վերջին տասնամյակում լայն տարածում է գտել նաև բովանդակության ու լեզվի ինտեգրված ուսուցումը (content and language integrated learning, հետագա շարադրանքում՝ CLIL), որը սկզբնապես սկսվեց կիրառվել Եվրոպայում, մասնավորապես երկլեզու (bilingual) համատեքստում, երբ միաժամանակ և հավասարապես կարևորվում է թե՛ բովանդակային նյութի և թե՛ հավելյալ լեզվի (additional language) ուսումնասիրությունը: CLIL եզրը թեև ստեղծվել է 1994 թ., սակայն մեթոդաբանությունը կիրառվել է վաղուց, այլ, օրինակ, բովանդակության վրա հիմնված (content-based instruction, հետագա շարադրանքում՝ CBI) մոտեցման ներքո: CLIL/CBI մոտեցման դեպքում առաջնայինը բովանդակության ուսուցումն է, իսկ անգլերենը կամ մեկ այլ լեզու՝ գործիք է, որի միջոցով իրագործվում է այդ նպատակը: Ի տարբերություն դրա՝ ESP ուսուցման թիրախը լեզուն է՝ անգլերենը: Այսպիսով, այս երկու մոտեցումների հիմնական տարբերությունը ուսուցման նպատակն է: ESP դասավանդելիս ցանկալի և նպատակահարմար է CLIL/CBI մեթոդաբանության կիրառումը, և հաճախ հենց այդպես էլ արվում է, որովհետև նշված մոտեցումները փոխյուացնող են և համադրությամբ ավելի արդյունավետ: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Նեյշընը, մասնագիտական կամ տեխնիկական բառապաշարը առանձին, համատեքստից դուրս ուսուցանելը ավարդյուն ջանք է և պետք է ուսումնասիրվի առարկայական նյութի զուգահեռ (Nation 130):

CLIL մոտեցումը հայաստանյան բուհերում էպիգոդիկ բնույթ է կրում, թեև, անշուշտ, հետաքրքրությունը կա (Sidorenko and Apresyan): Այն կրթական համակարգ ներմուծելու համար պետք է հաշվի առնվի կրթական համատեքստը, ինչպես նաև մշակվի համապատասխան լեզվաքաղաքականություն: Չէ՞ որ, ի տարբերություն ESP դասավանդողների, որոնք անգլերենի և ոչ թե այլ ոլորտների մասնագետներ են, ու հնարավոր է՝ մակերեսային պատկերացումներ ունենան տվյալ բնագավառի մասին, CLIL դասավանդողները պետք է լինեն տվյալ առարկայի մասնագետներ, որոնք լավ տիրապետում են օտար լեզվին: Արտասահմանյան բուհերում այս խնդրի լուծման համար առկա է նաև թիմային ուսուցման (team-teaching) փորձը, երբ լսարանում միաժամանակ գտնվում են լեզվի և դասավանդվող առարկայի մասնագետները, սակայն մեր կրթական համակարգը դեռևս չունի համապատասխան ճկունությունը,

ռեսուրսները, կադրերը և փորձը¹: Ներկա փուլում, երբ կարևորվում է միջգիտակարգային ինտեգրման անհրաժեշտությունը կրթական գործընթացներում, CLIL-ը հենց այն մեթոդն է, որի միջոցով կարելի է իրականացնել այդ ինտեգրումը: CLIL-ի ներմուծումը հայաստանյան կրթական գործընթացներում կարելի է դիտարկել որպես հեռանկարային ուղղություն, որը նաև կնպաստի ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում օտար լեզուների կարգավիճակի բարելավմանը:

2005 թվականից հայաստանյան կրթական համակարգը միացավ Բոլոնիայի գործընթացին, փուլ առ փուլ սկսեցին բարեփոխումներ իրականացվել նաև բուհական համակարգում, վերանայվեցին կրթական ծրագրերը, սակայն լսարանային ժամաքանակի նվազեցումը բացասաբար անդրադարձավ օտար լեզուների դասավանդմանը: Դասաքանակի կտրուկ կրճատումները՝ ընդհուպ մինչև երկու կիսամյակ, թե՛ դասախոսներին, թե՛ ուսանողներին կանգնեցրին դժվարությունների առջև: Առաջին կուրսում դասավանդվող առարկաները կրում են համահամալսարանական ընդհանուր բնույթ, իսկ բուն մասնագիտական առարկաների թիվը քիչ է և ներածական բնույթ ունի: Հետևաբար ուսանողները դեռևս էական գիտելիքներ չունեն մասնագիտական առարկաներից, սակայն փոփոխված ծրագրով արդեն իսկ նախատեսվում է անգլերենի դասընթացում մասնագիտական կյուրթի ուսուցումը իրականացնել առաջին կուրսերում: Ուսանողը, որը նախկինում սերտել է անգլերենի քերականությունը և լեզվական կառուցվածքները, այժմ միանգամից պետք է հարմարվի լեզվի այլ մոտեցմամբ ու մեթոդով ուսուցմանը՝ օտար լեզուն կիրառելով իր համար նոր, դեռևս անծանոթ մասնագիտական համատեքստում: Ուստի ուսանողը կրկնակի ծանրաբեռնվածությամբ է սովորում, դժվարանում է ընկալել մասնագիտական կյուրթը օտար լեզվով: Բացի այդ՝ թույլ կարողություններով ուսանողները հաճախ ապամոտիվացվում են և օտարվում՝ հանդիպելով լեզվական խոչընդոտների: Փաստացիորեն ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ օտար լեզու դասավանդողները առաջինն են (առարկայական մասնագետներից առաջ) ուսանողներին ներկայացնում մասնագիտական զանազան երևույթները և հասկացությունները: Սա այնքան էլ խրախուսելի չէ, քանի որ օտար լեզու դասավանդողը բովանդակության «առաջնային իմացողը» չէ ('primary knower') (Dudley-Evans and St. John 13): Հարկ է ընդգծել, որ մասնագիտական առարկայի հիմունքների՝ մայրենի լեզվով նախնական յուրացան գործոնը, որն աշխարհի որոշակի կոնցեպտուալ պատկեր է ձևավորում, կարող է կարևոր նշանակություն ունենալ օտարալեզու հաղորդակցական կարողությունների զարգացման համար (Хомякова 143):

Օտար լեզուների դասավանդման գործընթացում մեծ նշանակություն ունի խթանումը, և ESP-ն այստեղ վճռորոշ դեր է խաղում: Սակայն այն արդյունավետ է, երբ ուսանողներն ունեն լեզվական որոշակի մակարդակ: Վերջին տարիների զանազան պատճառներով լեզվական մակարդակների ավելի խորը բևեռացում կա բակալավրիատի առաջին կուրսի ուսանողների մոտ, ուստի արդյունավետ կլինի կիրառել տարբերակված/հոսքային ուսուցումը: Ելնելով ուսանողի պահանջմունքից՝ որոշ խմբերում նպատակահարմար է ուսուցանել ընդհանուր անգլերենը (A1

¹ CLIL-ի ներմուծման նպատակահարմարության ու հնարավորության մասին ուսումնասիրություն է կատարել Ս. Հակոբյանը Եվրոպական համալսարանում՝ հարցում անելով 35 հայախոս առարկայական ոլորտի (իրավագիտության, կառավարման, ՏՏ) մասնագետների շրջանում և ստացված արդյունքներով գնահատել, որ դասախոսները հիմնականում դասավանդումն անգլերենով պատկերացնում են դասախոսության ձևով ու հակված են կյուրթերը հարմարեցնել լեզվին և ոչ թե հակառակը, որը չի համապատասխանում CLIL մեթոդաբանությանը: Այսպիսով, առաջնահերթություն է դառնում դասախոսների լեզվական հմտությունների բարելավումը: Տե՛ս Ս. Հակոբյան, Բովանդակության և լեզվի ինտեգրված ուսուցումը բարձրագույն կրթության համատեքստում (Եվրոպական համալսարանի օրինակով), 12(01)2021, էջ 17-30:

մակարդակ ունեցողների համար), հատուկ անգլերենը ընդհանուր գործարարական նպատակների համար (A2-B1 մակարդակ ունեցողների համար), անգլերենը հատուկ նպատակների համար (B2 և բարձր մակարդակ ունեցողների համար):

Նախորդ 10-15 տարիներին ԵՊՀ շատ ֆակուլտետներում ավելացավ մասնագիտացումների թիվն արդեն իսկ բակալավրիատում: Մասնավորապես, *Տնտեսագիտության ֆակուլտետում* (2014 թվականից ի վեր՝ *Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետ*) նախկինում առկա «տնտեսագիտություն» մասնագիտացմանն ավելացան «ֆինանսներ և կառավարում» մասնագիտացումները: Հետևաբար անգլերենի դասավանդումը պետք է հաշվի առնի նաև տվյալ մասնագիտացումների առանձնահատկությունները: Առաջին կուրսում, եթե որոշ ժամաքանակ հատկացվում է ընդհանուր անգլերենին, այնուհետև՝ ընդհանուր տնտեսագիտական ոլորտի անգլերենին, ապա նեղ մասնագիտացումների ենթալեզվի ուսումնասիրումը մտնում է ետին պլանում: Կարելի է հակադարձել, որ մասնագիտացումների լեզուն հարկ է ուսումնասիրել մագիստրատուրայում: Զաջ հայտնի է, որ մագիստրատուրա են դիմում ոչ բոլորը, իսկ վերջին տարիներին դիտվում է *Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի* բակալավրիատի շրջանավարտների՝ նույն ֆակուլտետի մագիստրատուրայի բաժիններ դիմելու նվազող միտում: Բացասաբար է անդրադառնում նաև այն, որ տվյալ ֆակուլտետի մագիստրատուրա դիմողների մի զգալի մաս տարբեր, ոչ տնտեսագիտական ուղղվածության բուհերից են և ոչ հարակից մասնագիտություններով: Արդյունքում ունենք ոչ միայն անգլերենին տարբեր մակարդակներով տիրապետող ուսանողներ (A1-ից մինչև C2), այլև մասնագիտական կյուրթին անծանոթ և չտիրապետող ուսանողների մի ստվար խումբ: Ցավոք սրտի, մագիստրատուրայի փուլը ոչ մի կերպ չի լուծում բակալավրիատի՝ օտար լեզուների ուսումնառության բացը:

Հաջորդ խնդիրը, որին ցանկանում են անդրադառնալ, այն անհավասարակշռությունն է, որը կա տարբեր ֆակուլտետների լեզվի ուսուցման ժամաքանակում: Որոշ ֆակուլտետներում պահպանվում է բակալավրիատում օտար լեզուների 3-3,5 տարի ուսուցանումը, օրինակ՝ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի «միջազգային հարաբերություններ», «քաղաքագիտություն», «հանրային կառավարում» բաժիններում («մասնագիտական թարգմանություն» անվանմամբ), լրագրության ֆակուլտետում (օտար լեզու անվանմամբ), իսկ հումանիտար մի շարք, օրինակ՝ տնտեսագիտության, իրավագիտության, բանասիրության ֆակուլտետներում այն կրճատվել է մինչև 1-1,5 տարի: Իրավիճակը նույնն է բնագիտական ֆակուլտետներում, որտեղ արդեն վաղուց օտար լեզուներն ուսումնասիրվում են երկու կիսամյակ, մինչդեռ ապագա բնագետ մասնագետները նշանակալից գիտական արդյունք են տալիս (ներառյալ ԵՊՀ-ում)՝ իրենց հոդվածներն ու աշխատանքները անգլերեն տպագրելով միջազգային բարձր վարկանիշ ունեցող ամսագրերում ու պարբերականներում: Գիտական ակադեմիական լեզուն նույնպես ESP-ի մաս է կազմում, որին հարկավոր է հատուկ ուշադրություն դարձնել բուհական կրթությունում: Խնդրահարույց է նաև այն, որ հանդիսանալով եվրոպական բարձրագույն կրթական տարածքի մաս՝ հավասար պայմաններ չեն ստեղծվում լեզվին թույլ տիրապետող, սակայն ակադեմիական բարձր առաջադիմություն ունեցող ուսանողների համար, քանի որ նրանց զգալի մասը չի կարողանում օգտվել բազմաթիվ միջազգային ակադեմիական հնարավորություններից և մասնակից դառնալ բուհերի փոխանակման ու շարժունության (օրինակ՝ «Erasmus+») ծրագրերին:

Վերը նշված խնդիրները համակարգային են և բնորոշ հայաստանյան բոլոր բուհերին:

Եզրակացություն

Ամփոփելով նշենք, որ, ընդհանուր առմամբ, առաջին կուրսում ուսանողը դեռ հստակ պատկերացում չունի իր ապագա անելիքների մասին, կրթությունը դեռևս ինքնանպատակային փուլում է, երբ օտար լեզուն ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում դիտարկվում է որպես ևս մեկ կրթական առարկա (պարտադիր, սակայն երկրորդական նշանակության), որը վերջում պետք է ստուգվի թեստային առաջադրանքով կամ քննությամբ: Օտար լեզվին լավ տիրապետելու գիտակցումը գալիս է ավելի ուշ՝ բակալավրիատի ավարտական կուրսերում և մագիստրատուրայում, երբ շրջանավարտն ավելի պարզորոշ է գիտակցում իր ապագա անելիքներն ու հեռանկարները: Բակալավրիատում ուսման չորս և մագիստրատուրայի երկու տարիների ընթացքում միմյանց փոխարինելու են գալիս ուսանողի հետևյալ հիմնական նպատակները՝ ա) լավ գնահատականով հանձնել քննությունը, բ) օգտվել օտարալեզու գրականությունից կուրսային և դիպլոմային աշխատանքներ գրելիս, գ) նախապատրաստվել արտասահմանյան կամ հայաստանյան միջազգային բուհերում ուսումը շարունակելուն, դ) նախապատրաստվել ասպիրանտուրա ընդունվելուն, ե) ապահովել մրցունակությունը աշխատաշուկայում:

Ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին աշխատաշուկայում զբաղվածություն ապահովելու համար անգլերենի պատշաճ մակարդակի իմացությունը դառնում է առաջնահերթություն բուհեր ավարտողների համար, սակայն բուհական ծրագրերում անգլերենի դասաքանակի նվազումը չի կարող նպաստել լեզվական անհրաժեշտ գիտելիքների ձևավորմանը: Ուստի նպատակահարմար ենք համարում կարևորել ու բարձրացնել անգլերենի դերը ուսումնական գործընթացում՝ կրթական ծրագրերը լրամշակելով/փոփոխելով բակալավրիատում, ըստ այդմ՝ առաջարկում ենք 1. ա) օտար լեզուների դասավանդումն իրականացնել առնվազն հինգ կիսամյակ, որը թույլ կտա վերջին երկու կիսամյակներում հաշվի առնել նեղ մասնագիտացումները, բ) ա կետն իրականացնելու անհնարինության դեպքում օտար լեզուների ուսուցումը տեղափոխել երկրորդ կամ երրորդ կուրս, որպեսզի ավելի բովանդակային և տեղին լինի ESP մոտեցմամբ ուսուցումը, 2. ներդնել տարբերակված/հոսքային ուսուցման փորձը:

Մասնագիտական գործունեության համար ցանկացած բնագավառ ընտրելու դեպքում ուսանողի համար անգլերենը դառնում է առանձնահատուկ շուկայավարման գործիք: ESP մոտեցմամբ անգլերենի դասավանդումը ԵՊՀ ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում շուտով կբոլորի երեսուն տարին և արդարացրել է իրեն: ESP դասընթացներն ավելի թիրախային են, քան ընդհանուր անգլերենի դասընթացները. զարգացնում են փոխանցելի հմտություններ, կողմնորոշում են ուսանողին՝ հասկանալու, թե ինչպիսի անգլերեն է անհրաժեշտ իրեն՝ իր նպատակներն իրականացնելու համար:

Օգտագործված գրականություն

1. Dudley-Evans, Tony, and Maggie Jo St. John. *Developments in English for Specific Purposes*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
2. Hutchinson, Tom, and Alen Waters. *English for Specific Purposes: A Learning Centered Approach*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
3. Hyland, Ken. *English for Academic Purposes. An advanced resource book*. Routledge, London, 2006.
4. Nation, Paul. *What Should Every EFL Teacher Know?*. Compass Publishing, Seoul, 2013.

5. Robinson, Pauline. *ESP Today. A Practitioner's Guide*. Prentice Hall International, Hemel Hempstead, 1991.
6. Հակոբյան, Սոնա. «Բովանդակության և լեզվի ինտեգրված ուսուցումը բարձրագույն կրթության համատեքստում (Եվրոպական համալսարանի օրինակով)»։ *Եվրոպական համալսարան*, 12(01), 2021, էջ 17-30:
7. Hamp-Lyons, Liz. "English for Academic Purposes". *The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages*, Cambridge University Press, 2001, pp 126-130.
8. Sidorenko, Tatyana, and Margaret Apresyan. "CLIL as a New Innovative Pedagogy: the Case of Russia and Armenia". *Armenian Folia Anglistika*, Vol. 15, No. 1 (19), 2019, pp. 63-87. doi: <https://doi.org/10.46991/AFA/2019.15.1.063>.
9. Хомякова, Наталия. "Обучение юристов иностранному языку специальности в бакалавриате и магистратуре: цели, принципы, содержание и средства обучения. Программно-методическое обеспечение профессионально ориентированной подготовки по иностранному языку в нелингвистическом вузе". *Вестник Московского государственного лингвистического университета*, Вып. 14 (725), 2015, стр. 132-152.

WORKS CITED

1. Dudley-Evans, Tony, and Maggie Jo St. John. *Developments in English for Specific Purposes*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
2. Hutchinson, Tom, and Alen Waters. *English for Specific Purposes: A Learning Centered Approach*. Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
3. Hyland, Ken. *English for Academic Purposes. An advanced resource book*. Routledge, London, 2006.
4. Nation, Paul. *What Should Every EFL Teacher Know?*. Compass Publishing, Seoul, 2013.
5. Robinson, Pauline. *ESP Today. A Practitioner's Guide*. Prentice Hall International, Hemel Hempstead, 1991.
6. Hakobyan, Sona. «Bovandakut'yan ev lezvi integrvat's usutsumy' bardzraguyn krt'ut'yan hamateqstum (Evropakan hamalsarani orinakov)». *Evropakan hamalsaran*, ["Content and Language Integrated Learning in the Context of Higher Education (in the case of European University)". *European University*, 12 (01), pp. 17-30] 2021. (In Armenian)
7. Hamp-Lyons, Liz. "English for Academic Purposes". *The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages*, Cambridge University Press, 2001, pp 126-130.
8. Khomyakova, Nataliya. "Obuchenie juristov inostrannomu yazyku special'nost'i w bakalavriate i magistrature. celi, principy, sodержanie i sredstva obuchenija. Programno-metodicheskoe obespechenie profesional'no orientirovannoj podgotovki po inostrannomu yazyku v nelingvisticheskom vuze". *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta*, Vip. 14 (725), str. 132-152. ["Teaching a Specialized Foreign Language to Law Students for Bachelor's and Master's Degrees: Aims, Principles, Content and Techniques". *Herald of Moscow State Linguistic University*, Issue No. 14 (725), pp. 132-152] 2015. (In Russian)
9. Sidorenko, Tatyana, and Margaret Apresyan. "CLIL as a New Innovative Pedagogy: the Case of Russia and Armenia". *Armenian Folia Anglistika*, Vol. 15, No. 1 (19), 2019, pp. 63-87. doi: <https://doi.org/10.46991/AFA/2019.15.1.063>.

MODERN CONTEXT OF TEACHING ENGLISH IN NON-LINGUISTIC FACULTIES AT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

LUSIK HOVAKIMYAN

*Yerevan State University,
Faculty of European Languages and Communication,
English Chair #2, Ph.D. in Philology, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to present the experience and current challenges of teaching foreign languages, in particular English, in non-linguistic faculties at Yerevan State University.

The introduction of Bologna reforms at higher education level resulted in the revision of educational programs, including foreign language programs at non-linguistic faculties. The modernisation and internationalisation of higher education, in addition to modifying the programs and harmonising them with international standards has also the following component: promoting students' academic mobility. Therefore, on the one hand, importance is attached to mastering English, yet on the other hand, the time allotted to English is reduced in a number of faculties, which is incompatible with the strategy of internationalization of education.

The article substantiates the issue of prioritizing foreign language teaching at non-linguistic faculties. It considers the difference of various approaches to professionally oriented foreign language teaching, in particular English, as well as the factors that impact the courses in making them more targeted.

The work is written by applying the principles of observation, generalization and analysis.

Highlighting the existing problems in this area, we came to the conclusion that foreign languages have significant potential in shaping the students' not only linguistic but also professional and academic competency. English should not be viewed as an auxiliary subject but as a tool for developing transferable communication and professional skills and competencies.

Keywords: *English for Specific Purposes (ESP), general English, needs analysis, professional English, Content and Language Integrated Learning (CLIL), higher education, faculty of economics and management.*

СОВРЕМЕННЫЙ КОНТЕКСТ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА НЕЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТАХ В ВУЗЕ

ЛУСИК ОВАКИМЯН

*доцент кафедры # 2 английского языка
факультета европейских языков и коммуникаций
Ереванского государственного университета,
кандидат филологических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является представление опыта преподавания и имеющихся вызовов обучения иностранным языкам, в частности, английскому языку, на неязыковых факультетах Ереванского государственного университета.

В результате внедрения Болонской реформы в вузовскую систему в ЕГУ были пересмотрены образовательные программы, в том числе, и программы иностранных языков на неязыковых факультетах. Модернизация и интернационализация высшего образования предусматривает не только изменение программ и приведение их в соответствие с международными стандартами, но и имеет еще и компонент поощрения академической мобильности студентов. Поэтому, с одной стороны, подчеркивается важность знания английского языка, с другой стороны, на ряде факультетов сокращаются часы по английскому языку, что несовместимо со стратегией интернационализации образования.

Задача статьи – обосновать приоритизацию преподавания иностранных языков на неязыковых факультетах. Рассматриваются различия между разными подходами к профессионально ориентированному обучению иностранным языкам, в частности английскому, а также факторы, которые влияют на бо́льшую целенаправленность курсов.

Работа написана с применением методов наблюдения, обобщения и анализа.

В заключении отмечается, что иностранные языки имеют значительный потенциал для формирования как языковых, так и профессиональных и академических компетенций студентов. Английский язык нужно рассматривать не как вспомогательный предмет, а как инструмент для формирования коммуникативных и профессиональных передаваемых навыков и компетенций.

Ключевые слова: *английский для специальных целей, общий английский, анализ потребностей, профессиональный английский, предметно-языковое интегрированное обучение, высшее образование, факультет экономики и управления.*

О СПОСОБАХ ОБРАЗОВАНИЯ РУССКО-АРМЯНСКИХ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ*

УДК 81`25:001.4(61)

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-156

ГОАР МКРТЧЯН

*заведующая кафедрой армянского языка и иностранных языков
Армянского медицинского института,
кандидат филологических наук,
г. Ереван, Республика Армения
mkrtchyangohar1988@gmail.com*

Статья посвящена изучению способов образования русско-армянских медицинских терминов. Была поставлена задача выявить наиболее распространенные в данных языках способы образования новой медицинской терминологии. В процессе работы был проведен сравнительно-сопоставительный анализ медицинской терминологии в армянском и русском языках. Как известно, медицина пользовалась и пользуется латинскими и греческими терминами. Однако синхронный лексико-семантический анализ собранных терминов показал, что на фоне греческих и латинских появляются новые термины, обозначающие новые вирусы, болезни, новые медицинские специальности, а также новую медицинскую аппаратуру. Это объясняется стремительным развитием медицины. Как показал анализ терминообразующих единиц, в процессе создания новых терминов часто используются элементы латинского и греческого языков. Это объясняется тем, что такая форма легко воспринимается представителями медицинской науки. Были выявлены также новые термины, образованные путем калькирования терминов с английского языка или других языков. В данном случае доминантный язык определяется тем, в какой стране было сделано то или иное медицинское открытие и какой язык первым дал этому открытию название. Проведенный анализ дает возможность сделать выводы о том, что самыми распространенными способами образования новых терминов в указанных языках являются калькирование, описательный или поэлементный перевод, транслитерация и заимствование.

Ключевые слова: *термин, медицина, медицинский текст, перевод, заимствование, транслитерация, неологизм.*

Введение. Термины в языке возникают в результате стремления языка к максимально сжатой и точной передаче информации (Шибаяева и Бузук 68). Использование терминов – необходимое условие для языка и науки. Развитие их идет параллельно, так как каждое новое понятие должно быть точно зафиксировано словом-термином. Основными качествами терминов являются их строгость и однозначность, а также полное соответствие предмету или понятию. Термину противопоставлены черты, свойственные художественному слову.

* Հոդվածը ներկայացվել է 29.01.2022 թ., գրախոսվել՝ 22.02.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Медицинская терминология – это язык, на котором общаются врачи различных специальностей. Медицинская наука пользовалась и до сих пор пользуется, в основном, латинским и греческим языками. В данной статье параллельно рассматриваются русские и армянские медицинские термины, способы их образования и проникновения в медицинский язык, поскольку большинство терминов научной речи проникают в армянский язык также через русский.

На данный момент в силу стремительного развития медицинской науки некоторые медицинские термины устарели, одновременно возникают и новые термины. Давно вошедшие в медицинский язык термины упрощают общение специалистов и составляют определенную и неотъемлемую часть повседневной медицинской лексики. Например, урология - սրբորոգիչ, косметология - կոսմետոլոգիչ, витамин - վիտամին, ботулизм - բոտուլիզմ, цирроз - ցիռոզ, аскаридоз - ասկարիդոզ, гемохроматоз - հեմոքրոմատոզ и др. Подавляющее большинство этих терминов – заимствования из греческого и латинского. В основном они имеют интернациональное применение.

Способы появления новых терминов. Что же касается того, как появились и сейчас появляются медицинские термины, а также образованные от них терминологические словосочетания (которые К. Я. Авербух приравнивает к терминам, как смысловые и грамматические объединения двух (или нескольких) полнозначных слов, служащих наименованием специального профессионального понятия (141)), то это происходило и происходит несколькими способами.

Один из них – **перевод** (Шкарин, и др.), т.е. обозначение понятия готовыми средствами языка. Например, ядро - կորիզ, ядрышко - կորիզակ, клеточная стенка - բջջաշիւտ, ядерная оболочка - կորիզաթաղանթ, слизистая оболочка - լորձաթաղանթ и т.д.

Еще одним способом образования терминологии является **калькирование** – копирование морфологической структуры или смысла иностранного слова. Например, аппроксимальный - ափրոքսիմալ, травматический - տրավմատիկ, хронический - քրոնիկ.

Заимствование – переход слов одного языка в другой. Это естественное явление для любого языка во все периоды его развития. Выделяют три группы заимствованных иностранных слов.

Первая группа – это иностранные слова, прочно вошедшие в русский и армянский языки. Они заимствованы давно, усвоены всеми и не воспринимаются как иноязычные. Например, гормон - հորմոն, аритмия - առիթմիչ, аномалия - անոմալիչ, рецидив - ռեցիդիվ.

Вторая группа – слова, достаточно широко распространенные, являющиеся носителями иностранного языка. Например, нанобот, биоимплантат, киберпротез, рапид-тест.

Третья группа – термины, имеющие русские и армянские параллели, но отличающиеся от них объемом выражаемого понятия или оттенком смыслового значения. Например, слово манипуляция (մանիպուլյացիա). Это слово имеет латинское происхождение (от лат. Manus - рука). В большом толковом словаре русского языка это слово трактуется как действие рукой или руками при выполнении какой-либо сложной работы, сложный прием в ручной работе (Кузнецов 519). В армянских же словарях мы смогли найти толкование ձեռնածոլբոլում (Աղիշան 919), что не имеет ничего общего с медицинскими терминологическими словосочетаниями как, например, манипуляционная палата, стол, техника – մանիպուլյացիոն սեղան, գործիքներ, սեղան, которых не было ни в одном словаре армянского языка, которые, однако, встречаются в официальных документах (например, Սրբնակ N 1936).

Термины, отнесенные к этой группе, порождают значительное число ошибочных употреблений или просто восприятий и ассоциаций иностранных терминов за счет различного понимания оттенков значений иноязычного термина и русского или армянского варианта.

Транслитерация – передача текста, написанного с помощью одного алфавита средствами другого. Например, колит - կոլիտ, атрофия - ատրոֆիա, гемобластоз - հեմոբլաստոզ, синусоидный – սինուսիդ.

В особую группу можно выделить также термины, которые имеют иноязычное происхождение (чаще латинское или греческое), которые достаточно распространены в речи представителей медицинской науки, но имеют словарно зафиксированные армянские варианты. Однако отношение даже самих носителей медицинской речи к последним неоднозначно. Например, гинеколог - կնիսիտաքան, эндокринолог - էնդոքրիտաքան. И потому считать неправильным применение греческо-латинских терминов, когда есть словарно зафиксированные армянские эквиваленты, мы не можем. Однако на их фоне есть также термины, эквиваленты которых довольно давно и удачно прижились в языке, например, кардиолог - արտաքան, психиатр - հոգեբույժ, психолог - հոգեբան, хирургия - վիրաբույժություն, отоларинголог - քիթ-կոկորդ-ալանջաքան, реанимация - վերակենդանացում и т.д..

Здесь также проходит грань между письменной (т.е. официальной) и устной (т.е. разговорной) медицинской речью. Например, на бутылочке перекиси водорода армянского производства, написано и на армянском (ջրածնի գերօքսիդ), и на русском (перекись водорода). 99% граждан Армении в аптеке попросят просто «սպերտկի», а не «ջրածնի գերօքսիդ (սպերօքսիդ)». Просто «перекись» попросят также русскоязычные и русские. Тоже можно сказать и об отоларингологе, которого часто называют коротко «лор» или «քիթ-կոկորդ». И это уже стало нормой.

Медицинская терминология должна быть ясна для читателя и слушателя по отношению к медицинским понятиям, и потому в медицинской терминологии наиболее приемлемыми для существования следует считать те слова, которые приняты большинством специалистов, понятны всем, отражают суть явления или предмета, закреплены в справочниках, медицинской литературе. Поэтому основной задачей при интерпретации и переводе медицинских текстов является донести до реципиента его содержание в наиболее ясной, четкой, лаконичной форме (Шкарин, и др. 69-70).

К числу медицинских текстов можно отнести истории болезней пациентов, заключения и справки, выданные специалистами, результаты клинических испытаний по препаратам, медицинская документация, лицензии, инструкции по применению лекарственных препаратов, научная и учебная литература и т.д. При переводе перечисленных документов недопустима приблизительность формулировок и неточность терминов. Это затрудняет диагностику, а в худшем случае может привести к неправильному назначению лечения, грубым профессиональным ошибкам и т.д. Следовательно, перевод терминологии должен быть тщательно выверен (Сухарева и Родионова 63-64).

О переводе медицинских текстов. Что же касается перевода медицинских текстов, то, работая с ними, переводчик сталкивается с целым комплексом проблем, которые не ограничиваются только сложностями перевода медицинской терминологии. Немалую проблему создают и аббревиатуры. Перевод аббревиатур осложняется тем, что они могут совпадать в разных медицинских отраслях или иметь несколько расшифровок. Кроме того, аббревиатуры русского и армянского языков совпадают крайне редко, поэтому важно знать, как именно их переводить, чтобы они были понятны медицинскому сообществу. Например, АТФ - ԱԵՖ, ЖКТ - աղիտաանոթաշին տրախտ, ССС - սիրտ-անոթաշին (սրտանոթաշին) համակարգ,

СМЖ - ողնուղեղային հեղուկ, МКБ - միզաքարային հիվանդություն, СПИД - ՁԻԱՀ, ВИЧ - ՄԻԱԿ, МРТ - ՄՌՏ, КТ - ՅՏ, և, конечно, на данный момент узнаваемая на всех языках аббревиатура SARC-CoV.

Еще одной проблемой перевода медицинских текстов являются **неологизмы**. Открытия новых заболеваний, методов лечения и, соответственно, появление новых медицинских профессий и гаджетов влекут за собой образование новых терминов. Например, названия новых медицинских направлений: сетевой врач - ցանցային բժիշկ, наномедицина - նանոբժշկություն, персонафицированная медицина - անհատականացված բժշկություն, биоинженерия - կենսաինժեներիա, клиническая биоинформатика - կլինիկական կենսաինֆորմատիկա, генотерапия - գենաթերապիա, биофармакология - կենսադեղագիտություն.

В связи с появлением новых направлений в медицине второе место занимают *названия профессий* (Ефремова 320): радиохirurg - ճառագայթային վիրաբույժ, консультант по здоровой старости - առողջ ծերության խորհրդատու, биоэтик - կենսաէթիկ, молекулярный диетолог - մոլեկուլային սննդաբան.

Медицинские технологии и гаджеты: клеточный ресетинг - բջջային ռեսետինգ (механизм адаптации на клеточном уровне), лютинг - յուրինգ (самополимеризующийся, стеклоиономерный модифицированный композитной смолой цемент), онко-маркер - օնկոմարկեր կամ մակնշում, модификация генома - գենոմի մոդիֆիկացում, нанокапсулы - նանոկապսուլ, биоимплантат - կենսաինվանտ, нанобот - նանոբոտ, робот-хирург Da Vinci - ռոբոտ-վիրաբույժ Դա Վինչի. Эту группу неологизмов также наполняют слова, пришедшие из иностранных языков и др.

Названия новых заболеваний могут быть выражены словосочетаниями: синдром разбитого сердца - կոտրված սրտի համախտանիշ, птичий грипп - թռչնազրիպ կամ թռչնի գրիպ, свиной грипп - խոզի գրիպ. Часто неологизмы образуются от анатомического образования и фамилии профессора, который сделал открытие, или названия местности, где было сделано открытие и т.д. Например, слой Дюа - Դյուայի շերտ - один из слоев роговицы глаза, назван в честь обнаружившего его ученого Харминдера Дуа, вирус Эбола - Երվա վիրուսը был выделен в бассейне реки Эбола, гонконгский грипп - հոնկոնգյան գրիպ - первая вспышка была зафиксирована в Гонконге, вирус Зика - Չիկա վիրուսը был изолирован из макак-резусов в лесу Зика (Уганда) и т.д..

Основными трудностями при переводе неологизмов могут стать отсутствие словарного соответствия в языке перевода, неполное или частичное соответствие значений. Поэтому при переводе неологизмов чаще пользуются, как можно было заметить из приведенных примеров, описательным переводом. А также возможен перевод по аналогии, с помощью перестановки компонентов.

Заключение. Медицинская терминология постоянно обновляется и дополняется в связи со стремительным развитием медицины и новыми открытиями в этой науке. Сравнительно-сопоставительный анализ показал, что основными способами появления медицинской терминологии в русском и армянском языках являются перевод (описательный или поэлементный), калькирование, заимствование, транслитерация и, конечно же, образование неологизмов.

Что касается трудностей перевода медицинских текстов, связанных с их вышеописанными особенностями, от медицинского переводчика требуется высокая профессиональность, сосредоточение внимания на всех элементах текста, обращение не только к специальным медицинским словарям и справочникам, но и, при возможности, к узким специалистам в данной конкретной области медицины. Также во избежание ошибок при медицинском переводе нужно постоянно следить

за развитием медицины и понимать, что искажение смысла текста может таить в себе серьезные опасности.

Использованная литература

1. Աղայան, Էդուարդ. *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*. Երկու հատորով, Երևան, 1976:
2. Авербух, Константин. *Общая теория термина*. изд. 2 дополненное, МГОУ, Москва, 2006.
3. *Большой толковый словарь русского языка*. гл. ред. С.А. Кузнецов, Норнит, Санкт-Петербург, 2000.
4. Ефремова, Людмила. “Неологизмы в современной русской медицинской терминологии”. *Филологические науки, Вопросы теории и практики*, Грамота, N 3 (81). Т. 2, 2018, стр. 319-322.
5. Сухарева, Елена, и Наталья Родионова. “Проблемы перевода медицинского текста”. *Вестник Воронежского гос. ун-та, Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*, N. 2, 2020, стр. 60-64.
6. Шибаева, Дарья, и Лилия Бузук. “Особенности перевода медицинских терминов (на примере телесериала “Клиника”)”. *Филологический аспект*, N. 4 (24), апрель, 2017, стр. 67-75.
7. Шкарин, Владимир, и др.. “О культуре использования научной медицинской лексики (терминологии)”. 19.01.2004, <https://www.medicum.nnov.ru/nmj/2004/1/31.php>. дата обр.: 15.01.2022.
8. ՀՀ կառավարության որոշում, 05.12.2002թ., N 1936-Ն, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=157326>.

WORKS CITED

1. Aghayan, Eduard. *Ardi hayereni batsatrakan bar'aran*, erkow hatorov, Erevan. [*Explanatory Dictionary of the Modern Armenian language*. in two volumes, Yerevan] 1976. (In Armenian)
2. Averbuh, Konstantin. *Obshhaja teorija termina*. izd. 2, dopolnennoe, MGOU, Moskva. [*General Theory of the Term*. ed. 2 supplemented, MSRU, Moscow] 2006. (In Russian)
3. *Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo jazyka*. gl. red. S. Kuznecov, Nornit, Sankt-Peterburg. [*Large Explanatory Dictionary of Russian Language*. Ch. Ed. S. Kuznetsov, Nornit, Saint Petersburg] 2000. (In Russian)
4. Efremova, Ljudmila. “Neologizmy v sovremennoj russoj medicinskoj terminologii”. *Filologicheskie nauki, voprosy teorii i praktiki*, Gramota, N 3 (81), T. 2, str. 319-322. [“Neologisms in Modern Russian Medical Terminology”. *Philological sciences, questions of theory and practice*, N 3 (81), Ch. 2, pp. 319-322] 2018. (In Russian)
5. Suhareva, Elena, i Natal'ja Rodionova. “Problemy perevoda medicinskogo teksta”. *Vestnik Voronezhskogo gos-unta, Serija: Lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija*, N 2, str. 60-64. [“Problems of Medical Text Translation”. *Bulletin of the Voronezh State University, Series: Linguistics and Intercultural Communication*, N 2, pp. 60-64] 2020. (In Russian)
6. Shibaeva, Daria, i Liliya Buzuk. “Osobennosti perevoda medicinskih terminov (na primere teleseriala “Klinika”)”. *Filologicheskij aspekt*, N 4 (24), str. 67-75. [“Translation Features of Medical Terms (based on the Television Series “Scrubs”). *Philological aspect*. N 4 (24), str. 67-75] April 2017. (In Russian)

7. Shkarin, Vladimir, I dr.. “O kul'ture ispol'zovanija nauchnoj medicinskoj leksiki (terminologii)”. 19.01.2004, <https://www.medicum.nnov.ru/nmj/2004/1/31.php>. data obr.: 15.01.2022. [“On the Culture of Using Scientific Medical Vocabulary (Terminology)”. 19.01.2004. Accessed: 15.01.2022]. (In Russian).

8. HH kar'avarutyan voroshum. 05.12.2005, N 1936, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=157326>. [Decision of the Government of the Republic of Armenia. 05.12.2005, N 1936]. (In Armenian)

ՈՒՄ-ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԳՈՐԱՐ ՄԿՐՏՉՅԱԼ

*Հայկական բժշկական ինստիտուտի
հայոց լեզվի և օտար լեզուների ամբիոնի վարիչ,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Հոդվածը նվիրված է ռուս-հայերեն բժշկական տերմինների կազմության եղանակների ուսումնասիրությանը: Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել տվյալ լեզուներում բժշկական տերմինների կազմության ամենատարածված եղանակները: Աշխատանքում կիրառվել է հայերեն և ռուսերեն տերմինների համեմատական-զուգադրական վերլուծության մեթոդը: Ինչպես հայտնի է, բժշկությունը գործածել և ներկայումս էլ շարունակում է կիրառել լատիներեն և հունարեն տերմիններ: Սակայն քննության ենթակա տերմինների համաժամանակյա լեզվաիմաստային վերլուծությունը ցույց տվեց, որ հունարեն և լատիներեն տերմիններին զուգահեռ ի հայտ են գալիս նոր տերմիններ, որոնք անվանում են նոր վիրուսներ, հիվանդություններ, բժշկական նոր մասնագիտություններ, ինչպես նաև նոր սարքավորումներ: Դա բացատրվում է բժշկության սրընթաց զարգացմամբ: Ինչպես ցույց է տալիս տերմինակազմական բառապաշարի վերլուծությունը, նոր տերմինների ձևավորման ընթացքում հաճախ են գործածվում լատիներեն ու հունարեն բառեր: Դա բացատրվում է նրանով, որ այդպիսի բառակազմությունը հասկանալի է բժշկության ներկայացուցիչների համար: Առանձնացվել են նաև նոր տերմիններ, որոնք ձևավորվել են անգլերենից կամ այլ լեզուներից բառապատճենման արդյունքում: Այս դեպքում դոմինանտ լեզվի ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, թե բժշկության բնագավառում այս կամ այն բացահայտումը որ երկրում է տեղի ունեցել, և որ լեզուն է առաջինը անվանել այդ բացահայտումը: Կատարված վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ նոր տերմինների կազմության հիմնական եղանակներն են բառապատճենումը, թարգմանությունը, տառադարձումը և փոխառությունը:

Հիմաբառեր` տերմին, բժշկություն, բժշկական տեքստ, թարգմանություն, փոխառություն, տառադարձում, նորաբանություն:

ON SOME WAYS OF FORMATION OF RUSSIAN-ARMENIAN MEDICAL TERMS

GOHAR MKRTCHYAN

Armenian Medical Institute,

Department of the Armenian Language and Foreign Languages, Head,

Ph.D. in Philology,

Yerevan, the Republic of Armenia

The article is devoted to the study of the methods of formation of Russian-Armenian medical terms. The task was to identify the most common ways of forming new medical terminology in these languages. In the process of the work a comparative analysis of medical terminology in the Armenian and Russian languages was carried out. As you know, medicine used and uses Latin and Greek terms. However, a synchronous lexico-semantic analysis of the collected terms showed that, against the background of Greek and Latin, new terms appear, denoting new viruses, diseases, new medical specialties, as well as new medical equipment. This is due to the rapid development of medicine. As the analysis of term-forming units showed, elements of Latin and Greek are often used in the process of creating new terms. This is due to the fact that this form is easily perceived by representatives of medical sciences. New terms were also identified, formed by tracing terms from English or other languages. In this case, the dominant language is determined by the country in which a particular medical discovery was made and which language first gave this discovery a name. The analysis carried out makes it possible to conclude that the most common ways of forming new terms in these languages are tracing, descriptive or element-by-element translation, transliteration and borrowing.

Key words: *term, medicine, medical text, translation, borrowing, transliteration, neologism.*

CULTURAL ASPECTS OF CONTEMPORARY POLITICAL TOLERANCE IN UNITED STATES, FRANCE AND ARMENIA*

UDC 8 (808.5)

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-163

ELYA DAVTYAN

*Eurasia International University,
Department of the Foreign Languages and Literature, lecturer;
Yerevan, the Republic of Armenia,
davtyanelya@gmail.com*

The purpose of the article is to show that the culture of a society is expressed in language in general and in political communication in particular. Therefore, it is possible to study the political discourse and identify the cultural symbols, archetypes and values that dominate in a given society. Using the examples of American, French and Armenian political discourse, we intend to show that in all three cases we are dealing with different cultural meanings and values. During the study, a comparative method and a content analysis method were used. The main conclusions are consistent with the assumptions. In American culture, political discourse expresses such a cultural phenomenon as the American dream, while in French political discourse the concepts of country, history and citizenship are central, and in traditional Armenian society, political discourse is focused on traditional values - homeland, family, morality.

Keywords: *tolerance, culture, tradition, identity, multiculturalism, value, political discourse, freedom.*

Preface

Tolerance is one of the most studied phenomena in the modern world by various social sciences. Despite the fact that tolerance is considered a political phenomenon, as it is most often used by politicians and leaders of countries, tolerance is also a cultural phenomenon. The cultural aspects of tolerance relate to the norms of behavior adopted in a given society, the peculiarities of the national language and thinking. The article examines the cultural foundations of political tolerance on the examples of American, French and Armenian cultures. The author concludes that tolerance in every society manifests itself in a special way, and this is primarily due to the culture, traditions and way of life and thinking of people in this society.

Cultural Aspects of Contemporary Political Tolerance

Tolerance is an object of study in many social sciences and humanities. The reason is that as a result of globalization, in the context of the increasing cultural and ethnic diversity of societies, the differences between people become more obvious, which are broadly divided into two parts: biological (racial, gender, etc.) and social (national cultural, linguistic, political, etc). People who differ in many ways tend to distrust a stranger and be hostile towards him, which can manifest itself at all levels of relationships, from everyday communication to political assessments. In these conditions, in the modern world, it is very important to study tolerance, one of the basic principles of

* Հոդվածը ներկայացվել է 20.01.2022 թ., գրախոսվել՝ 10.02.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

ensuring the peaceful coexistence of people, which makes it possible to form and apply more effective mechanisms for spreading tolerance.

Tolerance is a feature of the moral, political and legal culture of a given society. The main requirement for tolerance is as follows: free choice of religious, political, ideological and other views, as well as respect for the choice of others. From the foregoing, it is clear that tolerance is not a legal phenomenon, but a moral one, which makes it difficult to effectively use it - study, since tolerance belongs to the sphere of society's culture. In other words, tolerance is a cultural phenomenon, it directly depends on the cultural heritage, experience and conditions of a given society.

The purpose of this article is to analyze how political tolerance manifests itself in modern American, French and Armenian societies, depending on cultural characteristics.

The relevance of the topic is due to the fact that modern societies, on the one hand, are involved in the processes of globalization, becoming the same politically and economically, on the other hand, they are more culturally different. The theories of a number of scientists, which have recently become widespread, also indicate that the main differences between people in the modern world lie in the field of culture. "In the new world, the most potential conflicts will arise not between social classes, rich and poor, but between peoples with different cultural identities." (Huntington 24-25). If S. Huntington sees the resolution of cultural contradictions in the cultural dialogue of nations and peoples, therefore another famous scientist F. Fukuyama argues that world development is the development of Western culture itself, and that the spread of Western politics and economics around the world will not meet cultural resistance. which will put an end to Western ideological and economic struggles. F. Fukuyama is known, in particular, for his concept of "the end of history". "We see not only the end of the Cold War or other post-war period, but also the end of history as such, the end of the ideological development of mankind and the generalization of Western liberal democracy as the highest form of government." (Fukuyama 33-34).

The issues of cultural characteristics and differences of different societies concern not only cultural scientists, but also political scientists, diplomats, philosophers, etc. Of course, questions that are so important in today's reality cannot but interest linguists, given the fact that people live primarily in a linguistic reality, and this reality is built on the basis of culture.

Tolerance, as one of the basic conditions for a safe and secure life in the modern world, also needs to be studied from the point of view of the cultural characteristics of various societies. Therefore, it is necessary to solve the following tasks in the article:

- to formulate the common and essential features of the American, French and Armenian cultures;
- to show the expression of these traits in political discourse,
- to substantiate that modern political tolerance is based both on general civilizational norms and on local cultural characteristics.

In recent years, linguists have discussed various issues related to the cultural characteristics of modern political tolerance. The works of Yulia Yuzhakova are well-known, in which the author discusses the expression of cultural factors in political discourse (Yuzhakova 464-472).

A wider range of issues is discussed in the book by Melnikov, dedicated to the national characteristics of political culture. Here the author illustrates the differences between European and American political cultures, which have their own manifestations in political discourse (Melnikov A.P. National models of political culture. Minsk: RIVSH, 2013. 164 p).

Dedicated to the analysis of the cultural aspects of French political discourse, V. Fenina's work explores many examples of the connection between French thinking and French political tolerance (Фенина 102-115).

The article also examines the speeches of politicians, which makes it possible to substantiate the main thesis of the work, that is, the cultural characteristics of a given society are expressed in political discourse to make it more understandable and persuasive.

The science of analysis is ensured by the fact that the study is based on a pattern according to which linguistic thinking is influenced not only by education, profession and social status, but also by the cultural characteristics prevailing in a given society, since they determine the value of an integral part of words and phrases. For example, in American linguistic thinking the word house can be perceived primarily as a dwelling, while, for example, within the framework of Armenian linguistic thinking, a house is associated with family, tradition, holiness. Or, for example, the concept of homeland, which in Western linguistics coincides with the concept of the state, and Armenian linguistic thinking clearly distinguishes between the name of the entire territory of historical Armenia as homeland and the state, the Republic of Armenia, which actually occupies only a small part of the historical homeland. It can be stated that the culture of a given people or nation has a significant influence on linguistic thinking, the latter gives additional meaning and value to words and expressions. Therefore, by studying how politicians construct and express their thoughts, it is possible to identify cultural characteristics that influence and condition the linguistic thinking of a given politician. As a social phenomenon, language is a part of culture and takes first place among the national signs of culture. That is, the language shows the belonging of a person to a given society. Tolerance, expressed in communication, is determined by the rules, norms and stereotypes rooted in the socio-cultural traditions of a given society (people, nation). They are different in different cultures, and therefore the peculiarities of language tolerance in different countries are different.

The empirical material of this study consists of a number of themes and language used in American, French and Armenian political discourse that have a significant impact on the general public due to the fact that they reflect the political culture of a given society and people's ideas about freedom, rights and the state.

The American type of political culture has its own characteristics, which are due to the uniqueness of the formation of personality in American culture. Unlike European societies, American society lacks a common ethnic base. Hence, identity is not based on ethnicity, but on citizenship. Thus, we can say that in the case of the United States, identity is based on the principles of civic engagement and democracy. American culture is not a classic example of the formation of European-Western identity in general, because the history of American society can be described as the history of immigration. Mainly from European countries, but from the East, they brought with them differences in their linguistic thinking, which created additional difficulties in public discourse and speeches aimed at the political organization of coexistence. This is why political discourse pays as little attention to cultural, ethnic and religious differences as possible, and political discourse is usually described as "ethnically neutral". The second cultural feature is that American political discourse is based on the principle of citizenship. The fact is that public opinion largely depends on the stereotypes that have been expressed in American society. For example, in the United States in the 19th century, the court confirmed racial discrimination against people, discrimination on the basis of race in law enforcement, and so on. It was not until the 1960s that major reforms in the US judicial system began to address the political, civil, economic, religious, and ethnic rights of minorities. Thus, the country's judicial system intervened in the political process, bringing

with it a new perception of things, a new terminology, a new discourse. The problem was clear: so that American society in all its diversity can enjoy the same rights and opportunities. Accordingly, guarantees of human rights and freedoms, ensuring fair competition and justice occupy an important place in political discourse, which have entered political discourse as a response to the cultural differences of society and the need for their effective management. American society is diverse, and political discourse expresses the goals, interests of various groups, classes that can conflict with each other and cause conflicts. This reality is known in the professional literature as "multiculturalism", in which tolerance is necessary for the peaceful coexistence of people with inherent differences. This is the third feature of American political culture that distinguishes it from European political culture. Only in conditions of tolerance can a person be different, not be afraid of his own cultural characteristics. This is why tolerance has been declared one of the highest values in American political discourse, which means the promotion of tolerance and its application at all levels of public relations. Due to the cultural diversity of American society, due to the large number of immigrants, the idea that the United States is a unique smelter, where immigrants merge, accept the local socio-cultural values, and become part of American society. Today, the idea of the country as a cultural mosaic that better reflects the existing cultural diversity is taking an increasing place in public and political discourse.

Thus, the cultural situation has a direct impact on the political discourse of a given society. Culture is embedded in politics with a moral understanding of the values of life as well as coexistence. Politics, in turn, determines the direction and perspective of the cultural development of society, makes it possible to use the achievements of culture. The close convergence of these two areas, politics and culture, has allowed specialists to talk about political culture. It is defined as a set of indicators of the organization of political processes, the normative legal norms of participation in them, the behavior of political actors, the political life of an individual and society (Melnikov, *National features of political culture* 189-208).

The political culture is a qualitative description of the political life of a society. Political culture is characterized by traits that only reflect norms, values, stereotypes, political participation and relations with the government. The formation of political culture is influenced by the historical conditions of the development of society, national characteristics, even the geographical position of the country, the geopolitical position of a given society. The stability of the political system depends on the level of development of political culture. For example, one of the basic foundations of the stability of the US political system is the Constitution, which was adopted in 1787 and is still in effect without major changes, although in many countries the Constitution has changed several times during this time. In the American political system, the constitution and the democratic system that is provided for by the constitution are highly valued. Of course, American democracy is viewed differently in the United States and other countries, but the fact is that there are many factors in American political culture that ensure stability. They also created a somewhat exaggerated view of democracy in the United States, which is perceived by the American public as a priority over the political systems of other critical countries. It is on this basis that the global mission of the United States and American society as a carrier and disseminator of freedom and democracy is being formed. They find their expression in the speeches of the country's leaders, and occupy an important place in the socio-political discourse. The notion of the uniqueness of US superiority can be summarized in the following provisions. The path of development of the United States was different from the historical experience of other countries; more favorable economic, political and cultural conditions were created here for development, expression of human potential, thanks to which the United States can serve as an example for other countries.

Therefore, the so-called "American" values - democracy, freedom - human rights - should be spread throughout the world and applied in other countries. This is a feature of the American political system and political discourse that can be characterized as pragmatism: politics in this case is perceived and applied not as an abstract struggle between the forces of good and evil or verbal right and wrong ideas, but as a clash of different groups - a struggle, a system of concrete actions aimed at protecting group interests and goals. It can be noted that all subjects of political struggle accept the "rules of the game" - the norms of speech and behavior and certain common values that should not be violated. In the US political system, the African American factor occupies a special place in the discourse of public policy. African American organizations and the women's rights movement have a huge impact on the political process. This indicates that the so-called casting effect does not always work or does not always work with the same high efficiency. Over the past decades, groups of African Americans, Mexicans, Jews, and Asians have emerged in the United States, whose political orientations coincide with or derive from their ethnic preferences. So the popular notion in the United States that all groups of immigrants would be assimilated into a single American culture did not come true. This cultural diversity has a direct impact on the political culture and political discourse of the country, since the political actors - the country's leader, party leaders, the media and others - necessarily belong to the ethnic groups living in the country and try to include their interests. in their political programs. In general, American political discourse is divided into three main types: moralistic, traditionalist and individualistic. The first emphasizes the importance of discussing everything related to a person from the point of view of moral standards. Coexistence is based on the principle of cooperation of all within this approach.

Traditional political discourse prevails in the southernmost states of the United States, where family and friends play an important role in the political process. Here they prefer not to deal with faceless state structures, but to resolve emerging issues through the mediation of specific individuals and clans.

And finally, the third type of political discourse, individualistic, is the most obvious manifestation of the American national mentality, in which the main value is not society, state or family, but the individual. The rooting of such thinking was primarily promoted by immigrants, who left their homeland for various reasons and could only rely on themselves in the United States. And although there are obvious contradictions between the individualistic and moral approaches, each of them has its place in political discourse, since it is used in different situations. Individualism - when it is necessary to reach out to a person in order to do something, and morality - when it is necessary to discuss what to do.

Unlike the American, the political culture of France is very unstable, which is associated with the historical characteristics of the country. First, in France, several forms of government have changed over time. Secondly, over the past two hundred years, more than a dozen new constitutional norms have been applied, electoral systems have changed. The third circumstance is that the government in France has changed not only by constitutional means, but also as a result of revolutions, coups, and army intervention. Fourthly, the country's political system is quite mobile, it reacts quickly even to cardinal changes. All of this has shaped the political culture and discourse of French society.

Echoes of the revolutionary principle of "liberty, equality, fraternity" can still be found in French political discourse. The French are truly proud of their complex political history and regard the republic as their greatest achievement. According to a number of researchers, the political system of France is inherited by many other countries in the appropriate terminology, and the French political language, having left its homeland, became part of the wider European universal political vocabulary (Салмин 192-211).

One of the features of French political culture is the decline in interest in revolution, which is associated, at least, with the existence of many revolutions and sharp political upheavals throughout history. At the same time, people's interest in politics, in general, decreases, which is reflected in the fact that the French, instead of creating political parties or actively participating in the activities of existing parties, create non-political organizations in accordance with their interests. This is due to distrust of politicians, negative experience of previous decades, modern postmodern culture, where individual self-realization, free choice and quality of life are of paramount importance. As a result, the problem of improving everyday life and satisfying personal benefits and interests occupies a large place in French political discourse. To substantiate the cultural characteristics of a given society in political discourse, it is necessary to state that any culture is formed around certain values that permeate all spheres and levels of people's relations with this culture: communication, life, art, politics, etc. (Бабаева; Карасик). In contrast to everyday communication, the application of these values is more common in the case of institutional ideological communication, the most typical manifestation of which is political discourse. Political values almost always include important values for the people living in that country. This is evidenced by a number of studies on this issue (Шейгал; Светоносова). In French political discourse, cultural characteristics are most often expressed in the form of concepts such as freedom, republican values, love, chivalry, individualism, elegance, and the comfort of life (Кирнозе 197-214). Some researchers also use the French phrase "savoir vivre"¹ as a kind of generalization that indicates the attitude of the French towards life. Since the main goal of political discourse is the struggle for power, it defines the linguistic tactics that can be used to achieve the goal. Some of these tactics are directly related to the inclusion of cultural values that are accepted by the general public so that a political force using these tactics can get more votes during elections. Since cultural values are created over a long historical period, secular values cannot play an important role in political discourse, but instead belong to traditional values that have proven their vitality and attractiveness throughout history.

Various linguistic devices are used to provide the valuable content of political speech: slogans, tactics, euphemisms, metaphors, etc. (Бабаева 2004).

Cultural values are used to provide the most ideological aspect of political discourse. Phrases such as "progress", "national dignity", "proud citizen", etc. have more ideological weight and are divided into several groups. The first group consists of universal and moral values: kindness, dignity, conscience, intellect. The second group consists of group values: patriotic (homeland, state, history), patriarchal (protection, justice, security, care), liberal (freedom, democracy), professional - practical (professionalism, honesty, integrity).

Of course, from a professional point of view, it is also of great interest that the cultural characteristics of a given society are expressed not only in the content of political discourse, but also in the style of work and relations of political subjects. For example, sessions of the United States Congress begin with a prayer, after which members of Congress take an oath of allegiance. (Pledge of Allegence to the Flag) (Абрамян 30-31).

It is noteworthy that the word gentleman is used to designate them during meetings, to which is added the name of the state that he represents, for example, a gentleman from California. And when applying to a female representative, they use more tolerant form of a *gentlewoman*. This feature is based on the application of the principle of equality inherent in the culture of American society, the principle underlying American culture in general.

¹ Eng. «to know to live».

Tolerance for American political discourse is also a reference to a fundamental cultural ideal known as "The American Dream". If the application of the principle of equality in political discourse is associated with tolerant cultural norms such as humanism and justice, the reference to the American Dream shows that the subject of politics (leader, politician, etc.) shares the values of society and purpose in life. Almost everyone in American politics has a positive view of the American dream.

The cultural features of the Armenian political discourse are associated with the cultural image of the Armenian society, which is distinguished by the fact that two poles are clearly expressed here: the national-conservative and the globalist. The national-conservative culture is reflected in the discourse of such values as a strong family, traditions, the desire for identity, not modernization. Traditional culture manifests itself in political discourse in the form of an ethical assessment of events. In this case, the speech often uses the terms "homeland", "cultural heritage", "shame", "historical heritage", "community", etc. On the contrary, the expression of the so-called globalist culture in Armenian political discourse is marked by the spread of anti-national or supranational values, the propaganda of modern identity, the proclamation of individualism and democracy, and so on. Since the main goal of political discourse is to convince people, manipulation plays an important role in this. Thus, the expression of cultural values in political discourse inevitably accompanies the manipulation of mass consciousness. For example, in one of the speeches of the Prime Minister of the Republic of Armenia, the following wording can be found: "... *A new page* opens in the history of Armenia and Artsakh, and we must start that page by consolidating national and public potential, re-establishing *new values*, truly *democratic values* ..." (Փաշինյան). The manipulation is obvious here, because this speech was preceded by a war, a capitulation signed by the Prime Minister, parliamentary elections marred by massive violations and numerous cases of the use of administrative resources by the authorities. In the speech of the leader of one of the opposition political powers of Armenia, acting on a nationally conservative basis, one can see a reference to the corresponding cultural characteristics. "The goal of the movement is to unite all *those devotees* ... who understand very well the situation in which our *homelands*, who are ready to *unite* to lead our *country* out of this deep crisis, who have faith, the desire to restore Armenia, which does not want to be left without a *homeland*. and joins the list of *nations* that exist but do not have a *homeland*. The future of *our country* is under threat, it is our *duty* to stop this danger" («5165» ազգային շարժման անդրանիկ համագումար).

It is possible to single out a number of expressions built on national-cultural factors that have taken place in the Armenian political discourse quite recently. Ishkhan Saghatelyan, a representative of one of the largest political parties in Armenia, the Armenian Revolutionary Federation-Dashnaksutyun, vice speaker of the National Assembly, commented on their high result in the recent local elections in one of the Armenian settlements. "Last time we got 45%, this time 77%, before that the Armenian Revolutionary Federation got 75-80%. Our residents always show that they support us, our family, our party. "Because we were born, we lived, we grew up, we earned this respect." (Սաղաթելյան). Obviously, the politician connects the victory of his party primarily with such traditional cultural factors as the respect and fame of his family in the village. It is also noteworthy that Ishkhan Saghatelyan compared the Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan with the Brave Nazar, since the latter is known as a fairy-tale character with cowardice, lies and adventurism, and when someone is called the Brave Nazar, they do not particularly emphasize his courage, but, on the contrary, his cowardly nature. That is, in this case we are dealing with the use of irony, when the word user must be understood in the opposite sense.

The categories of morality, shame and heroism occupy a large place in traditional Armenian culture, which is also reflected in political discourse. Thus, in the speeches of the representatives of the Armenian opposition political power Karin Tonoyan and Gegham Manukyan, one can find similar formulations. "There is no morality in our politics to talk about morality. ... Captives are made heroes in such a way that in the next war no one is afraid of being captured, surrendering is very easy, he is still a hero. Why sacrifice your life for the sake of the Motherland if he is called a hero even after he was captured? («Դեմ դիմաց»)." "There is no more shame in our country. How was it at the time? Ashamed to do that, ashamed to do that ... And now there is no unwritten law. This disgrace must be from top to bottom" («Դեմ դիմաց»).

It seems that in the political discourse one can clearly distinguish traditional cultural and political features, which are expressed, respectively, through the homeland-state, a person-citizen, duty-responsibility, a dream-goal, a person-society, professional dedication, and other concepts.

Degree of Tolerance in Verbal Actions

The expression of tolerance in political discourse is directly related to the value position or assessment of the issue under consideration, which is expressed verbally at an implicit or explicit level. An explicit form implies an open, direct expression of a relationship or assessment, an implicit form is an indirect, hidden expression. In this respect, linguistic means of expressing tolerance have a twofold expression. show a tolerant attitude towards the object, but at the same time treat it negatively. Verbal tolerance is a measurable phenomenon, and tolerance for expression also depends on the ratio of implicit and explicit forms in this speech. One of the essential features of the implicit value situation in speech is the absence of elements of the value structure, since the implicit act of value attitude or evaluation is carried out indirectly, through non-value actions (Трипольская 55).

Thus, it is possible to distinguish between the types of verbal actions that convey an indirect attitude or assessment, and to discuss the degree of their tolerance. These types are verbal expressions of advice, prohibition, reproach, regret, consent-disagreement, condemnation.

1. The existence of *advice* is expressed in the fact that in speech there is an opinion on how to act in a given situation, and in English it is expressed in the forms "should" and "why not." Since they soften the negative attitude towards the subject of speech, give the right to choose whether to follow the advice or not, they can be viewed as a means of tolerance.

2. The *prohibition* is mainly expressed by the words "do not" and "stop". As a rule, the presence of a prohibition in speech is mitigated by explanations and justifications for why something should be stopped or why it should not be done, which shifts the emphasis from the prohibition to its explanation.

3. A *reproach* expresses dissatisfaction, dissatisfaction with the created situation, in fact, contains accusations against a specific person, because of whom such a situation was created. Common forms of reproach "could have done better", "might have done better", which implicitly contain a negative assessment. Indirect expression of this negative content contributes to a softer expression of thought, which is based on the principle of respect for the opinions of others - a common practice in American culture.

4. *Regret* expresses feelings of remorse, sadness, and sometimes disappointment, based on the realization that it is impossible to achieve or change anything. Expressing these feelings is discouraged in American culture because behavioral and verbal norms of being happy or pretending to be happy are more common. Regret is expressed in the form "might have helped if", "it would have been better if", which forces the speaker to

indirectly express a negative attitude or assessment. The meaning of summarizing linguistic forms is to prove the discrepancy between the expected and real events and results, which means that the current situation is given a negative assessment.

5. The purpose of *condemnation* is to express dissatisfaction, accusation, for which concepts in the field of ethics are often used: shame, guilt, etc. The use of judgmental expressions in speech implies that the speaker takes on the role of judge, so this form is not so common in political discourse, as it simply indicates intolerance.

6. Disagreement indicates that the speakers do not have common approaches and positions on the object, which is expressed in the ways of criticism, rejection, and devaluation of the opinions of others. Implicit assessment is expressed through disagreements in political discourse, especially in the form of a rhetorical question: "Do you really think ...?", "Don't you think ...?". By the nature of the rhetorical question, it can be concluded that a question with denial contains confirmation, and a rhetorical question without denial is used for denial. It is noteworthy that disagreement can be expressed in both rhetorical and non-rhetorical terms (Постоеенко 20).

Conclusions

The above descriptions and examples testify to the presence of a clear connection between the culture and linguistic thinking of a given society, which is expressed at all levels of communication, including political communication. One of the important components of modern political communication is tolerance, which in this context is also influenced by the culture to which the subjects of this political communication belong. The expression of tolerance at the verbal level testifies to the linguistic thinking of a person (society) and cultural factors influencing his linguistic thinking. American culture, without a common ethnic basis, a common historical memory and a sense of homeland, is not turned to the past, but is oriented to the future and has become more pragmatic. Hence, for example, the great place of the American dream in political communication related to a more prosperous life in the future. French linguistic thinking, in turn, has a rich historical memory, in which the difficult history of the creation of the republic occupies a large place. This is due to the fact that French political communication expresses such socio-cultural values as the state, citizen, homeland. The political communication of the Armenian society, in turn, is largely conditioned by historical memory, where, due to the long absence of the state, it is more important not legal, but moral standards for organizing life, as well as the idea of the Motherland instead of the state. As a result, the concepts of morality and homeland occupy an important place in Armenian political communication.

LITERATURE

1. Fukuyama, Francis. *The End of the Story?.* Problems of Philosophy, No. 3, Free Press, 1992.
2. Huntington, Samuel. *The Clash of Civilizations.* Simon & Schuster, London, 2007.
3. Бабаева, Елена. *Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира.* Волгоград, 2004, <https://www.dissercat.com/content/lingvokulturologicheskie-kharakteristiki-russkoi-i-nemetskoi-aksiologicheskikh-kartin-mira>. Доступно: 19.08.2021.
4. Карасик, Владимир. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс.* Гнозис, Москва, 2004.
5. Кирнозе, Зоя. "Французское". "Межкультурная коммуникация". Учебное пособие. Нижний Новгород, 2001.
6. Мельников, Адам. *Национальные модели политической культуры.* РИВШ, Минск, 2013.

7. Постоенко, Ирина. *Ситуация несогласия/ отказа в динамике английской речи*. Дис. на соис. учен. степ. канд. филол. наук, Хабаровск, 2001.
8. Светоносова, Татьяна. *Сопоставительное исследование ценностей в российском и американском политическом дискурсе*. Автореф. дис... канд. филол. наук, Екатеринбург, 2006.
9. Трипольская, Татьяна. *Эмотивно-оценочный дискурс: когнитивный и прагматический аспекты*. Изд-во НГПУ, Новосибирск, 1999.
10. Шейгал, Елена. *Семиотика политического дискурса*. Волгогр. Гос. Пед. Ун-т., Перемена, Волгоград, 2000.
11. Yuzhakova, Yulia. "Peculiarities of Ethnic Stereotypes Usage in English Political Discourse". *Arab World English Journal (AWEJ)*, Volume 9. No. 4, December 2018, (<https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol9no4.34>)<https://www.awej.org/images/AllIssues/Volume9/AWEJVolume9Number4December2018/34.pdf>. Accessed: 04.03.2020.
12. Абрамян, Самвел. "Лингвокультурные особенности современного англоязычного политического дискурса". *Foreign languages for special purposes*. YSU Press, No. 4 (13), 2016, стр. 30-41.
13. Мельников, Адам. "Национальные особенности политической культуры". *Сацьяльна-эканамічныя і прававыя даследванні*, No. 3, 2010, стр. 27-43.
14. Салмин, Алексей. "Природа и роль базовых политических ориентаций (на примере Франции)". *Полития*, № 3, 2005, стр. 192-211, <http://ecsocman.hse.ru/text/50400696/>. Доступно: 19.08.2021.
15. ««Դեմ դիմաց». Կարին Տոնոյան VS Գեղամ Սաևուկյան». *Youtube*, տեղադրված է 5 TV Channel-ի կողմից, 30 հուլիս 2021, https://www.youtube.com/watch?v=pTIKXM-m3_Q. Դիտումը՝ 10.12.2021:
16. Փաշինյան Նիկոլ. <https://www.primeminister.am/hy/statements-and-messages/item/2021/06/21/Nikol-Pashinyan-Speech/>. Դիտումը՝ 15.12.2021:
17. Սաղաթեյան Իշխան. <https://hetq.am/hy/article/131871>. Դիտվել է՝ 10.12.2021:
18. «5165» ազգային շարժման անդրանիկ համագումար. <https://hetq.am/hy/article/130137>. Accessed 18.11.2021. Դիտումը՝ 10.12.2021:
19. Фенина, Виктория. *Репрезентация культурных ценностей во французском политическом дискурсе*. <https://cyberleninka.ru/article/n/representatsiya-kulturnyh-tsennostey-vo-frantsuzskom-politicheskom-diskurse>. Доступно: 19.08.2021.

WORKS CITED

1. Babaeva, Elena. *Lingvokul'turologicheskie karakteristiki russoj i nemeckoj aksiologicheskikh kartin mira*. Volgograd, <https://www.dissercat.com/content/lingvokulturologicheskie-kharakteristiki-russkoi-i-nemetskoi-aksiologicheskikh-kartin-mira>. Dostupno: 19.08.2021. [*Linguistic and Cultural Characteristics of Russian and German Axiological Pictures of the World*. Volgograd. Accessed 19.08.2021] 2004. (In Russian)
2. Fukuyama, Francis. *The End of the Story?*. Problems of Philosophy, No. 3, Free Press, 1992.
3. Huntington, Samuel. *The Clash of Civilizations*. Simon & Schuster, London, 2007.
4. Karasik, Vladimir. *Jazykovoju krug: lichnost', koncepty, diskurs*. Gnozis, Moskva. [*Language Circle: Personality, Concepts, Discourse*. Gnozis, Moscow] 2004. (In Russian)
5. Kirnoze, Zoya. "Francuzskoe". "Mezhkul'turnaja kommunikacija". Uchebnoe posobie, Nizhny Novgorod. ["French". "Intercultural communications". Textbook, Nizhnij Novgorod] 2001. (In Russian)
6. Mel'nikov, Adam. *Nacional'nye modeli politicheskoi kul'tury*. RIVSh, Minsk. [*National Models of Political Culture*. NIHE, Minsk] 2013. (In Russian)

7. Postoenko Irina. *Situacija nesoglasija/ otkaza v dinamike anglijskoj rechi*. Dis. na sois. uchen. step. kand. filol. nauk, Habarovsk. [Situation of Disagreement/refusal in the Dynamics of English Speech. Dis. of cand. of phil. sciences. Khabarovsk] 2001.
8. Shejgal, Elena. *Semiotika politicheskogo diskursa*. Volgogr. Gos. Ped. Un-t, Peremena, Volgograd. [Semiotics of Political Discourse. Volgogr. State Ped. University, Change, Volgograd] 2000. (In Russian)
9. Svetonosova, Tatjana. *Sopostavitel'noe issledovanie cennostej v rossijskom i amerikanskom politicheskom diskurse*. Avtoref. dis... kand. filol. nauk, Ekaterinburg. [Comparative Study of Values in Russian and American Political Discourse. The Summary of the thesis of the candidate of phil. sciences, Yekaterinburg] 2006. (In Russian)
10. Tripol'skaja, Tatjana. *Jemotivno-ocenochnyj diskurs: kognitivnyj i pragmaticheskij aspety*. Izd-vo NGPU, Novosibirsk. [Emotive-Evaluative Discourse: Cognitive and Pragmatic Aspects. NSPU edition, Novosibirsk] 1999. (In Russian)
11. Abramjan, Samvel. "Lingvokul'turnye osobennosti sovremennogo anglojazychnogo politicheskogo diskursa". *Foreign languages for special purposes*, YSU Press, No. 4 (13), str. 30-41. ["Linguistic and Cultural Features of Modern English-language Political Discourse". *Foreign languages for special purposes*, YSU Press, No. 4 (13), pp. 30-41] 2016. (In Russian)
12. Mel'nikov, Adam. "Nacional'nye osobennosti politicheskoy kul'tury". *Sacyjal'na-jekanamichnyja i pravavyja dasledvanni*, No. 3, str. 27-43. ["National Peculiarities of Political Culture". *Social-legal and legal succession*, No. 3, pp. 27-43] 2010. (In Russian)
13. Salmin, Alexei. "Priroda i rol' bazovyh politicheskikh orientacij (na primere Francii)". *Politija*, № 3. str. 192-211, <http://ecsocman.hse.ru/text/50400696/>. Dostupno: 19.08.2021. ["The Nature and Role of Basic Political Orientations (on the example of France)". *Politia*, № 3, pp. 192-211, Accessed: 19.08.2021] 2005. (In Russian)
14. Yuzhakova, Yulia. "Peculiarities of Ethnic Stereotypes Usage in English Political Discourse". *Arab World English Journal (AWEJ)*, Volume 9. No. 4, December 2018, (<https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol9no4.34>) <https://www.awej.org/images/AllIssues/Volu me9/AWEJVolume9Number4December2018/34.pdf>. Accessed: 04.03.2020.
15. ««Dem dimac». Karin Tonoyan VS Gegham Manukyan». *Youtube*, teghadvac e 5 TV Channel-i koghmic, 30 hulis 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=pTIKXM-m3 Q>. Ditvel e` 10.12.2021. ["Face to face". Karin Tonoyan VS Gegham Manukyan". *Youtube*, uploaded by 5 TV Channel, 1 July 2021. Accessed: 10.12.2021]. (In Armenian)
16. Fenina, Viktorja. *Reprezentacija kul'turnyh cennostej vo francuzskom politicheskom diskurse*. <https://cyberleninka.ru/article/n/reprezentatsiya-kulturnyh-tsennostej-vo-frantsuzskom-politicheskom-diskurse>. Dostupno: 19.08.2021. [Representation of Cultural Values in French Political Discourse. Accessed: 19.08.2021]. (In Russian)
17. Pashinyan Nikol. <https://www.primeminister.am/hy/statements-and-messages/item/2021/06/21/Nikol-Pashinyan-Speech/>. Ditvel e` 15.12.2021. [Pashinyan Nikol. Accessed: 15.12.2021].
18. Saghatelyan, Ishkhan. <https://hetq.am/hy/article/131871>. Ditvel e` 10.12.2021. [Saghatelyan Ishkhan. Accessed: 10.12.2021].
19. «5165» azgayin sharjman andranik hamagumar. <https://hetq.am/hy/article/130137>. Accessed 18.11.2021. Ditvel e` 10.12.2021. ["5165" The first congress of the national movement. Accessed: 10.12.2021]. (In Armenian)

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆԴՈՒԹՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՅԵՑԱԿԵՏԵՐԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅՈՒՄ,
ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

ԷԼՅԱ ԴԱՎԹՅԱՆ

*Եվրասիա միջազգային համալսարանի
օտար լեզուների ամբիոնի դասախոս,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Հոդվածի նպատակն է ցույց տալ, որ որևէ հասարակության մշակույթը առհասարակ դրսևորվում է լեզվում, մասնավորապես քաղաքական հաղորդակցության մեջ: Հետևաբար առաջադրված խնդիրներն են ուսումնասիրել քաղաքական խոսույթը և դուրս բերել մշակութային խորհրդանիշները, արխետիպերն ու արժեքները, որոնք գերակշռում են տվյալ հասարակության մեջ: Ամերիկյան, ֆրանսիական և հայկական քաղաքական մշակույթի օրինակով փորձել ենք ցույց տալ, որ երեք դեպքերում էլ գործ ունենք տարբեր մշակութային իմաստների ու արժեքների հետ: Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են համեմատության և բովանդակության վերլուծության մեթոդները: Ամերիկյան մշակույթում և քաղաքական խոսույթում արտահայտված է այնպիսի մշակութային երևույթ, ինչպիսին է ամերիկյան երազանքը, ֆրանսիական քաղաքական խոսույթում հիմնական տեղը զբաղեցնում են «երկիր», «պատմություն» և «քաղաքացի» հասկացությունները, իսկ հայ ավանդական հասարակության քաղաքական խոսույթը կենտրոնացած է ավանդական արժեքների վրա՝ հայրենիք, ընտանիք և բարոյականություն:

Հիմնաբառեր՝ հանդուրժողականություն, մշակույթ, ավանդույթ, ինքնություն, բազմամշակութայնություն, արժեքներ, քաղաքական խոսույթ, ազատություն:

**КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ТОЛЕРАНТНОСТИ В АМЕРИКЕ, ФРАНЦИИ И АРМЕНИИ**

ЭЛЯ ДАВТЯН

*преподаватель департамента иностранных языков
Международного Университета Евразии,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является показать, что культура общества выражается в языке в общем и в политической коммуникации в частности. Поэтому возможно исследовать политический дискурс и выявить культурные символы, архетипы и ценности, которые доминируют в данном обществе. Проявления американской, французской и армянской политической культуры показывают, что во всех трех случаях имеется дело с разными культурными смыслами и ценностями. В американской культуре и политическом дискурсе выражается такой культурный феномен, как «американская мечта»; во французском политическом дискурсе главное место занимают «страна», «история», «гражданин», а в армянском традиционном обществе политический дискурс ориентирован на традиционные ценности – «родина», «семья», «нравственность».

Ключевые слова: *толерантность, культура, традиция, идентичность, мультикультурализм, ценности, политический дискурс, свобода.*

ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, JOURNALISM, ЖУРНАЛИСТИКА

**ՀԱՅ ՀՐԱՊԱՐԱՎԱԽՈՍՆԵՐԻ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԵՇՏԱԴՐՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ
ԴՐԱՆՑ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ
(1988-1991 ԹԹ.)***

ՀՏԴ 070:(054):94(4/9)

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-175

ԱՆՆԱ ՄԿՐՏԻԶՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի տպագիր և
հեռարձակվող լրատվամիջոցների ամբիոնի դասախոս,
Արդարադատության ակադեմիայի համագործակցության և
հանրային կապերի բաժնի ղեկավար,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
anna.mkrtychyan555@gmail.com

Սույն հոդվածը նպատակ է հետապնդում վերհանելու հայ հեղինակավոր հրապարակախոսների հոդվածները հայաստանյան մամուլում, որոնք լույս են տեսել Ղարաբաղյան շարժման տարիներին և առանձնանում են արցախյան ընդգծված շեշտադրումներով:

Աշխատանքի խնդիրն է հրապարակախոսական հոդվածների միջոցով քննության առնել ղարաբաղյան իրադարձությունների արտացոլումը մամուլում 1988-1991 թթ. ընթացքում, ինչպես նաև համեմատական վերլուծությամբ բացահայտել ժամանակի անվանի մտավորականների հրապարակախոսության առանձնահատկությունները: Աշխատանքը ուղղված է նաև հրապարակախոսական հոդվածների՝ հասարակական կարծիքի ձևավորման գործընթացում ունեցած բացառիկ ու կարևորագույն նշանակությանը լսարանի վրա ներգործության համատեքստում:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաքննական և լրագրագիտական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է պնդել, որ 1988-1991 թվականներին Խորհրդային Հայաստանի մամուլին լուրջ մարտահրավեր նետեց հայ հրապարակախոսությունը իրականության քաղաքական ընկալմամբ և զգայական յուրօրինակ մեկնաբանմամբ: Այդ առումով աչքի ընկան հեղինակավոր մտավորականները՝ փորձելով հանրության համար բացահայտել երկրի քաղաքական և հասարակական կյանքի իրական պատկերը, ընդ որում՝ ոչ միայն գնահատականներ տալով, այլև ապագային ուղղված ուղերձներ հնչեցնելով: Ավելին՝ առկա խնդիրները մատնանշելուն զուգահեռ հրապարակախոսները փորձում էին համախմբել լսարանը և մղել գործնական քայլերի: Արցախին նվիրված հրապարակախոսական հոդվածներում մտահոգությունների կողքին հոգեբանորեն ազդեցիկ կոչեր էին, լավատեսական տրամադրություններ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.03.2022 թ., գրախոսվել՝ 10.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Հիմնաբառեր՝ Ղարաբաղյան շարժում, հրապարակախոսություն, մտավորականներ, ղարաբաղյան հիմնախնդիր, հայաստանյան մամուլ, Արցախ, արցախյան շեշտադրումներ, ազգային վերախմաստավորում:

Նախաբան

Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը XX դարի հայ քաղաքական և հասարակական գիտակցությունը պայմանավորող կարևորագույն իրողություններից է, մինչդեռ Ղարաբաղի ձգձգվող հիմնահարցի քաղաքական լուծումը պահանջում էր համարժեք արձագանք ժամանակի մամուլում, ինչը խորհրդային գաղափարախոսության պայմաններում լիարժեք չէր իրականացվում: Մի կողմից՝ փաստերն ու իրականությունը լուրջան էին մատնվում, մյուս կողմից էլ՝ որոշակի փաստերի քողարկմամբ տարածվում էր կես-ճշմարտությունը: Ուստի պատահական չէ, որ 1988-1991 թվականներին խորհրդային Հայաստանի մամուլին լուրջ մարտահրավեր նետեց հայ հրապարակախոսությունը՝ իրականության քաղաքական ընկալմամբ և զգայական յուրօրինակ մեկնաբանմամբ: Այդ ժամանակաշրջանի հայաստանյան մամուլում հրապարակախոսությունն առանձնահատուկ տեղ զբաղեցրեց և կարևոր նշանակություն ունեցավ հատկապես հեղինակավոր մտավորականների ներկայացվածության առումով: Ավելին՝ նրանց հրապարակախոսական հոդվածների միջոցով բացահայտվում է «երկրի քաղաքական և հասարակական կյանքի իրական պատկերը» (Полонский 59): Այդ շրջանում աչքի ընկան մի խումբ անվանի մտավորականներ, որոնք փորձում էին ոչ միայն սուր խնդիրներ վերհանել, գնահատականներ տալ, այլև ապագային ուղղված հստակ ուղերձներ հնչեցնել: Ի վերջո, խնդիրներ մատնանշելուն զուգահեռ, «հրապարակախոսությունը համախմբում է զանգվածներին՝ մղելով կազմակերպված և գործնական քայլերի» (Скуленко 3):

Հրապարակախոսության մասին բազմաթիվ կարծիքներ և սահմանումներ կան՝ երբեմն իրարամերժ, երբեմն էլ փոխլրացնող, բայց հստակ է մի բան, ըստ որի՝ հրապարակախոսությունը հասարակական կարծիքի բևեռացման լավագույն արտահայտչամիջոցներից է, որը պարունակում է փաստական նյութ և հեղինակային գնահատական՝ տրված հասարաքաղաքական, գաղափարական որոշակի դիտանկյունից:

Ըստ էության, Ղարաբաղյան շարժման ակունքներում մտավորականության այնպիսի ներկայացուցիչներ էին, որոնք չափազանց ակտիվ էին ոչ միայն հրապարակներում, այլև մամուլում: Հենց նրանց հրապարակախոսական հոդվածներն են, որ բավական արժեքավոր տեղեկատվություն են փոխանցում տվյալ շրջանի իրադարձությունների, հասարակության տրամադրությունների վերաբերյալ: Այս առումով հրապարակախոսական հոդվածների ուսումնասիրությունը հետաքրքրական նոր շերտեր է բացահայտում:

Հայ հրապարակախոսության դերը հանրության արժեքային-գաղափարական դաշտի ձևավորման մեջ՝ Ղարաբաղյան շարժման համատեքստում

1988-1991 թվականներին, նաև հրապարակախոսական հոդվածներով պայմանավորված,՝ սկսվեց անկախության, հանրության մեջ «ազգային» տեղի և դերի համար պայքարը: Հետևաբար բոլորովին էլ պատահական չէ, որ պատմական հիշողությամբ՝ ազգային հոգեբանությամբ արդարության գիտակցումը, Հայաստանի, Արցախի և ընդհանրապես հայ ժողովրդի անկախությունը և սրա հիմքի վրա բարձրացող հետագա իրադարձությունները դարձան այն հիմնական թեմաները, որոնց հետևողականորեն անդրադարձան հրապարակախոսները: Վերոնշյալ ժամանակահատվածում հայաստանյան մամուլում հրապարակախոսական հոդվածներով ամենահաճախը հանդես էին գալիս ժամանակի մտավորականներ Արմեն Յովհաննիսյանը, Չորի Բալայանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Վարդգես

Պետրոսյանը, Պերճ Չեյթունցյանը, Սերո Խանգադյանը, Հրաչիկ Սիմոնյանը և ուրիշներ:

Ժամանակի հասարակական կյանքի հրատապ հարցերին և երևույթներին նվիրված հրապարակախոսությունը պարունակում է փաստական նյութ, հեղինակի գնահատականը՝ հասարակական-քաղաքական, գաղափարական տեսանկյունից, ինչպես նաև նշում առաջարկված նպատակին հասնելու ուղիներն ու միջոցները (Ժուռնալիստիկա, Պրակ Ա 5): Իր գործունեության առանցքում ունենալով կարևորագույն առաքելություն, այն է՝ հասարակական կարծիքի ձևավորում՝ հրապարակախոսությունը հանրության ուշադրությունը սևեռում է հասարակական կարևոր իրադարձությունների և երևույթների վրա: Այդպես էր նաև հայաստանյան մամուլի դեպքում, երբ քաղաքական ու սոցիալական առումներով դժվարին ժամանակներում փորձեց իր որոշակի ազդեցությունն ունենալ մարդկանց գիտակցության վրա, համոզել նրանց և ձևավորել որոշակի հասարակական կարծիք: Այստեղ հավասարապես գործում են հրապարակախոսության երեք հիմնական տարրերը՝ տեղեկատվություն, քարոզչություն և գնահատողական վերաբերմունք (Եզեկյան 23):

Ղարաբաղյան շարժման առաջին տարիներին շարժմանն առնչվող հայ հրապարակախոսությունն աչքի էր ընկնում մի շարք շեշտադրումներով, որոնցից էին «ազգային» վերաիմաստավորման անհրաժեշտությունը, Արցախի հայկական պատկանելիությունը, հայաստանյան և կենտրոնական մամուլի՝ դեպքերին ոչ համարժեք արձագանքը, Սումգայիթյան և Բաքվի ջարդերի մեղավորների անպատժելիությունը, Ղարաբաղյան շարժման բացառիկ կարևորության ընդգծումը, երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակին առնչվող հարցերը, ադրբեջանցի պատմաբանների նենգափոխած պատմությունը, հայ մտավորականների արձագանքը և այլն: Ընդ որում՝ այս համատեքստում հարկ է դիտարկել, որ հայկական կողմը, տվյալ դեպքում՝ հայաստանյան մամուլն ու հայ հրապարակախոսները պատասխանողի դերում էին: Մի բան հստակ էր՝ Ղարաբաղյան շարժման սկզբից և եթե հանդես գալով հայկական կողմի պահանջատիրությունը չեզոքացնելու և հակառակ պահանջատիրություն ներկայացնելու ուղղությամբ՝ ադրբեջանական կողմի գործողություններն այս ոլորտում անընդհատ որոշակի փոխակերպումների էին ենթարկվում՝ տարբեր փուլերում ներառելով տարբեր գործողություններ և քայլեր: Դրանցից առանձնացնենք հետևյալները.

- ապատեղեկատվությունը և զեղծարարությունը Արցախում հայերի բնակեցման, պատմության և կարգավիճակի շուրջ,
- հայերի էթնիկ նկարագրի շուրջ բացասական որակումներ պարունակող պատմական նյութերի և վավերագրերի բազմացումը,
- հայկական մշակութային ժառանգության ադրբեջանականացումը կամ դրանց ոչնչացումը,
- Հայաստանն ագրեսիվ երկիր ներկայացնելուն միտված քարոզչական աշխատանքների իրականացումը,
- խորհրդային մահմեդական և թրքախոս բնակչության շրջանում հակահայկական տրամադրությունների բորբոքումը,
- ադրբեջանական կողմին որպես զոհ ներկայացնելը՝ Ադրբեջանում հայերի ջարդերը ստվերելու և մոռացության տալու նպատակով (Դեմոյան 55-57),
- հատուկ մշակված տեղեկատվական օպերացիաները՝ հոգեբանական ներգործության մեթոդների կիրառմամբ:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ադրբեջանական քարոզչության կարևորագույն բաղադրիչներից են հայ ժողովրդի պատմության զեղծումները, պատմական և նյութական, մշակութային արժեքների ոչնչացումը, դրանց նախապատմության կեղծումը, «արիեստածին և գիտականորեն չհիմնավորված

տեսակետների առաջքաշումը և դրանց հիմնավորման համար այլազգի վարձու հեղինակների ներգրավումը» (Դեմոյան 55-57), հայ մտավորականները Ղարաբաղյան շարժման սկզբից ի վեր առանձնահատուկ շեշտադրում են հենց Արցախի պատմական պատկանելիության հարցը:

Վարդգես Պետրոսյանն իր սուր, քննադատական հոդվածներում («Խորհրդային Հայաստան», 17.08.1989) անդրադառնում էր ադրբեջանական «պատմաբանների» կեղծարարություններին, նրան մտահոգում էր հայկական բազմադարյա մշակույթի կորստյան վտանգը, այդ համատեքստում՝ հայոց պատմության ադրբեջանական «սրբագրման» փորձերը: Հրապարակախոսն ընդգծում էր այն հանգամանքը, որ հայկական պատմամշակութային ժառանգության և հայկական խորհրդանիշների հանդեպ ադրբեջանական ոտնձգությունները տեղի էին ունեցել շատ ավելի վաղ: Թե՛ մշակութային, թե՛ այլ առումներով հակահայկականության դրսևորումներն Ադրբեջանում հաստատուն տեղ ունեին դեռ շարժումից էլ առաջ (Դեմոյան 55-57):

Հաշվի առնելով Ադրբեջանում հայատյաց քաղաքականության ձևավորման նախադրյալներն ու բնութագրական գծերը՝ Սիլվա Կապուտիկյանի հրապարակախոսական հոդվածներում շեշտադրվում է հայ ժողովրդի հավերժության գաղափարի հանդեպ ունեցած հավատը:

Արմեն Հովհաննիսյանը ոչ միայն Արցախի հայկական պատկանելիությանն է անդրադառնում, այլև մշտապես արձագանքում է ադրբեջանցի հեղինակների գիտական հոդվածներում առկա կեղծ փաստերին («Երեկոյան Երևան», 21.11.1988)¹, որոնք առնչվում էին ինչպես Արցախին, այնպես էլ Հայաստանին:

Լեռնային Ղարաբաղի «անհանգստացնող հարցի» («Երեկոյան Երևան», 25.05.1989) մասին Արմեն Հովհաննիսյանը խոսում է ամենայն մանրամասնությամբ՝ հնչեցնելով «Ժամը չէ՞ արդյոք բանականության» հռետորական հարցը: Եվ ընդհանրապես Հովհաննիսյանը բավական հաճախ էր մամուլի էջերում մտորում «պատմությամբ մեզ վիճակված կարևորագույն շրջադարձի ակունքների» մասին («Ավանգարդ», 28.09.1990), ինչը ստիպում էր անշեղորեն պաշտպանել Արցախի դատը ու տեր կանգնել «Դրախտավայր երկիր Հայաստանին» («Երեկոյան Երևան», 20-23.02.1990):

Չեյթունցյանը ևս գիտակցում էր տեղեկատվական հարձակումներին հակազդելու կարևորությունը և իր հոդվածներում հաճախ էր փաստարկված ընդդիմախոսում «պատմություն հնարելու» ադրբեջանական մոլուցքը (Ժուռնալիստիկա, Պրակ ժԲ 17):

Ադրբեջանական կեղծարարություններին, սպառնալիքներին հավուր պատշաճի արձագանքելու համար հայկական կողմը երբեմն հանդես էր գալիս իրավիճակային հակադարձումներով, քիչ չէին նաև արձագանքները լավ մշակված և հետևողականորեն իրագործվող տեղեկատվական քաղաքականության դիրքերից: Մտավորականները գիտակցում էին, որ հակազդեցության թուլացումը կամ բացակայությունը կարող է պատճառ հանդիսանալ այնպիսի իրավիճակի, որտեղ կարձանագրվեն ոչ ցանկալի ռազմավարական պարտություններ մարտավարական հաջողությունների կողքին: Այդ պարագայում խնդիր էր առաջանում հասկանալու ադրբեջանական քարոզչամեթոդային տրամաբանությունը, Ադրբեջանի տեղեկատվական քաղաքականության ռազմավարությունն ու մարտավարությունը: Ի վերջո դա հնարավորություն էր տալիս հակազդման և հակահարձակման արդյունավետ մոդելներ մշակելու, ինչպես նաև նվազագույնի հասցնելու տեղեկատվական պատերազմի բացասական հետևանքները (Սարգսյան 5):

Վ. Պետրոսյանի մտահոգությունը, թե «երբ սկսվեց ղարաբաղյան շարժումը, մենք մի բարալիկ գրքույկ իսկ չունեինք Արցախի պատմության մասին...»

¹ Խոսքը «Պրովոկացիա»-մեջբերումների՝ միայն ձեռնտու ձևով մեկնաբանելու ֆենոմենի մասին է:

(«Խորհրդային Հայաստան», 17.08.1989), ընկալում էին նաև հրապարակախոսները: Ավելին՝ հրապարակախոսներին վրդովեցնում էր ոչ միայն Արցախի պատմության, այլև ստեղծված իրավիճակի, դրա իրական պատճառների մասին ոչինչ չստող կամ կցկտուր տեղեկություններ հաղորդող մամուլի կեցվածքը:

Ադրբեջանցի մտավորականների, քաղաքական գործիչների ստահող ելույթներին Չորի Բալայանը արձագանքում էր հստակ և հասցեական: Այդ առումով հարկ է առանձնացնել նրա բաց նամակները, որոնցում հրապարակախոս ու նաև ժողովուրդները 2. Բալայանը պնդում էր, որ պետք է ամեն ինչ անել և «հասնել ճշմարտությանը» («Երեկոյան Երևան», 02.01.1990):

Կենտրոնական մամուլի անտարբերությունը, որ դրսևորվում էր «խաղաղ» և «անարյուն» այդ ժամանակահատվածում՝ լռություն պահպանելով, մտահոգում էր Արմեն Յովհաննիսյանին: Ըստ նրա՝ «մեր մամուլը, հեռուստատեսությունը և ռադիոն մերթնդմերթ են պատասխանում գրավոր և բանավոր ոտնձգություններին, վերլուծում կամ գնահատում նախորդ «ծայրակետային» իրադարձությունները, կորուստները և ապօրինությունները» («Երեկոյան Երևան», 02.01.1990): Անգամ լինում էին պահեր, երբ թերթերն էին խոստովանում իրենց թերացումների մասին, անկեղծորեն նշում, որ պարբերաբար չեն անդրադառնում միտինգներին, և շատ դեպքերում Արցախում տիրող իրավիճակի ու խնդրին առնչվող վերջին զարգացումների մասին տեղեկատվություն է տրվում հենց Երևանի Թատերական հրապարակում («Երեկոյան Երևան», 25.09.1990): Թեև Յովհաննիսյանը լավատես էր ու չէր բացառում, որ արդարամիտ հրապարակումները կավելանան կենտրոնական մամուլի էջերում:

«Ազգային հարցերի հանդեպ ունեցած անարդար վերաբերմունքը» («Երեկոյան Երևան», 20.05.1989) և զարգացող իրադարձություններին մամուլի ոչ համարժեք արձագանքը մտահոգում էին նաև Չեյթունցյանին: Նրա կարծիքով, «թեև համամիութենական մամուլը մի տարուց ավելի է, ինչ բուրձ միապաղաղությամբ կրկնում է, թե դարաբաղյան շարժումը մաֆիոզների հրահրած գործն է, սակայն ինձ թվում է, որ այդ շարժումը իրականում նշանավորում էր հայոց ինքնագիտակցության զարթոնքը» («Ավանգարդ», 17.05.1989):

Ստեղծված իրավիճակում կարևորելով տեղեկատվության և առհասարակ մամուլի բացառիկ դերը՝ Բալայանը ահագանգում էր հայաստանյան և ադրբեջանական մամուլի խնդիրների մասին («Խորհրդային Հայաստան», 10.07.1990), իսկ կենտրոնական մամուլը, ըստ նրա, շարունակում էր Հայաստանի ու Արցախի մասին «լռել կամ աղավաղել իրողությունը» («Խորհրդային Հայաստան», 12.07.1990):

Արմեն Յովհաննիսյանն իր հրապարակախոսական հոդվածներում շարունակաբար և համարձակորեն զուգահեռներ անցկացրեց 1895, 1915, 1920 թվականների միջև՝ տարբերություն չդնելով Հայոց ցեղասպանության և Սումգայիթի միջև, վերջինը բնորոշելով «88-ի եղեռն» («Երեկոյան Երևան», 25.05.1989): «Անհավանական, անհավատալի թվացող չափերն ու եղանակները, դահիճների և զոհերի թվերի ելևէջումները՝ պաշտոնական հաղորդագրությունների աղավաղումներով ու խուսազրումներով (լրատվության իսպառ բացակայությամբ հանդերձ)...», հանգիստ չտվեցին հրապարակախոսին: Յովհաննիսյանն ամբողջացրեց Սումգայիթի ոճրագործության մասին Հայաստանից, Արցախից, Ադրբեջանից և Մոսկվայից հնչող արձագանքները, ներկայացրեց այդ երկրների տարբեր քաղաքական գործիչների, մտավորականների տեսակետները («Երեկոյան Երևան», 27.10.1988): ՍՍՀՄ Գերագույն դատարանում ընթացող սումգայիթյան դատավարությունից արված ծանրակշիռ ապացույցները, մեղադրական եզրակացությունից, տուժածների անուկից հնչած հայտարարությունից արված ուղղակի մեջբերումները, զոհերի և վիրավորների, փշրված ճակատագրերի մասին հիմնավոր փաստերը հեղինակի խոսքը դարձրին առավել համոզիչ:

Ս. Կապուտիկյանը Ղարաբաղի հարցի լուծումը պատկերացնում էր բացառապես խաղաղ ճանապարհով՝ ԽՍՀՄ սահմանադրության և օրենքների շրջանակում՝ համոզված լինելով պատերազմական եղանակով խնդրի լուծման անարդյունավետության ու անհնարիտության մեջ: Հետագայում, երբ Ադրբեջանը փորձեց ռազմական պարտադրանքի միջոցով իր կամքը թելադրել արցախահայրությանը, Կապուտիկյանն ընդունեց իր «քաղաքական միամտությունը» (Ժուռնալիստիկա, Պրակ ԺԲ 38) այս հարցում՝ պարզաբանելով, որ խաղաղասիրությունը պատճառաբանված էր հայ ժողովրդին բազում աղետներից և արհավիրքներից հեռու պահելու մտահոգությամբ: Չնահատելով այդ շրջանի գործունեությունը՝ նա գրեց. «...Ես ինձ արդար եմ զգացել, երբ միամտորեն հավատալով վերակառուցմանը, հոգուս ողջ կարողությամբ արձագանքել եմ ազատագրական կռվի ելած Ղարաբաղի՝ հայրենի ժողովրդին դիմող օգնության կանչերին, իսկ երբ զգացել եմ ղարաբաղյան պրոբլեմի այդ պահին լուծելու անկարելիություն... ջանացել եմ առժամյա դադարի կոչել շարժման մասնակիցներին» («Մունետիկ» N 4):

Անգամ նման ծանր իրավիճակներում Կապուտիկյանի հրապարակախոսությունն առանձնանում էր շեշտված ազգային դիմագծով, պահանջատիրության ոգով, հավատով և երբևէ չընկճվելու հաստատակամությամբ:

Իրադարձությունների զարգացումները, ըստ էության, նոր փորձություն էին նախանշում մամուլի և հրապարակախոսների համար: 1988 թվականի դեկտեմբերյան երկրաշարժը հրապարակախոսության թեմատիկ շրջանակն ընդլայնեց («Երեկոյան Երևան», 31.12.1988): Հրապարակախոսների, ինչպես և ողջ երկրի ուշադրությունը, սևեռված էր Հայաստանի հյուսիսի ուղղությամբ: Արևեն Հովհաննիսյանի հրապարակախոսությանը բնորոշ մանրամասն ու պատկերավոր նկարագրությունն այստեղ առավել արտահայտիչ դարձավ: Արհավիրքի տեսարանների մանրամասն, դետալային, զգայական նկարագրությունները («բոլոր ավերակների հարևանությամբ այս օրերին առանձնահատուկ խնամքով գրքերն են կուտակվում՝ փոշեկուլ, պատառ-պատառ, անկազմ ու քրքրված գրքեր, և ոչ մեկը գիրք չի վառում. սա ի՛նչ անպատկերացելի պաշտամունք է»), որոնք ներծծված են հրապարակախոսի ներքին ապրումներով, միաժամանակ՝ անկոտրում կամքով, ցավով և անսահման լավատեսությամբ («Մեր փլատակված տունը մենք պիտի կառուցենք ուժասպառույթից զարմանալիորեն պրկվող մեր բազուկներով...»), ընթերցողին լիարժեքորեն փոխանցում էին այն տրամադրությունները, որոնք տիրում էին աղետի գոտում երկրաշարժին հաջորդող ռուպեներին, ժամերին, օրերին: Ավելին՝ հայ և օտարազգի հեղինակներից, մամուլին տված հարցազրույցներից արված տեղին ու դիպուկ մեջբերումները արժեքավոր և հետաքրքրական լրացումներ էին (հայ ժողովրդի բարեկամ Սիխայիլ Դուդինը «Պրավդային» պատմել է Հայաստանի ու հայերին բաժին հասած արհավիրքի մասին), որոնք ամբողջացնում էին Հովհաննիսյանի հրապարակախոսական հոդվածները («Երեկոյան Երևան», 13.12.1988):

Հենց այդ ժամանակաշրջանում էր, որ հրապարակախոսները ահազանգ էին հնչեցնում, որ հայության կյանքում առկա խնդիրներին զումարվում է ևս մեկը՝ արտագաղթը: Սա այն թեմաներից էր, որի ծանր հետևանքների ողջ կարևորությունը գիտակցելով՝ պարբերականները հաճախ էին ներկայացնում հրապարակախոսների հոդվածները: 1989 թվականին, երբ արտագաղթի ալիք էր թափ առել, ականավոր գրող Սերո Խանգադյանը մամուլի էջերից հորդորեց՝ «մի՛ հեռացեք, տղաներ»՝ միաժամանակ հիշատակելով «Ադրբեջանական ՍՍՀ-ից եկած անօգնական հայերին» («Սովետական Հայաստան», 26.01.1989), թեպետ հիշեցնում էր, որ ստեղծված իրավիճակում «կարևորը պայքարն է» («Ռզկի» N 3):

Պերճ Չեյթունցյանը ևս՝ որպես ներգաղթած ընտանիքի զավակ, հստակ պատկերացնում էր արտագաղթի պատճառները, վտանգները և անդրադառնում

դրանց բավական սուր հողվածներով (Ժուռնալիստիկա, Պրակ ԺԲ 21)՝ խիստ գույներով ներկայացնելով արտագաղթի հետևանքները փոքր ժողովրդի համար:

Արտագաղթի թեման առանցքային էր Չեյթունցյանի հրապարակախոսության համար: Նա գիտակցում էր, որ «մեր ճակատագրի տեր փոքր ժողովուրդները դեռ վրեժ ունեն պատմությունից, մենք հազիվ-հազ պատեհություն ենք ստացել մի տանիքի տակ հավաքվելու...»: Հայաստանյան մամուլը հետևողականորեն և խիստ գույներով էր ներկայացնում արտագաղթի հետևանքները հայ ժողովրդի համար:

Հերթական անգամ մամուլի, մասնավորապես հրապարակախոսների համար փորձություն էին Բաքվի ջարդերը: Փաստարկված խոսք, նաև դատապարտող հայտարարություններ արեց Չորի Բալայանը ոչ միայն մամուլում, այլև Հայաստանի գրողների միության վարչության պլենումում («Խորհրդային Հայաստան», 04.02.1990):

Վիճակագրական տվյալները, նաև դաժան տեսարանների պատկերավոր նկարագրություններն ավելի ազդեցիկ դարձրին Հովհաննիսյանի հրապարակախոսական հողվածը: Հովհաննիսյանը հավատացած էր՝ «մենք հետամուտ ենք ճշմարտության բացահայտմանը, առանց որի անխուսափելի են նոր ոճրագործությունները», և ցանկանում էր, որ «...վերջանա այս մղձավանջը» («Երեկոյան Երևան», 27.10.1988)¹:

«Ազգային» վերաիմաստավորումը հրապարակախոսական հողվածներում

Մի առիթով Պ. Չեյթունցյանն ասել է. «Մինչև 1988 թվականը հրապարակախոսական ոչ մի հողված չեմ գրել, բայց ժողովրդի հրաշք զարթոնքը ստիպեց, ուղղակի պահանջ արթնացրեց անդրադառնալու ժամանակի իրադարձություններին»: Ուստի պատահական չէ, որ այս թեմայով գրված հողվածներն աչքի էին ընկնում առանձնակի զգացմունքայնությամբ: Չեյթունցյանը ազգային զարթոնքի այս շրջանը, իր բոլոր թերություններով հանդերձ, համարում էր «մեր պատմության աստեղային ժամանակներից մեկը»: Ավելին՝ Չեյթունցյանը խնդրի լուծմանը արդարությամբ, իրավական ճանապարհով հասնելու հաստատականություն և վստահություն ուներ: Հավատացած էր, որ ազգի պատմական երթը չվտանգելու համար և նպատակին հասնելու ճանապարհին չպետք է անտեսվեն երկրի տնտեսությունը, ազգային լեզուն, դպրոցը, հայեցի դաստիարակությունը:

Կարևորելով պատմական արդարության վերհանումը՝ հրապարակախոսները գիտակցում էին, որ միասնականությունը, հավաքական կամքը պահանջատիրական ոգի կծնեն, ուստի ոգեշնչման կարիք կար: Պատահական չէին Չեյթունցյան գրողի նշած օրինակները հայոց պատմության հերոսական էջերից: Չեյթունցյանը հետևողականորեն ջանում էր հասարակության մեջ արմատավորել հայրենասիրության զգացումներ և նաև դրանով պայմանավորված՝ տարածել լավատեսություն և ձևավորել սեփական ուժերի նկատմամբ վստահություն: Ըստ Էության, ինքնաճանաչողության խորքային ընկալումն այդ շրջանի հրապարակախոսությունների առանցքում էր: Հրապարակախոսներն այդ կերպ հասարակական կարծիք էին ձևավորում՝ իրենց առջև հասարակության գիտակցության մեջ միասնականության գաղափարի արմատավորման հստակ նպատակ դնելով:

Արցախի համար մղվող պատերազմում կարևոր էր ազգային գաղափարախոսության ամրապնդումը, ինչի վրա էլ շեշտը դնում էին հրապարակախոսները: Վ. Պետրոսյանը ներքին զգացողությամբ էր ըմբռնում և համարժեքորեն հակադարձում հակառակորդի տեղեկատվական, գիտական շրջանակներից ուղղված և մեզ սպառնացող վտանգները: Նրա մի շարք հրապարակումներում առաջադրվում էր ինքնաճանաչողության խնդիրը՝

¹ «...Որ վերջանա այս մղձավանջը» հողվածն առանձին մասով տպագրվել է «Կոմունիստ» թերթում (2 նոյեմբերի, 1988 թ., Երևան) և կոչվել է «Ջրբաժան»: Այստեղ Հովհաննիսյանը յուրովի է մեկնաբանում սումգայիթյան իրադարձությունները՝ կապելով դրանց հայ ժողովրդի անցյալի հետ: Նա կոչ է անում պատասխան տալ Սումգայիթում կատարվածին:

միաժամանակ կարևորելով սեփական ուժերի իրատեսական գիտակցումն ու նպատակային օգտագործումը: Պետրոսյանը թերևս գիտակցում էր, որ ինքնաճանաչողության պակասը կարող է հանգեցնել ինքնագնահատականի նվազման, մինչդեռ հավաքական կամքն ու միասնական ձգտումը կարող էին և պետք էին հայրությանը: Ընդհանուր առմամբ, Վ. Պետրոսյանի՝ այդ շրջանի հրապարակախոսությունը միտված էր հային ու հայկականը մեծարելուն, նրա արարքները հստակ գնահատելուն, առաջիկա քայլերն ուրվագծելուն: Նա չափազանց ազդեցիկ էր արձանագրում ստեղծված իրավիճակը:

Գեղարվեստական պատկերավորման յուրահատուկ դրսևորում ցուցաբերած Ս. Կապուտիկյանը Ղարաբաղյան շարժումը համեմատում էր «ծովածավալ ալեկոծության» հետ, իսկ շարժման նախաձեռնողների մասին առանձնահատուկ ոգևորությամբ էր խոսում (Ժուռնալիստիկա, Պրակ ԺԲ 33): Չընկճվող, չհուսահատվող հրապարակախոսը պայքարի կոչ էր անում այն համոզմունքով, որ «մեր դատն արդար է, և մենք հաղթելու ենք անպայման»: Հրապարակախոսին ոգևորում էր այն հանգամանքը, որ շարժումը արթնացրել է ժողովրդին տարիների նիրհից, ու միասնական պայքարը կարող է արդյունքի հանգեցնել (Կապուտիկյան 381): Համադրելով փաստերը և վերլուծելով ստեղծված իրավիճակը՝ Կապուտիկյանը կոչ էր անում չընկճվել, մաքառել այն համոզմունքով, որ «մենք պիտի ապրենք» (Կապուտիկյան 416): Հատկանշական է, որ քաղաքական-հասարակական թերթերը միշտ չէ, որ տպագրում էին Կապուտիկյանի հոդվածներն ու ելույթները¹:

Քանի որ հասարակության համախմբմանն ու հասարակական կարծիքը որոշակի հուն մղելուն նպաստելը հրապարակախոսության կարևոր գործառույթներից է, ուստի հրապարակախոսները ջանք ու եռանդ չէին խնայում դրա իրականացման համար:

Ի վերջո ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի մամուլում տեղ գտած հրապարակախոսական հոդվածների հեղինակները մտավորականներ էին, որոնք հանդես էին գալիս քաղաքական մեկնաբանություններով և գնահատականներով՝ ձգտելով ոչ միայն հանրությանը ծանոթացնել ընթացիկ կյանքի երևույթներին, այլև «օպերատիվ, փաստագրական-զգացմունքային արտացոլմամբ ներգործել» (Ученова 73): Արցախյան հիմնահարցի ներկայացման առումով, ըստ եռթյան, մտավորականները հրապարակախոսական միտքը զարգացրին հետևյալ ուղղությամբ. նրանք միաբանության և պայքարի կոչ էին անում՝ առանձնահատուկ ընդգծելով, թե հակառակ դեպքում ինչ ճակատագրական կորուստներ կարող ենք ունենալ: Խնդիրը ներկայացվում էր իր ողջ սրությամբ, որպեսզի սթափ հայացքը կանխարգելեր սխալ քայլերը:

Մտավորականի ծայրը ներագրման մեծ լիցքեր էր պարունակում, ուստի պատահական չէր, որ մտավորականներն օգտագործում էին պատկերավոր խոսքին հատուկ բառապաշար: Հրապարակախոսական ոճին բնորոշ է պատկերավորման միջոցների որոշակի համակարգ: Ուստի ոճական առումով հարկ է նկատել, որ լրագրողների հրապարակումների կողքին հանդես եկող մտավորականներն իրենց հրապարակախոսական հոդվածներում իրականության պատկերումը զուգորդում էին ստեղծագործողի պատկերավոր խոսքին: Այստեղ մեծապես գնահատելի է նրանց դերը՝ ժողովրդին համախմբելու և միասնական պայքարի դուրս բերելու համար: Հրապարակախոսներն իրականության վերլուծությանը միախառնում էին իրենց մեկնաբանությունները, որոնցում հուզականությունը, հաճախ խիստ կոչերը, առհասարակ հռետորական բոլոր հնարավոր միջոցներն օգտագործում էին՝ հանրության տրամադրությունները ճիշտ ուղղորդելու նպատակով:

¹ «Երկիրը» չտպագրեց Ս. Կապուտիկյանի հետ հարցազրույցը՝ պատճառաբանելով, որ այն ընդարձակ է, ու շատ ավելի լավ կլիներ, որ բանաստեղծուհին արծարծեր առավելապես ստեղծագործական հարցեր. «Քաղաքականը շատ է»:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի շրջանակներում կատարված ուսումնասիրության արդյունքում արձանագրեք, որ հրապարակագիրների՝ հայաստանյան պարբերականներում հնչեցվող կոչերը, ազգովի համախմբվելու հորդորները, սթափ հայացքը մեկ անգամ ևս փաստում են հրապարակախոսության կարևորությունը հայ մամուլի պատմության մեջ: «Հրապարակախոսությունը անհնար է պատկերացնել առանց վերլուծության, փաստարկումների, ընդհանրացման» (Черепанов 45) դրույթն այստեղ իր լավագույն դրսևորումն է գտել: Ղարաբաղյան շարժման զարգացմամբ և հետո նաև հասարակարգի փոփոխությամբ պայմանավորված՝ 1988-1991 թթ. հայ մամուլի պատմությունը հարստացավ հրապարակախոսական բազմաթիվ էջերով: Հրապարակախոսների սևեռուն հայացքն ուղղված էր ոչ միայն Արցախին ու արցախահայությանը, այլև մեր հոգևոր արժեքներին՝ հիմքում դարձյալ ունենալով ազգային գաղափարախոսությունը:

Անկախ ծավալվող իրադարձությունների ընթացքից¹ այդ շրջանի հրապարակախոսական հոդվածները ներծծված են տազևապի և միաժամանակ լուսավոր հավատի շնչով («Երեկոյան Երևան», 17.01.1990): Տեղեկատվական չհայտարարված պատերազմում հայտնված հայ մտավորականներն իրենց հրապարակախոսական հոդվածներում մեծապես կարևորում էին արդարության համար պայքարի գաղափարական իմաստավորումը՝ ընդդեմ ադրբեջանական քարոզչամեթոդների հակահայկական տեղեկատվական քաղաքականության և կեղծարարության: Հրապարակախոսների և հրապարակախոսության պայքարը շարունակվեց նաև 1991 թվականից հետո անկախ մամուլի էջերում:

Օգտագործված գրականություն

1. Դեմոյան, Հայկ. *Ղարաբաղյան հիմնասխևի շուրջ Ադրբեջանի քարոզչության նախապատմությունը և հակահայ քարոզչության ելակետերը*. «Տարածաշրջան» տեղեկագրի հատուկ թողարկում (Տեղեկատվական անվտանգության խնդիրների շուրջ), Երևան, 2005:
2. Եզեկյան, Լևոն. *Ոճագիտության ուղեցույց*. Չանգակ-97 հրատ., Երևան, 2007:
3. Կապուտիկյան, Սիլվա. *Էջեր փակ գորոցներից*. Երևան, 1997:
4. «Ժուռնալիստիկա» (տեսության և պատմության հարցեր). Պրակ Ա, Երևան, 1999:
5. ---. Պրակ ԺԲ, Երևան, 2012:
6. Սարգսյան, Արմեն. *Հայաստանյայցի Ադրբեջանում. ռեսեստիստների և ավտորիտարիզմի խաչմերուկում*. Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն, Երևան, 2013:
7. Скуленко, Михаил. *Убеждающее воздействие публицистики (Основы теории)*. Киев, 1986.
8. Ученлова, Виктория. *Исторические истоки современной публицистики*. Москва, 1972.
9. Черепанов, Матвей. *Проблемы теории публицистики*. Мысль изд., Москва, 1973.
10. Полонский, Андрей. *Публицистика как особый вид творческой деятельности*, БелГУ, 2008, №11, вып.1.
11. «Ավանգարդ». 1990 թ. սեպտեմբերի 28, Երևան:
12. «Ավանգարդ». 1989 թ. մայիսի 17, Երևան:

¹ Այդ շրջանում հրապարակախոսները լավատես էին և հավատում էին, որ խնդիրը մոտ ապագայում իր հանգուցալուծումը կստանա («...Ով էր մտածում, որ Ղարաբաղյան շարժումը կճյուղավորվի անվերջանալի...», տես Ս. Կապուտիկյան, «Արցախական աշխարհի զավակներ» բաց նամակ):

13. «Երեկոյան Երևան». 1988 թ. հոկտեմբերի 27, Երևան:
14. «Երեկոյան Երևան». 1988 թ. նոյեմբերի 21, Երևան:
15. «Երեկոյան Երևան». 1988 թ. դեկտեմբերի 13, Երևան:
16. «Երեկոյան Երևան». 1988 թ. դեկտեմբերի 31, Երևան:
17. «Երեկոյան Երևան». 1989 թ. մայիսի 20, Երևան:
18. «Երեկոյան Երևան». 1989 թ. մայիսի 25, Երևան:
19. «Երեկոյան Երևան». 1990 թ. հունվարի 2, Երևան:
20. «Երեկոյան Երևան». 1990 թ. հունվարի 17, Երևան:
21. «Երեկոյան Երևան». 1990 թ. փետրվարի 20-21-23, Երևան:
22. «Երեկոյան Երևան». 1990 թ. սեպտեմբերի 25, Երևան:
23. «Խորհրդային Հայաստան». 1989 թ. օգոստոսի 17, Երևան:
24. «Խորհրդային Հայաստան». 1990 թ. փետրվարի 4, Երևան:
25. «Խորհրդային Հայաստան». 1990 թ. հուլիսի 10, Երևան:
26. «Խորհրդային Հայաստան». 1990 թ. հուլիսի 12, Երևան:
27. «Մուկետիկ». 1992թ., թիվ 4, Երևան:
28. «Ոգևի». 1989թ. փետրվար, N 3, Երևան:
29. «Սովետական Հայաստան». 1989թ. 26 հունվարի, Երևան:

WORKS CITED

1. Cherepahov, Matvej. *Problemy teorii publicistiki*. Mysl' izd., Moskva. [*Problems of the Theory of Journalism*. Misl' edition, Moscow] 1973. (In Russian)
2. Demoyan, Hayk. *Gharabaghyan himnakhndri shurj Adrbejani qarozchut'yan naxapatmut'yuny' ev hakahay qarozchut'yan elaketery'*. «Tarac'ashrjan» teghekagri hatuk t'ogharkum (Teghekatvakan anvtangut'yan khndirneri shurj), Erevan [*The Background of Azerbaijan's Propaganda on the Karabakh Issue and the Starting Points of Anti-Armenian Propaganda*. Yerevan] 2005. (In Armenian)
3. Ezekyan, Levon. *Vochagitut'yan ughecuyc*. Zangak-97 hrat., Erevan. [*Guide of Stylistics*. Zangak-97 edition, Yerevan] 2007. (In Armenian)
4. Kaputikyan, Silva. *E'jer p'ak gzrotsneric*. Erevan, [*Pages from Closed Shelves*. Yerevan] 1997. (In Armenian)
5. Sargsyan, Armen. *Hayatyatsut'yuny' Adrbejanum. r'esentimenti ev avtoritarizmi xachmerukum*. Hanrayin kaperi ev teghekatvut'yan kentron, Erevan, [*Anti-Armenian Sentiment or Armenophobia in Azerbaijan at the Crossroads between Recentiment and Authoritarianism*. Public Relations and Information Center, Yerevan] 2013. (In Armenian)
6. Skulenko, Mihail. *Ubezhdajushhee vozdejstvie publicistiki (Osnovy teorii)*. Kiev. [*The Persuasive Impact of Journalism (Fundamentals of Theory)*. Kyiv] 1986. (In Russian)
7. Uchenova, Viktorija. *Istoricheskie istoki sovremennoj publicistiki*. Moskva. [*Historical Origins of Modern Journalism*, Moscow] 1972. (In Russian)
8. «Zhur'nalistika» (tesut'yan ev patmut'yan hartser). Prak A, Erevan. ["Journalism" (questions of Theory and History). Vol. 1, Yerevan] 1999. (In Armenian)
9. ---. Prak JhB, Erevan. ["Journalism" (questions of Theory and History). Vol. 12, Yerevan] 2012. (In Armenian)
10. Polonskij, Andrej. *Publicistika kak osobyj vid tvorcheskoj dejatel'nosti*. BelGU, №11, vyp.1, [*Publicism as a Special Kind of Creative Activity*. BSU, №11, Edition 1] 2008. (In Russian)
11. «Avangard». 1989t'. mayisi 17, Erevan ["Vanguard". 1989 May 17, Yerevan]. (In Armenian)
12. «Avangard». 1990t'. septemberi 28, Erevan ["Vanguard". 1990 September 28, Yerevan]. (In Armenian)
13. «Erekoyan Erevan». 1988t'. hoktemberi 27, Erevan ["Evening Yerevan". 1988 October 27, Yerevan]. (In Armenian)

14. «Erekoyan Erevan». 1988t'. noyemberi 21, Erevan ["Evening Yerevan". 1988 November 21, Yerevan]. (In Armenian)
15. «Erekoyan Erevan». 1988t'. dektemberi 13, Erevan ["Evening Yerevan". 1988 December 13, Yerevan]. (In Armenian)
16. «Erekoyan Erevan». 1988t'. dektemberi 31, Erevan ["Evening Yerevan". 1988 December 31, Yerevan]. (In Armenian)
17. «Erekoyan Erevan». 1989t'. mayisi 20, Erevan ["Evening Yerevan". 1989 May 20, Yerevan]. (In Armenian)
18. «Erekoyan Erevan». 1989t'. mayisi 25, Erevan ["Evening Yerevan". 1989 May 25, Yerevan]. (In Armenian)
19. «Erekoyan Erevan». 1990t'. hownvari 2, Erevan ["Evening Yerevan". 1990 January 2, Yerevan] (In Armenian)
20. «Erekoyan Erevan». 1990t'. hownvari 17, Erevan ["Evening Yerevan". 1990 January 17, Yerevan]. (In Armenian)
21. «Erekoyan Erevan». 1990t'. p'etrvari 20-21-23, Erevan ["Evening Yerevan". 1990 February 20-21-23, Yerevan]. (In Armenian)
22. «Erekoyan Erevan». 1990t'. septemberi 25, Erevan ["Evening Yerevan". 1990 September 25, Yerevan]. (In Armenian)
23. «Khorhrdayin Hayastan». 1989t'. o'gostosi 17, Erevan ["Soviet Armenia". 1989 August 17, Yerevan]. (In Armenian)
24. «Khorhrdayin Hayastan». 1990t'. p'etrvari 4, Erevan ["Soviet Armenia". 1990 February 4, Yerevan]. (In Armenian)
25. «Khorhrdayin Hayastan». 1990t'. howlisi 10, Erevan ["Soviet Armenia". 1990 July 10, Yerevan]. (In Armenian)
26. «Khorhrdayin Hayastan». 1990t'. howlisi 12, Erevan. ["Soviet Armenia". 1990 July 12, Yerevan]. (In Armenian)
27. «Munetik». 1992t'. t'iv 4, Erevan ["Crier". 1992, no. 4, Yerevan]. (In Armenian)
28. «Sovetakan Hayastan». 1989t'. hownvari 26, Erevan ["Soviet Armenia". 1989 January 26, Yerevan]. (In Armenian)
29. «Vozni». 1989t'. p'etrvar, N 3, Erevan ["Hedgehog". 1989 February, N 3, Yerevan]. (In Armenian)

ACCENTS ON ARTSAKH OF ARMENIAN PUBLICISTS AND THEIR PRESENTATION IN THE ARMENIAN PRESS (1988-1991)

ANNA MKRTICHYAN

Yerevan State University,

Chair of Printed and Broadcast Media, Lecturer;

Academy of Justice, Unit of Cooperation and Public Relations, Head,

Yerevan, the Republic of Armenia

This article aims at revealing the articles of well-known Armenian publicists in the Armenian press, which were published during the years of the Karabakh movement and stand out with accents on Artsakh.

The objective of the work is to examine the coverage of the Karabakh events in the press through publicist articles in 1988-1991, as well as to reveal the peculiarities of the public discourse of the famous publicists through comparative analysis. The work is also aimed at the unique and important significance of publicist articles in the process of forming public opinion in the context of influencing the audience.

The work is written by a combined examination of facts, applying the principles of historical and media analysis.

Based on the results of the study it can be argued that in 1988-1991 the press of Soviet Armenia was seriously challenged by the Armenian publicists with a political perception of reality and a unique emotional interpretation. In this regard, the authoritative intellectuals stood out, trying to reveal to the public the real picture of the political and public life of the country, not only by giving assessments, but also by sending messages aimed for the future. Moreover, in parallel with pointing out the existing problems, the publicists tried to unite the audience and push for practical steps. In the articles dedicated to Artsakh, besides the concerns, there were psychologically influential calls, as well as optimistic moods.

Keywords: *Karabakh movement, publicity, intellectuals, Karabakh issue, Armenian press, Artsakh, accents on Artsakh, national reinterpretation.*

АРЦАХСКИЕ АКЦЕНТЫ АРМЯНСКИХ ПУБЛИЦИСТОВ И ИХ ПРОЯВЛЕНИЯ В АРМЯНСКОЙ ПРЕССЕ (1988-1991 гг.)

АННА МКРТИЧЯН

*преподаватель кафедры печатных и вещательных СМИ Ереванского
государственного университета, руководитель отдела сотрудничества и
общественных связей Академии юстиции,
г. Ереван, Республика Армения*

Данная работа направлена на выявление статей авторитетных армянских публицистов в армянской прессе, опубликованных в годы карабахского движения, которые отличаются ярко выраженной арцахской направленностью, то есть по акцентируют арцахскую тематику.

Целью работы является изучение освещения карабахских событий в прессе в 1988-1991 гг. через публицистические статьи, а также путем сравнительного анализа выявить особенности публичного дискурса известных ученых того времени. Работа направлена также на то, чтобы подчеркнуть уникальное и важное значение публицистических статей в процессе формирования общественного мнения в контексте воздействия на аудиторию.

Работа изложена с применением принципов сравнительно-исторического и медиа анализа, сопоставительного изучения фактов.

Согласно результатам исследования, можно утверждать, что в 1988-1991 годах армянская публицистика со своим восприятием действительности и своеобразной эмоциональной интерпретацией событий бросила серьезный вызов прессе Советской Армении. В этом контексте выделялись представители интеллигенции, пытавшиеся раскрыть перед публикой реальную картину политической и общественной жизни страны не только путем оценок, но и посылов, определяющих будущее. Более того, параллельно с указанием на существующие проблемы, публицисты пытались объединить аудиторию и подтолкнуть к практическим шагам. В публицистических статьях, посвященных Арцаху, кроме фиксирования вызовов и угроз, содержались также воодушевляющие призывы оптимистические высказывания.

Ключевые слова: *Карабахское движение, общественный дискурс, интеллектуалы, карабахский вопрос, армянская пресса, Арцах, арцахские акценты, национальная реинтерпретация.*

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ, PEDAGOGY, ПЕДАГОГИКА

ՄՏԱԳՐՈՅԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՓՈԽՆԵՐԳՈՐԾՈՒՆ (ԻՆՏԵՐԱԿՏԻՎ) ՌԻՍՈՒՑԱՆ ՄԵԹՈԴ*

ՀՏԴ 37.02

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-187

ՄԵՐԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի գիտքարտուղար,
ԵՊՀ մանկավարժության և կրթության զարգացման կենտրոնի դասախոս,
ասիստենտ, Հայագիտական հետազոտությունների
ինստիտուտի գիտաշխատող և գիտքարտուղար,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
meri.hovhannisyan@ysu.am

Հետազոտության նպատակն է հստակորեն սահմանել մտազրոհ մեթոդը, վերլուծել մեթոդի տեսակները, իրականացման փուլերն ու կիրառման կանոնները, առանձնահատկությունները ուսումնական գործընթացում: Ուսումնասիրության խնդիրն է բացահայտել մտազրոհ մեթոդի էությունը, սկզբունքները, առավելությունները, սահմանափակումները, մեթոդի կիրառման ժամանակ դրսևորվող մանկավարժական խնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները: Թեմայի շրջանակում առաջադրված խնդրի համապարփակ ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են գիտական ընդհանուր՝ տրամաբանական, ինչպես նաև մասնավոր կամ հատուկ՝ վերլուծության, համեմատության մեթոդներ:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ մտազրոհը ուսուցման խմբային (թիմային) աշխատանքի պարզագույն մեթոդ է, որը ենթադրում է մտքերի, գաղափարների խրախուսում, ցանկացած քննադատության բացակայություն, դասին մասնակից սովորողների հավասարություն, զուգորդումների ազատություն, մտքերի գրառում և նպատակահարմար է ուսումնական որևէ խնդրի լուծմանը: Այս մեթոդը նպատակահարմար է կիրառել ցանկացած առարկայի դասի խթանման փուլում կոնկրետ խնդիր լուծելու և սովորողների ստեղծագործական մտածողությունը, երևակայությունը զարգացնելու, ինքնավստահություն, համագործակցային հմտություններ ձևավորելու նպատակով: Մեթոդի արդյունքները հեշտ գնահատելի են, իսկ հստակ կանոնների առկայությունը մեթոդը դարձնում է դյուրընկալելի սովորողների համար: Մտազրոհի արդյունավետությունը պայմանավորված է մասնակիցների ոչ մեծ խմբի ներգրավվածությամբ, առաջարկված լուծումների ու խնդիրների վերլուծությամբ ու հետազայում գործնականում դրանց կիրառությամբ:

Հիմնաբառեր՝ ուսումնական գործընթաց, ուսուցման մեթոդ, փոխներգործուն (ինտերակտիվ) մեթոդներ, մտազրոհ, մտքերի գրառում, ստեղծագործական մտածողություն, անհատական մտազրոհ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 15.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Ներածություն

Այսօր ուսուցման մեթոդները պայմանականորեն բաժանվում են երկու խմբի՝ ավանդական և փոխներգործուն (ինտերակտիվ): Ավանդական են բացատրական, զննական այն մեթոդները, որոնց հիմքում ընկած են պատրաստի տեղեկատվության (գիտելիքի) պարզ փոխանցումը սովորողին և վերջինիս կողմից դրա պարզ վերարտադրումը: Փոխներգործուն մեթոդների հիմքում սովորողի ինքնուրույն ուսումնական գործունեությունն է, ինչպես նաև գիտելիքի ձեռքբերման ընթացքին նրա անմիջական ու գործուն մասնակցությունը: Այս մեթոդների առանձնահատկությունները պայմանավորված են այն հանգամանքով, որ սովորողը գիտելիք է ձեռք բերում՝ ինչ-որ բան կատարելով, մասնակցելով որոշակի գործընթացի, ընդգրկվելով թե՛ անհատական, թե՛ խմբային աշխատանքներում: Այդ կերպ նա յուրացնում է համագործակցային, սոցիալական փոխազդեցության և հաղորդակցական, ինչպես նաև ձեռք բերած գիտելիքը կիրառելու կարողություններ (Պետրոսյան 19): Բացի դրանից՝ փոխներգործուն մեթոդներով ուսուցումը ենթադրում է գիտելիքների ու մտքերի փոխանակում, որը նպատակաուղղված է ոչ միայն նոր գիտելիքներ ստանալուն, այլև զարգացնում է իմացական գործընթացը՝ այն հնարավորինս ակտիվացնելով, ստեղծելով այնպիսի միջավայր, որում սովորողը դառնում է իր ուսուցումը կազմակերպող անձ՝ գործընթացի սուբյեկտ՝ ինքնուրույնության բարձր աստիճանով (Մկրտչյան 75): Ուսուցման փոխներգործուն մեթոդները նպաստում են նաև միջանձնային հարաբերությունների մշակույթի ձևավորմանը, քննադատական մտածողության զարգացմանը:

Լեզուների դասավանդման ժամանակ փոխներգործուն մեթոդների և հնարների կիրառումը հրաշալի արդյունք կարող է ապահովել, երբ խոսքը վերաբերում է սովորողների շրջանում ճանաչողական կամ ստեղծագործական կարողությունների զարգացմանը, ինչպես նաև սովորողների ու մանկավարժների միջև փոխազդեցությանը (Панфилова 18-33; Dugosh, et al. 722-735):

Փոխներգործուն մեթոդների կիրառման կանոններն են.

ա. սովորողներից ոչ մեկը չի կաշկանդվում մտածելով, որ ինքը կարող է սխալվել,

բ. դիմացինի կարծիքը չի մերժվում ոչ մեկի կողմից,

գ. ցանկացած կարծիք կամ գաղափար խրախուսվում է:

Փոխներգործուն մեթոդներն արդյունավետ են հատկապես խմբային աշխատանքների կամ համագործակցային ուսուցման ժամանակ: Խմբի բոլոր անդամները պատասխանատու են դառնում նյութը յուրացնելու համար: Խմբային աշխատանքի մի մասը կարելի է առանձնացնել և կատարել անհատապես, սակայն մեծ մասը պահանջում է փոխգործուն աշխատանք, ընդ որում՝ խմբի անդամները մշտապես արձագանքում են միմյանց կատարած աշխատանքին, հարցեր են տալիս, քննարկում են կատարած եզրահանգումները և այլն: Փոխներգործուն մեթոդներով ուսուցման ժամանակ սովորողները դրսևորում են բարձրակարգ մտածողություն, նյութի ավելի խորքային ընկալում, ավելի լուրջ վերաբերմունք ուսումնառության գործընթացին:

Մտագրոհ կամ «մտքերի տարափ»

Մտագրոհը փոխներգործուն մեթոդ է: Այն «մտքերի տարափ», «ուղեղային փոթորիկ» («ուղեղային գրոհ») են անվանում, քանի որ հաճախ խրախուսվում է ուսումնասիրվող նյութին այս կամ այն կերպ առնչվող մտքեր, գաղափարներ արտահայտելը: Մտագրոհը ստեղծագործական գաղափարների արարման, խմբովի ստեղծագործելու մեթոդ է, որի ընթացքում փորձում են գտնել նախօրոք ձևակերպված որևէ խնդրի լուծումը՝ մասնակիցների ինքնաբուխ արտահայտած մտքերը,

գաղափարն ու կարծիքները հավաքելու և գրանցելու միջոցով: Մտագրողը խնդրի լուծման յուրօրինակ տեխնիկա է, որը ազատ միջավայր է ապահովում անհատական գաղափարներ ներկայացնելու համար՝ առանց որևէ քննադատության կամ գնահատական տալու փորձի: Բոլոր մտքերն ու գաղափարները գրանցվում ու դիտարկվում են որպես խնդրի լուծում: Խմբի անդամների միջև կոնկրետ խնդիր է դրվում. նրանցից յուրաքանչյուրն արտահայտում է սեփական տեսակետները՝ զերծ մնալով մեկնաբանությունից (Michael Diehl and Wolfgang Stroebe 497-480): Արգելվում է քննադատել այլ մասնակիցների արտահայտած կարծիքները, չի խրախուսվում նաև արտահայտած մտքերի հիմնավորումը:

Մեթոդը մշակվել է Ալեքս Ֆ. Օսբորնի կողմից 1939 թվականին, երբ վերջինս սկսեց մշակել խնդիրների լուծման ստեղծագործական մեթոդներ: Հետագայում՝ 1953 թվականին, իր «Կիրառական երևակայություն» վերնագրով գրքում առաջարկեց իր մեթոդաբանությունը բիզնես գործունեության առավել արդյունավետ ծրագրման համար: Նշված մեթոդը լայն կիրառություն գտավ ձեռնարկությունների ղեկավարների շրջանում՝ նպաստելով աշխատանքի արդյունավետությանը, շահույթի աճին և հետաքրքիր գաղափարների ի հայտ գալուն: Մեթոդի էությունը հետևյալն էր. ձեռնարկության ղեկավարներին ու աշխատակիցներին տրվում էր խնդիր, և խմբի յուրաքանչյուր անդամ կարող էր առաջարկել իր լուծումները, առաջ քաշել վարկածներ, քննարկել արդյունքները, ենթադրություններ անել, վիճարկել մյուս անդամների առաջարկները: Արդյունքում ծնվում էին նոր գաղափարներ ու առաջարկություններ (Osborn; Felder 674-681):

Նկար 1

Մտագրողի մեթոդի կիրառման ժամանակ շեշտը դրվում է հնարավորինս շատ կարծիքներ ու գաղափարներ արտահայտելու վրա՝ առանց մտածելու դրանց ճիշտ կամ սխալ լինելու մասին: Մտագրողի դեպքում չկա «սխալ» գաղափար. սովորողները պետք է առավելագույնս ազատ զգան իրենց, միայն այդ դեպքում նրանք կկարողանան հստակորեն արտահայտել իրենց մտքերը՝ չմտահոգվելով քննադատության կամ սխալ լինելու մասին: Մանկավարժն էլ իր պահվածքով պետք է ցույց տա, որ արժեքավոր է

սովորողի հայտնած յուրաքանչյուր կարծիք, ինչը ևս կիրախուսի նրանց ազատ արտահայտվել՝ չվախենալով սխալվելուց: Շատ կարևոր է նաև բոլոր սովորողների տրամադրվածությունը: Նրանք պետք է հարգեն և փոխըմբռնմամբ մոտենան մեկը մյուսին: Յուրաքանչյուր սովորողի հայտնած միտքը պետք է լսելի լինի և ուշադրության արժանանա: Ոչ մի սովորող չպետք է առավելություններ ունենա մյուսների նկատմամբ. բոլորը պետք է ունենան կարծիքներ հայտնելու հավասար իրավունքներ ու հնարավորություններ:

Գծապատկեր 1

Մտագրողը դասի մասնակցային սկիզբ ապահովող լավագույն մեթոդներից մեկն է, որի միջոցով մանկավարժը վեր է հանում սովորողների նախնական գիտելիքները՝ ուսուցանվող թեմայի վերաբերյալ մտքեր «հավաքելով»: Մտագրողը կարող է բազում բացահայտումներ անել ինչպես մանկավարժի, այնպես էլ հենց իրենց՝ սովորողների համար: Ընդ որում՝ մեթոդի կիրառումը երևան է հանում նաև սովորողի խոսքի բազմազանությունը, հարստությունը, մտածողության առանձնահատկությունները:

Մտագրոհն ունի իր կիրառման կանոնները՝ *խրախուսել սովորողների մտքերն ու առանձնահատկությունները, բացառել քննադատությունը, ապահովել մասնակիցների հավասարությունը՝ մտքեր արտահայտելու հարցում գերակայություն չստեղծելով, սահմանափակումներ չդնել, բոլոր մտքերը գրառել կամ հաշվի առնել:*

Կարևոր է նաև ժամանակային սահմանափակումների հարցը: Ճիշտ կլինի սովորողներին նախապես ասել, որ մտագրոհի համար նախատեսված է, օրինակ, 8-10 րոպե: Կարևոր է վերջին փուլի քննարկմանը ժամանակ տրամադրել: Երբ մտքեր արտահայտելու համար տրամադրված ժամանակն ավարտվի, կարելի է

հնարավորություն տալ այլընտրանքային տարբերակներ մտածելու կամ լրացուցիչ մոդեր արտահայտելու:

Համագործակցային աշխատանքի ժամանակ յուրաքանչյուր խումբ ինքն է ընտրում գրառման ձևը՝ պարզապես թվարկմամբ գրել, թղթի տարբեր անկյուններում առանց վերլուծության խմբավորել մոդերը, կենտրոնում գրել խնդիրը, թեման, ապա, դրա շուրջը շրջանաձև գրառելով, «հավաքել» արտահայտված մոդերը և այլն: Երբ մեթոդը կիրառվում է սովորողների մեծ խմբի մասնակցությամբ, գրանցումները գրատախտակին կամ թղթի վրա կարող է կատարել մանկավարժը կամ սովորողներից մեկը (մի քանիսը):

Մտագրոհի տեսակները

Կան մտագրոհի տարբեր տեսակներ՝ գրավոր ու բանավոր, անհատական ու խմբային: Մտագրոհը սովորաբար իրականացվում է բանավոր եղանակով, սակայն երբեմն, որպեսզի ոչ ակտիվ սովորողները դուրս չմնան մտագրոհից, առաջարկվում է կիրառել նաև մտագրոհի գրավոր տարբերակը, որը չի փոխարինում բանավոր մտագրոհին, բայց լրացնում է դրան:

Անհատական մտագրոհը նպատակաուղղված է ստեղծելու գաղափարների ավելի լայն շրջանակ, քան խմբային մտագրոհը, սակայն հակված է ոչ այնքան արդյունավետորեն զարգացնելու գաղափարները: Իսկ խմբային մտագրոհի դեպքում յուրաքանչյուր նախորդ գաղափար դառնում է նոր գաղափարի խթան, և դա շարունակվում է որոշակի ժամանակով (ոչ ավելի, քան 15 րոպե): Երբ ստեղծվում են մեծ թվով գաղափարներ, դա օգնում է խնդրի ճիշտ լուծում ստանալ: Դասարանում կամ լսարանում լինում է հատուկ տախտակ, որի վրա սովորողներն ուսումնական որևէ խնդրին առնչվող իրենց ստեղծագործ գաղափարներն են գրառում: Խնդիրը միշտ մեր աչքի առաջ է, և դրա մասին մոդերն անընդհատ կատարվեն բոլոր նրանց մոդերում, ովքեր հետաքրքրված են խնդրի լուծմամբ:

Առանձնացվում է նաև «մտագրոհի՝ ճապոնական ձևով», որը հիմնված է խմբի բոլոր անդամների համար խնդիրը բացահայտելու և լուծելու միասնական մոտեցման անհրաժեշտության գիտակցման վրա: Այս տեխնիկան թույլ է տալիս մոտեցնել խմբի բոլոր անդամների դիրքորոշումները և հնարավորություն է տալիս բոլորի համար ընդհանուր որոշում կայացնելու:

Մեթոդը կիրառվում է երկու փուլով՝ խնդրի ձևակերպում և լուծում: Առաջին փուլում խմբի յուրաքանչյուր անդամ պետք է որոշի խնդրի էությունը, առաջարկի դրա լուծման տարբերակ: Խմբի ղեկավարը թվարկում է թեմային առնչվող բոլոր հասկացությունները: Մասնակիցներից յուրաքանչյուրը քարտերի վրա գրում է քննարկվող խնդրի վերաբերյալ բոլոր փաստերը՝ յուրաքանչյուր քարտի համար մեկ փաստ: Փաստերը պետք է լինեն համապատասխան և անմիջականորեն առնչվեն ուսումնասիրվող թեմային: Խումբը «գաղափարների հավաքածուին» տալիս է անվանում, որն արտացոլում է նրանում ներկայացված բոլոր փաստերի էությունը: Խմբի անդամները միավորում են մնացած փաստերը հավաքածուներում (յուրաքանչյուրն իր անունով): Այնուհետև բոլոր հավաքածուները ավելացվում են մեկի մեջ, որին խումբը տալիս է անուն, որն արտացոլում է վերջնական հավաքածուի էությունը: Այս վերջնական համալիր հավաքածուն հնարավորինս մոտ կլինի խնդրի էությանը և դրա սահմանմանը: Հիմնաբառերը պետք է վերադասավորվեն այնպես, որ խնդրի հստակ ու ճշգրիտ սահմանում երևան գա:

Մտագրոհի այս տեսակն աշխատում է այսպես. երբ խմբի անդամները քարտերի վրա գրում են ուսումնասիրվող թեմային առնչվող փաստեր, խնդրի սահմանումը ընդլայնվում է, երբ փաստերը խմբավորում են խմբերի, այն նեղանում է: Վերը նկարագրված սկզբունքով փաստերը համադրող խմբում փոխվում է խնդրի տեսլականը, որն առավել օբյեկտիվ է դառնում:

Մտագրողի մեթոդի առավելություններն ու սահմանափակումները

Ինչպես յուրաքանչյուր մեթոդ, մտագրողը ևս ունի իր առավելությունները.

- ✓ խնդրի լուծման յուրօրինակ տեխնիկա է,
- ✓ խթանում է ստեղծագործական մտածողությունը, ստեղծարարությունը,
- ✓ ընդլայնում և զարգացնում է մտածողությունը,
- ✓ կենտրոնանում է տարբեր գաղափարների վրա՝ ամբողջական լուծում

ստանալու համար,

- ✓ խրախուսում է ինքնուսուցումը, գաղափարների արտահայտումը,
- ✓ նպաստում է համագործակցային հմտությունների ձևավորմանն ու զարգացմանը,

- ✓ նպաստում է ուսուցանվող նյութի բազմակողմանի ընկալմանը,

- ✓ ունի նաև ժամանակի խնայողության միտում:

Մտագրողի մեթոդի սահմանափակումներն են.

- մասնակիցների մեծ խմբի ներգրավվածության դեպքում ոչ բոլորը հնարավորություն ունեն իրենց մտքերն ու գաղափարները արտահայտելու,
- մտագրողը գործուն է այն դեպքում, երբ սովորողների խումբն ասելիք ունի և պատրաստ է այն ներդնել ընդհանուր նպատակի շուրջ,
- մտագրողը միշտ անավարտ է և ոչ ամբողջական: Սա ընդամենը մեկ քայլ է ուսումնական խնդրի լուծման ճանապարհին, առաջարկված լուծումներն ու գաղափարները կարող են գոհացնող լինել, բայց իրական առավելությունները երևում են, երբ դրանք վերլուծվում են ու մշակվում՝ գործնականում կիրառվելով:

Եզրահանգում

Այսպիսով՝ մտագրողի մեթոդը կիրառվում է մտքերի, գաղափարների, տեսակետների անկաշկանդ ու անսահմանափակ արտահայտման համար: Այս մեթոդը արդյունավետ է կիրառել ցանկացած առարկայի դասի խթանման փուլում, ինչպես նաև՝

- կոնկրետ խնդիր լուծելու,
- ստեղծագործական մտածողությունը խթանելու,
- երևակայությունը զարգացնելու,
- լսելու ու հաղորդակցման, ինքնուրույն մտածելու և կարծիք արտահայտելու հմտություններ ձևավորելու,
- համագործակցային թիմ ձևավորելու,
- ճանաչողական գործընթացում ինքնուրույն կողմնորոշվելու,
- սովորողին ինքնավստահություն ներշնչելու նպատակով:

Մտագրողի միջոցով վեր են հանվում սովորողների նախնական գիտելիքները, այն, ինչ նրանք գիտեն կամ ենթադրում են, որ գիտեն տվյալ թեմայի, նյութի վերաբերյալ: Դասի վերջում (կշռադատման փուլում), երբ արդեն սովորողները ծանոթացել կամ յուրացրել են թեման, նյութը, անպայման անդրադարձ է կատարվում մտագրողի արդյունքներին՝ ճշգրտելով, ուղղելով, լրացնելով ու ամբողջացնելով նախնական մտքերի ու գաղափարների ցանկը: Միայն այս դեպքում է սովորողի իմացական կառույցներում տեղաշարժ կատարվում՝ նոր գիտելիքի ամրագրմամբ:

Օգտագործված գրականություն

1. Մկրտչյան, Մանուկ, *Կրթության կազմակերպման կոլեկտիվ եղանակի կայացման հիմնահարցերը*. Երևան, 2001:
2. Պետրոսյան, Ռուբեն, *Ուսուցչի մասնագիտական գործունեության ժամանակակից մոդելները*. Երևան, 2007:

3. Osborn, Alex. *Applied Imagination: Principles and Procedures of Creative Problem Solving*. New York: Charles Scribner's Sons, New York, 1953.
4. Панфилова, Альвина. *Методы стимулирования критического и творческого мышления в учебном процессе*. В. В. Бойко, В. А. Винокур и др., Методологические и методические аспекты последипломного образования, Методические разработки, СПб МАЛО, Санкт-Петербург, 1997.
5. Dugosh, Karen, et al. "Cognitive Stimulation in Brainstorming". *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(5), 2000, pp. 722-735.
6. Felder, Richard. "Learning and Teaching Styles in Engineering Education". *Eng Educ.*, No. 78, 1988, pp. 674-681.
7. Michael, Diehl, and Wolfgang Stroebe. "Productivity Loss in Brainstorming Groups: Toward the Solution of a Riddle". *Journal of Personality and Social Psychology*. No. 53 (3), 1987, pp. 497-509.

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Manuk. *Krt'ut'yan kazmakerpman kolektiv eghanaki kayacman hinaharcery'*. Erevan. [*The Problems of Establishing a Collective Way of Organizing Education*. Yerevan] 2001. (In Armenian)
2. Osborn, Alex. *Applied Imagination: Principles and Procedures of Creative Problem Solving*. New York: Charles Scribner's Sons, New York, 1953.
3. Panfylova, Al'vina. *Metodyy stymulyrovanyja krytycheskogo y tvorcheskogo myyshlenyjav uchebnom processe*. V. V. Bojko, V. A. Vynokur y dr., Metodologycheskye y metodycheskyeaspektyy posledyplomnogo obrazovanyja, Methodycheskye razrabotky. SPb MALO, Sankt-Peterburg. [*Methods of Stimulating Critical and Creative Thinking in the Educational Process*. V. V. Boyko, V. A. Vinokur et al., Methodological and methodological aspects of postgraduate education, Methodological developments, SPb MALO, St. Petersburg] 1997. (In Russian)
4. Petrosyan, Ruben. *Usucchi masnagitakan gorc'uneut'yan jhamanakacic modelnery'*. Erevan. [*Modern Models of Teacher Professional Activity*. Yerevan] 2007. (In Armenian)
5. Dugosh, Karen, et al. "Cognitive stimulation in brainstorming". *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(5), 2000, pp. 722-735.
6. Felder, Richard. "Learning and teaching styles in engineering education". *Eng Educ.*, No. 78, 1988, pp. 674-681.
7. Michael, Diehl, and Wolfgang Stroebe. "Productivity Loss in Brainstorming Groups: Toward the Solution of a Riddle". *Journal of Personality and Social Psychology*. No. 53 (3), 1987, pp. 497-509.

BRAINSTORMING AS METHOD OF INTERACTIVE LEARNING

MERI HOVHANNISYAN

*Yerevan State University, Academic Secretary,
The Centre of Pedagogy and Education Development, Lecturer, Assistant,
Institute for Armenian Studies, Researcher, Scientific Secretary,
Ph.D. in Philology,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The objectives of the study are to clearly define the method of brainstorming, to analyze the types of the given method, the rules for conducting, the stages of implementation and the features of the application of brainstorming in the learning process. Our task is to reveal the essence of the brainstorming method, its principles, advantages, limitations, pedagogical problems that arise when applying the method, as well as the ways for their solution. The general scientific logical, as well as the private or special methods of the analysis and the comparison have been used during the comprehensive study of the problem put forward within the framework of the topic.

As a result of the study we came to a conclusion that brainstorming is the simplest method of group (team) learning, supposing the encouragement of ideas, thoughts, the lack of criticism, the equality of students participating in the lesson, the freedom of association, the registration of thoughts, and is aimed at the solution of any educational problem.

It is advisable to use the given method at the stage of promotion of a lesson on any subject for the solution of a specific problem and the development of creative thinking, the imagination of students, the formation of self-confidence and cooperation skills. The results of the method have been easily evaluated, and the presence of clear rules makes it easier for students to understand the method. The effectiveness of the brainstorming is conditioned by the involvement of a small group of participants, the analysis of the proposed solutions and problems, as well as their subsequent application in practice.

Keywords: *learning process, learning method, interactive methods, brainstorming, thought registration, creative thinking, individual brainstorming*

МОЗГОВОЙ ШТУРМ КАК МЕТОД ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

МЕРИ ОГАННИСЯН

*ученый секретарь Ереванского государственного университета,
преподаватель Центра педагогики и развития образования
Ереванского государственного университета, ассистент,
научный сотрудник и ученый секретарь Института
арменоведческих исследований,
кандидат филологических наук
г. Ереван, Республика Армения*

Цели исследования - четко определить метод мозгового штурма, проанализировать виды данного метода, правила проведения, этапы осуществления и особенности применения мозгового штурма в процессе обучения. Наша задача - выявить сущность метода мозгового штурма, его принципы, преимущества, ограничения, педагогические проблемы, возникающие при применении метода, и пути их решения. В ходе всестороннего изучения задачи, выдвинутой в рамках темы, применялись общенаучные логические, а также частные или специальные методы анализа и сравнения.

В результате исследования мы пришли к выводу о том, что мозговой штурм является наиболее простым методом группового (командного) обучения, предполагающим поощрение идей, мыслей, отсутствие критики, равенство учащихся, принимающих участие в уроке, свободу ассоциаций, регистрацию мыслей, направленным на решение любой учебной задачи.

Этот метод целесообразно использовать на этапе мотивации урока по любому предмету для решения конкретной задачи и развития творческого мышления, воображения учащихся, формирования уверенности в себе и навыков сотрудничества. Результаты метода легко оцениваются, а наличие четких правил облегчает понимание метода учащимися. Эффективность мозгового штурма обусловлена вовлечением небольшой группы участников, анализом предложенных решений и проблем и последующим их применением на практике.

Ключевые слова: *процесс обучения, метод обучения, интерактивные методы, мозговой штурм, регистрация мыслей, творческое мышление, индивидуальный мозговой штурм.*

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄԸ «ՉՐՈՒՅՑՆԵՐ ԱՐՎԵՍԻ ՄԱՍԻՆ» ԹԵՄԱՏԻԿ ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱԿՈՒՄ*

ՀՏԴ 37.016:73/76:008:72:94(479.25) DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-196

ԳԱԳԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

*Խ. Արույանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի կերպարվեստի ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
avetisyan.gaqik.93@mail.ru*

2020 թվականի աղետալի պատերազմի արդյունքում, Արցախի Հանրապետության հարյուրավոր բնակավայրերից զատ, բազմաթիվ հայրենի պատմական նշանակության հուշարձաններ ևս հայտնվել են Բաքվի ռեժիմի ներքո: Վերջինս պետական ամենաբարձր մակարդակով իրագործում է մշակութային ցեղասպանություն՝ վերացնելով հայկականության քարակերտ հետքերը՝ կոթողները ներկայացնելով երբեմնի աղվանական մշակութային ժառանգություն: Ուստի չհանդուրժելով բռնազավթված մեր հայրենիքում վանդալիստական գործողությունները՝ հարկ է նաև ռուսական խաղաղապահ և ՊԲ ուժերի կողմից վերահսկվող Արցախի մնացյալ տարածքներում վերաարժևորել առկա կոթողային անգին հուշարձաններն ու պետական մակարդակով ձևավորել հայրենաճանաչ ու հայրենատեր քաղաքացու կերպարը:

Այս համատեքստում սույն հոդվածի նպատակն է հիմնավորել սովորողների կողմից Արցախի Հանրապետության հսկողության ներքո գտնվող տարածքների պատմամշակութային կոթողների նորովի ուսումնասիրման և ապագա հայրենասեր քաղաքացիների ձևավորման հիմքերը: Խնդիրներն են վերլուծել համապատասխան մանկավարժական մոտեցումներն ու հիմնավորել պատմամշակութային կոթողների վերաբերյալ սովորողների հետաքրքրությունների առկայությունը: Գիտական նորույթն ընդհանուր մասնագիտական պատրաստվածության մեջ պատմամշակութային կոթողների ներկայացման գործընթացում սովորողներին նպաստող ուսուցման դերն ու տեղը բացահայտելն է:

Վերոնշյալ խնդրի լուծմանը գործուն քայլեր ձեռնարկելու նպատակային միջոց ենք համարում տեղի ուսումնական հաստատություններում 7-րդ դասարանի Կերպարվեստ առարկայի «Չրույցներ արվեստի մասին» թեմատիկ դասընթացների շրջանակում (հին հայկական ճարտարապետությունը, կոթողային հուշարձանները) ներառելու նաև սովորողների կողմից պատմամշակութային կոթողների ծանոթացմանն ու պլեներային պատկերագրմանը միտված գործընթացը, որի արդյունքում վերջիններիս մոտ կարժևորվի հայրենաճանաչությունը, կձևավորվի գեղարվեստական ընկալունակություն, ու միջազգային հարթակներում ցուցադրությունների միջոցով կամրապնդվի Արցախի՝ որպես հայոց հնամենի բնօրրան լինելու անառարկելի փաստը:

Սույն հոդվածում Արցախի Հանրապետության պատմամշակութային կարևորագույն կոթողների շարքում անդրադառնում ենք Գանձասարի,

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 03.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Դադիվանքի և Ամարասի ճարտարապետական ընդհանուր նկարագրին, պատմությանն ու պատկերագրմանը միտված հիմնական առանձնահատկություններին: Աշխատանքը շարադրված է համապատասխան փաստերի համադիր քննությամբ, մանկավարժամեթոդական վերլուծությամբ: Մանրամասն ուսումնասիրելով խնդրո առարկան՝ հանգել ենք այն եզրակացության, որ թեմայի արդիականությունից ելնելով՝ սովորողների կողմից պատմամշակութային կոթողների ծանոթացման ու պատկերագրման գործընթացը կնպաստի վերջիններիս մոտ հայրենասիրության գաղափարախոսության ամրապնդմանն ու հայրենիքի վերաազատագրման սրբազան առաքելությանը:

Հիմնաբառեր՝ Արցախի Հանրապետություն, «Չրույցներ արվեստի մասին», պատմամշակութային կոթողներ, գեղարվեստական ընկալունակություն, հայրենաճանաչություն, սովորողներ, պատկերագրում, Գանձասար, Դադիվանք, Ամարաս:

Նախաբան

2020 թվականի աղետալի պատերազմից հետո Արցախի Հանրապետության (ԱՀ) երկու երրորդը փաստացի ռազմակալված է (Հակոբյան 509): Պատերազմի արդյունքներով զավթած հայկական տարածքներում Բաքվի ռեժիմի կողմից շարունակվում է նաև մշակութային ցեղասպանության քաղաքականությունը՝ իսպառ ջնջելով կամ ընդհանրապես վերացնելով պատմամշակութային կոթողների հայկականության հետքերը՝ դրանք ներկայացնելով իբրև ուղիական (աղվանական) ժառանգություն:

Պատմության գեղծարարներին դիմագրավելու, երբեմնի սահմաններին վերադառնալու առաջնահերթ նախապայմանները կրթված հասարակությունը, հզոր տնտեսությունն ու մարտունակ բանակն են, իսկ շարժիչ ուժերը՝ հայրենաճանաչությունն ու հայրենասիրության վեհ գաղափարը: Վերջինս պետք է սերմանվի օրորոցից, արմատավորվի դպրոցում և հասունացվի հետագա կրթական հաստատություններում:

Այդ համատեքստում առաջնային ենք համարում ԱՀ հանրակրթական դպրոցներում 7-րդ դասարանի «Կերպարվեստ» առարկայի «Չրույցներ արվեստի մասին» թեմատիկ դասընթացներում ներառելու նաև հայրենաճանաչությանն ու հայրենասիրությանը միտված պատմամշակութային կոթողների մասնագիտական ներկայացման թեմաներ, որոնց շնորհիվ էապես կգարգանան սովորողների մոտ գեղարվեստական ընկալունակության ձևավորումն ու հայրենասիրության վեհ առաքիտությունը, ինչն ունի նաև առանցքային նշանակություն:

Արցախի Հանրապետության պատմամշակութային կոթողները

Արցախի Հանրապետությունում առկա են հայոց հնամենի մի շարք կոթողային շինություններ, որոնց պատշաճ ներկայացումը, դաստիարակչական և զարգացնող առաջնահերթ արժեքներից գատ, սովորողների մոտ կծևավորի նաև հայրենիքի հանդեպ ճանաչողության մակարդակ՝ ամրապնդելով ազգապահպանության հիմնախնդիրը, որն առավել քան ակտուալ է վերջին պատերազմից հետո: Այդ ամենի կիրառումը հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում պետք է իրականացվի դասավանդման գործընթացում առաջնային խնդիրների լուծման, ստուգման և հաստատման նպատակով գործածվող հետևյալ հետազոտական մեթոդների ներգրավմամբ.

- տեսական – համապատասխան գիտամեթոդական, մասնագիտական, ուսումնական և լրացուցիչ գրականության վերլուծություն,
- հետազոտական – ԱՅՆ նախապես ընտրված մի քանի դպրոցներում կատարել ներդրված փորձի ուսումնասիրություն և արդյունքների վերլուծություն,
- փորձարարական – ստեղծել պատմամշակութային կոթողների պատկերագրման գործընթացում սովորողների հայրենաճանաչությանը նպաստող ուսուցման մեթոդական նմուշօրինակ:

Տեսական դասապրոցների կահավորման համար նպատակահարմար կլինի գործածել ժամանակակից էլեկտրոնային գրատախտակ, առանձին իյուստրացիաներ, վերատպություններ, սահիկահանդես և համապատասխան էկրանային հարմարանքներ: Իսկ հայրենի բնությանն ու ճարտարապետության ուսումնասիրմանը միտված գործնական դասերի շրջանակում (համապատասխան անվտանգային երաշխիքների առկայության դեպքում) կազմակերպել նաև էքսկուրսիոն այցեր՝ պլեներային պատկերագրման գործընթացի կիրառմամբ:

Առկա պատմամշակութային կոթողներից առաջնահերթ պետք է ուսումնասիրվեն և պատկերագրվեն համազգային նշանակություն ունեցող Գանձասարի, Դադիվանքի և Ամարասի համալիրները, որոնք Արցախում հայերի հազարամյա բնակության լավագույն քարե վկաներն են: Վերոնշյալից ելնելով՝ ներկայացնենք սովորողներին առաջարկվող թեմաների հակիրճ անդրադարձն ու գրույցի հիմնական բովանդակությունը:

Այսպես, Գանձասարի վանական համալիրը ոչ միայն ԱՅ, այլև բովանդակ Յայաստանի հռչակավոր կոթողներից մեկն է: Ներկայիս համալիրը բաղկացած է 10-13-րդ դարերի կառույցներից: Գլխավոր եկեղեցին հիմնվել էր իշխանաց իշխան Յասան Ջալալյանի օրոք և նվիրված էր Յովհաննես Մկրտչին, քանի որ այդտեղ էին ամփոփված վերջինիս գլուխն ու այլ ընդհանրական սրբերի մասունքներ (Գանձակեցի 270):

1240 թվականին օծված բուն կոթողը կենտրոնագմբեթ խաչածն հորինվածք ունի՝ քառանկյուն կրկնահարկ ավանդատներով: Կոթողն արտաքնապես ևս պատված է մշակված զարդաքանդակներով և պարուրածն կամարաշարերով: Թմբուկի արտաքին նիստերը երիզված են բուսածաղկային մոտիվային երիզներով և հագեցած են քանդակագարդ խոյակներով: Նախշագարդերը միանման չեն. տարբերվում են կոմպոզիցիայով և մշակվածությամբ: Արևմտյան նիստերում քանդակված են կտիտորներ Յասան Ջալալյանն ու իր որդի Աթաբեկը՝ եկեղեցու մանրակերտը ձեռքներին: Կան նաև Զրիստոսի, Ադամի և Եվայի առանձին պատկերաքանդակները: Այդ ամենը գրաֆիկական ոճավորմամբ պատկերագրման ուսանելի օրինակներ են: Սովորողները տեղի զարդանախշերի կրկնօրինակները կարող են օգտագործել կիրառական արվեստի գործերում: Վերոթվարկյալ զարդաքանդակներին անդրադառնալով՝ տեղին է նշել հնագետ Ա. Յակոբսոնին, որը Գանձասարը համարել էր XIII դարի հայկական մշակույթի հանրագիտարանը (Якобсон 75):

Եկեղեցուն կից գավիթը, որը կոնստրուկցիոն առումով հատվող կամարների համադրություն է, իր կազմությամբ բնորոշ է ժամանակի հայկական նմանատիպ այլ կոթողներին (հատկապես մեծ է Լոռվա ճարտարապետական ազդեցությունը): Դեպի եկեղեցի տանող կամարածն մուտքի երեսակալն ասեղնածն մշակված է երկրաչափական տարրերով: Մուտքի վերնամասում քանդակված է Յասան Ջալալյանի տոհմական զինանշանը՝ հովազների տեսքով (Ուլուբաբյան, Գանձասար 42):

ԱՅ չքնաղ բնությունն ու անտառապատ լեռներն իրենց գիրկն են առնում Գանձասարի վանքն ու դիտողին ստիպում ժամերով հիանալ այդ աստվածային պատկերով: Ներկայումս Գանձասարը գտնվում է արցախա-ադրբեջանական շփման գծին մոտ, և անվտանգությունից ելնելով՝ դեպի վանք ուխտագնացություններն իրականացվում են ռուս խաղաղապահների ուղեկցությամբ:

Հաջորդ մարգարիտը՝ IX-XIII դարերի կառույց Դադիվանքն է (Խուլթավանք): Անվանումը կապված է Թադևոս առաքյալի յոթանասուն պշակերտներից մեկի՝ Դադիի հետ (Ասորի 33): Սրբավայրի մասին առաջին գրավոր տեղեկությունները հիշատակվում են IX դարից (Կաղանկատուացի 340):

Գլխավոր եկեղեցին Հաթերքի Մեծ իշխան Վախթանգի տիկին Արզուխաթուն իշխանուհու մեկենասությամբ 1214 թվականին կառուցված Կաթողիկե Ս. Նշանն է (Մաթևոսյան և ուրիշներ 18): Այն կազմությամբ խաչաձև գմբեթավոր սրահի տիպի է՝ չորս կողմերում կառուցված ավանդատներով: Կոթողը հագեցած է արծանագրություններով, որոնք հաճախ նաև զարդանախշի դեր են կատարում: Եկեղեցին արտաքնապես հարուստ է զարդանախշերով և պատկերաքանդակներով: Հարավային պատին կերտված են իշխանուհու ամուսնու և որդու պատկերաքանդակները՝ եկեղեցու մանրակերտը ձեռքներին (Մաացականյան 110): Հատկանշական է կառույցի կամարակապ 16-նիստակի գմբեթը, ուր ճարտարապետական ինքնատիպ գունային լուծման շնորհիվ «...գմբեթի ծածկի մաքուր հղկած, իրար ագուցված սալերը գորշի մուգ երանգն ունեն, ամբողջ թմբուկի ֆոնը բաց վարդագույն է, կամարներն ու սրանց հիմքերը՝ սև, և գոտևորոջ քիվը՝ նորից գորշ» (Ուլուբաբյան, *Դադի կամ Խաթունվանք* 63): Այս ամենը սովորողների համար գեղանկարչական պատկերագրման գունազարդ մի նմուշ է՝ հագեցած աշխանային երանգավորմամբ:

Կոթողի ուրույն ճարտարապետական կառուցվածքը զուգորդվում է ոչ պակաս նշանավոր ինտերիերի որմնակարներով: Պատկերներից մեկում ներկայացված է Ս. Նիկողայոս Սքանչելագործի վարքը՝ Զրիստոսի և Ս. Աստվածածնի ներքո: Մյուս որմնակարում պատկերված է Ստեփանոս Նախավկայի մարտիրոսության տեսարանը (Մանուկյան 53): Այստեղ ևս պատկերագրական ոճը տիպիկ հայկական է, եռթամբ համահունչ է տեղի մանրանկարչական ավանդույթներին: Առատ գույների համադրությունը վառ արտահայտված արևելյան ոճի դիմագծերին ստեղծում է ընդհանուր կոլորիտային հանգիստ միջավայր (Дурнова 154): Եկեղեցուն կից գտնվող երկհարկանի զանգակատան մոտ մինչ վերջին պատերազմը տեղադրված էին XIII դարի երկու ասեղնակերտ խաչքարերը, որոնք, անվտանգությունից ելնելով, տեղափոխվել են Էջմիածին:

Դադիվանքի ամենահին կոթողը Ս. Դադիի միանավ բազիլիկան է: Սրբի աճյունի ամփոփման վայրին համադրում է եկեղեցու խորանը: Հատկանշական են գավթի ներքին պատերին ագուցված տարբեր դարերի կերտված մոտ մեկ տասնյակ խաչքարերը (Հասրաթյան, *Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը* 45): Գմբեթավոր փոքր և միանավ բազիլիկ եկեղեցիները իրենց կազմությամբ փոխուրացնում են համալիրի ընդհանուր կոլորիտը:

Ճարտարապետական ներդաշնակության շնորհիվ Դադիվանքի պատկերագրումը կարելի է կատարել՝ ինչպես առանձին կոթողները վերցնելով, այնպես էլ ընդհանուր չնաշխարհիկ բնության համապատկերում: Նրբաոճ քարակերտ կոթողների գրաֆիկական պատկերագրումը կնպաստի սովորողների շրջանում ազգային սիմվոլիկայի ուսումնասանաչմանն ու գեղարվեստական ընկալունակության ամրապնդմանը: Դադիվանքի դետալային պատկերագրման շնորհիվ սովորողների մոտ կհստակեցվի նաև համալիրի հայկականության անշեղոթությունը, իսկ որմնակարների և արծանագրությունների կրկնօրինակումն ու վերծանումը լիովին կհերքեն վերջին շրջանում կոթողի ուղիական (աղվանական) լինելու առասպելները:

2020 թվականի ավերիչ պատերազմի արդյունքում կնքված եռակողմ հայտարարությամբ Դադիվանքի տարածքը, գտնվելով Զարվաճառի շրջանային տիրույթում, պետք է հանձնվեր Ադրբեջանին, սակայն Ամենայն հայոց կաթողիկոսի՝ ռուս ուղղափառ պատրիարքին անձնական միջնորդությամբ վանական համալիրը ներառվել է ռուս խաղաղապահների ազդեցության գոտում, և թույլատրվել է տեղի հայ հոգևորականների ծառայության շարունակումը: Առանձին ուխտավորների խմբեր՝

խաղաղապահների ուղեկցությամբ մերթընդմերթ այցելում են Արցախի նշանավոր սրբավայրը՝ շարունակելով վառ պահել հայկականության հետքը այս դժոխակ միջավայրում:

Արցախի Հանրապետության հնագույն հոգևոր կառույցներից է Նան Ամարասի վանական համալիրը, որի «Ամարագ» անվանումը, ըստ որոշ հետազոտողների, ունի հեթանոսական ծագում և բառացի նշանակում է «Աստվածություն» (Շ. Մկրտչյան և Ա. Մկրտչյան 65): Տեղի առաջին եկեղեցին (գուցե երբեմնի հեթանոսական սրբավայրի տեղում) հիմնվել էր Գ. Լուսավորչի կողմից (Բուզանդ 75): Վերջինիս թոռան՝ Գրիգորիսին է վերագրվում արդեն կոթողի հիմնական կառուցումը, ուր և թաղվել էր 338 թվականին (Օրմանեան 69): Մեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում հիմնել է Արցախի առաջին դպրանոցը: V դարավերջին Վաչագան Բարեպաշտ թագավորը Գրիգորիսի կորուսյալ գերեզմանի վրա մի փոքրիկ մատուռ-դամբարան է հիմնել և բարեկարգել մնացյալ կառույցները (Լեո 153):

Դարեր շարունակ Ամարասի վանքը դիմագրավել է ավերիչ ասպատակությունների և սորովի տեսք է ստացել XVII դարում Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսի վերականգնողական աշխատանքների շնորհիվ՝ դառնալով եպիսկոպոսական աթոռանիստ: Մելիք Շահնագարի օրոք Ամարասը շրջապատվել է ամրակուռ պարիսպներով, որոնց ողջ պարագծով ներսից կառուցվել են բնակելի և օժանդակ նշանակության շինություններ, իսկ կենտրոնական մասում՝ Ս. Գրիգորիս եկեղեցին (Բարխուտարեանց 174): Կաթնագույն սրբատաշ կրաքարով կառուցված համալիրի ներսում են գտնվում գլխավոր եկեղեցին, վանական խցերն ու այլ օժանդակ շինություններ: Ներսի բակում սովորողների համար առկա են նպաստավոր պայմաններ՝ պատկերագրելու ինչպես եկեղեցին, այնպես էլ օժանդակ շինությունները: Կոթողի կաթնային երանգավորումը համահունչ է միջավայրի կոյորիտին: Գրաֆիկական ուսանելի աշխատանքներ կարող են ստեղծվել պարսպաշարի և բլուրածն աշտարակների պատկերագրման դեպքում:

Ս. Գրիգորիսի անվան գլխավոր եկեղեցին կառուցվածքով երկու զույգ մույթանի եռանավ բազիլիկա է: Ճարտարապետությամբ պարզ կառույց է՝ զուսպ հարդարանքներով: Միակ մուտքը արևմտյան կողմից է, ուր մշակված են երեսակալներն ու քիվերը՝ շեշտված կամարակապ պսակով ու հյուսածն խաչով: Ինտերիերը կազմությամբ ևս համեստ է: Արևելյան կողային ավանդատների կենտրոնում Ավագ խորանն է, որին կից աստիճանավոր մուտքը տանում է դեպի բեմի ներքո գտնվող Ս. Գրիգորիսի ուղղանկյունաձև միանավ մատուռ-դամբարանը (Հասրաթյան, *Ամարասի ճարտարապետության համալիրը* 51):

Վերջին տարիներին սկսվել էին կոթողի համալիր վերականգնողական աշխատանքները, որոնք, սակայն, ընդհատվեցին 2020 թվականի ավերիչ պատերազմի պատճառով: Ներկայումս արցախա-ադրբեջանական շփման գիծն անցնում է Ամարասի վանքից մոտ մեկ կիլոմետր հեռավորությամբ և անվտանգությունից ելնելով՝ ուխտագնացություններն այստեղ ևս իրականացվում են ռուս խաղաղապահների ուղեկցությամբ:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածում ամփոփելով ներկայիս ԱՀ պատմամշակութային կոթողների պատկերագրման առանձնահատկություններն ու 7-րդ դասարանի «Կերպարվեստի» «Չրույցներ արվեստի մասին» թեմատիկ դասընթացներում սովորողների կողմից դրանց կարևորագույն նշանակությունը՝ հարկ ենք համարում շեշտել, որ վերոնշյալ գործընթացը առաջնահերթ է ոչ միայն խնդրո առարկա վայրում, այլև հենց ՀՀ-ում:

Այսպիսով, կարելի է ընդգծել, որ պատմամշակութային կոթողների ուսումնասիրման արդյունքում սովորողների մոտ կձևավորվի հոգատար

վերաբերմունք ազգային կոթողային արվեստի նկատմամբ, և ծանոթանալով Արցախի հինավուրց քարեդեմ վշակույթի գոհարներին՝ կամրապնդվի ընտանիք-հավատք - բանակ - հայրենիք պետականակերտ համակարգը:

Վերաթվարկյալ կոթողներից գատ՝ ներկայիս ԱՅ տարածքում սովորողների կողմից պլեներային պատկերագրման օրինակելի պատմամշակութային հուշարձանների թվում կարելի է ընդգրկել նաև տեղական նշանակության մեծ ու փոքր կիսավեր առանձին հոգևոր կառույցները, ամրակուռ բերդերը, խաչքարակերտ կոթողներն ու հնամենի ապարանքները, որոնց պատկերագրման միջոցով ուսումնասիրությունն ու միջազգային հարթակներում հանրայնացումը Արցախում հայերի դարավոր ներկայության կարևորագույն ապացույցներն են ու գալիք սերնդի կողմից պետականության պահպանության հիմնարար երաշխիքը:

Օգտագործված գրականություն

1. Բարխուտարեանց, Մակար. *Պատմութիւն Աղուանից*. հ. Ա, Թիֆլիս, 1901:
2. Լեո. *Երկերի ժողովածու*. հ. 2, Երևան, 1947:
3. Կիրակոս Գանձակեցի. *Պատմություն հայոց*. Երևան, 1961:
4. Հակոբյան, Թաթուլ. *Արցախյան օրագիր: Կանաչ ու սև*. Երևան, 2021:
5. Հասրաթյան, Մուրադ. *Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը*. Երևան, 1992:
6. Մաթևոսյան, Կարեն և ուրիշներ. *Դադիվանք. վերածնված հրաշալիք*. Երևան, 2018:
7. Միխայել Ասորի. *ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայելի Ասորւոյ Պատրիարքի*. Յերուսաղէմ, 1871:
8. Մնացականյան, Ստեփան. *Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX-XIV դարերում*. Երևան, 1976:
9. Մովսես Կաղանկատուացի. *Պատմություն Աղուանից աշխարհի*. Երևան, 1983:
10. Փավստոս Բուզանդ, *Պատմություն հայոց*, Երևան, 1968:
11. Օրմանեան, Մադաթիա. *Ազգապատում*. հ. Ա, Պեյրոլթ, 1959:
12. Дурнова, Лидия. *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*. Москва, 1979.
13. Якобсон, Анатолий. *Из истории армянского средневекового зодчества*. Москва, 1977.
14. Ուլուբաբյան, Բագրատ. *Գանձասար*. Երևան, 1982:
15. Հասրաթյան, Մուրադ. «Ամարասի ճարտարապետության համալիրը». *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, № 5, 1975:
16. Մանուկյան, Սեյրանուշ. Միջնադարյան հայաստանի կոթողային գեղանկարչությունը. *Հայկական որմնանկարչություն գիտական հոդվածների և նյութերի ժողովածու*, Երևան, 2019:
17. Մկրտչյան, Շահեն, և Արմեն Մկրտչյան. Ամարասի վանական համալիրը. «*Էջմիածին*», № 6, 2000:
18. Ուլուբաբյան, Բագրատ. Դադի կամ Խաթուվանք. «*Էջմիածին*», № 2-է, 1971:

WORKS CITED

1. Barkhutareants, Makar. *Patmutiyun Aghuanic*. h. A, T'iflis., [Albanian history. Book 1. Tiflis] 1901. (In Armenian)
2. Durnova, Lidija. *Ocherki izobrazitel'nogo iskusstva srednevekovoj Armenii*. Moskva. [Essays on the Fine Art of Medieval Armenia. Moscow] 1979. (In Russian)
3. Hakobyan, T'at'ul. *Artsakhyan oragir: Kanach u sev*. Erevan. [Artsakh Diary: Green and Black. Yerevan] 2021. (In Armenian)

4. Hasrat'yan, Murad. *Haykakan tchartarapetut'yan Artsakhi dprocy'*. Erevan. [Artsakh School of Armenian Architecture. Yerevan] 1992. (In Armenian)
5. Jakobson, Anatolij. *Iz istorii armjanskogo srednevekovogo zodchestva*. Moskva. [From the History of Armenian Medieval Architecture. Moscow] 1977. (In Russian)
6. Kirakos Gandzaketsi. *Patmut'yun hayoc*. Erevan. [History of Armenia. Yerevan] 1961. (In Armenian).
7. Leo. *Erkeri zhoghovats'u*. h. 2, Erevan. [Collection of Essays. book 2, Yerevan] 1947. (In Armenian).
8. Mat'evosyan, Karen yev urishner. *Dadivank: verats'nvats' hrashalik*. Erevan. [Dadivank. Rivied Wonder. Yerevan] 2018. (In Armenian)
9. Mikhaye'l Asori. *Zhamanakagrutyun Tear'n Mikhaye'li Asorvoy Patriarki*. Erusaghem. [Chronology of Patriarch Mikael of Assyria. Jerusalem] 1871. (In Armenian)
10. Mnatsakanyan, Step'an. *Haykakan ashkharhik patkeraqandaky' IX-XIV darrerum*. Erevan. [Armenian Secular Sculpture in the IX-XIV Centuries. Yerevan] 1976. (In Armenian)
11. *Movses Kaghankatvetsi. Patmut'yun Aghvanic ashkharhi*. Erevan. [The History of the Caucasian Albanians. Yerevan] 1983. (In Armenian)
12. Ormanean, Maghakia. *Azgapatum*. h. A, Peyrut'. [National History. book 1, Beirut] 1959. (In Armenian)
13. P'avstos Buzand. *Patmut'yun hayoc*. Erevan. [History of Armenia. Yerevan] 1968. (In Armenian)
14. Ulubabyan, Bagrat. *Gandzasar*. Erevan. [Gandzasar. Yerevan] 1982. (In Armenian)
15. Hasrat'yan, Murad. "Amarasi tchartarapetut'yan hamaliry". *Lraber hasarakakan gitut'yunneri*, № 5. ["Amaras Architecture Complex". *The Herald of Social Sciences*, № 5] 1975. (In Armenian)
16. Manukyan, Seyranush. «Mijnadaryan Hayastani kot'oghayin geghankarchutyuny'». *Haykakan vormnankarchut'yun gitakan hodvats'neri ev nyuteri zhoghovats'u*. Erevan. ["The Mural Painting of Medieval Armenia". *Armenian frescoes. Collection of scientific articles and materials*. Yerevan] 2019. (In Armenian)
17. Mkrtchyan, Shahen, yev Armen Mkrtchyan. «Amarasi vanakan hamaliry'». *E'chmiadz'in*, № 6. ["Amaras Monastery Complex". *Etchmiadzin*, № 6] 2000. (In Armenian)
18. Ulubabyan, Bagrat. «Dadi kam Khat'uvank». *E'chmiadz'in*, № Z-E'. ["Dadi or Khatuvank". *Etchmiadzin*, № 6-7] 1971. (In Armenian)

THE STUDY OF HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH IN THE FRAMEWORK OF THEMATIC COURSES «CONVERSATIONS ABOUT ART»

GAGIK AVETISYAN

*Armenian State Pedagogical University by Kh. Abovyan,
Chair of Fine Arts, Ph.D.Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

As a result of the catastrophic war of 2020, in addition to the hundreds of settlements in the Republic of Artsakh, many monuments of national historical significance also appeared under the Baku's regime. The latter commits cultural genocide

at the highest level by eliminating the stone traces of Armenian presenting monuments as the former Caucasus Albanian cultural heritage.

Therefore, not tolerating vandalistic actions in our occupied homeland, it is also necessary to overestimate the existing priceless monuments in the remaining territories of Artsakh controlled by Russian peacekeepers and the forces of the Defense Army, and at the state level to form the image of a patriot citizen.

In this context, the purpose of this article is to substantiate a new study by students of historical and cultural monuments of the territories under the control of the Republic of Artsakh and the formation of future patriots. The task is to analyze the appropriate pedagogical approaches and justify the presence of students' interest in historical and cultural monuments. The scientific novelty is to determine the role and place of education that helps students in the process of presenting historical and cultural monuments. In this context the aim of this article is to adopt new approaches aimed at preserving and publicizing the historical and cultural monuments of the territories under the supervision of the Artsakh Republic.

We consider it expedient to take effective steps on the above problem in local educational institutions for the 7th grade within the framework of thematic courses on the subject of fine arts "conversations about art" (ancient Armenian architecture, monumental monuments), the process of familiarizing students with historical and cultural monuments and plenary illustrations will also be included, thanks to which they will gain knowledge of the Motherland, form an artistic perception and strengthen Artsakh as an indisputable fact of the ancient Armenian cradle through displays on international platforms.

In this article among the most important historical and cultural monuments of the Republic Artsakh we refer to general architectural description of Gandzasar, Dadivank, Amaras, the main features aimed at history and depiction. The work is presented in a comparable analysis of the relevant facts and a methodical analysis. Having studied the topic in detail, we find that, based on the relevance of the topic, the process of familiarization and illustration of historical and cultural monuments by students will help strengthen their ideology of patriotism and the sacred mission of rethinking the Motherland.

Keywords: *Republic of Artsakh, historical and cultural monuments, "Conversations about art", artistic perception, cognition of the Motherland, students, Gandzasar, Dadivank, Amaras.*

ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ В РАМКАХ ТЕМАТИЧЕСКИХ КУРСОВ «БЕСЕДЫ ОБ ИСКУССТВЕ»

ГАГИК АВETИСЯН

*соискатель кафедры изобразительного искусства
Армянского государственного педагогического
университета им. Х. Абовяна,
г. Ереван, Республика Армения*

В результате разрушительной войны 2020 года, помимо сотен населенных пунктов, в Республике Арцах под бакинским режимом осталось множество памятников отечественного исторического значения. Азербайджан осуществляет культурный геноцид на высшем государственном уровне, уничтожая архитектурные

следы армянства, выдавая эти памятники за культурное наследие Кавказской Албании.

Поэтому, противостоя вандалистским действиям на нашей оккупированной родине, необходимо также заново взять на учет бесценные памятники на оставшихся территориях Арцаха, контролируемых российскими миротворцами и силами Армии Обороны, и на государственном уровне формировать образ гражданина-патриота, знающего родную историю.

В этом контексте целью данной статьи является обоснование необходимости изучения учащимися историко-культурных памятников на территориях, находящихся под контролем Республики Арцах, что является необходимым фактором патриотического воспитания.

Задачи исследования: проанализировать соответствующие педагогические подходы и обосновать возможность наличия у учащихся интереса к историко-культурным памятникам. Научная новизна заключается в выявлении роли и места изучения историко-культурных памятников в процессе общей профессиональной подготовки. В этом контексте целью данной статьи является принятие новых подходов, направленных на сохранение и популяризацию историко-культурных памятников на территориях, находящихся под контролем Республики Арцах.

Для решения указанных проблем мы считаем целесообразным включить в тематический план по предмету «Изобразительное искусство» для 7 класса местных общеобразовательных учебных заведений в рамках темы «Беседы об искусстве» (древнеармянская архитектура, памятники и монументы) курс по ознакомлению учащихся с историко-культурными памятниками и рисунку на пленэре, благодаря чему, помимо формирования художественного восприятия, они получают новые знания о своей родине, что также позволит представлять Арцах на международных площадках, что и будет способствовать укреплению его независимости и укрепляться подтверждению неоспоримого факта об Арцахе как о древней колыбели армянства.

В данной статье к числу наиболее важных историко-культурных памятников Республики Арцах причисляются Гандзасар, Дадиванк и Амарас и дается их общее архитектурное описание. Исследование проведено на основе сопоставления и фактического анализа и с использованием приемов методического анализа. В результате исследования мы пришли к выводу о том, что процесс ознакомления учащихся с историко-культурными памятниками и их зарисовывание может способствовать укреплению идеологии патриотизма и священной миссии освобождения Родины.

Ключевые слова: *Республика Арцах, историко-культурные памятники, «Беседы об искусстве» художественное восприятие, познание Родины, учащиеся, Гандзасар, Дадиванк, Амарас.*

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

ԹՎԱՅՆԱՑՈՒՄԸ, ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐԻ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄԸ*

ՀՏԴ 330

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-205

ՀԱՅԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի դեկան,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի
խմբագրական խորհրդի անդամ,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sargsyan.vsu@gmail.com

ՌՈՒԲԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի
«Տվյալների գիտությունը բիզնեսում»
մագիստրոսական ծրագրի դեկավար,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ruben_gevorgyan@yahoo.com

ԿԱՐԻՆԵ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի կառավարման և
գործարարության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
kaminasyan@gmail.com

Հոդվածի նպատակն է համադրել պետական կառավարման արդյունավետության և թվայնացման մակարդակը բնորոշող համաթվերը: Հետազոտությունն իրականացվել է 198 երկրների ընտրանքի հիման վրա: Այդ նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները՝ բացահայտել ֆունկցիոնալ կապը վերը նշված փոփոխականների միջև և պարզել դրանց ազդեցությունը ինստիտուցիոնալ համակարգի բարելավման հարցում: Ոչ գծային ռեգրեսիոն մեթոդների միջոցով բացահայտվել են էլեկտրոնային կառավարման արդյունավետության ցուցանիշների և երկրների ինստիտուցիոնալ զարգացման ցուցանիշների միջև կապերը: Որպես էլեկտրոնային կառավարման համակարգի արդյունավետությունը բնութագրող ցուցանիշ օգտագործվել է Միացյալ Ազգերի e-governance համաթիվը, իսկ որպես պետությունների ինստիտուցիոնալ զարգացման

* Հոդվածը ներկայացվել է 26.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 17.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

արդյունավետությունը գնահատող փոփոխական՝ «Համաշխարհային բանկի world governance indicator-ների շտեմարանի» world governance effectiveness փոփոխականը: Արդյունքում պարզվել է, որ Էլեկտրոնային կառավարման համակարգը բնութագրող համաթվի բարելավումը 0.1 կետով բերում է կառավարման ինդեքսի շուրջ 0.36 կետի աճի: Պարաբոլիկ կապով նկարագրվող արդյունքը վկայում է այն մասին, որ Էլեկտրոնային կառավարման ազդեցությունը ինստիտուտների վրա նշանակալի է, և, ըստ այդմ, ցուցանիշի բարելավումը կարող է դրական ազդեցություն ունենալ պետական կառավարման տարբեր ոլորտների վրա: Բացի այդ՝ աշխատանքում ներկայացված է նաև վերջին տարիներին ՀՀ-ում թվային տեխնոլոգիաների օգտագործումը պետական կառավարման համակարգում, և համեմատություններ են արված համաշխարհային զարգացումների համատեքստում:

Հիմնաբառեր՝ ինստիտուտներ, Էլեկտրոնային կառավարում, կոռուպցիա, պետական կառավարման ինդիկատորներ, թվային փոխակերպում, ինստիտուցիոնալ զարգացում, e-governance համաթիվ, world governance effectiveness փոփոխական:

Նախաբան

Վերջին տասնամյակներին տեղեկատվական անհամաչափության, պետության՝ արագ փոփոխվող իրողություններին հարմարվելն ու այլ խնդրահարույց հանգամանքները հասարակական կյանքում դրսևորվում են սոցիալ-տնտեսական տարաբնույթ խնդիրների առաջադրումով: Էնդոգեն և Էկզոգեն ծագում ունեցող տարբեր երևույթներ ստիպում են տնտեսություններին անցնել լուրջ վերափոխումների միջով և անհրաժեշտ բարելավումներին զուգահեռ ներդնել նաև նոր թվային ինստիտուտներ:

Ինստիտուցիոնալ մոտեցումը թույլ է տալիս հակադիր հատկություններով օժտված տնտեսական երևույթները և գործընթացները ուսումնասիրել միևնույն դիրքերից՝ ընձեռնելով հնարավորություն տեսնելու դրանց ընդհանրական բնույթը և մեկից մյուսին անցնելու պայմաններն ու իրավիճակները: Ինստիտուցիոնալ մոտեցումների կիրառումը նպաստում է իրական տնտեսական կյանքին վերաբերող գործնական հետազոտությունների բարելավմանը, սոցիալ-տնտեսական տարբեր երևույթների համար դիտարկվող հարաբերությունների մասնակիցների յուրահատուկ նորմերի բացահայտմանը՝ հետևելով դրանց Էվոլյուցիային և հաշվի առնելով նորմերի փոփոխման անհրաժեշտ ուղղությունները բարեփոխումների ժամանակ:

Առանց համապատասխան միջավայրի ձևավորման հնարավոր չէ անցումը թվային տնտեսությանը, իսկ այդ միջավայրը ձևավորվում է արդեն առկա տարատեսակ ռեսուրսների և ինստիտուտների ու տնտեսական սուբյեկտների՝ այդ պահին առկա փոխազդեցության համակարգի ազդեցությամբ: Հենց այդ փոխազդեցության ժամանակ էլ ի հայտ է գալիս հասարակության կենսագործունեության թվայնացմանը խոչընդոտող որոշակի ինստիտուցիոնալ նորմերի անկատարությունը, ակներև է դառնում զանազան արգելակող երևույթների բացասական ազդեցությունը:

Ինստիտուցիոնալ միջավայրը ձևավորում է որոշումների ընդունման սահմանափակող բնույթի հասարակական շրջանակներ, որոնց ներսում առաջանում է անորոշության մակարդակի իջեցված ու գործողությունների կանխատեսելի հետևանքներով տիրույթ: Վերջինս նպաստում է կայունացնող տնտեսվարման միջավայրի և ավելի հուսալի դարձնող տնտեսական գործունեության ակնկալելի արդյունքների ստացմանը: Այդ միջավայրն ստեղծում է անձանց գործունեությունը հստակ հունով տանող խթանների համակարգ. բացասական խթաններն ուղղված են վարքի մի շարք դրսևորումների ճնշմանը, իսկ դրական խթաններն ապահովվում են

սուբյեկտներին գործառնական ծախսերի նվազմամբ և աշխատանքի արդյունավետության բարձրացմամբ:

Էլեկտրոնային կառավարման համակարգի ներդրումը և գործունեության արդյունավետությունը պետական համակարգում

Վերջին տարիներին աշխարհի բոլոր երկրները պետական կառավարման ոլորտում այս կամ այն չափով ներդրում են էլեկտրոնային կառավարման սկզբունք, որի նպատակն է թվային տեխնոլոգիաների կիրառման միջոցով բարձրացնել գործընթացների արդյունավետությունը՝ մասնավորաբար նվազագույնի հասցնելով պետական ծառայողների ու քաղաքացիների ֆիզկական շփումները: Ակնհայտ է, որ այս գործընթացները ոչ միայն տեխնոլոգիական բնույթ են կրում և պայմանավորված են այս կամ այն երկրում թվային տեխնոլոգիաների զարգացման աստիճանով, այլ նաև տնտեսական հարաբերությունների կատարելագործման նոր կանոնակարգերի ու նույնիսկ բիզնես սովորույթների, մարդկանց վարքագծի փոփոխման հնարավորություններով:

Պետական կառավարման ոլորտի թվայնացման գործընթացների հաջողության երաշխիքը գոյություն ունեցող ինստիտուտների որակն ու հասարակությունում ընդունված վարքագծային նորմերի բարելավումն է: Կառավարությունների թվային վերափոխումը չի կարելի դիտարկել սոսկ որպես տեխնոլոգիական զարգացման գործընթաց: Այդ վերափոխումները ենթադրում են նոր գործընթացներ պետություն-բիզնես, պետություն-քաղաքացի հարաբերություններում: Պետական կառավարման համակարգի թվային վերափոխման հաջողությունը կախված է նաև կիրառվող տեխնիկական լուծումների որակից, կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ վերափոխումների ճիշտ հաշվարկված ծրագրերից, որոնք պետք է հաշվի առնեն այս կամ այն երկրում պետական կառավարման համակարգի առանձնահատկությունները և գոյություն ունեցող վարքագծային սովորույթները:

Էլեկտրոնային կառավարման սկզբունքների ներդրման գործընթացները ունեն բավականին երկար պատմություն. կուտակվել են որոշակի քանակությամբ հավաստի ու ստույգ տվյալներ, և բավականին մեծ ծավալով հետազոտություններ են իրականացվում այս ոլորտում: Այդ ամենի վկայություն է մի շարք օրինաչափություններ, որոնք բերված են «GovTech Dataset»-ից (<https://www.worldbank.org/en/programs/govtech/gtmi>):

Տվյալների այդ բազայում համեմատված են մի շարք ցուցանիշներ, որոնցից մենք կդիտարկենք հետևյալները.

1. UN eGov Development Index (2020) (<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/data-center>), որը չափում է երկրների էլեկտրոնային կառավարման համակարգի ներդրման մակարդակը՝ համեմատելով այդ գործընթացի բոլոր հնարավոր գործոնները:

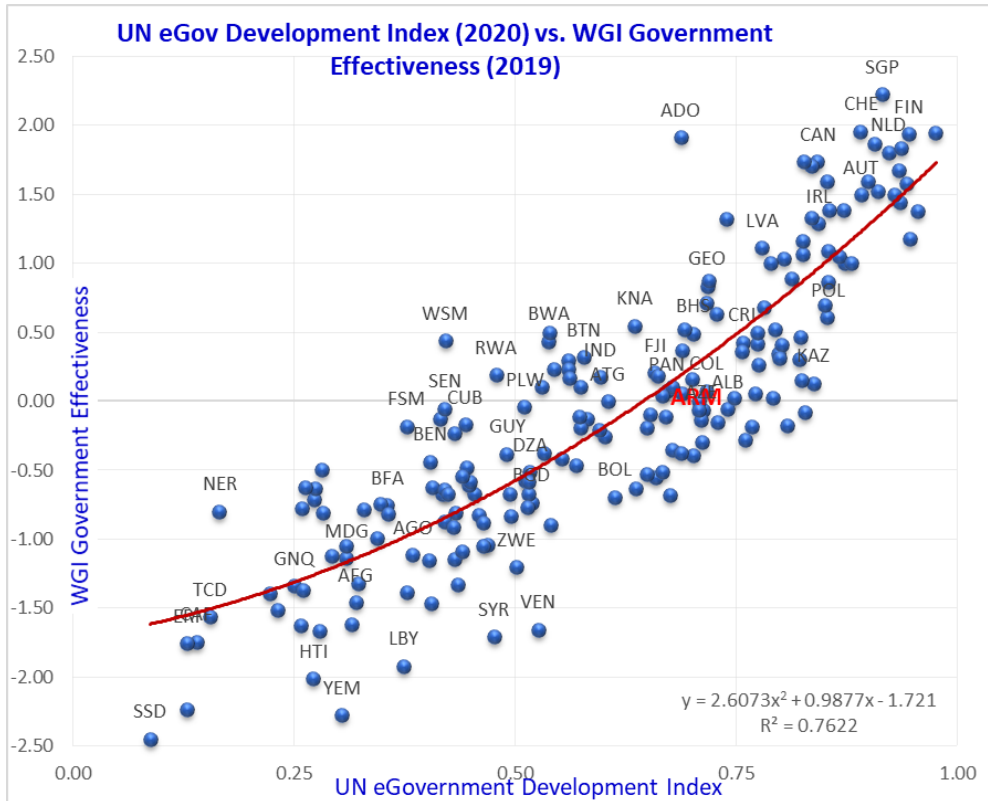
2. WGI Government Effectiveness (2019) (<https://info.worldbank.org/governance/wgi/>) – Համաշխարհային բանկի պետական կառավարման արդյունավետությունը չափող ինդեքս:

3. WGI Control of corruption (2019) (<https://info.worldbank.org/governance/wgi/>) – պետական կառավարման արդյունավետությունը կոռուպցիայի զսպման տեսանկյունից չափող ինդեքս:

4. Corruption Perception Index (2019) (<https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/dnk>) – կոռուպցիայի ընկալման ինդեքս:

Ստորև բերված նկարում պատկերված է էլեկտրոնային կառավարման ինդեքսի և պետական կառավարման ինդեքսի փոխկապվածությունը 198 երկրների ընտրանքի համար: Կարելի է տեսնել, որ գոյություն ունի բավականին հստակ պարաբոլիկ կապ:

Ըստ նշված մոդելի՝ Էլեկտրոնային կառավարման համակարգը բնութագրող ինդեքսի բարելավումը 0.1-ով հանգեցնում է կառավարման ինդեքսի շուրջ 0.36-ով աճի: Հայաստանի համար դա նշանակում է, որ եթե Էլեկտրոնային կառավարման ինդեքսը մեծանա 0.1-ով, ըստ մոդելի կանխատեսման՝ կառավարման արդյունավետության ինդեքսը -0.07-ից կբարձրանա 0.29-ի:

Նկար 1. Էլեկտրոնային կառավարման ինդեքսի և պետական կառավարման ինդեքսի փոխկապակցությունը, Աղբյուր՝ <https://publicadministration.un.org/eqovkb/en-us/data-center>

Հաջորդիվ ներկայացված է Էլեկտրոնային կառավարման ինդեքսի և պետական կառավարման արդյունավետությունը՝ կոռուպցիայի զսպման տեսանկյունից չափող ինդեքսի փոխկապակցությունը՝ նույն ընտրանքի վրա.

$$y = 4.07x^2 - 1.34x - 0.93, \quad R^2 = 0.56,$$

որտեղ y-ը կոռուպցիայի զսպման ինդեքսն է, իսկ x-ը՝ Էլեկտրոնային կառավարման ինդեքսը:

Հաջորդ բանաձևը ներկայացնում է Էլեկտրոնային կառավարման ինդեքսի և կոռուպցիայի ընկալման ինդեքսի փոխկապակցվածությունը՝ նույն ընտրանքի վրա.

$$y = 48.47x^2 - 2.64x + 25.15, \quad R^2=0.45,$$

որտեղ y-ը կոռուպցիայի ընկալման ինդեքսն է, իսկ x-ը՝ Էլեկտրոնային կառավարման ինդեքսը:

Երկու բանաձևից էլ տեսնում ենք, որ կրկնվում է օրինաչափությունը, ինչը վկայում է այն մասին, որ Էլեկտրոնային կառավարման ազդեցությունը ինստիտուտների վրա բազմակողմանի է, և այդ ցուցանիշի բարելավումը կարող է դրական ազդեցություն ունենալ պետական կառավարման տարբեր ոլորտների վրա:

Ինստիտուցիոնալ միջավայրի զարգացման միտումները թվայնացման համատեքստում

Ինստիտուտների ստեղծումը պահանջում է խորը գիտակցում այն ամենի, թե ինչն է հանգեցնում հաջող փոխակերպումների, որոնք են դրանց նպաստող գործոնները, նաև հասարակության պահանջումները և նախասիրությունները: Թվային հասարակության պայմաններում ինստիտուցիոնալ միջավայրի զարգացումը առավել կարևորվում է նրանով, որ թվային տեխնոլոգիաների ներդրմամբ թելադրվող փոփոխությունները ձևափոխում են արդյունաբերական հասարակության օրոք առաջացած նորմերը և խաղի կանոնները: Սոցիալ-տնտեսական փոխազդեցությունների տեղափոխումն ինտերնետային միջավայր, սոցիալական ցանցերի, բլոկչեյնի, թվային պլատֆորմների ի հայտ գալը պահանջում են նոր սկզբունքների մշակում: Շատ երկրներում պետական մակարդակով փորձում են իրագործել ինստիտուցիոնալ միջավայրի վերակազմավորում՝ պայմանավորված տարբեր գործոններով, ներառյալ գլոբալ ցանցային աշխարհը, անձանց աճող սպասումները, նոր տեխնոլոգիաները, և լուծել բարդ խնդիրները, որոնց բախվում են ընկերությունները, երկրները և հասարակությունը:

Ինստիտուցիոնալ միջավայրում թվայնացման ազդեցությամբ տեղի ունեցող երևույթները, միջավայրի հիմնական բաղադրիչների ձևափոխման կամ ինստիտուցիոնալ նոր միավորների առաջացման հանգամանքների պարզորոշումը ենթադրում են հետևյալ խնդիրների լուծումը.

- մանրամասն ներկայացնել տնտեսության թվայնացմամբ պայմանավորված հիմնական ինստիտուցիոնալ իրողությունները, առանձին ուշադրություն դարձնել պլատֆորմներին և դրանց շահառուների գործունեությանը,
- դիտարկել թվային միտումներով պայմանավորված գործառնական ծախքերի հայտնի տեսակների ձևափոխումը և նոր՝ թվային ծախքերը,
- համակարգել ինստիտուցիոնալ ծուղակները, տալ դրանց համալիր դասակարգումը, դիտարկել որոշ առանցքային ծուղակների էությունը և կամ դրանց շուրջ տեղի ունեցող զարգացումները,
- քննարկել պետական կառավարման վրա ունեցած ազդեցությունը, թվային կառավարման սկզբունքները և տարրերը, հնարավոր խնդիրները:

Ինստիտուցիոնալ միջավայրը թվայնացման համատեքստում և թվային տնտեսության ինստիտուտները մասնագիտական գրականության շրջանակներում դիտարկվել են թվային իրողությունների սկզբնավորումից ի վեր, սակայն միջավայրի վերափոխման տեսանկյունից առավելապես վերաբերել են առանձին բաղադրիչներին: Երբեմն իրականացվել են նաև մի քանի բաղադրիչների կամ գրեթե ողջ միջավայրին վերաբերող հետազոտություններ: Նշված օբյեկտները եղել են առավելապես արտասահմանյան հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում:

Թվային սպառման և արտադրության հրատապ հարցերը

Տնտեսության վրա թվայնացման ունեցած ազդեցության չափումը և մակրոտնտեսական վիճակագրությունում թվային տնտեսության իրողությունների հաշվառումը մասնագետների ուսումնասիրությունների կարևոր առարկաներից են: Համախառն ներքին արդյունքում չեն արտացոլվում անվճար սպառման մշակույթը (ներառյալ ֆայլերի անօրինական ներբեռնումը), թվային ապրանքների և ծառայությունների արտադրությունը, նախկինում լայնորեն տարածված ֆիզիկապես շոշափելի ապրանքների փոխարեն թվային փոխարինիչների կիրառությունն ու դրանցով վերոնշյալ առարկաներից ստացվող ծառայությունների սպառման մակարդակի բարձրացումը և այլն:

Բարիքների համատեղ օգտագործումը նույնպես որոշակի ռիսկեր է ստեղծում, օրինակ՝ օտար սեփականության ոչ պատշաճ օգտագործման ռիսկը գործարքի մասնակիցների պարտավորությունների իրավաբանական ձևակերպման բացակայության դեպքում, հարկային մուտքերի նվազման և ստվերային տնտեսության ընդլայնման ռիսկերը, անհատական բարեկեցության մակարդակի՝ առանց արտադրության ծավալների պարտադիր աճի ապահովման բարձրանալու հանգամանքը: Սեփականություն հանդիսացող բարիքների քանակը չի աճում. ընդլայնվում են ժամանակավոր օգտագործման հնարավորությունները՝ բարեկեցության մակարդակի աճի տպավորություն ստեղծելով, մինչդեռ արտադրության ծավալները և վերականգնման կարողությունները կարող են նվազել, իսկ օգտագործվող բարիքները՝ արագորեն մաշվել: Սա երևան է հանում թվային տնտեսության՝ մակրոտնտեսական հաշվառման գործընթացում համալիր ներկայացման աշխատանքների և դրանց շրջանակներում միջազգային գործընկերների հետ գործակցության կարիքը: Նշված իրողություններից բխում է նաև համատեղ սպառման ոլորտում պետական հսկողության մակարդակի բարձրացման և ստվերային գործունեության բացառման կարևորությունը:

Թվային ապրանքներ արտադրողների համար իրենց կոնտենտի անօրինական օգտագործման դեմ պայքարի տարբերակից է ներբեռնման անհրաժեշտությունը բացառելը. ամեն ինչ իրականացվում է ամպային տեխնոլոգիաների կիրառմամբ, իսկ սպառողը ձեռք է բերում ժամանակավոր հասանելիության հնարավորություն: Ժամկետի լրանալուն հետևում է լավագույն դեպքում սահմանափակ հասանելիություն, բացառված չեն նաև արտադրողի կողմից հնարավոր խափանումներն անգամ մինչև լրանալը և դրա հետևանքով ի հայտ եկող կորուստները: Էական է մշակել արդյունավետ մեխանիզմներ ընկերությունների՝ թվային արտադրության անվան տակ իրականացվող կամայականությունները բացառելու, կորուստների նվազեցման նպատակով թվային միջավայրում սպառողների գործունեության արդյունքների պահպանման ու հասանելիության ապահովման համար:

Թվայնացման միտումներն աշխատանքի շուկայում

Վիրտուալացումը և ինտելեկտուալացումը հանգեցնում են աշխատանքի վարձման համակարգից աշխատուժի դուրս գալու պայմանների ստեղծմանը, քանի որ արտադրության միջոցները շատ դեպքերում կարող են սահմանափակվել անհրաժեշտ ինտելեկտուալ աշխատանքի անմիջական կատարողի սեփականություն հանդիսացող սարքավորումներով (ֆրիլանսի կամ այլ դեպքերում): Սա նշանակում է ֆորմալ զբաղվածության անկում և կարող է ծնել սոցիալական խնդիրներ: Բժշկական ապահովագրությունը, կենսաթոշակային համակարգը, բոնուսների համակարգերը և աշխատողների իրավունքների պաշտպանության մի շարք մեխանիզմներ կարող են հօդս ցնդել, ինչի արդյունքում աշխատողներն ստիպված կլինեն նվազեցնել իրենց սպառումը՝ հօգուտ նշված սոցիալական բաղադրիչների համար խնայելու: Հնարավոր ռիսկերից են նաև ցածր վարձատրությունը և աշխատաժամանակի վերահսկողության բացակայությունը, հատկապես պլատֆորմների կիրառության դեպքում:

Սոցիալական պաշտպանության ինստիտուտները քաղաքական և տնտեսական լիովին այլ պայմանների ծնունդն են, և ներկա իրողություններին դրանց հարմարեցման համար կարող է պահանջվել աշխատանքային հարաբերությունների նոր մոդել: Մինչդեռ աշխատաշուկայի առկա ինստիտուտներն արգելակում են մի շարք միտումների համատարած դառնալը և նոր հարացույցի (պարադիգմի) ներդրվելը՝ ստեղծելով խզում տնտեսության ներկայիս կազմակերպման ու աշխատանքի շուկայի վերափոխման միջև: Բացի այդ՝ պլատֆորմների կապող գործառույթը կարող է նվազեցնել աշխատաշուկայում վերաբաշխման

արդյունավետությունը, եթե այն թուլացնում է աշխատողի դիրքերը, խթանում ցածր որակավորման գործերում ներգրավվելը:

Պլատֆորմների միջնորդական գործառույթը կարող է աշխատողների համար բարձրացնել գործառնական ծախսերը, եթե նրանք աշխատանք փնտրելու և սպասելու վրա պետք է երկար ժամանակ ծախսեն: Նվազագույն աշխատավարձի անալոգիայով կարգավորումների բացակայության դեպքում պլատֆորմները կարող են գրեթե չունենալ խթաններ՝ աշխատանք փնտրելն արդյունավետ դարձնող այլաբանությունների գծով ներդրումներ անելու համար: Դրանք կարող են նաև չունենալ աշխատողների և պատվիրատուների միջև վեճերի լուծման արդյունավետ մեխանիզմներ, և շուկայի ձախողումների հետ կապված ռիսկերը կարող են փոխանցվել աշխատողներին, եթե պատվիրատուներն աշխատողների արդյունքներից բավարարված չեն և դրա արդյունքում չեն ցանկանում վճարել վերջիններիս:

Այսպիսով՝ թվայնացման պայմաններում աշխատաշուկայի ինքնակազմակերպման ներկա միտումները հակասում են սոցիալական պաշտպանության և բարեկեցության համար ներդրվող ջանքերին: Վստահության ինստիտուտը չվերահսկվող թվային միջավայրում դեռևս չի հաջողում, ինչը հնարավոր վերափոխումների և ռիսկերի համատեքստում հիմնավորում է կարգավորիչների միջամտության և ոլորտի մեխանիզմների կայացման անհրաժեշտությունը:

Պլատֆորմներից ծագող խնդիրները և լուծման առաջարկվող տրամաբանությունը

Երբ պլատֆորմը շուկայում զգալի դիրքեր է զբաղեցնում, այն օգտագործողների համար հաճախ դժվարանում են վերջինիս ծառայություններից հրաժարվելը և այլընտրանքներին անցնելը: Պլատֆորմները խթանում են ներդնել ջանքեր և ժամանակ՝ նպաստելով մի լուծումից մյուսին անցնելու ծախսերի ավելի արագ բարձրանալուն, եթե օգտագործողի տվյալները կապված են մի ամբողջ էկոհամակարգի հետ՝ տալով պլատֆորմներին շուկայում խոշոր մասնաբաժին, անգամ մոնոպոլ դիրք: Ցանցային ընկերությունները զլոբայիզացիայի պայմաններում վերածվում են մասնագիտացված միջնորդների, որոնք, դառնալով մոնոպոլիստներ և ազատվելով ավելի փոքր մրցակիցներից, ցանկացած կազմակերպության ու անհատի ստիպում են կամ կիրառել զլոբալ մոնոպոլացված շուկայի առաջարկածը, կամ դուրս մնալ միջազգային շուկաներից:

Ցանցային մոնոպոլիաները նաև վերցնում են իրենց հսկողության ներքո և միավորում իրենց գործունեությանն առնչվող, բայց առանձին բիզնեսները՝ ապահովելով արտադրության տեղեկատվական ու գործառնական ծախսերի նվազեցում: Նման մոնոպոլացումն արգելակում է արդյունավետության ընդհանուր աճը և ծնում է առանձին շուկաների զարգացման խնդիրներ: Նշվածը հիմնավորվում է խոշոր թվային ընկերությունների հավելվածների՝ «ուժով» առաջնորդման, փոքր ու միջին ձեռնարկությունների շրջանում իրենց գործընկերների աշխատանքի պայմանների փոփոխման և ավելի թույլ մրցակիցների չեզոքացմանը հանգեցնող այլ մեթոդների կիրառմամբ:

Պլատֆորմներում կուտակվող տվյալներն զգալի հնարավորություններ են ստեղծում օգտագործողների վերաբերյալ պատկերացում ստանալու, վերջիններիս համապատասխան պրոդուկտները ներկայացնելու և յուրաքանչյուրի համար առանձնահատուկ գնագոյացում իրականացնելու համար: Լրացուցիչ մասնակիցների ներգրավման համար առաջարկվում են անգամ անվճար ապրանքներ և ծառայություններ, որոնց վրա կատարվող ծախսերը սուբսիդավորվում են ներդրողների, գովազդատուների կամ այլ շահառուների հաշվին: Նման մտեցումները դժվար կիրառելի են ավանդական շուկաներում, որտեղ ծախսերից ցածր գները չեն կարող լինել շուկան մաքրող գներ, իսկ մրցակցության տեսանկյունից կարող են

դիտարկվել իբրև անօրինական դեմպինգի դրսևորումներ: Այնուամենայնիվ, անվճար ծառայություններից օգտվելով՝ մասնակիցները տալիս են իրենց համաձայնությունը փոխանցելու անձնական և վարքագծային տվյալներ, որոնց մշակումից ստացվող արդյունքները մոնետիզացիայի են ենթարկվում՝ ապահովելով գովազդատուներին հասանելիություն և պոտենցիալ հաճախորդներին:

Տվյալների խոշոր ծավալներին հասանելիությանը զուգահեռ շուկայական ուժի պահպանման և հզորացման նպատակով Եական ուշադրություն է դարձվում անհրաժեշտ ալգորիթմների մշակմանն ու կիրառմանը: Արդյունքում արհեստական բանականությանը վերաբերող հետազոտություններով համալսարանների և հետազոտական ինստիտուտների հետ մեկտեղ աչքի են ընկնում նաև մասնավոր կազմակերպությունները: Մասնավորապես, 2016 թվականի սկզբից մինչև 2021 թվականի հունվարի վերջ իրականացվել է այս սեգմենտում ակտիվ ստարտափների հետ միավորման և դրանց ձեռքբերման 308 գործարք՝ 28.4 միլիարդ ԱՄՆ դոլար ընդհանուր արժողությամբ: Ձեռք բերող ընկերությունների առաջատար հնգյակը բացառապես ԱՄՆ-ից է («Apple», «Google», «Microsoft», «Facebook», «Amazon»), թեև առաջին տասնյակում են նաև տեխնոսկաներ Չինաստանից («Baidu» և «Tencent Holdings»):

Չուզահեռաբար տեղի է ունենում տաղանդների և հմտություններ ունեցողների՝ սահմանափակ թվով վայրերում կուտակում. արհեստական բանականությամբ զբաղվող հետազոտողների 59 %-ն աշխատում է ԱՄՆ-ում, 11 %-ը՝ Չինաստանում: Հետազոտողների ծագման առումով առաջատարները դարձյալ Չինաստանն (29%) ու ԱՄՆ-ն (20%) են, որոնց հաջորդում են եվրոպական երկրները, Հնդկաստանը, Իրանը, Իսրայելը և այլք:

Խոշոր տեխնոլոգիական ընկերություններն ստեղծում են արտահոսք ակադեմիական ոլորտից ու պետական կառավարման համակարգից, որակյալ մասնագետների պահանջը և մասնավոր ոլորտի առաջատարների համար աշխատելու առավել նախընտրելի լինելը հանգեցնում են հաշվողական կարողությունների անհավասար բաշխմանը, ինչը խորը ուսուցման ժամանակաշրջանում լուրջ խնդիր է դառնում այլ շահառուների համար: Նման իրավիճակի երկարաժամկետ հետևանքներն են հետազոտական արդյունքների և դրանց կիրառման բազմազանության անկումը, գլոբալ թվային ընկերությունների՝ ակադեմիական և պետական սեկտորների համեմատ մեկ քայլ առաջ լինելը, անհրաժեշտ կարգավորումների՝ ոլորտի զարգացումներից զգալի հետ մնալը: Իսկ մասնավորի ձեռքբերումներն օգտագործվում են առաջին հերթին կոմերցիոն նպատակներով, արդյունքում առանց կարգավորումների մեծանում են անձանց տվյալների անթույլատրելի օգտագործման, նրանց անվտանգության խաթարման և անտեղի վերահսկման ռիսկերը:

Վերոնշյալ խնդիրներն ահագանգում են ոլորտի բացթողի վիճակի և բացասական հետևանքների ռիսկի մասին: Կարգավորման և խաղի կանոններ սահմանող մարմինները պետք է հետևեն, թե ինչպես են ընկերություններն ստանում ու կիրառում օգտագործողների տվյալները: Գերիշխող կամ մոնոպոլ դիրքը, միջավայրի թվային բնույթով պայմանավորված, տրամադրում է սեփական շահերի առաջնության ճկունություն, ինչը հիմք է ընկերությունների գործողությունների զսպման նոր մեխանիզմների ձևավորման համար: Այն դեպքերում, երբ պետությունները ցանկանում են դառնալ ոլորտի գիտական կողմի առաջատարներից, անհրաժեշտ է իրականացնել զգալի ներդրումներ՝ մասնագետներին իրենց մոտ պահելու և կամ դեպի իրենց ձգելու, նաև ենթակառուցվածքների կայացման և առաջատար երկրների համեմատ գրավիչ դառնալու համար:

Դիտարկումներ թվայնացման ծուղակների և գործառնական ծախքերի վերաբերյալ

Թվային տնտեսության պայմաններում ստեղծվում են խնդիրներ՝ կապված մտավոր սեփականության սպեցիֆիկացիայի հետ, և դժվար է իրագործել իրավունքների լիարժեք պաշտպանություն. առկա են թվային օբյեկտներ, որոնք սեփականության իրավունքի օբյեկտներ չեն, գերակշռում են ոչ ֆորմալ նորմեր, որոնք շնորհիվ հնարավոր է լինում օգտվել սահմանափակ հասանելիությամբ կոնտենտից, կարող են ստեղծվել դժվարություններ արհեստական բանականության շնորհիվ ստեղծվող արդյունքների՝ վերոնշյալ համատեքստում դասակարգման և պաշտպանության հետ: Այս իրավիճակում կարևոր են նշված ռիսկերի չեզոքացմանը միտված կարգավորումների մշակումն ու կիրարկումը, որպեսզի թվային միջավայրում տեղի ունեցող սպառումը հակասություններ չունենա սպառման օբյեկտների սեփականատերերի հետ, ինչպես նաև չառաջանան դժվարություններ լիովին այլ մեթոդներով ստեղծվող արդյունքների արտադրության ու իրացման մասով:

Լուրջ խնդիր է թվային տեխնոլոգիաների ստեղծվելու ու ներդրվելու արագության և դրանց նորմատիվ կարգավորման միջև բացահայտ խզումը, որը դրսևորվում է երկու ձևով՝ իբրև թվային զարգացման ինստիտուցիոնալ միջավայրի տարասեռություն և իբրև թվային միջավայրը կարգավորող օրենքների կիրարկումը հսկելու արդյունավետ մեխանիզմների բացակայություն: Եթե անգամ տեխնոլոգիական առաջընթացից նորմատիվ իրավական կարգավորման հետ մնալը հնարավորինս նվազեցվի, առկա են այդ տեխնոլոգիաների օգնությամբ պատժից խուսանավելու հնարավորություններ: Թվայնացման գործընթացների արգելակման հիմնական պատճառներից է նաև թվային միջավայրում սպառման և անվտանգության անհրաժեշտ հմտությունների բացակայությունը բնակչության զգալի մասի մոտ, ինչի արդյունքում խզվում է կապը թվայնացմանը միտված նախաձեռնությունների ու թվային մշակույթի առկա վիճակի միջև: Չուզահեռաբար կա բնակչության որոշակի հատված, որը թվայնացման և հարակից վերափոխումների հանդեպ զգուշավոր է՝ անանուն լինելու ու անպատժելիության զգացողությամբ, հեռախոսազանգային ու ինտերնետային խարդախություններով, բանկային հաշիվներին ու քարտային տվյալներին անօրինական հասանելիությամբ, ուրիշների տվյալները վնասակար ծրագրային ապահովմամբ խլելով, ապա՝ վերադարձնելու դիմաց ֆինանսական փոխհատուցում պահանջելով և այլ ռիսկերով պայմանավորված:

Թվայնացման գործընթացները ծնում են նաև նոր տեսակի գործառնական ծախքեր: Թվայնացմանը դիմադրելու ծախքերը *ex ante* գործառնական ծախքեր են, որոնք առաջանում են, քանի որ տնտեսական գործակալները, շատ հաճախ արժեքային ընկալումներից ելնելով, պատրաստ չեն դիմելու թվային լուծումներին (օրինակ՝ պլատֆորմներին, եթե առկա է ցանկություն պաշտպանելու անձնական տվյալները): Սրանք բնորոշ են անցանցից առցանցին (օֆլայնից օնլայնին) անցմանը: Արդյունքում նման սկզբունքներով առաջնորդվող կամայական գործակալ կրում է փոխազդեցության լրացուցիչ ծախքեր, հատկապես այն դեպքում, երբ ինստիտուցիոնալ ենթակառուցվածքը դրդում է նման փոխազդեցության: Ժամանակակից լուծումներն օգնում են թվայնացմանը դիմադրելու խնդրի հարթման գործում, եթե այդ լուծումներն օգնում են պաշտպանվել այլ կողմերի թշնամական գործողություններից:

Թվային դիմադրության ծախքերը *ex post* ծախքեր են, որոնք ծագում են համապատասխան լուծումների կիրառությունից հետո և պայմանավորված են դրանցից ծագող ճախողումներով, նաև ենթադրում են տնտեսական գործակալների դիմադրություն և կոնֆլիկտայնություն թվային միջավայրի ներսում, օրինակ, երբ թվային պլատֆորմն ի վիճակի չէ արդյունավետ կոորդինացնելու գոյություն ունեցող

կամ կրկին ծագող փոխազդեցությունները դա օգտագործողների հետ կամ ստեղծելու գործառնությունների իրականացման հավասար պայմաններ: Թվային դիմադրությունը թվային ենթակառուցվածքների ոչ ֆորմալ նորմերի և ֆորմալ ալգորիթմների մերձեցման արդյունքն է, և այդ մերձեցումից կարող է առաջանալ լրացուցիչ կոնֆլիկտայնություն: Մասնավորապես, եթե կիրառվում են արհեստական բանականության ալգորիթմներ՝ պլատֆորմների օգտագործողների պահանջմունքները կանխազգալու և այդ հիմքով թիրախային առաջարկություններ անելու համար, կարող է ծագել լրացուցիչ թվային դիմադրություն: համապատասխան գործիքակազմի կիրառությամբ անձի վերաբերյալ կարելի է ստանալ ավելի շատ տեղեկատվություն, քան անձն իր մասին կարող է տեղյակ լինել, ինչի արդյունքում վերջինս կարող է դիմադրել՝ դիցուք տեղեկատվությունը դիտավորյալ խեղաթյուրելու եղանակով: Արդյունքում վստահության հատուկ մեխանիզմների ձևավորումը դառնում է ավելի քան անհրաժեշտ:

Մասնագետների պատրաստման և թվային տնտեսությունում վերջիններիս հանդեպ պահանջվածության միջև կառուցվածքային-կոմպետենտային անհավասարակշռության ծուղակը ծագում է թվային տնտեսության կառուցման թիրախային ուղղության ու կրթության ինստիտուտի միջև անհամաձայնեցվածության հետևանքով: Սրա չեզոքացման կարևոր օրինակ է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և լայնորեն տարածված նորամուծությունների կիրառումը կրթական գործընթացում, սակայն դասավանդող անձնակազմի պակասը, ծերացումն ու չհամալրվելը կամ համալրվելը մանկավարժական ուղղվածությամբ «վերջին հայտով» դիմող անձանցով լրջորեն վստա են հասցնում և խանգարում այս նպատակի իրագործմանը:

Համակողմանի բնույթի տեղեկատվության ստացման և իրականության վերաբերյալ ճշգրիտ պատկերացումների ձևավորման առումով հայտնի խնդիրներ են «արձագանքման խցիկը» և «ֆիլտրման փուչիկը»: Դրանք ակներև են դարձնում դիտարկվող սուբյեկտի՝ տեղեկատվության ստացման տեսանկյունից մասնատված և մեկուսացված լսարաններում գտնվելու հանգամանքը, իսկ թերտեղեկացման և կեղծ տեղեկատվության մեծ ծավալների կուտակման պարագայում կարող են անգամ լուրջ ազդեցություն ունենալ հանրային կյանքում տեղի ունեցող իրադարձությունների վրա: Տվյալ զարգացումը մատնանշում է այդ ծուղակներից տուժած անձանց տեղեկատվական մեկուսացմամբ պայմանավորված թվացյալ լռության վրա կենտրոնանալու անհրաժեշտությունը, քանի որ մեծ է հավանականությունը, որ հասարակությունն իրականում գործ ունի թափ առնող աղմուկի շրջապտույտի հետ, որը խիստ փոքրաթիվ շահառուների կողմից կարող է օգտագործվել հասարակական կյանքի անդորրի խախտման, ձևավորված նորմերի քայքայման, սեփական շահերի իրացման, հանրային շահերը վտանգող դիվիդենտների ստացման և նմանատիպ այլ նպատակներով:

Նշված իրողությունները թվային իրականության միտումների ազդեցությամբ դառնում են ավելի վտանգավոր: Սոցիալական ցանցերի, ինտերնետային տարբեր հանրույթների և այլ մեխանիզմների ազդեցությամբ վերը բերված խնդիրները, որոնք նախկինում հանդիպում էին միայն իրական կյանքում, տեղափոխվում են վիրտուալ տարածություն և բազմապատկվում են: Այնուամենայնիվ, հաղորդակցման և կրթական ժամանակակից հնարավորությունների շնորհիվ անձանց համար զգալիորեն մեծացել են գիտական և այլ բնույթի տեղեկատվության ստացման և համեմատման աղբյուրները: Սա նշանակում է, որ առկա կարծիքներին և տեսակետներին հակասող մտքերին հաղորդակցվելն ավելի քիչ է սահմանափակված, թեև սեփական ցանկությամբ ու հոգեբանական գործոններով պայմանավորված նշված ծուղակները դրսևորվում են անգամ այդպիսի լայն հնարավորություններին հասանելիության պայմաններում: Այս բացասական իրողությունների ազդեցության նվազեցման նպատակով իրատապ պետք է իրականացնել տեղեկատվության ծագման

և ստացման միջոցների հսկողության, կեղծ տեղեկատվության բացառման և հասարակության տարբեր խմբերի՝ իրականությունից բխող պատկերացումների և գիտելիքների ձևավորման աշխատանքներ:

Պետական կառավարումը թվայնացման համատեքստում

Էլեկտրոնային կառավարման դեպքում հասարակությունն ականատեսն է պետական ֆունկցիաների իրագործման գործընթացների՝ նոր լուծումներով լրացմանը, սակայն պահպանվում է վերոնշյալ գործառնությունների իրականացման եղած տրամաբանությունը: Այդ իմաստով կարևոր է ուշադրություն դարձնել, որ թվային կառավարմանն անցնելու կարգախոսների ներքո տեղեկատվության թղթային կրիչներն էլեկտրոնային օրինակներով փոխարինելուն զուգահեռ չարունակելն տեղի ունենալ միևնույն գործընթացները: Թվայնացման գործընթացները պայքարում են նաև պետական կառավարման բնագավառում ձեռքով աշխատանքի գերակշռելու դեմ. տվյալների հավաքման ժամանակ օգտագործողների անմիջական մասնակցությունն չենթադրող բոլոր տեխնոլոգիաների (սենսորների և միջմեքենայական փոխազդեցությունների այլ սարքավորումների, սոցիալական ցանցերի վերլուծման ալգորիթմների և այլն) կիրառման բացակայությունը զգալիորեն դժվարացնում է անցումը ռեակտիվ կառավարումից պրոակտիվ միջամտությունների իրագործմանը:

Թվային կառավարման սկզբունքների մասով ամկա է մոտեցում, որ պետական մարմինները պետք է ծառայություններ մատուցելու թվային տարբերակը (ներառյալ տեխնիկական միջոցների կողմից տեղեկատվություն կարդալու ունակությունը) դիտարկեն որպես նախընտրելի եղանակ՝ շարունակելով պահպանել ոչ թվային հնարավորությունները, որպեսզի ծառայություններից կարողանան օգտվել նաև իրենց կամքով և կամ որոշակի իրողություններով պայմանավորված թվային լուծումներից չօգտվող անձինք: Դա հակասում է թվային կառավարման այնպիսի սկզբունքների, ինչպիսիք են «որպես մեկ ամբողջություն հանդես եկող կառավարություն» ստեղծելու մոտեցումն այն պայմանով, որ ամեն ինչ արվում է թվային եղանակով ու առանց այլ միջոցների ներգրավման, և «սկզբից մինչև վերջ թվային» սկզբունքին հավատարիմ լինելը (թվային մեխանիզմների կիրառություն՝ առանց զուգահեռ գործող ավանդական «թղթային» աղմուկստրատիվ գործընթացների): Այնուամենայնիվ, այն առավել նախընտրելի է, քանի որ այդ կերպ հաշվի են առնվում հասարակության բոլոր խմբերի և անձանց շահերը՝ առանց պարտադրելու ոչ ցանկալի լուծումների կիրառություն:

Թվայնացման արդյունքում պետական համակարգի զինանոցում հայտնվում է լիովին նոր գործիքակազմ, որը հիմնված է երկարատև ժամանակի ընթացքում կուտակված տվյալների և դրանք վերլուծելու համար նախատեսված ալգորիթմների ու մոդելների վրա: Տարաբնույթ հարցերի կարգավորմանը նպաստող այդ գործիքակազմը, այնուամենայնիվ, ինքնին կարող է խնդրահարույց լինել՝ հաշվի առնելով, որ թվային հարաբերությունները և նոր իրողությունների պայմաններում հասանելի դարձող տեղեկատվությունից օգտվելը դեռևս լիովին կանոնակարգված չեն: Արդյունքում պետությունը, որը որոշակի խնդիրներ լուծելու համար այժմ ունի հնարավորություն ուսումնասիրելու բնակչության բժշկական, վարկային, անշարժ գույքի և այլ տվյալների շտեմարանները, էլեկտրոնային և թվայնացված փաստաթղթերը, պետք է նաև չխախտի անձնական իրավունքներն ու ազատությունները:

Արդյունքների վրա հիմնված կառավարմանն անցնելու տեսանկյունից ստեղծվում է հնարավորություն՝ կիրառելու մեծ տվյալներ քաղաքականության մշակման, պետական վիճակագրության ձևավորման, գերատեսչությունների կողմից ներկայացվող տվյալների մանիպուլյացիան բացառելու, բյուջետային ծախսերի արդյունքայնության վերահսկման և այլ դեպքերում: Ծառայությունները պետության

կողմից կարող են մատուցվել ինքնաշխատ եղանակով, երբ առաջանում են անհրաժեշտ հանգամանքները: Տարաբնույթ շահառուների մոտեցումներն առավել քան երբևէ հասանելի են դառնում քաղաքականություն մշակողների համար, և որոշումների ընդունման գործում շահառուները ձեռք են բերում լսելի դառնալու լրացուցիչ տարբերակներ: Ստացված արդյունքների վերաբերյալ հաշվետվություններ պատրաստելուն և վերադաս մարմիններին ներկայացնելուն զուգահեռ տեղի է ունենում ստացվող արդյունքների վերաբերյալ ավտոմատ գեներացող տվյալների՝ հասանելի հարթակներում տեղաբաշխում և դրանց հիման վրա որոշումների ընդունում: Սրան նպաստում է նաև միջմեքենայական փոխազդեցության մեխանիզմների ներդրվելը, որը նվազեցնում է հնարավոր կոռուպցիոն ռիսկերը: Ի հայտ են գալիս պետական մարմինների աշխատանքի արդյունքների գնահատման նոր մեթոդներ, երկարժեք «կատարված է-կատարված չէ» դասակարգումը փոխարինվում է կանխատեսող վերլուծականությամբ, կիրառվում են ընտրողական վերահսկվող փորձարկումներ:

Եզրակացություն

Պետական կառավարման թվային վերափոխումը սոսկ առանձին գործընթացների ավտոմատացում և օպտիմալացում չէ. այն կոչված է փոխելու պետական կառավարման ու վերջինիս գործընթացների բովանդակությունը, համապատասխան գործառույթները: Ընդ որում դա պետք է նպաստի պետական կառավարման որակի բարձրացմանը, պետական միջամտության հիմնավոր լինելուն, արդյունքայնության մակարդակի և արդյունավետության բարձրացմանը, բիզնեսի և բնակիչների գործունեության պայմանների բարելավմանը:

Ուժեղ ինստիտուտներն ստեղծում են խթաններ աշխատելու հանուն հանրային բարիքի, և թվային տեխնոլոգիաները հասարակության համար բարենպաստ մղումների հետ համադրվելիս կարող են շատ արդյունավետ լինել պահանջվող արդյունքները բարելավելու տեսանկյունից: Այնուամենայնիվ, սակավաթիվ անձանց դեպքում թվային ռեֆորմները կամ սահմանափակում են հասարակության հաշվին ստացվող օգուտը, կամ ապահովում են հասարակության լրացուցիչ հսկողություն: Թույլ կամ ոչ հաշվետու ինստիտուտների և թվային տեխնոլոգիաների անհամապատասխանությունը հանգեցնում է վերոնշյալ խմբերի հսկողության աճի և կառավարման վերափոխման նախագծերի ուղղությամբ հանրային սուղ միջոցների վատնման երկակի ռիսկերի ձևավորմանը:

Թվային տնտեսության ինստիտուցիոնալ միջավայրի կառուցմամբ հետաքրքրված երկրները պետք է հասկանան, որ առանց թվային տնտեսության ձևավորման գործընթացում պետական ակտիվ միջամտության և թվայնացման արդյունքների անընդհատ մշտադիտարկման դրված նպատակներին հասնելու հաջողությունը լուրջ կասկածի տակ է դրվում: Թվային կառավարմանն անցնելու ճանապարհին առաջացող մարտահրավերները հարթահարելու համար Էսկան Է հստակ տեսլականի ձևավորումը, որին հաջորդող քայլերը պետք է լինեն կանոնակարգված և միտված իրական փոփոխությունների իրագործմանը: Շահառուների հետ հարաբերվելու ավանդական եղանակները սակավ ծավալով, բայց պետք է շարունակեն գործել թվային լուծումներին զուգահեռ: Այս ամենին գումարվում է նաև տարբեր ոլորտներին վերաբերող տվյալների շտեմարանների կարիքը, քանի որ դրանք կնպաստեն պետական կառավարման բարելավմանը և օգտակար կլինեն հանրությանը հաշվետու լինելու գործում, նաև ակադեմիական շրջանակների կողմից իրականացվող հետազոտությունների համար:

Օգտագործված գրականություն

1. Սարգսյան, Հայկ և ուրիշներ. *ՀՀ տնտեսության թվային փոխակերպումների ինստիտուցիոնալ համակարգի ձևավորման հիմնախնդիրները*. ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2020:
2. *Digital Economy Report 2021. Cross-border data flows and development: For whom the data flow*, United Nations Conference on Trade and Development. United Nations, Geneva, 2021.
3. *The Routledge Companion to Media Disinformation and Populism*. edited by Howard Tumber and Silvio Waisbord, Routledge, London, 2021.
4. Śledziewska, Katarzyna, and Mazur Włoch. *The Economics of Digital Transformation: The Disruption of Markets, Production, Consumption, and Work*. Routledge, London, 2021.
5. *World Development Report 2016: Digital Dividends*. The World Bank, Washington DC, 2016.
6. Добролюбова, Елена, и др.. *Цифровое будущее государственного управления по результатам*. Издательский дом Дело РАНХиГС, Москва, 2019.
7. Полюшкевич, Оксана, и др.. *Основы цифровизации государственного и муниципального управления: учебное пособие*. Издательство ИГУ, Иркутск, 2020.
8. *Управление персоналом и человеческий капитал современной России, коллективная монография*. под ред. Гелиха О. Я., Соломина В. П., Тульчинского Г. Л., ООО Книжный Дом, Санкт-Петербург, 2011.
9. Drahekoupil, Jan, and Agnieszka Piasna. "Work in the Platform Economy: Beyond Lower Transaction Costs, Intereconomics". *Review of European Economic Policy*, Volume 52, Number 6 (November/December), 2017, pp. 335-340.
10. Василенко, Наталия. «Трансформация и освобождение труда в условиях новой экономики». *Инновационная экономика и промышленная политика региона (ЭКОПРОМ-2016): труды международной научно-практической конференции 22-24 сентября 2016 года*, под ред. д-ра экон. наук, проф. Бабкина А.В., Издательство Политехнического университета, 2016, стр. 35-38.
11. Воронцовский, Алексей. «Цифровизация экономики и ее влияние на экономическое развитие и общественное благосостояние». *Вестник Санкт-Петербургского университета*, том 36, № 2, 2020, стр. 189-216.
12. Нуреев, Рустем, и Олег Карапаев. «Три этапа становления цифровой экономики». *Journal of Economic Regulation (Вопросы регулирования экономики)*, том 10, № 2, 2019, стр. 6-27.
13. Рыжкова, Марина, и Михаил Чиков. «Институциональная природа цифровых платформ». *Вестник Бурятского государственного университета*, Экономика и менеджмент, № 4, 2019, стр. 72-80.
14. ---. «Транзакционные эффекты развития блокчейн-технологий». *Вестник Бурятского государственного университета*, Экономика и менеджмент, № 4, 2020, стр. 127-132.
15. Садовая, Елена. «Цифровая экономика и новая парадигма рынка труда». *Мировая экономика и международные отношения*, том 62, № 12, 2018, стр. 35-45.
16. Санникова, Татьяна. «Институциональные и ресурсные ограничения на пути решения задачи перехода к цифровой экономике». *Вопросы инновационной экономики*, том 9, номер 3, июль-сентябрь 2019, стр. 633-646.

WORKS CITED

1. *Digital Economy Report 2021. Cross-border data flows and development: For whom the data flow, United Nations Conference on Trade and Development*. United Nations, Geneva, 2021.
2. Dobrolyubova, Elena i dr.. *Cifrovoye budusheye gosudarstvennogo upravleniya po rezultatam*. Izdatelskiy dom Delo, Moskva [*Digital Future of Public Administration by Results*. Work Publishing House RANEP, Moscow] 2019. (In Russian)
3. Polyushkevich, Oksana i dr, *Osnovi cifrovizatsii gosudarstvennogo i municipalnogo upravleniya, uchebnoye posobie*. Izdatelstvo IGU, Irkutsk. [*Fundamentals of digitalization of state and municipal administration: textbook*. ISU Publishing house, Irkutsk] 2020. (In Russian)
4. Sargsyan, Hayk ev urishner. *HH intesutyanyan tvayin pokhakerpunneri institutsional hamakargi dzevavorman himnakhndirneri*. EPH hrat., Yerevan. [*Problems of formation of the institutional system of digital transformations of the RA economy*, YSU Publishing House, Yerevan] 2020. (In Armenian)
5. Śledziwska, Katarzyna and Mazur Włoch. *The Economics of Digital Transformation: The Disruption of Markets, Production, Consumption, and Work*. Routledge, London, 2021.
6. *The Routledge Companion to Media Disinformation and Populism*. edited by Howard Tumber and Silvio Waisbord, Routledge, London, 2021.
7. *Upravleniye personalom i chelovecheskiy kapital sovremennoy Rossii, kollektivnaya monografiya*. pod red. Gelikha O.YA., Solomina V.P., Tul'chinskogo G.L., OOO Knizhnyy Dom, Sankt-Peterburg. [*Personnel management and human capital of modern Russia, collective monograph*. ed. Gelikh O. Ya., Solomin V. P., Tulchinsky G. L., Book House LLC, St. Petersburg] 2011. (In Russian)
8. *World Development Report 2016: Digital Dividends*. The World Bank, Washington DC, 2016.
9. Drahokoupil, Jan and Agnieszka Piasna. "Work in the Platform Economy: Beyond Lower Transaction Costs, Intereconomics". *Review of European Economic Policy*, Volume 52, Number 6 (November/December), 2017, pp. 335-340.
10. Nureev, Rustem i Oleg Karapaev., "Tri etapa stanovleniya tsifrovoy ekonomiki". *Journal of Economic Regulation (Voprosy regulirovaniya jekonomiki)*, tom 10, № 2, 2019, str. 6-27. ["Three Stages of the Formation of the Digital Economy". *Journal of Economic Regulation (Issues of economic regulation)*, vol. 10, № 2, 2019, pp. 6-27]. (In Russian)
11. Rijkova, Marina i Mixayil Chikov. "Institutsional'naya priroda tsifrovyykh platform". *Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta*, Ekonomika i menedzhment, № 4, str. 72-80. ["Institutional Nature of Digital Platforms". *Bulletin of Buryat State University, Economics and Management*, № 4, pp. 72-80] 2019. (in Russian)
12. ---. "Transaktsionnye jeffekty razvitiya blokchejn-tehnologij". *Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta*, Ekonomika i menedzhment, № 4, str. 127-132. ["Transactional effects of blockchain technologies development". *Bulletin of Buryat State University, Economics and Management*, № 4, pp. 127-132] 2020. (In Russian)
13. Sadovaya, Elena. "Tsifrovaya ekonomika i novaya paradigma rynka truda". *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya*, tom 62, № 12, str. 35-45. ["Digital economy and the new paradigm of the labor market". *World Economy and International Relations*, vol. 62, № 12, pp. 35-45] 2018. (In Russian)
14. Sannikova, Tatyana. "Institutsional'nyye i resursnyye ogranicheniya na puti resheniya zadachi perekhoda k tsifrovoy ekonomike". *Voprosy innovatsionnoy ekonomiki*, tom 9, nomer 3, str. 633-646. ["Institutional and resource constraints on the way to solve

the problem of transition Towards the Digital Economy”. *Issues of Innovative Economics*, vol. 9, No. 3, pp. 633-646] July-September 2019. (In Russian)

14. Vasilenko, Natalia. “Transformaciya i osvobojdeniye truda v usloviyakh ekonomiki”. *Innovacionnaya ekonomika i promishlennaya politika regiona (EKOPROM 2016): Trudi mejdunarodnoy, nauchno-prakticheskoy konferencii 22-24 sentyabrya, 2016 goda*, pod redakcii ekon. nauk professor Babkina, Izdatelstvo politexnicheskovo universiteta, Sankt-Peterburg, str. 35-38. [“Transformation and liberation of labor in the conditions of the new economy”. *Innovative economy and industrial policy of the region (ECOPROM-2016): proceedings of the international scientific and practical conference on September 22-24, 2016*, edited by Dr. of Economics, prof. Babkina A.V., Polytechnic University Publishing House, St. Petersburg, pp. 35-38] 2016. (In Russian)

15. Voroncovskiy, Aleksey. “Tsifrovizaciya ekonomiki i eyo vliyanie na ekonomicheskoye razvitie i obshchestvennoye blagosostoyaniye”. *Vestnik Sankt-Peterburgskovo universiteta*, Ekonomika, tom 36, № 2, str. 189-216. [“Digitalization of the economy and its impact on economic development and social welfare”. *Bulletin of St. Petersburg University, Economy*, vol. 36, № 2, pp. 189-216] 2020. (In Russian)

DIGITALIZATION, E-GOVERNANCE AND INSTITUTIONAL TRANSFORMATION

HAYK SARGSYAN

*Yerevan State University,
Faculty of Economics and Management, Dean;
Journal «Scientific Artsakh», Member of Editorial Board,
Doctor of Economics, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

RUBEN GEVORGYAN

*Yerevan State University,
Faculty of Economics and Management,
«Data Science for Business» Master’s Program, Head;
Doctor of Economics, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

KARINE MINASYAN

*Yerevan State University, Faculty of Economics and Management,
Chair of Management and Business, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this article is to compare the indicators that characterize the level of efficiency of public administration and digitalization. The study was conducted on a sample of 198 countries. In order to achieve this goal, the following tasks have been set: to identify the functional connection between the above-mentioned variables, to find out their impact on the improvement of the institutional system. With the help of non-linear regression methods, relationships were identified between e-government performance indicators and indicators of institutional development of countries. The UN e-governance index was used as an indicator characterizing the effectiveness of the e-government system, and the index of public governance efficiency from the World Bank public

governance indicators database was used as a variable assessing the effectiveness of the institutional development of countries. As a result, it was found that an improvement in the indicator characterizing the e-government system by 0.1 points leads to an increase in the public governance indicator by about 0.36 points. The result is described by a parabolic relationship and indicates that the impact of e-government on institutions is significant, and therefore, improving the e-government indicator can have a positive impact on various areas of public governance. In addition, the article describes the use of digital technologies in the field of public administration in Armenia in recent years, as well as comparisons in the context of global events.

Keywords: *institutes, e-governance, corruption, public governance indicators, digital transformation, institutional development, e-governance index, global governance efficiency variable.*

ЦИФРОВИЗАЦИЯ, ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ

ГАЙК САРГСЯН

*декан факультета экономики и управления
Ереванского государственного университета,
член редакционного совета журнала «Научный Арцах»,
доктор экономических наук, профессор,
г. Ереван, Республика Армения*

РУБЕН ГЕВОРГЯН

*руководитель магистерской программы
«Наука о данных для бизнеса»,
доктор экономических наук, профессор,
г. Ереван, Республика Армения*

КАРИНЕ МИНАСЯН

*соискатель кафедры менеджмента и бизнеса
факультета экономики и менеджмента
Ереванского государственного университета
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является сравнение показателей, характеризующих уровень эффективности государственного управления и цифровизации. Исследование проводилось по выборке из 198 стран.

Для достижения поставленной цели были решены следующие задачи: выявить функциональную связь между вышеперечисленными переменными и их влияние на развитие институциональной системы. С помощью методов нелинейной регрессии были выявлены связи между показателями эффективности электронного правительства и показателями институционального развития стран. В качестве показателя, характеризующего эффективность системы электронного правительства использовался индекс электронного управления ООН, а в качестве переменной, оценивающей эффективность институционального развития стран, использовалась индекс эффективности государственного управления из базы данных показателей государственного управления Всемирного Банка.

В результате было установлено, что улучшение показателя, характеризующего систему электронного правительства на 0,1 балла, приводит к увеличению показателя управления примерно на 0,36 балла. Результат описывается параболической связью и свидетельствует о том, что влияние электронного правительства на институты является значимым, и, следовательно, улучшение показателя электронного правительства может оказать положительное влияние на различные сферы государственного управления. Кроме того, в статье описывается использование цифровых технологий в сфере государственного управления в Армении за последние годы, а также проведены сравнения в контексте глобальных событий.

Ключевые слова: *институты, электронное управление, коррупция, индикаторы государственного управления, цифровая трансформация, институциональное развитие, индекс электронного управления, переменная эффективности мирового управления.*

ՆՈՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ԽԹԱՆՄԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՐՁԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԴՐԱ ՏԵՂԱՅՆԱՑՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ* 1

ՀՏԴ 330.3

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-222

ԱՏՈՍ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի ինովացիոն և ինստիտուցիոնալ հետազոտությունների լաբորատորիայի ղեկավար, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն atom.margaryan@gmail.com

ԷՄԻԼ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի ինովացիոն և ինստիտուցիոնալ հետազոտությունների լաբորատորիայի գիտաշխատող, տնտեսագիտության թեկնածու, ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն emil.grigoryan.1995@gmail.com

Վերջին տասնամյակներին տնտեսագետների կողմից բազմիցս նշվել է նորարարության դրական ազդեցությունների մասին: Ազգային նորարարական համակարգի ձևավորման գործընթացում նորարարական գործունեությանը նպաստելու պետական ինստիտուցիոնալ լծակներից է նաև հարկային քաղաքականությունը: Հոդվածում նպատակ է սահմանվել ուսումնասիրել Հայաստանի, ԵՄ երկրների, Մեծ Բրիտանիայի հետազոտությունների և մշակումների հարկային խթանումը և նորարարությունը բնութագրող ցուցանիշները, մասնավորապես՝ R&D անուղղակի հարկային խթանների տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում և նորարարական արդյունքի ենթահամաթիվը, իսկ խնդիրը տվյալ ցուցանիշների դինամիկայի, արդի միտումների, ինչպես նաև Հայաստանում նորարարական գործունեության հարկային խթանման ինստիտուցիոնալ հիմքերի ուսումնասիրությունն է: Հոդվածում կիրառվել են հետազոտության վերլուծության, համադրության, համեմատության, գրաֆիկական և նկարագրության մեթոդները: Դրված խնդրի համատեքստում դիտարկվել են 2000 և 2019 թթ. նորարարական գործունեության ուղղակի և անուղղակի խթանման և 2019 թ. նորարարական արդյունքի ցուցանիշները, որի հիման վրա կատարվել են որոշ եզրահանգումներ: Տարիների ընթացքում ավելացել է հարկային խթանների գործիքակազմն օգտագործող երկրների թիվը: Այլ հարց է՝ ինչպիսի կառուցվածք պետք է ունենա տվյալ գործիքակազմը՝ առավելագույն արդյունավետությունն ապահովելու նպատակով: Հայաստանում ներկայումս չի կիրառվում հետազոտությունների և մշակումների հարկային խթանման միջազգայնորեն ընդունված մեխանիզմ: Այնուհանդերձ, Հայաստանում նորարարական գործունեությանը մեծապես կարող է նպաստել ոլորտում հարկային քաղաքականության առաջավոր

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 15.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

1 Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-5B313 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

փորձի ներդրումը հատկապես ազգային նորարարական քաղաքականության գործիքակազմի այլ բաղադրիչների հետ ներդաշնակ ներագդման պարագայում:

Հիմնաբառեր՝ ազգային նորարարական համակարգ, հետազոտություններ և մշակումներ, հարկային խթաններ, նորարարական արդյունք, պետական ֆինանսավորում, բարձրտեխնոլոգիական ոլորտ, գիտատեխնիկական գործունեություն:

Ներածություն

Գիտելիքի՝ որպես ներդրումների օբյեկտի յուրահատկությունները պետական մակարդակով լրացուցիչ հատկացումներ են ենթադրում (Dechezlepretre, et al. 1): Տարբեր երկրներում փորձ է արվում ստեղծելու նորարարական նպաստավոր միջավայր՝ նպատակ ունենալով խթանել կազմակերպությունների նորարարական գործունեությունը և հետևապես նպաստել կայուն տնտեսական աճին (Huang and Yang 1):

Ժամանակի ընթացքում ազգային նորարարական համակարգերում որոշակի մոտեցումներ են ձևավորվել հետազոտություններում և մշակումներում (R&D) ներդրումների հանդեպ, որոնցից է անուղղակի հարկային խթանների կիրառումը: Հարկ է նշել, որ տվյալ գործիքի կիրառման աշխարհագրությունը և ընդգրկման շրջանակները տարեցտարի ընդլայնվում են, ինչին նպաստող գործոններից են վարչական ծանրաբեռնվածության նվազեցումը և ռիսկային նախագծերում ներդրումներից դրամական միջոցների ինսայումը (Dechezlepretre, et al. 1):

Նշված համատեքստում կարևոր է դիտարկել հարկային մեխանիզմների ներդրման փորձը, դրսևորումները, միտումները և տեղայնացման հնարավորությունները, հատկապես այն պարագայում, երբ տարիներ շարունակ մասնագիտական տարբեր շրջանակներում և հարթակներում նշվել է Հայաստանում գիտատար մի շարք ոլորտներում կուտակված ներուժի և զարգացման հնարավորությունների մասին:

Գրականության ակնարկ

Ուսումնասիրվել է մեծ մասամբ արտասահմանյան գրականություն՝ փորձելու պարզել՝ որոնք են «R&D հարկային խթանում-նորարարական գործունեություն» փոխառնչությունների դիտարկման հիմնական ուղղությունները: «Նորարարություն» եզրի մեկնաբանությունն ու որպես արդյունք վերջինիս դիտարկումը տարբեր մասնագետների կողմից իրականացվել են սեփական հայեցողությամբ և տեսամեթոդական հիմնավորումներով: «Նորարարությունը նշանակալի դեր է խաղում ոլորտների և երկրների մրցակցային առավելությունների ձևավորման գործում» (d'Andria and Savin 1): Նորարարությունը բնութագրվում է նաև որպես «ժամանակակից տնտեսությունների աճի հիմնական աղբյուր» (Dechezlepretre, et al. 1):

Հարկային արտոնությունների կիրառման «առաջին քայլերը» կատարվել են Կանադայում 1962 թ., իսկ 1980-ական թթ. երկրում գործել է նաև հարկային վարկերի և հատուկ հետազոտական նպաստների համակարգ (Mansfield 190): Հետազոտություններում և մշակումներում ներդրումները նորարարության և տնտեսական աճի հիմնական գործոնն են: Դեռ նախորդ դարի 70-ական թթ. հետազոտությունների և մշակումների պետական ֆինանսավորման համատեքստում զարգացան հարկային խթանները՝ հարկային վարկերի տեսքով: Պետական լծակների ներուժը հատկապես արժեքավոր է, քանի որ մի շարք գործոններ (գիտելիքի արտահոսք, տոկոսադրույքի

մակարդակ, կազմակերպությունների չափեր, ոլորտային հատվածավորվածության աստիճան և այլն) պայմանավորում են նորարարական բնագավառներում ներդրումների իրականացման ռիսկայնության բարձր մակարդակը: Առավել պահպանողական համոզմունքներ ունեցող մասնագետները հենց այս հանգամանքն են վկայակոչում՝ նախապատվություն տալով հարկային խթանների կիրառմանը, այլ ոչ բյուջետային ուղղակի ֆինանսավորմանը: Հարկային խթանների կիրառումը, ըստ եւրոպյան, պետք է միտված լինի ոչ թե ներդրումների կառուցվածքային (ինչպես ուղղակի ֆինանսավորման դեպքում), այլ ծավալային փոփոխություններին (Tassey 605-606, 614): Դրանք, ի տարբերություն ուղղակի դրամաշնորհների, թույլ են տալիս մասնավոր կազմակերպություններին տնօրինել նորարարական նախագծերը և դրանց ծավալները: Միևնույն ժամանակ տվյալ նախագծերում գիտելիքի արտահոսքը կարող է լինել սպասվածից ավելին (Baghana and Mohnen 91):

Տեղեկատվության հասանելիությամբ պայմանավորված գիտելիքի արտահոսքից եկող խնդրից գատ՝ մասնավոր ներդրումների իրականացումը նպատակահարմար չէ մեկ այլ հանգամանքով. մրցակցության բարձր մակարդակի պայմաններում նորարարության օգուտները կարճատև են: Ժ. Գուլինետը և Հ. Կամատան, մասնավորապես, նշում են. «Փոխհատուցման մեխանիզմների բացակայության դեպքում գործարար ընկերությունները կարող են հակված լինել թերի ներդրումներ կատարելու հետազոտությունների և մշակումների ու նորարարության մեջ: Բայց չկա որևէ կախարդական բանաձև՝ որոշելու հետազոտությունների ու մշակումների «սոցիալապես ցանկալի» գումարը, և գործնականում կառավարությունները որոշում են՝ որքանով պետք է խթանեն հետազոտությունները և մշակումները՝ վերահսկելով ու գնահատելով բիզնես R&D-ի և հարակից կատարողականի միտումները: Տնտեսագիտության տեսությունը թողնում է բացը լրացնելու բազմաթիվ տարբերակներ» (Guinet and Kamata 22):

Ն. Բլումը, Ռ. Գրիֆիթը և Ջ. Վան Ռինենը ուսումնասիրել են 1979-1997 թթ. ՏՀԶԿ անդամ 9 երկրների տվյալները և պարզել, որ հարկային խթանները նպաստում են հետազոտությունների և մշակումների խտության աճին (1): Տնտեսագետները հարկաբյուջետային գործիքակազմի արդյունավետության հարցին թերահավատորեն են մոտենում. ենթադրվում է, որ R&D հարկային դրույքաչափերի առաձգականությունը ցածր է: Հեղինակները բարձրացրել են նաև մի քանի հիմնախնդիր: Առաջին՝ շատ դեպքերում երկրները ուշադրություն չեն դարձնում սուբսիդավորման վրա: Թվում է՝ նման քաղաքականության սահմանումը չի կարող նպաստել նորարարական գործունեության զարգացմանը: Այնուհանդերձ, հենց այս դեպքում է վառ արտահայտվում գիտելիքի արտահոսքի երևույթը, և շեշտը դրվում է նորարարությունների նմանական վրա: Հաջորդ հանգամանքն առնչվում է մրցակցության պայմաններում կառավարությունների կողմից հարկային խթանման մեխանիզմների ներդրման էկզոգեն բնույթին, այնինչ ներքին, ներպետական գործոնների դերը հաճախ շատ ավելի մեծ է լինում (Bloom, et al. 1, 20-22):

Հարկային խթանների՝ R&D ծավալների և գիտելիքի արտահոսքից դրական արդյունքների ներդաշնակեցման վրա ազդեցությունների ուսումնասիրությունն ենմիրիկ բնույթ ունի: «Եթե R&D հարկային խթանների ազդեցությունը ընկերության վարքագծի վրա փոքր է, ապա այդ խթանները կարող են պարզապես անսպասելի շահույթներ առաջացնել կորպորատիվ հատվածի համար» (Knoll, et al, 1):

Ժ. Գուլինետը և Հ. Կամատան նշում են, որ մրցունակության վրա հարկային խթանների ազդեցությունն անհրաժեշտ է դիտարկել ընդհանուր հարկային համակարգի կամ քաղաքականության համատեքստում: Թեև արդյունքում շատանում են R&D ծախսերի իրականացման միտումները, դժվարությունները ծագում են հարկային համակարգի բաղադրիչների փոխառնչությունների ուսումնասիրության ընթացքում (Guinet and Kamata 25):

Աշխատություններից մեկում նշվում է. «Յետագոտողները հիմնականում կենտրոնացել են հետագոտությունների և մշակումների վրա հարկերի ազդեցությունների վրա, միևնույն քաղաքականության նպատակը նորարարությունը խթանելն է» (Dechezlepretre, et al. 1): Զեդինակների կարծիքով էքստենսիվ եղանակով հետագոտությունների և մշակումների իրականացումը, ինչպիսին է ցածրորակ նորարարական նախագծերի իրականացումը կամ գործունեության՝ որպես նորարարական գործունեության ներկայացումը, հետապնդում է մեկ նպատակ՝ օգտվել հարկային արտոնությունների համակարգից: Նրանք առաջ են քաշել հարկային խթանների՝ նորարարության վրա դրականորեն ազդելու հարցադրումը. հետագոտության արդյունքները ցույց են տվել, որ հարկային քաղաքականությունը դրականորեն է ազդում արտոնագրային գործունեության վրա թե՛ ուղղակի (մասնակից կազմակերպություններ), թե՛ անուղղակի եղանակով (որպես գիտելիքի արտահոսքի հետևանք): Այնուհանդերձ, որոշ դեպքերում նորարարության վրա ազդեցությունը բացասական է (կարճաժամկետ հատվածում միջոցներն ուղղվում են աշխատավարձի բարձրացմանը): Պարզ չէ՝ արդյոք հարկային արտոնությունները նորարարությունների խթանման պետական լծակներից ամենաարդյունավետն են, քանի որ ուղղակի ֆինանսավորման կարևորությունը նույնպես մատնանշվել է (Dechezlepretre, et al. 1, 28-29):

Պ. Գ. Կոռեան և Ի. Գուչերին ուշադրությունը հղել են հարկային քաղաքականության գործիքակազմի ընդլայնմանը և դրա արդյունքների քննարկմանը ոչ միայն նորարարական մուտքերի (R&D ծախսեր), այլ նաև նորարարական արդյունքի (արտոնագրային գործունեություն, նորարարությունների առևտրայնացում) տեսանկյունից: Չարգացած երկրներում հարկային քաղաքականության արդյունավետության գնահատումը ժամանակին վկայել է հարկային արտոնություններ-նորարարական արդյունք դրական կապերի մասին: Ներկայումս անհրաժեշտություն է զգացվում գնահատելիք երկրների ընդլայնման ու գնահատման մշտական մշտադիտարկման, ինչը թույլ կտա բարելավել հարկային լծակների առանձին տարրերը (13-14):

Մի շարք տնտեսագետներ նշում են, որ հարկային խթանների ազդեցությունը բոլոր կազմակերպությունների նորարարական գործունեության վրա սահմանափակ է, միևնույն դրական են ազդեցությունները շրջանառության ծավալների, աշխատանքի արտադրողականության աճի և շուկայում նոր ապրանքների ու ծառայությունների ի հայտ գալու վրա. զբաղվածության, վաճառքի ծավալների և այլ ցուցանիշների վրա ազդեցության գնահատումը ենթակա է հետագա խորքային ուսումնասիրության: Ազգային նորարարական համակարգի հարկային մեխանիզմների բարելավումը շահադրվում է նորաստեղծ նորարարական կազմակերպությունների ապահոված տեխնոլոգիական նորարարությամբ, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական օգուտներով: Դիտարկվել է արդյունքը մի քանի տեսանկյունից՝ զբաղվածություն, նորարարություններ և գործունեության արդյունքներ (Mitchell, et. al 121, 128-129):

Կանադայում 1999 թ. հարկային վարկերի սվայների հիման վրա արված հետագոտությունում շեշտը դրվել է հատկապես նորարարական արդյունքի, այլ ոչ R&D ծախսերի վրա: Արդյունքները ցույց են տվել, որ առկա են դրական ազդեցություններ կազմակերպությունների ապրանքային նորարարության վրա, իսկ նորարարական ծառայությունների և արտադրանքի շնորհիվ կազմակերպությունները բարեհաջող դիրքավորվում են նաև արտաքին շուկաներում: Այնուհանդերձ, հեղինակները նշում են, որ դրական ազդեցությունները դիտարկվում են երկարաժամկետ կամ միջնաժամկետ հատվածում: Բացի այդ՝ կարող են լինել ոլորտների կտրվածքով նորարարություն-կատարողական կապերի հնարավոր էական տարբերություններ (Czarnitzki, et. al 21): Նորվեգիայում նմանօրինակ հետագոտությունները վկայել են հարկային վարկերի դրական ազդեցության մասին տեխնոլոգիական, այլ ոչ ապրանքային (այդ թվում՝ արտոնագրերի թիվ) նորարարության վրա (Cappelen, et. al 29): Չ. Յունսը և Չ. Յանն ընդգծում են, որ

հարկային վարկերը թեթևացնում են մասնավոր հատվածի «ծախսային բեռը» և թույլ են տալիս հետազոտություններն ու մշակումները զարգացնել սեփական պատկերացումներով ու առաջնահերթություններով (Huang and Yang 1, 5-6): Նորարարական գործունեության հարկային կարգավորման բնագավառի աշխատությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս դիտարկել «հարկային համակարգ-նորարարական արդյունք» կապերն ու փոխառնչությունները:

Մեթոդաբանություն

Սույն հետազոտության խնդիրների համատեքստում ուսումնասիրվել են թեմային առնչվող մասնագիտական գրականությունը, տարբեր հրապարակումներ, ինչպես նաև ՏՀԶԿ (Organization for Economic Co-operation and Development) և Մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպության (Cornell University, INSEAD, and WIPO) տվյալների շտեմարանները: Պետական քաղաքականության շրջանակներում նորարարական գործունեության ուղղակի և անուղղակի խթանումը բնութագրվել է խթանման առանձին տեսակների՝ ՀՆԱ-ում տեսակարար կշռի ցուցանիշով: Ընդ որում, դիտարկվող ժամանակահատվածն ընդգրկում է 2000-2019 թվականները, ուսումնասիրվել է ցուցանիշների դինամիկան: Հարկ է նշել, որ պետական աջակցությանն առնչվող ոչ բոլոր ցուցանիշներն են հասանելի եղել թե՛ 2000 թ., թե՛ 2019 թ.: Ցուցանիշների դինամիկան վիզուալ ներկայացնելու համար նպատակահարմար ենք համարել գծապատկերների միջոցով միայն այն երկրների տվյալների ներկայացումը, որոնցում առկա են 2 տարիների ցուցանիշները: Նորարարական գործունեությունը բնութագրվել է 2019 թ. նորարարական արդյունքի ենթահամաթվով:

Հայաստանում հետազոտությունների և մշակումների ֆինանսավորման վերաբերյալ տվյալները վերցվել են ՀՀ վիճակագրական կոմիտեից, ՏՏ ոլորտը նկարագրվել է «Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների պետական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքի և ՀՀ բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության նախարարության տվյալներով:

Վերլուծություն

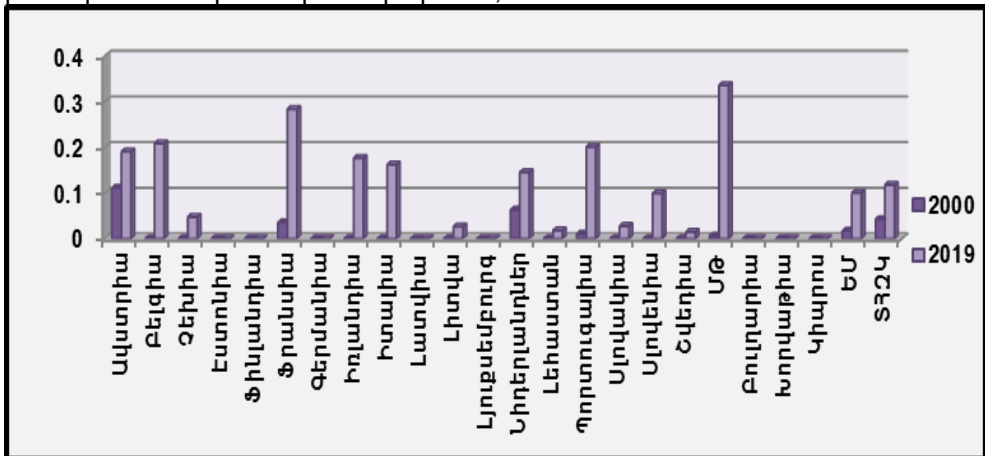
Ամբողջ աշխարհում կառավարություններն ընդունում են ֆինանսական աջակցության տարբեր գործիքներ՝ խթանելու կազմակերպությունների կողմից հետազոտությունների ու մշակումների իրականացումը և հետզհետե առավելապես ապավինում են հարկային արտոնություններին՝ խթանելու բիզնեսում հետազոտությունների ու մշակումների ներդրումները»: 2021 թ. ԵՄ 27 երկրներից 22-ում կիրառվում են հարկային արտոնություններ կառավարական տարբեր մակարդակներում: 2020 թ. Գերմանիայում առաջին անգամ են սկսել կիրառվել արտոնությունները: Հատկանշական է, որ դարասկզբին ԵՄ երկրներից միայն 11-ում են կիրառվել հարկային արտոնությունների գործիքներ, այսինքն՝ արտոնությունների փաթեթները կիրառող ԵՄ երկրների թիվը կրկնապատկվել է (Organization for Economic Co-operation and Development 4, 6):

Հարկային խթանման անուղղակի ձևերը միտված են առավելապես արտահանման ծավալների ավելացմանը: Ընդհանուր առմամբ, հարկային խթանների հիմնական ձևերն են հարկային արձակուրդները, հարկերից ազատումը, նվազեցված հարկային դրույքաչափերը, հարկային վարկը և այլն (Manoogian and Shakhmuradyan 6): Հարկային վարկի դեպքում, ի տարբերություն նախորդ ձևերի, գումարի չափը հաշվարկվում է վերջնական հարկային պարտավորության մասով: Շատ երկրներում նկատվող միտումներից է խառը կամ հիբրիդային հարկային մեխանիզմներից

անցումը պարզին, ինչպես Ֆրանսիայում և Իռլանդիայում: (Organization for Economic Co-operation and Development 8, 11):

Հատկապես միջազգային առաջավոր փորձի կիրառմամբ հետազոտությունների և մշակումների քանակական ու որակական աճին ուղղված հարկային արտոնությունները առնչվում են հայեցակարգային տարբեր խնդիրներին: 2019 թ. արտոնությունների համակցված՝ ուղղակի և անուղղակի, այսինքն՝ հարկային արտոնությունների միջոցով հետազոտությունների ու մշակումների իրականացման խթանման մակարդակը ՀՆԱ-ում մասնաբաժնի տեսանկյունից հատկապես բարձր է Միացյալ Թագավորությունում, Ֆրանսիայում և Բելգիայում, որոնց հաջորդում են Պորտուգալիան ու Ավստրիան: Հետազոտությունների ու մշակումների գծով հարկային արտոնությունների խթանման ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս առավել ամբողջական պատկերացում կազմել նորարարական գործունեության զարգացման պետական քաղաքականության վերաբերյալ: ԵՄ անդամ շատ երկրներում հետազոտությունների ու մշակումների խթանումն իրականացվում է ոչ թե ուղղակի, այլ անուղղակի բաղադրիչով (Ավստրիա, Բելգիա, Ֆրանսիա, Իռլանդիա, Իտալիա, Պորտուգալիա) (Organization for Economic Co-operation and Development 21-22):

Գծապատկեր 1-ում ներկայացված տվյալներից նկատելի է, որ 2019 թ. հարկային արտոնությունների տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում Մեծ Բրիտանիայում, Ֆրանսիայում ու Բելգիայում կազմել է համախառնախանաբար 0.33, 0.28 և 0.2 %, իսկ 2000 թ.՝ համապատասխանաբար 0.01, 0.04 և 0 %:

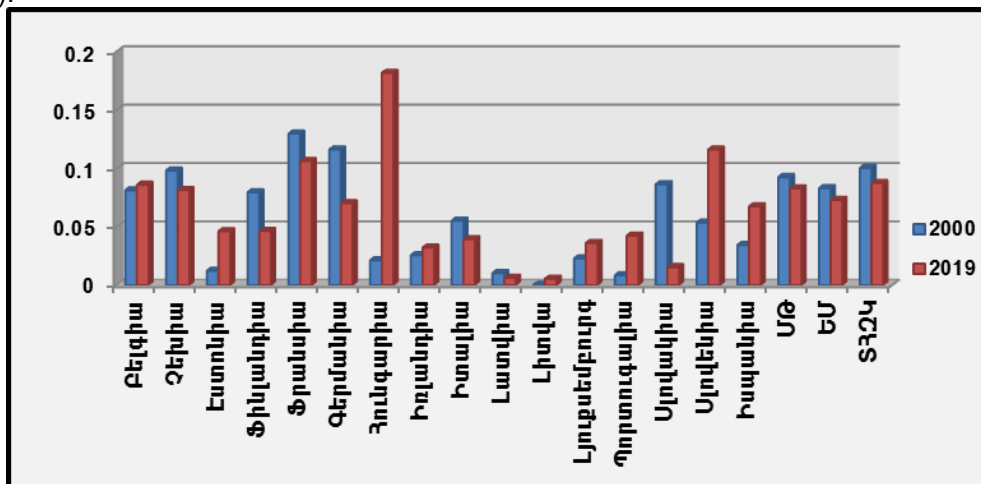
Գծապատկեր 1. R&D հարկային խթանների միջոցով կառավարության անուղղակի աջակցությունը ՀՆԱ-ի նկատմամբ 2000 և 2019 թթ., %¹

2019 թ. ԵՄ երկրներում հետազոտությունների և մշակումների ուղղակի ֆինանսավորումը կազմել է ՀՆԱ մոտ 0.007 %-ը և բիզնես R&D-ի 5 %-ը: 2019 թ. ԵՄ անդամ երկրներում հարկային խթանները կազմել են բիզնես R&D-ի 7.1 %-ը: Նույն տարում ԵՄ երկրներում անուղղակի կամ հարկային խթանները միջինում կազմել են ՀՆԱ-ի 0.1 %-ը (ներառյալ նաև այն երկրները, որոնցում չի իրականացվում անուղղակի հարկային խթանում), իսկ ՏՀԶԿ երկրներում՝ 0.12 %-ը: 2000 թ. տվյալ ցուցանիշները կազմել են համապատասխանաբար 0.02 և 0.04 %: Ընդհանուր առմամբ, ֆինանսական բաղադրիչում հարկային խթանների հարաբերական կարևորությունը 2019 թ. բարձր է եղել հատկապես Իռլանդիայում (44 %), Մեծ Բրիտանիայում (38 %), Պորտուգալիայում (37 %), Ֆրանսիայում (31%), Իտալիայում

¹ Աղբյուրը. կազմվել է հեղինակների կողմից ՏՀԶԿ տվյալների հիման վրա (<https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=RDTAX>):

(23 %), և Բելգիայում (23 %): Տվյալ երկրներում հարկային քաղաքականությունը կազմում է նորարարական քաղաքականության կարևորագույն տարրերից մեկը (Organization for Economic Co-operation and Development 22, 24):

Երկրներից մի քանիսում հարկային խթանները կիրառվում են ինչպես ազգային, այնպես էլ ենթազգային մակարդակում (Հունգարիա, Իսպանիա): Իհարկե, հարկային քաղաքականությունում կիրառվող գործիքակազմը թույլ է տալիս ավելի լայն և ամբողջական պատկերացում կազմել նորարարական գործունեության պետական աջակցության մասին, որը շատ դեպքերում ուղղակի ֆինանսավորման կամ խթանման այլընտրանքային տարբերակ է: Նման վիճակն ակներև է Ավստրիայի, Բելգիայի, Ֆրանսիայի, Իռլանդիայի, Իտալիայի, Պորտուգալիայի ու Միացյալ Թագավորության օրինակով (Organization for Economic Co-operation and Development 22):

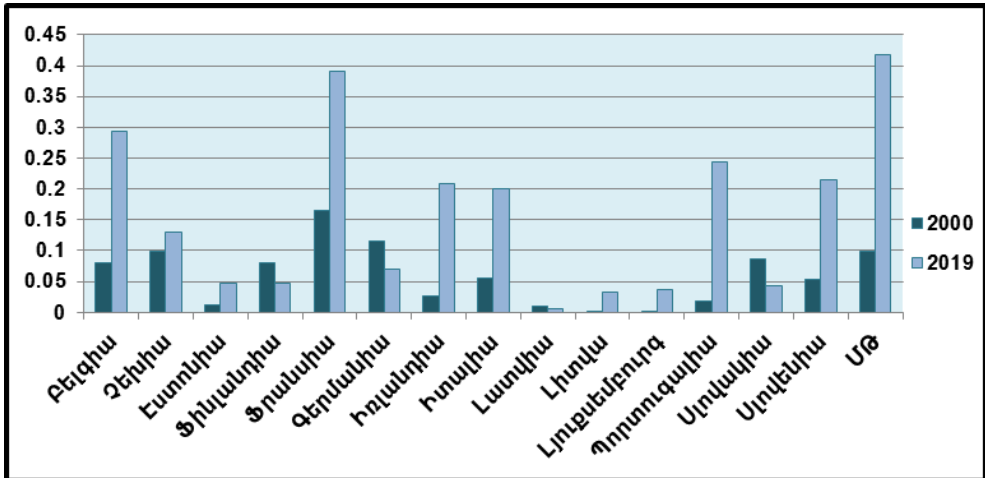

Գծապատկեր 2. Բիզնես R&D ուղղակի կառավարական ֆինանսավորումը ՀՆԱ-ի նկատմամբ 2000 և 2019 թթ., %¹

Գծապատկեր 2-ում ներկայացված տվյալներից նկատելի է, որ BERD պետական ֆինանսավորման ամենաբարձր մակարդակը 2019 թ. գրանցվել է Հունգարիայում (0.18 %), որին հաջորդում են Սլովենիան (0.116 %) և Ֆրանսիան (0.106 %): Պետական ուղղակի աջակցության ամենացածր մակարդակն արձանագրվել է մերձբալթյան երկրներում՝ Լատվիայում (0.006%) և Լիտվայում (0.006 %): 2000 թ. ցուցանիշի գծով առաջատարներն են եղել Գերմանիան (0.116 %) և Ֆրանսիան (0.13 %), իսկ Լիտվայում կրկին գրանցվել է ամենացածր ցուցանիշը (0.001 %): Դիտարկվող ժամանակաշրջանում պետական ուղղակի ֆինանսավորման ծավալներն ամենաշատն ավելացել են Հունգարիայում, Լիտվայում, Պորտուգալիայում և Էստոնիայում, համապատասխանաբար 7.5, 4.5, 4 և 2.8 անգամ, իսկ որոշ երկրներում այն անգամ նվազել է (մասնավորապես, Լատվիայում, Սլովակիայում, Ֆինլանդիայում, համապատասխանաբար 40, 82.2 և 41.6 %-ով)²: ԵՄ (ՏՀԶԿ) միջին ցուցանիշը 2000 և 2019 թթ. կազմել է համապատասխանաբար 0.08 (0.1) % և 0.07 (0.09) %, և արձանագրվել է անկում:

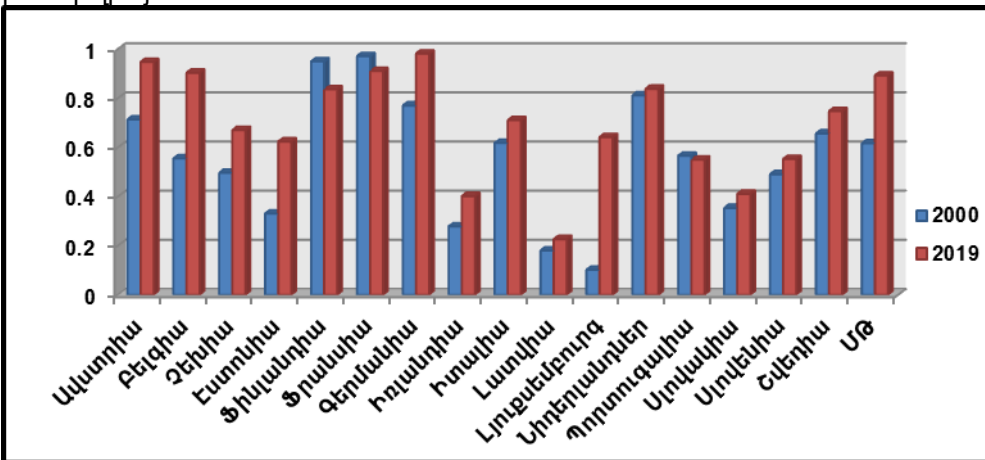
¹ Աղբյուրը. կազմվել է հեղինակների կողմից ՏՀԶԿ տվյալների հիման վրա (<https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=RDTAX>):

² Հեղինակների հաշվարկներ՝ հիմնված ՏՀԶԿ տվյալների վրա (<https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=RDTAX>):

Գծապատկեր 3. Ուղղակի և անուղղակի (հարկային) խթանները ՅՆԱ-ի նկատմամբ 2000 և 2019 թթ., %¹

Ուղղակի և հարկային խթանների հանրագումարի տեսակարար կշռի դիսամիկան ներկայացված է գծապատկեր 3-ում: Տվյալները ցույց են տալիս, որ 2019 թ. պետական աջակցության ամենաբարձր մակարդակը դիտարկվող երկրներից Մեծ Բրիտանիայում ու Ֆրանսիայում է (համապատասխանաբար 0.42 և 0.39 %), ամենացածրը՝ Լատվիայում ու Լիտվայում (համապատասխանաբար 0.006 և 0.03 %): 2000 թ. պետական աջակցության միջին մակարդակը ԵՄ երկրներում ավելի ցածր է եղել, իսկ առաջատարը եղել է Ֆրանսիան (0.16 %): 2000-2019 թթ. հետազոտությունների և մշակումների զարգացման պետական աջակցության տեսակարար կշիռն աճել է ավելի քան 3 անգամ Մեծ Բրիտանիայում, Սլովենիայում ու Պորտուգալիայում:

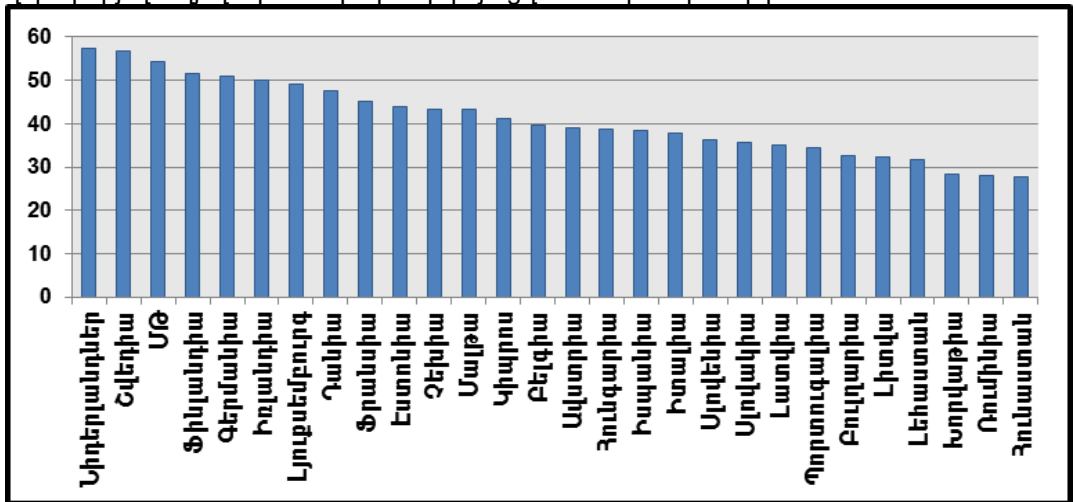
Գծապատկեր 4. R&D կառավարության բյուջեները և հարկային խթանները ՅՆԱ-ի նկատմամբ, %²

¹ Աղբյուրը. կազմվել է հեղինակների կողմից ՏՀԶԿ տվյալների հիման վրա (<https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=RDTAX>):

² Աղբյուրը. կազմվել է հեղինակների կողմից ՏՀԶԿ տվյալների հիման վրա (<https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=RDTAX>):

ՀՆԱ կառուցվածքում նորարարական գործունեությանն ուղղված բյուջետային հատկացումների և հարկային խթանների վերաբերյալ տվյալները ներկայացված են գծապատկեր 4-ում, որի տվյալներից նկատելի է հատկապես արևմտաեվրոպական երկրների ՀՆԱ կառուցվածքում բյուջետային հատկացումների մեծ կշիռը: 2019 թ. այն բարձր է եղել հատկապես գերմանալեզու երկրներում՝ Գերմանիայում և Ավստրիայում (համապատասխանաբար 0.98 և 0.95 %): Ամենացածր ցուցանիշը գրանցվել է Լատվիայում (0.23 %), իսկ 2000 թ.՝ Լյուքսեմբուրգում (0.10 %): 2000 թ. նորարարական գործունեության աջակցության ամենաբարձր մակարդակը եղել է Ֆրանսիայում (0.97 %)։ Ուսումնասիրվող 20-ամյա ժամկետում պետական աջակցության ծավալների կշիռն ամենամեծ չափով աճել է Լյուքսեմբուրգում (528 %), Էստոնիայում (88.6 %) և Բելգիայում (62.8 %), իսկ նվազել՝ երկրներից միայն 3-ում՝ Ֆինլանդիայում, Ֆրանսիայում և Պորտուգալիայում (համապատասխանաբար 11.9, 6.2 և 2.8 %-ով):

Գլոբալ նորարարական համաթվի նորարարական արդյունքի ենթահամաթվի վերաբերյալ տվյալներն ամփոփ ներկայացված են գծապատկեր 5-ում:

Գծապատկեր 5. Նորարարական արդյունքի ենթահամաթվի վր ԵՄ երկրներում և Միացյալ Թագավորությունում 2019 թ.¹

Գծապատկեր 5-ում ներկայացված տվյալներից նկատելի է, որ 2019 թ. նորարարական արդյունքի առումով բարձր արդյունքներ գրանցած երկրներն են Նիդերլանդները (57.5), Շվեդիան (56.9) և Մեծ Բրիտանիան (54.4), իսկ ամենացածր մակարդակն արձանագրվել է Հունաստանում (27.6): Հետաքրքրական է, որ ենթահամաթվի ԵՄ միջին ցուցանիշը կազմում է մոտ 41.6: Նորարարական արդյունքի բարձր մակարդակ ունեցող երկրներից Ֆինլանդիայում, Գերմանիայում և Լյուքսեմբուրգում առիասարակ չի կիրառվում անուղղակի հարկային խթանների համակարգը, մինչդեռ Մեծ Բրիտանիայում երկու ցուցանիշներն էլ բարձր են նշված:

¹ Աղբյուրը. կազմվել է հեղինակների կողմից Մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպության տվյալների հիման վրա (The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives-The Future of Medical Innovation, Ithaca, Fontainebleau, and Geneva. 2019, pp. 218-346):

Նորարարությունների խթանման միջազգային փորձի հայաստանյան անդրադարձները

2019 թ. Գլոբալ նորարարական համաթվում նորարարական արդյունքի հայաստանյան ենթահամաթիվը կազմել է 28.6. 128 երկրների շարքում Հայաստանը զբաղեցրել է 50-րդ հորիզոնականը (Cornell University, INSEAD, and WIPO 221): Կարելի է ասել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը, որը ավանդաբար համարվում է տեխնոգեներատոր, այսինքն՝ բարձրակարգ տեխնոլոգիաների ստեղծմանն ու փոխանցմանը ունակ երկիր, այդ բնագավառի խթանման միջազգայնորեն հայտնի գործիքակազմերի որոշ տարրերի օգտագործման որոշակի պաշար է կուտակել: Հայաստանի Հանրապետությունում կիրառվում են հետազոտությունների և մշակումների խթանման ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի մեխանիզմները: Ընդ որում, ուղղակի խթանման գործիքակազմերի առումով հատկացվող միջոցների գումարը դիսամփոքր են աճում է: Եթե 2000 թ. պետական բյուջեից գիտության ոլորտին հատկացված միջոցները կազմել են ՀՆԱ 0.1 %-ը, ապա՝ 2019 թ., տվյալ ցուցանիշը կազմել է 0.18 %: Ընդ որում, պետության մասնաբաժինը R&D ներքին ծախսերի մեջ նույն տարում կազմել է 73.4 % (2000 թ.՝ 77.1 %), իսկ սեփական միջոցներով R&D ծախսերի մասնաբաժինը՝ ընդամենը 0.4 %:

Ուղղակի խթանման կամ ֆինանսավորման շրջանակներում առաջնահերթություններից է թե՛ բացարձակ, թե՛ հարաբերական տեսանկյունից հիմնարար հետազոտությունների ու մշակումների ֆինանսավորման ավելացումը: Այդուհանդերձ, միջազգային փորձագետների կարծիքով «Հայաստանի գիտական կատարողականը մեկ շնչի հաշվով ներկա մակարդակի պայմաններում կայուն չէ» (Եվրոպական հանձնաժողով, 12): Հայաստանի բարձրտեխնոլոգիական ոլորտներում, ի տարբերություն եվրոպական շատ երկրներում լայն կիրառություն ունեցող հարկային խթանների առաջավոր ձևերի, կիրառվում են միայն հարկային արձակուրդներն ու արագացված մաշվածության սկզբունքը (Manoogian and Shakhmuradyan 61):

Միևնույն ժամանակ օրինակելի է մասնավորապես տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտում պետական աջակցության շրջանակներում 2014 թվականից ի վեր հարկային արտոնությունների կիրառումը, ըստ որի՝ որոշակի պայմանների բավարարող կազմակերպությունների համար սահմանված են հարկային արտոնություններ (եկամտահարկի 10 % և շահութահարկի 0 % դրույքաչափեր) (ՀՀ Ազգային ժողով): Եթե 2015 թ. վերջի դրությամբ արտոնություններից օգտվում էին մոտ 60 ՏՏ կազմակերպություններ, ապա 2021 թ. վերջիններին թիվն անցել է 1100-ից (ՀՀ բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության նախարարություն): Թերևս հարկային արտոնությունների կիրառման հանգամանքն է հիմնական պատճառը, որ ՀՀ ՏՏՏ ընկերությունների քանակն ու նրանց շրջանառությունները վերջին տարիներին կտրուկ աճել են: Պետք է նկատել, որ տեղի է ունեցել նաև ՏՏՏ ոլորտի արտադրանքի արտահանման ծավալների կտրուկ աճ: Բայց միևնույն ժամանակ պետք է հաշվի առնել, որ երկրի ընդհանուր արտահանման մեջ բարձրտեխնոլոգիական արտադրանքի մասնաբաժինը մնում է չափազանց համեստ: Այս հանգամանքով պայմանավորված՝ ՀՀ դիրքավորումը գլոբալ արժեքայիններում առայժմ գտնվում է խիստ ցածր մակարդակի վրա:

Միևնույն ժամանակ պետք է նկատել, որ բարձրտեխնոլոգիական ոլորտի պետական կարգավորման ու խթանման միջազգային հարուստ փորձի բազմաթիվ արդյունավետ տարրեր դեռևս պատշաճ մակարդակով չեն կիրառվում Հայաստանի Հանրապետությունում: Դա վերաբերում է ինչպես իրավաօրենսդրական կարգավորումներին, այնպես էլ քաղաքականության գործիքակազմերին: Այդպիսի խնդիրներից մեկը վերաբերում է ներդրումային օրենսդրությանը: Այսպես, օրինակ, ավելի քան 25 տարի առաջ ընդունված «Օտարերկրյա ներդրումներ մասին» ՀՀ

օրենքը, չնայած որոշակի բարելավումներին, անհուսորեն հնացել է: Այն, ըստ էության, չի խրախուսում ինչպես օտարերկրյա, այնպես էլ տեղական ներդրումները ՀՀ-ում: Հատկապես օրենսդրական առումով խնդրահարույց է մտնում ներդրումների հարցում ծագած վեճերի կարգավորումների ինստիտուցիոնալ և ընթացակարգային խոցելիությունը: Թերևս, այլ պատճառների հետ մեկտեղ, այդօրինակ խոչընդոտներն են պատճառը, որ հայաստանյան շատ բարձրտեխնոլոգիական ընկերություններ գերադասում են գրանցվել արտասահմանում, սակայն լրիվ կամ մասնակի գործունեություն ծավալել նաև Հայաստանում:

Հարկաբյուջետային քաղաքականությունը կարող է իր ուրույն դերն ունենալ հետազոտություններում և մշակումներում ներդրումների աճի վրա (Manoogian and Shakhmuradyan 4): Հարկ է կշռել, որ ՀՀ ՏՏ ոլորտի աջակցության շրջանակներում եկամտահարկի դրույքաչափի նվազեցումից օգտվում են առավելապես վարձու աշխատողները, ոչ թե գործատուն: Բացի այդ՝ տվյալ արտոնությունը տարածվում է բացառապես ՏՏ ոլորտի կազմակերպությունների վրա, մինչդեռ նորարարական գործունեություն ծավալող գիտահետազոտական կազմակերպությունների և ուսումնական հաստատությունների համար նման խթանող միջոցառումներ չեն կիրառվում: Հարկային վարկերի գործիքի միջոցով կշահեն նաև վարձու աշխատողները, քանի որ տվյալ ոլորտի ծախսերի մեծ մասն ուղղվում է հենց մասնագետների վարձատրությանը (Kalantaryan H. 2020): Վ. Բոստանջյանը և Ա. Չախարյանն առաջարկել են ներդնել արտոնյալ պայմաններով հարկային մեխանիզմ նորարարական գործունեությանն առնչվող կազմակերպությունների, համալսարանների և ինստիտուտների համար (Բոստանջյան և Չախարյան 85): Ս. Մանուկյանը և Գ. Շահմուրադյանը որպես բարելավման ուղի առաջարկել են հարկային վարկերի, R&D ծախսերի կրճատման ու զբաղվածության սուբսիդավորման մեխանիզմների ներդրումը (Manoogian and Shakhmuradyan 64-65):

Բարձրտեխնոլոգիական ոլորտի խթանման վերաբերյալ մեր կողմից դիտարկված երկրների փորձը հուշում է, որ այդ բնագավառում սրընթաց ճեղքում ապահովելու համար հարկավոր է ունենալ մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանության միջազգանորեն մրցունակ և համադրելի օրենսդրություն, ինչպես նաև ինստիտուցիոնալ կարգավորման արդյունավետ մեխանիզմներ: Սակայն հայաստանյան այդ բնագավառները շարունակում են մնալ անկատար վիճակում: Դա, ի դեպ, վերաբերում է նաև բարձրտեխնոլոգիական ոլորտներին առնչվող հիմնադրամների և բաժնետիրական ընկերությունների գործունեության կարգավորումներին:

Եզրակացություններ

Հետազոտությունների և մշակումների հարկային խթանման կամ արտոնությունների համակարգի՝ նորարարական գործունեության վրա դրական ազդեցությունների մասին են վկայում բազմաթիվ աշխատություններ: Կարևորագույն հարցերից է, թե ինչ տեսանկյունից է ուսումնասիրությունն իրականացվում, և տնտեսագետների կողմից ինչն է համարվում թիրախ՝ հետազոտությունների ու մշակումների ծավալը (կամ R&D ծախսերը), թե՞ հենց նորարարությունը: Նորարարությունը կարելի է բնութագրել տարատեսակ ցուցանիշներով՝ արտոնագրային գործունեությունից և նորույթների առևտրայնացումից մինչև աշխատանքի արտադրողականություն: Բազմաթիվ մասնագետների կողմից առավել նպատակահարմար և տրամաբանական է ընդունվում հատկապես նորարարությունների վրա հարկային արտոնությունների համակարգի ազդեցության գնահատումը:

Դիտարկվող քսանամյա ժամանակահատվածում նվազել է հետազոտությունների և մշակումների պետական ուղղակի ֆինանսավորման կշիռը

ՀԱՂ-ում: Մինևույն ժամանակ ավելացել է խթանման անուղղակի բաղադրիչի կշիռը: Այնուհանդերձ, բարձրտեխնոլոգիական և գիտելիքահենք ոլորտների խթանման գործիքակազմի անուղղակի բաղադրիչը՝ հարկային խթանների համակարգը, դեռևս շարունակում է կազմել պետական աջակցության փոքր մասը: Ընդհանուր միտումների համատեքստում, որոնք են տեխնոլոգիաների դինամիկ զարգացումը, գաղափարների ու նորույթների գեներացումը, բարձրտեխնոլոգիական ոլորտների զարգացումը և վերջապես անցումը չորրորդ արդյունաբերական հեղափոխությանը, կարելի է ենթադրել ապագայում նորարարական գործունեությանն ուղղված պետական ակտիվ քաղաքականության (այդ թվում՝ հարկային) իրականացման մասին:

Հարկային արտոնությունների համակարգ ներդրած երկրների թվի աճի պայմաններում տնտեսագետներն ընդգծում են վիճակագրության իրականացման, տվյալների հասանելիության, մշտական մշտադիտարկման և հատկապես արդյունքների գնահատման մասին, քանի որ քաղաքականության վերջնական նպատակն ի վերջո հետազոտությունների և մշակումների միջոցով նորարարությանը և տնտեսական աճին նպաստելն է:

Նորարարական գործունեության հարկային խթանման քաղաքականության առաջավոր փորձի տեղայնացումը, հարկային գործիքակազմի մշակումն ու ներդրումը Հայաստանին կարող են ապահովել հետազոտությունների և մշակումների բնագավառներում նկատելի հաջողություններով: Այնուհանդերձ, չնայած վերջին տարիներին ներկայացված բարելավման ուղղություններին և գործնական առաջարկություններին՝ նախնական գնահատումների արդյունքում պետք է պարզել՝ որքանով արդարացված կլինեն կիրառվելիք հարկային խթանները սոցիալ-տնտեսական տեսանկյունից, վերջին հաշվով հարկային խթանների կիրառման պարագայում նվազում են հարկային եկամուտները:

Օգտագործված գրականություն

1. Cornell University, INSEAD and WIPO. *The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives-The Future of Medical Innovation*. Ithaca, Fontainebleau, and Geneva, 2019, <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2019.pdf>.

2. ՀՀ Ազգային ժողով. «Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտի պետական աջակցության մասին» ՀՀ օրենք. 17 դեկտ. 2014, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=95017>:

3. ՀՀ բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության նախարարություն. «SS ոլորտում պետական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված արտոնությունից օգտվող կազմակերպությունների ցանկ (2015-2021թթ.). 2022, https://hti.am/main.php?lang=1&page_id=718:

4. Եվրոպական հանձնաժողով. *Հատուկ օժանդակություն Հայաստանին. «Նշածողի բարձրացում. գիտության նոր առաքելությունը Հայաստանի զարգացման մեջ»*. 2020, http://publications.europa.eu/resource/cellar/391373a3-35de-11eb-b27b-01aa75ed71a1.0002.01/DOC_1:

5. Բոստանջյան, Վարդան, և Արմինե Չախարյան. Ինովացիոն գործունեության խթանման հիմնասխեմները Հայաստանի Հանրապետությունում. «Բանբեր» ՀՊՏՀ, No. 3, 2019, էջ 71-91, <https://asue.am/upload/files/science/banber/2019-year-3/6.pdf>:

6. Baghana, Rufin, and Pierre Mohnen. "Effectiveness of R&D tax incentives in small and large enterprises in Quebec". *Small Business Economics*, No. 33.1, 2009, pp. 91-107, <https://link.springer.com/article/10.1007/s11187-009-9180-z>.

7. Bloom, Nick, et al. "Do R&D tax credits work? Evidence from a panel of countries 1979-1997". *Journal of Public Economics*, No. 85.1, 2002, pp. 1-31, <https://nbloom.people.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj4746/f/rdtaxcredits.pdf>.

8. Cappelen, Adne, et al. "The effects of R&D tax credits on patenting and innovations". *Statistics Norway, Research Department*, 2008. 1-30, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/192547/1/dp565.pdf>.
9. Correa, Paulo, and Irem Guceri. "Tax incentives for research and development." *Innovation, Technology and Entrepreneurship Policy Note*, No. 4. World Bank, 2013. pp. 1-18, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23659/91851.pdf?sequence=2&isAllowed=y>.
10. Czarnitzki, Dirk, et al. "Evaluating the impact of R&D tax credits on innovation: A microeconomic study on Canadian firms." 2004, pp. 1-23, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/24085/1/dp0477.pdf>.
11. d'Andria, Diego, and Ivan Savin. "Motivating innovation in a knowledge economy with tax incentives". *Jena Economic Research Papers*, No. 2015-004, Friedrich Schiller University Jena, 2015, pp. 1-34, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/108550/1/819017949.pdf>.
12. Dechezlepretre, Antoine, et al. "Do tax incentives for research increase firm innovation? An RD design for R&D". *National Bureau of Economic Research*, No. w22405, 2016, pp. 1-40, https://www.nber.org/system/files/working_papers/w22405/w22405.pdf.
13. Guinet, Jean, and Hiroko Kamata. "Do tax-incentives promote innovation?". *OECD Observer*, No. 202, 1996, pp. 22-26, https://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-observer/volume-1996/issue-5_observer-v1996-5-en.
14. Huang, Chia-Hui, and Chih-Hai Yang. "Tax Incentives and R&D Activity: Firm-Level Evidence from Taiwan". 2009, pp. 1-40, https://gcoe.ier.hit-u.ac.jp/CAED/papers/id209_Huang_Yang.pdf.
15. Knoll, Bodo, et al. "The global effects of R&D tax incentives: Evidence from micro-data". 2014, pp. 1-25, https://www.econstor.eu/bitstream/10419/100347/1/VfS_2014_pid_416.pdf.
16. Manoogian, Simone, and Gayane Shakhmuradyan. "Tax Incentives and Investment in ICTs: Evidence from the Central and Eastern Europe and Lessons for Armenia". 2020, pp. 1-72, https://msrf.aua.am/files/2020/04/MSRF-Final-Report_Gayane-Shakhmuradyan.pdf.
17. Mansfield, Edwin. "The R&D Tax Credit and Other Technology Policy Issues". *The American Economic Review*, vol. 76, No. 2, American Economic Association, 1986, pp. 190-194, <https://www.jstor.org/stable/1818762>.
18. Mitchell, Jessica, et al. "Tax incentives for R&D: supporting innovative scale-ups?". *Research Evaluation*, No. 29.2, 2020, pp. 121-134, <https://academic.oup.com/rev/article/29/2/121/5638885>.
19. Kalantaryan, Hayk. "R&D, Innovation and Tax Policy". *Enlight*, 15.09.2020, <https://enlightngo.org/language/en/post/22713?fbclid=IwAR0TIPuJmqPdHgESm3OFC9lxGz6XOPpQf487k-KiDxbBIafn3MAAtBTKFnaQ>. Accessed: 24.03.2022.
20. "Organization for Economic Co-operation and Development (OECD)". *OECD R&D Tax Incentives Database, 2021 Edition*. 2021, <https://www.oecd.org/sti/rd-tax-stats-database.pdf>.
21. "R&D Tax Incentives database". *OECD. Stat*, <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=RDTAX>. Accessed: 09.02.2022.
22. Tassej, Gregory. "Tax incentives for innovation: time to restructure the R&E tax credit". *The Journal of Technology Transfer*, No. 32.6, 2007, pp. 605-615, https://www.researchgate.net/profile/Gregory-Tassej/publication/5152877_Tax_incentives_for_innovation_Time_to_restructure_the_RE_tax_credit/links/5536b3650cf268fd00187464/Tax-incentives-for-innovation-Time-to-restructure-the-R-E-tax-credit.pdf.

WORKS CITED

1. Cornell University, INSEAD and WIPO. *The Global Innovation Index 2019: Creating Healthy Lives-The Future of Medical Innovation*. Ithaca, Fontainebleau, and Geneva, 2019, <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/gii-full-report-2019.pdf>.
2. HH Azgayin jhoghov. «*Teghekatvakan tekhnologianeri volorti petakan ajakcut'yan masin*» HH o'renq. 17 dekt. 2014, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=95017>. [National Assembly of the Republic of Armenia. RA Law on "State Support in Information Technology Sector". 17 December 2014]. (In Armenian)
3. HH bard'r tekhnologiakan ardyunaberut'yan naxararut'yun. «*TT volortum petakan ajakcut'yan masin*» HH o'renqov sahmanvat's artonut'yunic o'gtvogh kazmakerput'yunneri tsank (2015t'-2021t'), https://hti.am/main.php?lang=1&page_id=718. [Ministry of High-Tech Industry of the Republic of Armenia. "List of Companies Enjoying the Privilege Defined by the RA Law on State Support in the IT Sector (2015-2021)"] 2022. (In Armenian)
4. Evropakan hand'najhoghov. *Hatuk o'zhandakut'yun Hayastanin*. «*Nshad'zoghi bard'racum. gitut'yan nor ar'aqelut'yuny' Hayastani zargacman mej*». http://publications.europa.eu/resource/cellar/391373a3-35de-11eb-b27b-01aa75ed71a1.0002.01/DOC_1. [*Special Assistance to Armenia. "Raising the Bar. The New Mission of Science in the Development of Armenia"*] 2020. (In Armenian)
5. Baghana, Rufin, and Pierre Mohnen. "Effectiveness of R&D tax incentives in small and large enterprises in Quebec". *Small Business Economics*, No. 33.1, 2009, pp. 91-107, <https://link.springer.com/article/10.1007/s11187-009-9180-z>.
6. Bostanjan, Vardan, ev Armine Zaxaryan. «*Inovacion gorts'uneut'yan kht'anman himnakhndinery' Hayastani Hanrapetut'yunum*». *Banber HPTH*, No. 3, ej 71-91, <https://asue.am/upload/files/science/banber/2019-year-3/6.pdf>. ["Problems of Promoting Innovation Activity in the Republic of Armenia". *Messenger of ASUE*, No. 3, pp. 71-91] 2019. (In Armenian)
7. Bloom, Nick, et al. "Do R&D tax credits work? Evidence from a panel of countries 1979-1997". *Journal of Public Economics*, No. 85.1, 2002, pp. 1-31, <https://nbloom.people.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj4746/f/rdtaxcredits.pdf>.
8. Cappelen, Adne, et al. "The effects of R&D tax credits on patenting and innovations". *Statistics Norway*, Research Department, 2008. 1-30, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/192547/1/dp565.pdf>.
9. Correa, Paulo, and Irem Gucer. "Tax incentives for research and development." *Innovation, Technology and Entrepreneurship Policy Note*, No. 4. World Bank, 2013. pp. 1-18, <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23659/91851.pdf?sequence=2&isAllowed=y>.
10. Czarnitzki, Dirk, et al. "Evaluating the impact of R&D tax credits on innovation: A microeconomic study on Canadian firms." 2004, pp. 1-23, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/24085/1/dp0477.pdf>.
11. d'Andria, Diego, and Ivan Savin. "Motivating innovation in a knowledge economy with tax incentives". *Jena Economic Research Papers*, No. 2015-004, Friedrich Schiller University Jena, 2015, pp. 1-34, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/108550/1/819017949.pdf>.
12. Dechezlepretre, Antoine, et al. "Do tax incentives for research increase firm innovation? An RD design for R&D". *National Bureau of Economic Research*, No. w22405, 2016, pp. 1-40, https://www.nber.org/system/files/working_papers/w22405/w22405.pdf.

13. Guinet, Jean, and Hiroko Kamata. "Do tax-incentives promote innovation?". *OECD Observer*, No. 202, 1996, pp. 22-26, https://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-observer/volume-1996/issue-5_observer-v1996-5-en.
14. Huang, Chia-Hui, and Chih-Hai Yang. "Tax Incentives and R&D Activity: Firm-Level Evidence from Taiwan". 2009, pp. 1-40, https://gcoe.ier.hit-u.ac.jp/CAED/papers/id209_Huang_Yang.pdf.
15. Knoll, Bodo, et al. "The global effects of R&D tax incentives: Evidence from micro-data". 2014, pp. 1-25, https://www.econstor.eu/bitstream/10419/100347/1/VfS_2014_pid_416.pdf.
16. Manoogian, Simone, and Gayane Shakhmuradyan. "Tax Incentives and Investment in ICTs: Evidence from the Central and Eastern Europe and Lessons for Armenia". 2020, pp. 1-72, https://msrf.aua.am/files/2020/04/MSRF-Final-Report_Gayane-Shakhmuradyan.pdf.
17. Mansfield, Edwin. "The R&D Tax Credit and Other Technology Policy Issues". *The American Economic Review*, vol. 76, No. 2, American Economic Association, 1986, pp. 190-194, <https://www.jstor.org/stable/1818762>.
18. Mitchell, Jessica, et al. "Tax incentives for R&D: supporting innovative scale-ups?". *Research Evaluation*, No. 29.2, 2020, pp. 121-134, <https://academic.oup.com/rev/article/29/2/121/5638885>.
19. Kalantaryan, Hayk. "R&D, Innovation and Tax Policy". *Enlight*, 15.09.2020, <https://enlightngo.org/language/en/post/22713?fbclid=IwAROTIPuJmqPdHgESm3OFC9lxGz6XOPpQf487k-KiDxbBIAfn3MAAtBTKFnAQ>. Accessed: 24.03.2022.
20. "Organization for Economic Co-operation and Development (OECD)". *OECD R&D Tax Incentives Database, 2021 Edition*. 2021, <https://www.oecd.org/sti/rd-tax-stats-database.pdf>.
21. "R&D Tax Incentives database". *OECD. Stat*, <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=RDTAX>. Accessed: 09.02.2022.
22. Tassej, Gregory. "Tax incentives for innovation: time to restructure the R&E tax credit". *The Journal of Technology Transfer*, No. 32.6, 2007, pp. 605-615, https://www.researchgate.net/profile/Gregory-Tassej/publication/5152877_Tax_incentives_for_innovation_Time_to_restructure_the_RE_tax_credit/links/5536b3650cf268fd00187464/Tax-incentives-for-innovation-Time-to-restructure-the-R-E-tax-credit.pdf.

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF TAX PROMOTION OF INNOVATION ACTIVITIES AND THE OPPORTUNITIES FOR ITS LOCALIZATION IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

ATOM MARGARYAN

*Armenian State University of Economics,
Innovation-Institutional Researches Laboratory, Head;
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

EMIL GRIGORYAN

*Armenian State University of Economics,
Innovation-Institutional Researches Laboratory, Researcher,
Yerevan, the Republic of Armenia*

Over the past decades, economists have repeatedly noted the positive effects of innovation. Tax policy is one of the state institutional levers to promote innovative

activities in the process of developing a national innovation system. The purpose of this article is to study the indicators characterizing research and development tax incentives and innovation in Armenia, EU countries, UK, in particular, the share of indirect tax incentives in GDP and innovation output sub-index, and the problem is to study the dynamics and trends of these indicators, as well as to study the institutional basis for innovation activity tax incentives in Armenia. In the article analysis, synthesis, comparison, graphic and description research methods are used. In the context of the task set at work, indicators of direct and indirect promotion of innovation activity in 2000 and 2019 and innovation output in 2019 are observed, on the basis of which some conclusions are drawn. The number of countries using the tax incentive toolkit has increased over the years. Another question is what structure the toolkit should have in order to ensure maximum efficiency. There is currently no internationally accepted mechanism for research and development tax incentives in Armenia. Nevertheless, the introduction of advanced tax policy experience in the field can greatly contribute to innovative activity in Armenia especially in the case of harmonious interaction with other components of the national innovation policy toolkit.

Keywords: *National innovation system, research and development, tax incentives, innovation output, government funding, high-tech sector, scientific and technical activity.*

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ НАЛОГОВОГО ПРОДВИЖЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ЛОКАЛИЗАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

АТОМ МАРГАРЯН

*руководитель лаборатории Инновационных и институциональных
исследований Армянского государственного экономического
университета,
кандидат экономических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

ЭМИЛЬ ГРИГОРЯН

*научный сотрудник лаборатории Инновационных и институциональных
исследований Армянского государственного экономического
университета,
г. Ереван, Республика Армения*

За последние десятилетия экономисты неоднократно отмечали положительные эффекты инноваций. Налоговая политика является одним из государственных институциональных рычагов стимулирования инновационной деятельности в процессе развития национальной инновационной системы. Целью данной статьи является изучение показателей, характеризующих налоговые стимулы НИОКР и инновации в Армении, странах ЕС, Великобритании, в частности, доли прямых и косвенных налоговых стимулов в ВВП и субиндекса инновационных результатов, задач – изучение динамики и тенденций этих показателей, а также изучение институциональных основ налогового стимулирования инновационной деятельности в Армении. В статье использованы анализные, синтезные, сравнительные, графические и описательные методы исследования. В контексте поставленной задачи рассматривались показатели прямых и косвенных стимулов

инновационной деятельности в 2000 и 2019 годах и инновационных результатов в 2019 году, на основании чего были сделаны некоторые выводы. Количество стран, использующих инструментарий налогового стимулирования, с годами увеличилось. Другой вопрос, какую структуру должен иметь инструментарий, чтобы обеспечить максимальную эффективность. В настоящее время в Армении отсутствует международно признанный механизм налогового стимулирования НИОКР. Тем не менее, внедрение передового опыта налоговой политики в данной сфере может в значительной степени способствовать инновационной деятельности в Армении особенно в случае гармоничного взаимодействия с другими составляющими инструментария национальной инновационной политики.

Ключевые слова: *национальная инновационная система, научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, налоговые продвижения, инновационные результаты, государственное финансирование, высокотехнологичный сектор, научно-техническая деятельность.*

**ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՆԵՐՉՈՍՔԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՀ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ ՎՐԱ***

ՉՏԴ 330.14:338.1(479.25)

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-239

ԱՐՓԵՆԻԿ ՍՈՒՐԱԴՅԱԼ

*Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
մակրոէկոնոմիկայի ամբիոնի դոցենտ,
տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
arphikmuradyan@yahoo.com*

ԿԱՍՈ ԴԱՎԹՅԱՆ

*Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
տնտեսամաթեմատիկական մեթոդների ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
davyankamo1997@gmail.com*

Տնտեսական աճը եղել և շարունակում է մնալ ժամանակակից տնտեսագիտության առանցքային հիմնահարցերից մեկը, իսկ կապիտալ ներհոսքերն ու հատկապես Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները (ՕՈՒԸ) այդ աճն ապահովող հիմնական և առանցքային գործոններից են:

Սույն հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել և վերլուծել օտարերկրյա կապիտալի ներհոսքի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսական աճի վրա, ինչպես նաև վեր հանել կապիտալի ներգրավման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում:

Հետազոտության նպատակի ձեռքբերման համար առաջադրվել և լուծվել են հետևյալ խնդիրները՝ բացահայտել կապիտալի ներհոսքի դերը տնտեսական աճի ապահովման գործում, վերլուծել վերջին տարիներին ՕՈՒԸ-ի և տնտեսական աճի շարժընթացը ՀՀ-ում և համաշխարհային շուկայում, տնտեսաչափական մոդելների հիման վրա կատարել գնահատումներ և ուսումնասիրել կապիտալի ներգրավման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում:

Կիրառելով տնտեսաչափական գործիքներ, մասնավորապես Գրենչերի պատճառահետևանքայնության մոտեցումը և գծային ռեգրեսիոն մոդելը՝ սույն աշխատանքում գնահատվել է ՕՈՒԸ-ի, դեպի Հայաստան փոխանցվող դրամական միջոցների, ինչպես նաև արտահանման ազդեցությունը տնտեսական աճի վրա:

Հետազոտության արդյունքում պարզ է դարձել, որ ՕՈՒԸ-ը շարունակում է առանցքային դեր ունենալ ՀՀ տնտեսության զարգացման գործում, սակայն վերջինիս դինամիկան ՀՀ-ում ունի բացասական միտում և տարեցտարի նվազում է, հետևաբար ներդրումային քաղաքականությունը պետք է ուղղված լինի բարենպաստ ներդրումային միջավայրի ստեղծմանն ու ներդրումների խթանմանը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 22.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 15.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Հիմնաբառեր՝ կապիտալ ներհոսք, ՕՈՒՆ, դրամական փոխանցումներ, տնտեսական աճ, տնտեսական զարգացում, տնտեսաչափական գործիքներ, ներդրումային քաղաքականություն:

Ներածություն

Ցանկացած տնտեսական համակարգում տնտեսական աճի նյութական հիմքը կապիտալ ներհոսքերն են: Կապիտալի ներհոսքը, հատկապես զարգացող տնտեսությամբ երկրներում, ինչպիսին Հայաստանն է, կարևոր ու նշանակալի դեր ունի տնտեսության աճի գործում: Դրանով իսկ պայմանավորված՝ երկրների կառավարությունների գերակշիռ մասն իրենց ծրագրերում, ռազմավարական այլ փաստաթղթերում առանձնահատուկ տեղ են հատկացնում այդ հարցին:

Կապիտալ ներհոսքի և արտաքին ֆինանսական այլ ռեսուրսների հիմնական առավելություններից են նոր աշխատատեղերը, աշխատուժը ցածրարժեք աշխատանքից դեպի բարձրարժեք աշխատանքներ ուղղելու հնարավորությունները, ինչպես նաև, աշխատուժին և տեղական ընկերություններին լրացուցիչ հմտություններ ու գիտելիքներ փոխանցելով՝ տեղական տնտեսության առաջընթացի խթանումը:

Համաձայն համաշխարհային միտումների՝ կապիտալ ներհոսքը, մասնավորապես ՕՈՒՆ-ը, 1960-ական թվականներից սկսած, դեպի զարգացող երկրներ աճել են և այժմ էլ աճման միտում ունեն: Սա բացատրվում է ՕՈՒՆ-ի՝ այլ կապիտալ հոսքերի նկատմամբ բազմաթիվ առավելություններ ունենալու հանգամանքով: Միաժամանակ դրանք համարվում են տնտեսությունների գլոբալացման հիմնական բնութագրիչը և տնտեսական զարգացման ռազմավարության կարևոր բաղկացուցիչը:

Անցումային ողջ ժամանակաշրջանում սեփական ֆինանսական սակավ ռեսուրսների պայմաններում ՕՈՒՆ-ը ՀՀ տնտեսության զարգացման հիմնական աղբյուրն են: Դրանց դերը հատկապես զգալի էր 2000-ական թթ. տնտեսական աճի բարձր տեմպերի ապահովման գործում: Հետագայում ՕՈՒՆ-ի ներհոսքը զգալիորեն կրճատվեց, սակայն մինչ այսօր այն մեծ դեր է խաղում ՀՀ տնտեսական աճի ապահովման գործում:

Գրականության ակնարկ: Ըստ համաշխարհային ներդրումային գեկոյցի՝ զարգացող երկրներում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների հոսքերը նվազել են մոտ 2 %-ով՝ հասնելով 685 մլրդ ԱՄՆ դոլարի: 2010 թվականից սկսած՝ ներդրումային հոսքերը դեպի զարգացող տնտեսություններ համեմատաբար կայուն են եղել՝ միջինում կազմելով տարեկան 674 մլրդ ԱՄՆ դոլար: 2019 թ. օտարերկրյա ներդրումների հոսքը դեպի զարգացող Ասիա նվազել է 5 տոկոսով՝ կազմելով 474 մլրդ դոլար ('Investment Report 2019 11): Չնայած անկմանը՝ այն շարունակում է մնալ ՕՈՒՆ ստացող ամենամեծ տարածաշրջանը՝ ընդունելով համաշխարհային օտարերկրյա ներդրումների հոսքերի ավելի քան 30 տոկոսը:

Չարգացող երկրներում կապիտալի ներհոսքի, մասնավորապես ուղղակի ներդրումների ազդեցության չափը որոշելուն է նվիրված Մոթելեբի, Խոնդոբեր Աբդուլի հետազոտությունը (Mottaleb 15): Օգտագործելով ցածր եկամուտ և ցածր միջին եկամուտ ունեցող 60 երկրների պանելային տվյալներ՝ այս հետազոտությունում նախ բացահայտում ենք այն ազդեցիկ գործոնները, որոնք որոշում են կապիտալի ներհոսքը դեպի զարգացող երկրներ, և երկրորդը՝ գործնականորեն ցույց ենք տալիս տնտեսական աճի և օտարերկրյա ներդրումների միջև կապը: Հետազոտության արդյունքում պարզ է դարձել, որ ավելի մեծ ՀՆԱ-ով և ՀՆԱ-ի աճի բարձր տեմպերով երկրները, որոնք նաև պահպանում են բիզնեսի համար հարմարավետ միջավայր՝ ժամանակակից բազմաթիվ ենթակառուցվածքային հնարավորություններով, կարող են հաջողությամբ ներգրավել ՕՈՒՆ, ինչը նաև էապես ազդում է երկրի տնտեսական աճի վրա:

Դե Մելլոն (1997 թ.) իր կատարած հետազոտության արդյունքում (De Mello 145) նույնպես նշում է, որ ՕՈՒՆ-ն ունեցել են զգալի դրական ազդեցություն տնտեսական աճի վրա:

Մեկ այլ հետազոտություն նվիրված է զարգացող Արևելյան Կարիբյան երկրներում ՕՈՒՆ-ի դերին և նշանակությանը (Nlandu and Kareem 79-98): Հետազոտությունում հեղինակները փորձ են արել բացահայտելու օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների և տնտեսական աճի միջև կապը Արևելյան Կարիբյան երկրների համար: Նշված նպատակին հասնելու համար հետազոտությունում օգտագործվել են 34 երկրներից տարեկան պանելային շարքեր, ներառյալ OECS 6 երկրները, և գնահատվել է դինամիկ աճի պանելային մոդելը՝ օգտագործելով մոմենտների ընդհանրացված մեթոդը (GMM): Էմպիրիկ արդյունքները վկայում են, որ չնայած օտարերկրյա ներդրումները դրականորեն են ազդում աճի վրա, սակայն պետք է փաստել, որ դրա ազդեցությունը բավականին անուղղակի է: Մոդելի գնահատման արդյունքները ցույց են տալիս, որ 1 %-ով ՕՈՒՆ աճը հանգեցնում է 0.003 %-ով ՀՆԱ-ի ավելացման (մեկ շնչի հաշվով): Ամփոփելով հետազոտությունը՝ հեղինակը հանգում է այն գաղափարին, որ օտարերկրյա ներդրումները դրականորեն են ազդում աճի վրա, երբ ընդունող երկրի պայմանները բավարար են:

Այսպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ գոյություն ունի սերտ պատճառահետևանքային կապ ներդրումների և տնտեսական աճի միջև, և յուրաքանչյուր երկրի պետական կառավարման համակարգի խնդիրներից է նպաստել կապիտալի ներհոսքի զարգացման համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծմանը, զարգացման բավարար տեմպերն ապահովող շարժիչ ուժերի լավագույն միջավայրի ստեղծմանն ու անընդհատ կատարելագործմանը:

Հետազոտության մեթոդաբանություն: Հետազոտության շրջանակներում կիրառվել են մաթեմատիկական, վիճակագրական, գրաֆիկական վերլուծության ու համադրման, պատճառահետևանքային կապերի, ինչպես նաև տնտեսաչափական մեթոդներ և մոդելներ:

Բոլոր քանակական ու որակական վերլուծությունների թվային ու ոչ թվային արդյունքները հենվել են հավաստիության, ամբողջականության, համադրելիության ու հասցեականության մեթոդաբանական սկզբունքների վրա:

Տեղեկատվության հավաքագրման համար հիմք են հանդիսացել Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտեի պաշտոնական հրապարակումները, Կենտրոնական բանկի հրապարակումները և հաշտությունները, համաշխարհային բանկի տվյալների բազան, ինչպես նաև OECD և UNCTAD-ի տվյալների բազաները:

Աշխատանքում ՕՈՒՆ-ի և ՀՆԱ կապը բացահայտելու համար կիրառվել է Գրենչերի պատճառահետևանքայնության մոտեցումը (Granger 424-438): Այն վիճակագրական վարկածի թեստ է, որի նպատակն է որոշել մեկ ժամանակային շարքի օգտակարությունը մյուսի կանխատեսման համար: Այս թեստը անհրաժեշտ է, քանի որ ՀՆԱ-ի և ՕՈՒՆ-ի միջև պատճառահետևանքային կապի ուղղությունը հստակ չէ: Մինչ որոշ տնտեսագետներ պնդում են, որ տնտեսական աճն է (ՀՆԱ) հանգեցնում ՕՈՒՆ-ի աճի, տնտեսագետների մի խումբ էլ այն կարծիքին է, որ ՕՈՒՆ-ն է առաջացնում տնտեսական աճ: Ելնելով դրանից՝ կատարվում են հետևյալ քայլերը. եթե Դիքի-Ֆուլերի թեստի արդյունքում պարզվում է, որ ժամանակային երկու շարքերն էլ ստացիոնար են, ապա կիրառվում է Գրենչերի թեստը՝ առանց ձևափոխումների, իսկ եթե շարքերից մեկն է ստացիոնար, ապա կատարվում է ձևափոխություն՝ ըստ առաջին տարբերությունների, և եթե դրա արդյունքում երկու շարքերն էլ ստացվում են ստացիոնար, ապա անցկացվում է Գրենչերի թեստ:

Ըստ Գրենչերի՝ X-ն հանգեցնում է Y-ի, եթե X-ի անցյալ արժեքները կարող են օգտագործվել Y-ի ավելի ճշգրիտ կանխատեսման համար, քան պարզապես Y-ի անցյալ արժեքները օգտագործելը:

Թեստը ներառում է հետևյալ ռեգրեսիաների գնահատումը.

$$GDP_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^n \alpha_i GDP_{t-i} + \sum_{j=1}^n \beta_j FDI_{t-j} + \mu_{1t},$$

$$FDI_t = \delta_0 + \sum_{i=1}^n \lambda_i FDI_{t-i} + \sum_{j=1}^n \delta_j GDP_{t-j} + \mu_{2t},$$

որտեղ ենթադրվում է, որ սխալները կորելացված չեն: Վարկածները ստուգելու համար օգտվում ենք F- թեստից.

$$F = [(RSSR - RSSUR) / m] / [RSSUR / (n - k)],$$

որտեղ՝ m-ը lag-երի թիվն է, k-ն՝ պարամետրերի թիվը, RSSR-ը և RSSUR-ը՝ համապատասխանաբար բացատրվող ու չբացատրվող վարիացիաները:

Վերլուծություն

Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո ՀՀ տնտեսական աճի կառուցվածքում տեղի են ունեցել էական դրական փոփոխություններ, և տնտեսական աճին սկսել են նպաստել առավել շատ տնտեսության արտահանելի հատվածը՝ արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը: 2014 թվականից ամենաբարձր աճի տեմպ գրանցվել է 2019 թ.՝ շուրջ 7.6 % իրական ՀՆԱ աճ: Ընդ որում, ՀՀ իրական ՀՆԱ աճը 2019 թ. էականորեն առաջանցիկ էր համաշխարհային տնտեսության աճից, որը նույն ժամանակահատվածում կազմում էր 2.9 %: Սա հիմնականում պայմանավորված է ծառայությունների 10.7 % և արդյունաբերության 8.3 % աճերով: Տնտեսական աճի վրա բացասաբար է ազդել միայն գյուղատնտեսությունը -0.67:

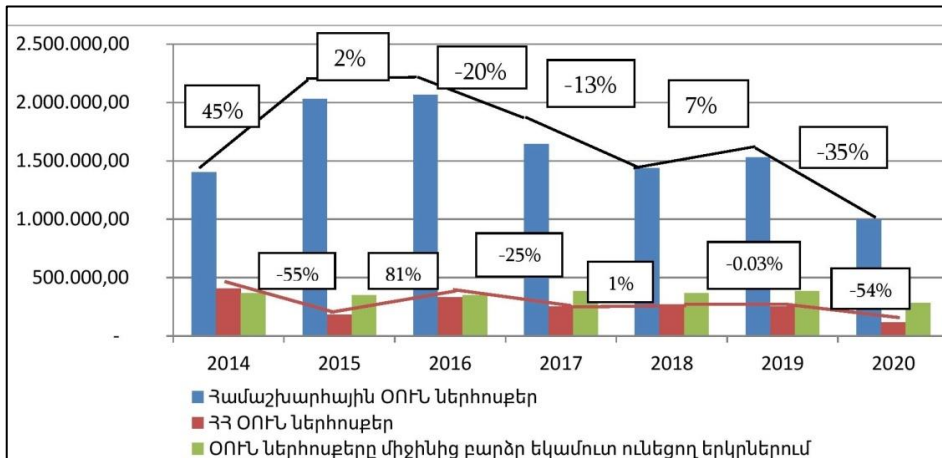
Ըստ վիճակագրական կոմիտեի կողմից հրապարակված տվյալների՝ Հայաստանում 2020 թ. գրանցվել է շուրջ 7.4 % տնտեսական անկում, ինչից առավելապես տուժել են ծառայությունների, շինարարության և մշակող արդյունաբերության ոլորտերը:

Ըստ 2021 թ. ընթացիկ տվյալների՝ տնտեսությունը առաջին եռամսյակում դեռևս կրում էր նախորդ տարվա ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունների բացասական հետևանքները և նախորդ տարվա համապատասխան եռամսյակի նկատմամբ անկումը դեռևս կազմում էր 3.3 %: Սակայն սկսած 2-րդ եռամսյակից՝ տնտեսությունում նկատվում են դրական տեղաշարժեր, իսկ իրական աճի տեմպը նախորդ տարվա համապատասխան եռամսյակի նկատմամբ կազմում է 13.3 % երկրորդ եռամսյակի համար և 2.7 % երրորդ եռամսյակի համար:

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության հետագա զարգացման համար կառավարությունը ներկա փուլում շեշտադրում է համախառն առաջարկի խթանումը, հետևաբար տեղական ներդրումների ոչ բավարար մակարդակն էլ ավելի է մեծացնում և կարևորում օտարերկրյա կապիտալի դերը տնտեսության զարգացումն ապահովելու գործում:

Չարգացող տնտեսությունն ունեցող երկրներում ՕՈՒՆ-ի ծավալները տարեցտարի աճում են: Հատկանշական է, որ 2008-2009 թթ. ճգնաժամից հետո համաշխարհային մասշտաբով ՕՈՒՆ-ը պարբերաբար կրճատվել, ապա վերականգնվել են նախկին մակարդակում և ավելին: Ու չնայած ՕՈՒՆ համաշխարհային ցուցանիշը որոշ տարիների (2011 թ., 2015-2016 թթ.) կարողացել է գերազանցել 2008 թ. ներդրումների ծավալը, մի շարք երկրներ, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, ԵԱՏՄ անդամներ Ռուսաստանի Դաշնությունը և Ղազախստանը, այդպես էլ չեն կարողացել վերականգնել մինչճգնաժամային ներդրումների ծավալը:

Գծապատկեր 1-ում ներկայացված է ՕՈՒՆ շարժընթացը համաշխարհային տնտեսությունում, Հայաստանում և միջինից բարձր եկամուտ ունեցող երկրներում:

Գծապատկեր 1. ՕՈՒՆ շարժընթացը 2014-2020 թթ.¹

Մինչև ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը ՕՈՒՆ հոսքերը համաշխարհային շուկայում շարունակաբար աճել են՝ 2007 թ. հասնելով 1.9 տրիլիոն ԱՄՆ դոլարի, այնուհետև ՕՈՒՆ հոսքերը 2015 թ. գերազանցել են նախաճգնաժամային ցուցանիշը՝ հատելով 2 տրիլիոն ԱՄՆ դոլարի սահմանաչափը: Հաջորդելով 2015 թ. կտրուկ աճին՝ 2017 թ. կրկին անկում արձանագրվեց ՕՈՒՆ շարժընթացում՝ հակադրվելով ՀՆԱ-ի և առևտրի արագացված աճին: Այս անկումը հատկապես պայմանավորված է եղել դեպի զարգացած երկրներ ՕՈՒՆ շարժընթացի կտրուկ անկմամբ՝ մոտ 37 %-ով: Սակայն պետք է նշել, որ դեպի զարգացող տնտեսություններ ՕՈՒՆ մակարդակը մնացել է կայուն, և առանձին երկրներում նույնիսկ եղել են աճի միտումներ: 2018 թ. նույնպես շարունակվել է անկումը, և անկման տեմպը կազմել է 13 %, իսկ 2019 թ. 7%-անոց վերականգնումից հետո տնտեսությունը բախվեց COVID-19 համաճարակային իրավիճակին, որը հանգեցրեց 35 %-ով համաշխարհային ՕՈՒՆ հոսքերի կրճատման՝ ՕՈՒՆ հոսքերը վերադարձնելով 2005 թ. մակարդակին: Անկումը հատկապես անդրադարձել է զարգացած երկրներում ՕՈՒՆ հոսքերի անկմամբ, որտեղ այն կրճատվել է 58 %-ով, իսկ զարգացող երկրներում անկումը համեմատաբար չափավոր է եղել՝ 8 %՝ պայմանավորված Ասիայում ներդրումային ճկուն հոսքերով: Արդյունքում զարգացող տնտեսություններին բաժին է ընկնում համաշխարհային ՕՈՒՆ-ի երկու երրորդը՝ 2019 թ. կեսից մի փոքր պակաս:

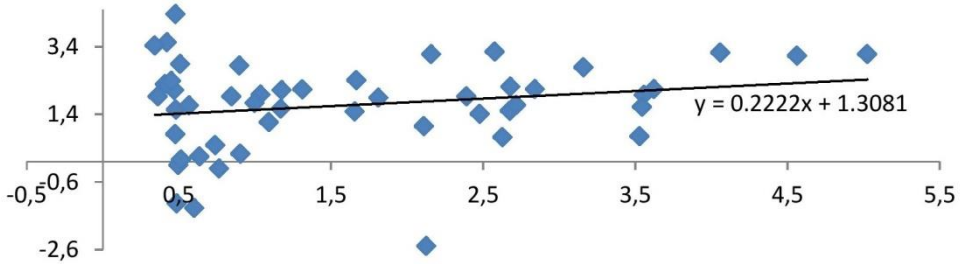
Սեփական ֆինանսական սակավ ռեսուրսների պայմաններում Հայաստանում նույնպես ՕՈՒՆ-ը ՀՀ տնտեսության զարգացման հիմնական աղբյուրն են: Դրանց դերը հատկապես զգալի էր 2000-ական թթ. տնտեսական աճի բարձր տեմպերի ապահովման գործում: Վերջին տասնամյակում Հայաստանի Հանրապետությունում ներդրումները, այդ թվում՝ ՕՈՒՆ-ը, դրսևորել են տատանողական շարժընթաց: Ինչպես երևում է գծապատկեր 2-ից, դիտարկվող ժամանակահատվածում ՕՈՒՆ-ը իրենց առավելագույն արժեքին են հասել 2014 թ., այնուհետև՝ սկսած արդեն 2015 թվականից, դրանք դրսևորել են հիմնականում նվազման միտում, և միջին տարեկան նվազման տեմպը կազմել է 8%:

Ինչ վերաբերում է 2020 թ., ապա պետք է փաստենք, որ ինչպես ամբողջ աշխարհում, ՀՀ-ում նույնպես, պայմանավորված համաճարակային իրավիճակով և սահմանափակումներով, ՕՈՒՆ ծավալը կազմել է 117.3 մլն ԱՄՆ դոլար, որը շուրջ 53 %-ով ցածր է նախորդ տարվա ցուցանիշից և ամենացածրն է սկսած 2008

¹ Գծապատկերը կազմվել է հեղինակների կողմից UNCTAD-ի տվյալների բազայի հիման վրա, <https://unctad.org/statistics>, 11.02.2022:

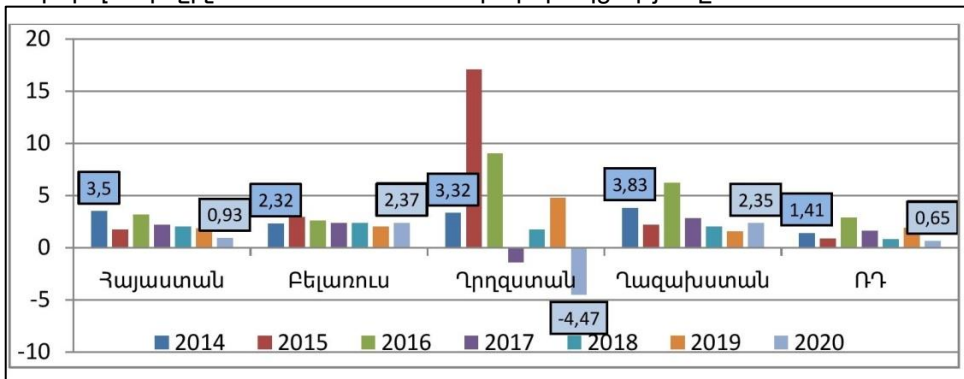
թվականից: Սա մեծապես ցույց է տալիս COVID-19 համավարակի բացասական ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա և, ինչու չէ, նաև ապացուցում է ՀՀ ներքին շուկա-համաշխարհային շուկա ուժեղ կապը:

Դիտարկելով ամբողջ աշխարհում մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ աճի տեմպի և ՕՈՒՆ մասնաբաժինը՝ տեսնում ենք, որ ՀՆԱ-ի աճի և ՕՈՒՆ-ի միջև կա դրական կապ, հետևաբար ենթադրվում է, որ միջինում ՕՈՒՆ-ը դրական ազդեցություն կունենան ՀՆԱ աճի վրա (գծապատկեր 2): Նշենք նաև, որ վերլուծության համար հիմք է հանդիսացել Համաշխարհային բանկի տվյալների բազան՝ 1970 թվականից մինչև 2020 թվականները:

Գծապատկեր 2. Մեկ շնչին բաժին ընկնող ՀՆԱ աճի տեմպի և ՕՈՒՆ մասնաբաժինը ՀՆԱ-ի մեջ կապը համաշխարհային շուկայում¹

Երկրում ներդրումային քաղաքականության արդյունավետությունը հասկանալու կարևոր կողմնորոշիչ է նաև ՕՈՒՆ/ՀՆԱ հարաբերակցությունը:

Գծապատկեր 3. ՕՈՒՆ/ՀՆԱ հարաբերակցությունը ԵԱՏՄ անդամ-երկրներում²

Ինչպես երևում է գծապատկեր 3-ից, ՕՈՒՆ կատարողականի առումով³ ՀՀ ցուցանիշը վերջին 7 տարիների ընթացքում զնալով նվազել է և 2020 թ. հասել իր նվազագույն մակարդակին՝ 0,93: ՕՈՒՆ հոսքերը ՀՆԱ-ում առավելագույն մակարդակին հասել են 1998 թ.՝ կազմելով ՀՆԱ-ի մոտ 12 %-ը: Ըստ 2020 թ. տվյալների՝ ՕՈՒՆ/ՀՆԱ հարաբերակցությամբ դիտարկված երկրներից համեմատաբար բավարար ցուցանիշ են արձանագրել Բելառուսը և Ղազախստանը՝ համապատասխանաբար 2,37 և 2,35 միավորներ, իսկ ՌԴ ցուցանիշը 0,65 է՝ երկրորդ ամենավատ ցուցանիշը ԵԱՏՄ-ում՝ Ղրղզստանից հետո:

¹ Գծապատկերը կազմվել է հեղինակների կողմից Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպություն տվյալների հիման վրա, www.data.oecd.org:

² Գծապատկերը կազմվել է հեղինակների կողմից Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպություն տվյալների հիման վրա, www.data.oecd.org:

³ ՕՈՒՆ կատարողականը չափվում է ՕՈՒՆ/ՀՆԱ հարաբերակցությամբ:

ՕՈՒՆ-ի բացվածքի դիտարկումը ցույց է տալիս, որ 2018 թ. և 2020 թթ. ներդրումները հիմնականում իրականացվել են բաժնետիրական կապիտալում, իսկ 2019 թ.՝ պարտքային գործիքներում: 2016-2017 թթ. վերաներդրված եկամուտը տատանվել է 12-13 մլն ԱՄՆ դոլարի միջակայքում, իսկ 2018 թ. վերաներդրված եկամուտը կազմել է 79.8 մլն ԱՄՆ դոլար, ինչից կարող ենք եզրակացնել, որ ՀՀ-ում գործող օտարերկրյա կապիտալով որոշ ընկերություններ 2018 թ. նորից են ներդրել իրենց կողմից ՀՀ տարածքում ստացված եկամուտները: Սա կարող է պայմանավորված լինել ինչպես վստահության բարձրացմամբ, այնպես էլ դրական սպասումներով և նախորդ տարի արձանագրված բարձր ցուցանիշներով: Սակայն ՕՈՒՆ-ի նվազմանը զուգահեռ նվազել են նաև այս ցուցանիշները, և ըստ 2020 թ. տվյալների՝ վերաներդրված եկամուտը կազմել է ընդամենը 4.3 մլն ԱՄՆ դոլար:

ՀՆԱ-ի և օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների միջև վիճակագրական պատճառահետևանքային կապի գոյությունը հասկանալու համար օգտվել ենք Էկոնոմետրիկ հետազոտության մեթոդ հանդիսացող Գրենջերի պատճառահետևանքայնության թեստից:

Աղյուսակ 1-ում ներկայացված են թեստի արդյունքները: Այն մեզ հնարավորություն է տալիս հասկանալու, թե ինչպես են փոփոխականների նախկին արժեքները ազդում դրանց ընթացիկ արժեքի վրա, մասնավորապես ցույց է տրված, թե որքանով է անցած 2 եռամսակի արժեքը ազդում ներկա արժեքի վրա:

Ըստ ստացված արդյունքների՝ կարող ենք պնդել, որ Հայաստանում ՕՈՒՆ-ի և ՀՆԱ-ի միջև գոյություն ունի փոխադարձ պատճառահետևանքային կապ: Այսինքն՝ հիմնվելով աղյուսակի արդյունքների վրա՝ տեսնում ենք, որ $F_{value} = 4.4$ և $F_{value} = 2.68$ արժեքներում P_{value} -ի ընդունած արժեքը համապատասխանաբար հավասար է 0.018 – ի և 0.08-ի, ինչը նշանակում է, որ առաջին դեպքում այն նշանակալի է 5 %, իսկ երկրորդ դեպքում 10 % նշանակալիության մակարդակում: Հետևաբար 0-յական հիպոթեզն այն մասին, որ ՕՈՒՆ-ի և ՀՆԱ-ի միջև գոյություն չունի պատճառահետևանքային կապ, մերժվում է և ընդունվում է հակառակ վարկածը: Այսպիսով, ստացված արդյունքները հավաստում են, որ օտարերկրյա կապիտալը կարևոր դրական ազդեցություն ունի երկրի տնտեսական աճի վրա և հետևաբար նաև հաստատում այս գաղափարին կողմ տնտեսագետների կարծիքը:

Աղյուսակ 1. Գրենջերի պատճառահետևանքայնության թեստի արդյունքային ցուցանիշ

Pairwise Granger Causality Tests			
Date: 12/22/21 Time: 20:40			
Sample: 2010Q1 2021Q2			
Lags: 2			
Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
FDI does not Granger Cause GDP_NOMINAL_AMD	44	4.40714	0.0188
GDP_NOMINAL_AMD does not Granger Cause FDI		2.68076	0.0811

Նախքան տնտեսաչափական գնահատական տալը հասկանալը ոչ միայն ՕՈՒՆ այլ նաև տնտեսական աճն ապահովող ոչ պակաս կարևոր մակրոտնտեսական ցուցանիշներ հանդիսացող արտահանման և դեպի ՀՀ դրամական փոխանցումների կապը ՀՆԱ իրական աճի տեսլի հետ: Ընտրված գործոնների գծային կապը հասկանալու համար կազմենք կորելյացիոն մատրից:

Աղյուսակ 2. Գործոնների միջև գծային կապի կորելյացիոն մատրիցը

	GDP_GR	LAGGDP_GR	REMITENCES	FDI_GR	EXPORTS
GDP_GR	1.000000				
LAGGDP_GR	0.686577	1.000000			
REMITENCES	0.630822	0.388747	1.000000		

FDI_GR	0.451066	0.174082	0.188806	1.000000	
EXPORTS	0.622323	0.343887	0.560484	0.032597	1.000000

Կորելացիոն մատրիցի վերլուծության արդյունքներից պարզ է դառնում, որ ընտրված բոլոր գործոնների միջև գծային կապվածությունը դրական է: Մասնավորապես ՀՆԱ իրական աճի և դրամական փոխանցումների գծային կապը 0.63 է, ՕՈՒՆ-ի հետ՝ 0.45, իսկ արտահանման հետ՝ 0.62:

Հիմք ընդունելով վերը շարադրված տնտեսական մոտեցումները և հիմնավորումները, ինչպես նաև կորելացիոն մատրիցի վերլուծության արդյունքները՝ դիտարկենք հետևյալ մոդելը.

$$G_GR_t = \alpha_0 + \alpha_1 REMITENCES_t + \alpha_2 FDI_t + \alpha_3 EXPORTS_t + \varepsilon_t,$$

որտեղ՝

G_GR_t -ը ՀՆԱ-ի իրական աճը ցույց տվող փոփոխականն է t-րդ ժամանակաշրջանում (t=2005Q1:2021Q2)

$REMITENCES_t$ -ը դեպի ՀՀ դրամական փոխանցումների աճի տեմպն է t-րդ ժամանակաշրջանում (t=2005Q1:2021Q2)

FDI_t -ը օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների աճի տեմպն է t-րդ ժամանակաշրջանում (t=2005Q1:2021Q2)

$EXPORTS_t$ -ը արտահանման աճի տեմպն է t-րդ ժամանակաշրջանում (t=2005Q1:2021Q2)

Վերլուծությունն իրականացվել է EViews10 ծրագրային փաթեթի միջոցով և նպատակն է գնահատել Հայաստանի տնտեսական աճի վրա վերը թվարկված գործոնների ազդեցությունը:

Փոփոխականների ժամանակային շարքերի ստացիոնարությունը ստուգվել է Դիքի-Ֆոլերի թեստի միջոցով, որի արդյունքում պարզ է դարձել, որ ՕՈՒՆ աճի տեմպը ոչ ստացիոնար է, հետևաբար այն մոդել է ներմուծվել առաջին կարգի տարբերությամբ:

Աղյուսակ 3. Մոդելի արդյունքային ցուցանիշներ

Կախյալ փոփոխական՝ ՀՆԱ իրական աճի տեմպը				
Անկախ փոփոխականներ	Գործակիցներ	Ստանդարտ սխալ	F վիճակագրական	Հավանականություն
ՀՆԱ իրական աճի տեմպը 1 ժամանակային լագ առաջ	0.47736	0.08045	5.9334	0.001
Դրամական փոխանցումների աճի տեմպ	0.10194	0,061263	3.00831	0.0038
Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների աճի տեմպ	0.02445	0.002636	1.887994	0.05564
Արտահանման աճի տեմպ	0.120418	0.034931	3.44733	0.001
Ազատ անդամ	30.60514	7.705458	3.971878	0.0002
Դարբին Ուոթսոնի չափանիշը՝ 1,86				

Մոդելի որակը բնութագրող գործոններից է դետերմինացիայի գործակիցը (R-squared), որը ցույց է տալիս, թե կախյալ փոփոխականի վարիացիաների որ մասն է բացատրվում ընտրված անկախ փոփոխականների միջոցով, և ըստ մոդելի՝ ՀՆԱ իրական աճի մոտ 70 % փոփոխությունները բացատրվում են անկախ փոփոխականներով, ինչը բավականին լավ արդյունք է: Մոդելի արդյունքներից պարզ է դառնում նաև, որ առկա բոլոր գործակիցները նշանակալի են 5 % և 10 % նշանակելիության մակարդակներում: Ըստ ստացված գնահատականների՝ դրամական փոխանցումների աճի տեմպի 1 %-ով փոփոխությունը հանգեցնում է ՀՆԱ իրական աճի տեմպի 0.10 %-ով փոփոխության, ՕՈՒՆ-ի աճի տեմպի 1 %-ով փոփոխությունը բերում է իրական ՀՆԱ աճի տեմպի 0.02 %-ով, արտահանման աճի տեմպի 1 %-ով տեղաշարժը հանգեցնում է 0.12 %-ով իրական ՀՆԱ աճի ավելացման, ինչպես նաև նախորդ

եռամսյակի ՉՆԱ աճի տեմպի 0.47 %-ով աճը հանգեցնում է տվյալ եռամսյակի ՉՆԱ 1 %-ով փոփոխության:

Եզրակացություն

Ներդրումային արդյունավետ քաղաքականության իրականացումը ցանկացած պետության սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության բաղկացուցիչն է, և այն բխում է երկրի տնտեսական զարգացման նպատակներից՝ արդյունավետ ներդրումային գործունեության միջոցով երկրի տնտեսական աճի բարձր տեմպերի, հատկապես ազգային եկամտի առավելագույն ծավալի ապահովում:

Ֆինանսական սակավ ռեսուրսներ ունեցող փոքր բաց տնտեսությունների համար, ինչպիսին է նաև ՀՀ-ն, կապիտալի ներհոսքը, այդ համատեքստում նաև ՕՈՒՆ-ը մեծ դեր ունեն տնտեսության զարգացման և երկարաժամկետ կայուն տնտեսական աճ ապահովելու գործում: Հատկապես ներկա պայմաններում առավել ակնհայտ է դառնում ՀՀ տնտեսությունում մեծածավալ ՕՈՒՆ-ի ներգրավման անհրաժեշտությունը: Այդ իսկ պատճառով յուրաքանչյուր երկրի պետական քաղաքականության կարևորագույն նպատակներից է կապիտալի ներհոսքի խթանումը, որը լավ հիմք կլինի կայուն ու օպտիմալ մակարդակում տնտեսական աճի տեմպը պահպանելու համար:

Ամփոփելով ստացված արդյունքները՝ կարող ենք արձանագրել, որ վերջին տարիներին Հայաստանում ՕՈՒՆ-ի շարժընթացն ընդհանուր առմամբ բացասական թեքվածություն ունի, և հատկապես վերջին տարիներին դեպի ՀՀ կապիտալի ներհոսքի ծավալները ենթարկվել են տարբեր ցնցումների:

Աշխատանքում իրականացված Էկոնոմետրիկ վերլուծության արդյունքում հաստատվել է, որ վերոնշյալ բոլոր գործոնները տնտեսական աճի ապահովման գործում ունեն ծանրակշիռ դերակատարում, և հետևաբար կապիտալ ներհոսքերի խթանումը պետք է լինի պետության քաղաքականության առանցքային ուղղություններից մեկը:

Այսպիսով, չնայած ՀՀ Կառավարության կողմից սահմանված նպատակներին, որոնք են՝ ներդրումային և գործարար բարենպաստ միջավայրի ձևավորումը, կարգավորող միջավայրի թափանցիկության բարձրացումը, երկրի մրցակցային առավելությունների բացահայտումը, Հայաստանում իրականացվող ներդրումների ծավալների մեծացումը, շուկայական ենթակառուցվածքի զարգացումը, որակյալ և բարձր վարձատրվող աշխատատեղերի ստեղծումը, մարդկային կապիտալի զարգացումը և այդ բոլորի հիման վրա՝ տնտեսական կայուն աճի ու բնակչության բարեկեցության ապահովումը, դեռևս ՀՀ-ում պահպանվում են արտաքին ու ներքին խնդիրներ, որոնք խանգարող հանգամանք են կապիտալ ներհոսքի ծավալների մեծացման համար: Այդ խնդիրներից կարող ենք առանձնացնել քաղաքական և ռազմաքաղաքական կայունությունը, ներքին փոքր շուկան, բնական ռեսուրսների ոչ մեծ պաշարները, ենթակառուցվածքներին առնչվող խնդիրներ, աշխատանքի շուկան: Հետևաբար քաղաքականություն մշակողները պետք է համապարփակ և բազմակողմանիորեն հաշվի առնեն բոլոր այն գործոնները, որոնք հնարավոր է բացասական լինեն ներդրումների խթանման, բարենպաստ միջավայրի ստեղծման և արդյունքում դրանց ներգրավման տեսանկյունից:

Օգտագործված գրականություն

1. Թադևոսյան, Չոյա. *Կապիտալի միջազգային միգրացիա*. դասախոսության տեքստ, Երևան, 2002:
2. Տիգրանյան, Իշխան. *Մակրոտնտեսական վերլուծություն և կանխատեսում*. ուսումնական ձեռնարկ, «Տնտեսագետ», Երևան, 2011:
3. Չաքարյան, «Համլետ. Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները Հայաստանում». *21-րդ դար*, թիվ 4 (80), 2018:

4. Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության ծրագիր 2017-2022 թթ..
<http://www.gov.am/files/library/99.pdf>:
5. De Mello, Luiz. "Foreign Direct Investment-Led Growth: Evidence from Time Series and Panel Data". *Oxford Economic Papers*, Vol. 51, No. 1, Oxford University Press, 1999, pp. 133-151, <http://www.jstor.org/stable/3488595>.
6. Granger, Sir Clive William John. "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods". *Econometrica*, Vol. 37, No. 3, Wiley, Econometric Society, 1969, pp. 424-438, <https://doi.org/10.2307/1912791>.
7. Mottaleb, Khondoker Abdul. "Determinants of Foreign Direct Investment and Its Impact on Economic Growth in Developing Countries". *MPRA Paper*, No. 9457, posted 07 Jul 2008, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/9457/1/MPRA_paper_9457.pdf.
8. Nlandu, Mamingi, and Kareem Martin. "Foreign direct investment and growth in developing countries: evidence from the countries of the Organisation of Eastern Caribbean States". *CEPAL Review Paper*, Vol. 2018, Issue 124, 2018, pp. 79-98, <https://doi.org/10.18356/e270b670-en>.
9. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). *International Investment Report*, 1996, https://unctad.org/system/files/official-document/wir1996_en.pdf.
10. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). *International Investment Report*, 2019, https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf.

WORKS CITED

1. Tadevosyan, Zoya, *Kapitali mijazgayin migratsia*. dasakhosutyanyan teqst, Erevan. [*International Migration of Capital*. Yerevan] 2002. (In Armenian)
2. Tigranyan, Ishkhan. *Makrotntesakan verlutsutyun ev kankhatesum*. usumnakan dzernark, Tntesaget, Erevan. [*Macroeconomic Analysis and Forecasting*. Economist, Yerevan] 2011. (In Armenian)
3. Zaqaryan, Hamlet. «Otarerkrya ukhkhaki nerdrumny Hayastanum». *21-rd dar*, tiv 4 (80). ["Foreign Investments in Armenia". *21st Century*, No. 4 (80)] 2018. (In Armenian)
4. *Hayastani Hanrapetutyanyan karavarutyanyan tsragir 2017-2022tt.* [*The Action Plan of the Government of the Republic of Armenia 2017-2022*]. (In Armenian)
5. De Mello, Luiz. "Foreign Direct Investment-Led Growth: Evidence from Time Series and Panel Data". *Oxford Economic Papers*, Vol. 51, No. 1, Oxford University Press, 1999, pp. 133-151, <http://www.jstor.org/stable/3488595>.
6. Granger, Sir Clive William John. "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods". *Econometrica*, Vol. 37, No. 3, Wiley, Econometric Society, 1969, pp. 424-438, <https://doi.org/10.2307/1912791>.
7. Mottaleb, Khondoker Abdul, "Determinants of Foreign Direct Investment and Its Impact on Economic Growth in Developing Countries". *MPRA Paper*, No. 9457, posted 07 Jul 2008, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/9457/1/MPRA_paper_9457.pdf.
8. Nlandu, Mamingi, and Kareem Martin. "Foreign direct investment and growth in developing countries: evidence from the countries of the Organisation of Eastern Caribbean States". *CEPAL Review Paper*, Vol. 2018, Issue 124, 2018, pp. 79-98, <https://doi.org/10.18356/e270b670-en>.
9. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). *International Investment Report*, 1996, https://unctad.org/system/files/official-document/wir1996_en.pdf.
10. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). *International Investment Report*, 2019, https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf.

CAPITAL INFLOW INFLUENCE ON THE ECONOMIC GROWTH OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ARPENIK MURADYAN

*Armenian State University of Economics, Chair of Macroeconomics,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

KAMO DAVTYAN

*Armenian State University of Economics,
Chair of Mathematical Methods in Economics, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

Economic growth has been and continues to be one of the key issues in modern economics and capital inflows, especially foreign direct investment, are key drivers of that growth. The purpose of this research is to study and analyze the impact of the inflow of foreign capital on the economic growth of the Republic of Armenia, as well as to raise the issues of problems of involvement in the Republic of Armenia.

In order to achieve the purpose of the research, the following problems were proposed and solved: to identify the role of capital inflows in economic growth, to analyze the trend of FDI and economic growth in recent years in Armenia and in the world market, to make assessments based on economic models and study the peculiarities of capital attraction in Armenia.

Using econometric methods, Granger's causality approach and the linear regression model in particular, this paper assesses the impact of foreign direct investment, remittances to Armenia, as well as exports on economic growth.

As a result of the research, it became clear that FDI continues to play a key role in the development of the Armenian economy, but its dynamics in Armenia has a negative tendency and it is decreasing year by year, therefore the investment policy should be aimed at creating a favorable investment environment and promoting investments.

Keywords: *Capital inflow, FDI, remittances, economic growth, economic development, economic instruments, investment policy.*

ВЛИЯНИЕ ПРИТОКА КАПИТАЛА НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

АРПЕНИК МУРАДЯН

*доцент кафедры макроэкономики
Армянского государственного экономического университета,
кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

КАМО ДАВТЯН

*аспирант кафедры экономико-математических методов
Армянского государственного экономического университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Экономический рост был и остается одним из ключевых вопросов современной экономики, а приток капитала, особенно прямых иностранных инвестиций, является одной из ключевых движущих сил этого роста.

Целью данного исследования является изучение и анализ влияния притока иностранного капитала на экономический рост Республики Армения, а также выявление проблем привлечения капитала в Республике Армения.

Для достижения цели исследования были предложены и решены следующие задачи: выявить роль притока капитала в экономическом росте, проанализировать тенденцию ПИИ и экономического роста в последние годы в Армении и на мировом рынке, дать оценки на основе эконометрических моделей и изучить особенности привлечения капитала в Армению.

При использовании экономических инструментов, в частности, причинно-следственный подход Грейнджера и модель линейной регрессии, в данной статье оценивается влияние прямых иностранных инвестиций, денежных переводов в Армению, а также экспорта на экономический рост.

В результате исследования можно сделать вывод о том, что, что ПИИ продолжают играть ключевую роль в развитии экономики Армении, но динамика их привлечения в Армению имеет отрицательную тенденцию, она снижается из года в год, поэтому инвестиционная политика должна быть направлена на создание благоприятной инвестиционной среды и поощрение инвестиций.

Ключевые слова: *приток капитала, ПИИ, денежные переводы, экономический рост, экономическое развитие, экономические инструменты, инвестиционная политика.*

**ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄՐՑՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊԱՅՄԱՆԱԿՈՐՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ
ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԻ
ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ***

ՅՏԴ 338.43:339.137.2

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-251

ԼՈՒՍԻՆԵ ԾՊՆԵՑՅԱՆ

*Հայաստանի Ազգային ագրարային համալսարանի
ագրոբիզնեսի կառավարման և քաղաքականության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
tspnetsyanusine@gmail.com*

Հոդվածի նպատակն է քննել ու առաջարկել ճյուղի, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսության մրցունակության էության և գնահատման վերաբերյալ տնտեսագիտական գրականության մեջ առկա տեսական ու մեթոդաբանական դրույթների ուսումնասիրությամբ մոտեցումներ, ինչը հնարավորություն կտա առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու դրա էության, այն պայմանավորող գործոնների և գնահատման չափանիշների, ցուցանիշների և մեթոդների վերաբերյալ:

Հոդվածի խնդիրներն են բացահայտել ճյուղի, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսության մրցունակության էությունը, առաջարկել այն պայմանավորող գործոնների դասակարգման հիմքում ընկած հատկանիշների, մրցունակությունը բնութագրող չափանիշների և համապատասխան ցուցանիշների առավել ամբողջական ցանկ, հիմնավորել այդ ցուցանիշների առավել մեծ չափով հաշվի առնելու հնարավորությունը նշված մրցունակության գնահատման համեմատական վերլուծության մեթոդի կիրառման պարագայում:

Հոդվածում առաջարկվել են առհասարակ մրցունակության, ճյուղի, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսության մրցունակության սահմանումներ, այն պայմանավորող գործոնների դասակարգման հատկանիշներ, այդ մրցունակության գնահատման ցուցանիշներ:

Հոդվածում կիրառվել են դիալեկտիկայի, գիտական վերացարկման, համեմատական վերլուծության, տրամաբանական մեթոդները:

Հետազոտության արդյունքում կատարվել են հետևյալ հիմնական եզրահանգումները.

- գյուղատնտեսության մրցունակությունը պայմանավորող գործոնների վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում կարելի է կազմել դրանց դասակարգման հատկանիշների նկատմամբ համալիր մոտեցման պարագայում,

- գյուղատնտեսության մրցունակությունը բնութագրվում է չափանիշների ու ցուցանիշների ընդգրկուն շրջանակով, որոնք անհրաժեշտ է ամբողջությամբ հաշվի առնել նշված մրցունակությունը համակողմանիորեն գնահատելիս,

- գյուղատնտեսության մրցունակության գնահատման չափանիշներից առանցքայինը գյուղատնտեսական արտադրանքի մրցունակությունն է, որը

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.03.2022 թ., գրախոսվել՝ 18.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

խտացված ձևով արտացոլում է ճյուղի մրցունակությունն այս կամ այն տեսանկյունից բնութագրող մյուս չափանիշները:

Ջիմնաբառեր՝ գյուղատնտեսություն, մրցունակություն, ցուցանիշներ, բնութագրիչ, ապրանք, ծառայություն, շուկայական հարաբերություն տնտեսավարող, արտադրողականություն, կայունություն:

Ներածություն

Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության զարգացման ներկա փուլում ոլորտի առջև ծառայած բազմաթիվ խնդիրների շարքում կարևորությամբ առանձնանում է մրցունակության բարձրացումը: Գյուղատնտեսության մրցունակության բարձրացման խնդրի լուծումը կարևորվում է երկրի պարենային անվտանգության մակարդակի բարձրացման, գյուղատնտեսական ծագման արտադրատեսակների արտաքին ապրանքաշրջանառության հաշվեկշռի բարելավման, գյուղատնտեսությունում տնտեսավարողների եկամուտների ավելացման ու արտադրության արդյունավետության բարձրացման առումով: Դրա հետ մեկտեղ ոլորտի մրցունակության բարձրացման հիմնավորված մոտեցումների առաջադրումը բարդ խնդիր է և պահանջում է համակողմանի ուսումնասիրություններ: Վերջիններս անհնար է պատկերացնել առանց ճյուղի, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսության մրցունակության էության, բնութագրիչների, այն պայմանավորող գործոնների դասակարգման հիմքում ընկած հատկանիշների, այդ մրցունակության գնահատման չափանիշների և համապատասխան ցուցանիշների, գնահատման մեթոդների մասին լիարժեք պատկերացում կազմելու, առավել ևս, որ ներկայումս տնտեսագիտական գրականության մեջ այդ ամենի վերաբերյալ առկա մեկնաբանություններում հանդես չի բերվում համալիր մոտեցում: Այս համատեքստում արդիականություն է ձեռք բերում ճյուղի, մասնավորապես գյուղատնտեսության մրցունակության էության, այն պայմանավորող գործոնների, գնահատման չափանիշների, ցուցանիշների և մեթոդների պարզաբանումը:

Գյուղատնտեսության մրցունակության էությունը և այն պայմանավորող գործոնների դասակարգման հատկանիշների կատարելագործումը

Մրցունակությունը շուկայական տնտեսության կարևորագույն հատկանիշներից է ու բազմաբովանդակ տնտեսական կատեգորիա, որը մեկնաբանվում է ապրանքի, ընկերության, ճյուղի, տարածաշրջանի և երկրի կտրվածքով: Առանձին հեղինակների կարծիքով մրցունակության համընդհանուր սահմանում չի կարող լինել, քանի որ դրա մեկնաբանությունը կախված է դիտարկվող օբյեկտից (ապրանք, ծառայություն, ձեռնարկություն, ճյուղ, երկիր) (Алешенко 106-119): Թեպետ ապրանքի, ընկերության, ճյուղի, տարածաշրջանի և երկրի մրցունակությունը սահմանելիս հաշվի է առնվում դիտարկվող օբյեկտներից յուրաքանչյուրի յուրահատկությունը, բայց ևայնպես այս հանգամանքը չի կարող բացառել մրցունակության համընդհանուր սահմանման հնարավորությունը: Այս իմաստով հատկանշական է մրցունակության դիտարկումը որպես ապրանքի, ընկերության, ճյուղի և երկրի տնտեսական համակարգի առանձնահատուկ բնութագրիչ, որն ապահովում է դրանց առաջանցիկությունը տվյալ շուկայում առկա այլ համանման ապրանքի և սուբյեկտների համեմատությամբ (Մկրտումյան 26): Մրցունակության մեկ այլ սահմանման համաձայն այն շուկայական հարաբերությունների սուբյեկտների և նրանց կողմից թողարկվող ապրանքների տնտեսական, տեխնոլոգիական, տեխնիկական բնութագրիչների այնպիսի համադրում է, որոնք սպառողներին մղում են այդ սուբյեկտներին և նրանց կողմից

թողարկվող ապրանքներին նախապատվություն տալուն (Մկրտումյան 26): Այս երկու սահմանումները մեր կողմից ընդունելի են, քանի որ դրանցում մրցունակության մեկնաբանության մեջ շեշտը դրվում է ապրանքի, ընկերության, ճյուղի և երկրի մրցակցին գերազանցելու և սպառողի նախապատվությանն արժանանալու հանգամանքի վրա: Բայց միաժամանակ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ մրցունակ լինելը միանշանակ չի ենթադրում մրցակցին գերազանցել: Մրցունակ կարելի է լինել նաև մրցակցի հետ հավասարազոր լինելու պարագայում: Այս իմաստով հատկանշական է Մ. Պորտերի՝ մրցունակության վերաբերյալ սահմանումը, ըստ որի՝ «մրցունակությունը շուկայական հարաբերությունների սուբյեկտների, ապրանքների, ծառայությունների հատկությունն է շուկայում հավասարապես հանդես գալ համանման ապրանքների, ծառայությունների կամ շուկայական հարաբերությունների մրցակցող սուբյեկտների հետ» (Պորտեր 480):

Հաշվի առնելով վերը նշվածը՝ կարծում ենք, որ մրցունակությունը՝ որպես ապրանքի, ընկերության, ճյուղի և երկրի տնտեսական համակարգի առանձնահատուկ բնութագրիչ, արտացոլում է դրանց առնվազն հավասարազոր լինելը տվյալ շուկայում առկա այլ համանման ապրանքի ու սուբյեկտների հետ:

Մրցունակության համընդհանուր սահմանման այլ մոտեցումներում այն մեկնաբանվում է արտադրողականության ու արդյունավետության դիրքերից, և միաժամանակ այդ մեկնաբանության մեջ առանձնակի տեղ է հատկացվում ռազմավարությանը. «Մրցունակությունը վերաբերում է ազգի, ընկերությունների և քաղաքացիների կատարելագործված ունակություններ և գործողություններ մշակելու ռազմավարությանը, որոնք հնարավորություն են տալիս արդյունավետ կիրառելու առկա պաշարներն ու ռեսուրսները: Այլ կերպ ասած՝ մրցունակությունն արդյունավետ և արտադրողական լինելու ունակությունն է» (Կոստանյան 16): Ինչ խոսք, արտադրողականության և արդյունավետության հետ մեկտեղ մրցունակության ապահովման գործում ոչ պակաս կարևորվում է մրցակցային պայքարում կիրառվող ճիշտ ռազմավարության դերը: Այդպիսի ռազմավարության կիրառումը հնարավորություն է տալիս մրցակիցների համեմատ ավելի լավ բավարարելու առաջարկվող ապրանքների ու ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկը: Այս իմաստով հատկանշական է մրցունակության այն մեկնաբանությունը, ըստ որի՝ «լայն իմաստով, մրցունակությունն ենթադրում է, որ դրան տիրապետող սուբյեկտն (ապրանք, ընկերություն, ճյուղ, տնտեսություն) իր գործունեության արդյունքում ավելի լավ է բավարարում պահանջարկը և դրա հաշվին ապահովում զարգացում» (Կոստանյան 10-11):

Այսպիսով՝ մրցունակության վերը նշված մեկնաբանություններում շեշտը դրվում է դրա առանձին բնութագրիչների վրա, կամ տրվում է դրա վերացական սահմանում՝ առանց այդ բնութագրիչները հստակեցնելու: Կարծում ենք, որ մրցունակության սահմանումն առավել հստակ կարող է լինել դրա առանցքային բնութագրիչների համալիր ներկայացման պարագայում: Այս իմաստով հարկ է նկատել, որ մրցունակությունը տվյալ մրցակցային միջավայրում ներկայացված օբյեկտների կամ սուբյեկտների (ապրանքի, ծառայության, տնտեսավարող սուբյեկտի, ճյուղի, ոլորտի, տարածաշրջանի, երկրի) մրցակցելու ունակությունն է՝ ռեսուրսային ապահովվածության, արդյունավետ և արտադրողական լինելու, սպառողների նախապատվությանն արժանանալու, համախառն ներքին արդյունքի մեջ և շուկայում մասնաբաժնի ավելացման, ճկուն կառավարման, ռազմավարության, մարտավարության, տեխնիկական զինվածության բարձր մակարդակի, նորամուծական ու ներդրումային ակտիվության և առհասարակ մրցակցային գործողություններ կատարելու, տնտեսության առաջադիմական կառուցվածքի, հարաբերականորեն մեծ եկամտաբերության ու սոցիալ-տնտեսական արդյունքի առումով: Այս սահմանման մեջ թվարկված բնութագրիչներն արտացոլում են վերը նշված օբյեկտների կամ սուբյեկտների մրցակցային առավելությունները և

միաժամանակ հանդես են գալիս որպես նրանց մրցունակության ապահովման պայմաններ: Մրցունակությունն ապահովվում է նաև դրա վրա ազդող գործոնների հաշվին (դրանց մասին կիսուենք հետագա շարադրանքում): Այս իմաստով մրցունակությունը հանդես է գալիս որպես այնպիսի պայմանների և գործոնների ամբողջություն, որոնք ապահովվում են վերը նշված օբյեկտների կամ սուբյեկտների մրցակցելու կարողությունը: Վերջինս իր ընդհանրական արտացոլումն է գտնում տվյալ օբյեկտի կամ սուբյեկտի շուկայում ներկայացված այլ համանման օբյեկտներին կամ սուբյեկտներին գերազանցելու կամ նրանց հավասարագոր լինելու, մրցակցությանը դիմակայելու ունակությունում:

Մրցունակության վերը նշված սահմանումից հետևում է, որ մրցունակությամբ օժտված օբյեկտները կամ սուբյեկտներն են՝ ապրանքը (ծառայությունը), շուկայում դրանք առաջարկողը: Այլ խոսքով՝ «մրցունակությունը բազմամակարդակ հասկացություն է և դրսևորվում է ապրանքի (ծառայության), միկրո, մեզա և մակրոտնտեսական մակարդակներում: Մրցունակության նշված դրսևորումները, որքան էլ որ հարաբերականորեն տարանջատված են և աչքի են ընկնում իրենց յուրահատկությամբ, բայցևայնպես դրանք փոխկապակցված են և փոխներգործության մեջ են գտնվում միմյանց հետ: Մասնավորապես երկրի մրցունակության հիմքում ընկած է ապրանքի, ձեռնարկության, ճյուղի, դրա տարածքային միավորների մրցունակությունը:

Մեր հետազոտության նպատակին և խնդիրներին համապատասխան՝ կանգ կառնենք ճյուղի, կոնկրետ՝ գյուղատնտեսության մրցունակության վրա՝ միաժամանակ հաշվի առնելով մրցունակության մյուս դրսևորումների հետ դրա փոխկապակցվածությունը:

Տնտեսագիտական գրականության մեջ ճյուղի մրցունակության վերաբերյալ գոյություն ունեն տարբեր սահմանումներ: Այսպես՝ «ճյուղի մրցունակությունը ներքին շուկայում գործող տնտեսավարող սուբյեկտների ու ապրանքների մրցունակության այնպիսի աստիճան, որը հնարավորություն է տալիս տվյալ ճյուղի արտադրանքի գծով միջազգային շուկայում ապահովելու մրցակցային առավելություններ» (Մկրտումյան 24): Ինչպես երևում է, տվյալ սահմանման մեջ ճյուղի մրցունակությունը մեկնաբանվում է տնտեսավարող սուբյեկտների ու ապրանքների մրցունակության, ինչպես նաև ճյուղի արտադրանքի գծով միջազգային շուկայում մրցակցային առավելությունների հասնելու համատեքստում: Ընդունելով և կարևորելով այդ միաժամանակ գտնում ենք, որ նշված սահմանման մեջ հստակեցված չեն ճյուղի մրցունակության առանցքային բնութագրիչները, և այդ մրցունակությունը ներկայացված չէ միջճյուղային մրցակցության համատեքստում:

Մեկ այլ սահմանման մեջ ճյուղի մրցունակությունը մեկնաբանվում է որպես ազգային տնտեսության առանձին ճյուղերի աշխատանքի արդյունավետություն, որը ավանդական չափանիշների հետ մեկտեղ գնահատվում է տվյալ ճյուղին բնորոշ ցուցանիշներով, և բնութագրում է դրա կայունության ու դինամիկության աստիճանը տվյալ երկրի ու, ամբողջությամբ վերցված, աշխարհի տնտեսության զարգացման տարբեր տարբերակների դեպքում («Конкурентоспособность отрасли»): Այս սահմանման մեջ ճյուղի մրցունակությունը մեկնաբանվում է դրա աշխատանքի արդյունավետության, կայունության ու դինամիկության դիրքերից, և հստակեցված է այդ մրցունակության յուրահատկությունը՝ ավանդական չափանիշների հետ մեկտեղ ճյուղին բնորոշ ցուցանիշներով գնահատվելու առումով: Ընդունելով և կարևորելով այդ ամենը՝ միաժամանակ կարծում ենք, որ տվյալ ճյուղի կայունության և դինամիկության աստիճանն ընդհանուր առմամբ դրսևորվում է երկրի ու, ամբողջությամբ վերցված, աշխարհի տնտեսության զարգացման, իսկ անմիջապես միջճյուղային մրցակցության համատեքստում: Այս պարագայում թերևս առավել ընդունելի է ճյուղի մրցունակության մեկնաբանությունն այլ ճյուղերի նկատմամբ դրա հարաբերական դիրքի առումով. «Մրցունակությունը ցույց է տալիս ձեռնարկության,

ճյուղի, տարածաշրջանի, երկրի կամ երկրների խմբի հարաբերական դիրքը մյուս ձեռնարկությունների, ճյուղերի, տարածաշրջանների, երկրների և դրանց խմբերի նկատմամբ» (Сталпие и др.): Նման մեկնաբանության հետ կապված՝ անհրաժեշտ է նաև հաշվի առնել, որ դրանում առավել ընդհանրական ու խտացված ձևով է ներկայացվում ճյուղի մրցունակության բովանդակությունը:

Ճյուղի մրցունակությունը սահմանելիս, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է միաժամանակ հաշվի առնել ամենից առաջ դրա աշխատանքի արդյունավետությունը, արտադրողականությունը, կայունության հատկությունը, այսինքն՝ երկարաժամկետ հեռանկարում արտաքին միջավայրի ներգործության դեպքում որոշակի վիճակ պահպանելու ունակությունը, դինամիկությունը և մրցակցային դիրքը միջճյուղային մրցակցությունում: Ճյուղի մրցունակությունը բնութագրելիս այդ ամենի հետ մեկտեղ կարևորվում են ռեսուրսային ապահովվածությունը, գիտատարությունը, կապիտալատարությունը, տեխնիկական զինվածության մակարդակը, ճյուղում նորամուտությունների ներդրումը, այլ ճյուղերի հետ նրա փոխներգործությունը, փոխկապվածությունը, արտադրանքի նկատմամբ հասարակական պահանջմունքների բավարարման, արտահանման կողմնորոշվածության աստիճանը, եկամտաբերությունը:

Այսպիսով՝ ճյուղի մրցունակությունը հանդես է գալիս որպես դրա յուրահատկությունը, զարգացմանը նպաստող գործոններն ու պայմաններն արտացոլող բնութագրիչների այնպիսի համադրում, որն ապահովում է նրա մրցակցելու կարողությունը միջճյուղային մրցակցությունում, կայունությունն ու դինամիկությունը, այդ ճյուղի արտադրանքի նկատմամբ սպառողների պահանջմունքների բավարարվածությունն ու միջազգային շուկայում դրա մրցակցային առավելությունները:

Յուրաքանչյուր կոնկրետ ճյուղի մրցունակությունը սահմանելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել դրա յուրահատկությունը: Մեր հետազոտության շրջանակներում ընդգրկված գյուղատնտեսությունը բնութագրվում է մի շարք առանձնահատկություններով, որոնցից հատկանշական են՝ ոչ բարձր շահութաբերությունը, վերարտադրության ցիկլի տևողությունը ու ներդրված միջոցների հետզման տևական ժամանակաշրջանը, բնակլիմայական պայմաններից կախվածությունը և տնտեսական գործունեության արդյունքի անկանխատեսելիության բարձր աստիճանը, հողի սահմանափակության բերումով բերքի քանակի անսահմանորեն ավելացման հնարավորության բացակայությունը:

Գյուղատնտեսության վերոնշյալ առանձնահատկությունները սահմանափակում են տնտեսության այլ ճյուղերի համեմատությամբ նրա մրցունակության հնարավորությունները, և այս պարագայում ծագում է միջճյուղային մրցակցությանը դիմանալու խնդիր: Դրա հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ գյուղատնտեսության մրցունակությունը պայմանավորված է դրա վրա բազմապիսի գործոնների ազդեցությամբ և զարգացման համար անհրաժեշտ պայմանների առկայությամբ: Այլ խոսքով՝ գյուղատնտեսությունն մրցունակության բնութագրիչները որոշվում են ոչ թե դրա բնույթով, առանձնահատկություններով, այլ այն պայմանավորող նպաստավոր գործոններով և անհրաժեշտ պայմաններով: Այս պարագայում գյուղատնտեսության մրցունակությունը հանդես է գալիս որպես նշված գործոնների ու պայմանների ամբողջություն:

Գյուղատնտեսության մրցունակության վրա ազդում են բազմաթիվ և ոչ միատեսակ ազդեցությունն ունեցող փոխկապակցված ու փոխլրացնող գործոններ, և այդ գործոնների ազդեցությունը ճիշտ գնահատելու ու խառնաշփոթից զերծ մնալու համար նպատակահարմար է դրանք դասակարգել ըստ որոշակի հատկանիշների: Տնտեսագիտական գրականության մեջ նշված գործոնները դասակարգելիս առանձին հեղինակներ շեշտը դնում են այս կամ այն հատկանիշի կամ հատկանիշներիս համապատասխան գյուղատնտեսական արտադրանքի մրցունակությունը

պայմանավորող գործոնների դասակարգման վրա և հանդես չեն բերում համալիր մոտեցում այդ գործոնների դասակարգումը ճյուղի մակարդակով ներկայացնելու հարցում: Մասնավորապես Օ. Կորյակինն առանձնացնում է գյուղատնտեսական արտադրանքի, հումքի և սննդամթերքի մրցունակությունը պայմանավորող հետևյալ գործոնները՝ հիմք ընդունելով ստորև թվարկված հատկանիշները.

- դրանց ծագման միջավայրը (ներքին ու արտաքին գործոններ),
- արժեքային բնութագիրը (գնային ու ոչ գնային գործոններ),
- ներգործության բնույթը (հիմնական ու լրացուցիչ գործոններ),
- ներգործության տևողությունը (մշտական և փոփոխական գործոններ),
- ներգործության ոլորտը (մարքեթինգային, տնտեսական, արտադրական,

գիտատեխնիկական, Էկոլոգիական և այլ գործոններ) (Корякина):

Մեկ այլ հեղինակ՝ Ա. Բորելը, հիմք ընդունելով Մ. Պորտերի առաջարկած ձեռնարկության, ճյուղի և երկրի մրցունակության պայմանների դասակարգումը և հաշվի առնելով գյուղատնտեսության առանձնահատկություններն ու զարգացման արդի միտումները, առանձնացնում է գյուղատնտեսության մրցունակությունը ձևավորող գործոնների այնպիսի խմբեր, ինչպիսիք են՝ արտադրության գործոնների համար պայմանները, պահանջարկի մակարդակը, կից և ուղեկցող ճյուղերը, կայուն ռազմավարությունը, կառուցվածքը և մրցակցությունը, պատահական իրադարձությունները, արտադրանքի մրցունակությունը, կառավարության քաղաքականությունը (Борель):

Այսպիսով՝ արդի տնտեսագիտական գրականությունում չկա միասնական մոտեցում գյուղատնտեսության մրցունակությունը պայմանավորող գործոնների դասակարգման նկատմամբ: Չնայած մոտեցումների տարբերություններին՝ դրանք այնուհանդերձ ինչ-որ տեղ փոխլրացնում միմյանց և, այս իմաստով, կարծես ամբողջացնում են նշված գործոնների ցանկը: Բայցևայնպես նշված մոտեցումներում գյուղատնտեսության մրցունակությունը պայմանավորող գործոնների դասակարգման ոչ բոլոր հատկանիշներն են հաշվի առնվել, առանձնացվել դրանց համապատասխանող գործոնները: Խոսքն այնպիսի հատկանիշների մասին է, ինչպիսիք են՝ գործոնների ազդեցության քանակական գնահատման հնարավորությունը, ազդեցության ժամանակը, ազդեցության աստիճանը, ձևը, հաճախականությունը, ուղղվածությունը և տնտեսության տարբեր մակարդակներում հանդես գալը: Այսպես՝ ազդեցության քանակական գնահատման հնարավորության հատկանիշով կարելի է առանձնացնել չափակցելի (օրինակ՝ ռիսկը), ոչ չափակցելի կամ փորձագիտական ճանապարհով գնահատվող գործոններ (օրինակ՝ իրավական գործոնը):

Ազդեցության ժամանակի առումով առանձնացվում են երկարաժամկետ (օրինակ՝ գիտատեխնիկական գործոնը), միջին ժամկետային (օրինակ՝ հաղորդակցային համակարգը) և կարճաժամկետ (օրինակ՝ գների կարճաժամկետ տատանումները) գործոններ: Ընդ որում՝ երկարաժամկետ ազդեցության գործոններն իրենց բնույթով ռազմավարական են, միջին ժամկետայինները՝ ընթացիկ, իսկ կարճաժամկետները՝ օպերատիվ նշանակության:

Ըստ ազդեցության աստիճանի՝ տարբերում են Էական (մասնավորապես՝ սղաճի տեմպն ու մակարդակը) և ոչ Էական ազդեցությամբ (օրինակ՝ բնակչության սովորույթները), իսկ ըստ ազդեցության ձևի՝ ուղղակի (մասնավորապես՝ գյուղատնտեսական արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկը) և անուղղակի (օրինակ՝ քաղաքական) գործոններ:

Ազդեցության հաճախականության չափանիշով տարբերում են՝ մշտական (մասնավորապես՝ սպառողները) փոփոխական (օրինակ՝ ժողովրդագրական) և պատահական (մասնավորապես՝ եղանակային պայմանների անկանխատեսելի փոփոխությունները) գործոններ:

Գյուղատնտեսության մրցունակության վրա ազդող գործոնները հանդես են գալիս մակրոմակարդակում, միկրոմակարդակում և մեզամակարդակում: Դրան

համապատասխան՝ տարբերում են մակրոմակարդակի (օրինակ՝ կառավարության ազդարային քաղաքականությունը և ռազմավարությունը), միկրոմակարդակի (մասնավորապես՝ գյուղատնտեսությունում հանդես եկող տնտեսավարող սուբյեկտների մրցունակությունը) և մեզամակարդակի (օրինակ՝ գյուղատնտեսական հումքի նկատմամբ արդյունաբերության պահանջարկի փոփոխությունը) գործոններ:

Գյուղատնտեսության մրցունակության վրա ազդող գործոնները, մեր կարծիքով, կարելի է դասակարգել նաև ըստ ազդեցության ուղղվածության: Դրան համապատասխան՝ տարբերում են այդ մրցունակության վրա դրականորեն (օրինակ՝ գյուղատնտեսության մեքենայացման բարձր մակարդակը) կամ բացասաբար ազդող (մասնավորապես՝ ոչ բարենպաստ հողային և կլիմայական պայմանները) գործոններ: Ընդ որում՝ միևնույն գործոնը կարող է դրականորեն կամ բացասաբար ազդել գյուղատնտեսության մրցունակության վրա:

Վերը նշված հատկանիշին համապատասխան՝ որպես գյուղատնտեսության մրցունակությունը պայմանավորող առանձին գործոն, մեր կարծիքով, կարելի է դիտարկել նաև միջճյուղային մրցակցությունը, որը կարող է նպաստավոր լինել կամ չլինել այդ ճյուղի մրցունակության համար:

Այսպիսով՝ գյուղատնտեսության մրցունակությունը ձևավորվում է միմյանցից նշանալիորեն տարբերվող, միմյանցից անկախ կամ կախյալ բազմաթիվ գործոնների ազդեցությամբ:

Գյուղատնտեսության մրցունակության գնահատման չափանիշների կատարելագործումը

Մրցունակությունը, մասնավորապես ճյուղի մրցունակությունը գնահատվում է որոշակի չափանիշներով ու ցուցանիշներով: Վերջինս վերաբերում է նաև գյուղատնտեսության մրցունակությանը:

Չափանիշը գնահատման հատկանիշ է, իսկ ցուցանիշը՝ արդյունքներն ամփոփող տվյալ կամ տվյալների ամբողջություն: Ցուցանիշն արտացոլում է նաև երևույթի ընդհանրական քանակական բնութագիրը՝ որակական որոշակիության հետ միասնության մեջ:

Չնայած մրցունակության չափանիշի և ցուցանիշի նշված բովանդակային տարբերությանը՝ տնտեսագիտական գրականության մեջ դրանք սովորաբար հստակորեն սահմանազատված չեն:

Ճյուղի մրցունակությունը զգալիորեն կախված է այն բանից, թե ինչպիսին է պատրաստի արտադրանքի պահանջարկին համապատասխան առկա ռեսուրսների օգտագործման հնարավորությունը շուկայում: Այդ հնարավորության իրացման արդյունքը նշված ռեսուրսների օգտագործման տնտեսական արդյունավետությունն է: Այս պարագայում վերջինս հանդես է գալիս որպես ճյուղի մրցունակության չափանիշ, որը բնութագրվում է որոշակի ցուցանիշների համակարգով: Խոսքը ամենից առաջ բնեղեն և արժեքային ցուցանիշների մասին է: Որպես արդյունավետության բնեղեն ցուցանիշներ հանդես են գալիս գյուղատնտեսական մշակաբույսերի բերքատվությունն ու գյուղատնտեսական կենդանիների մթերատվությունը: Բնեղեն ցուցանիշները հիմք են դառնում արժեքային ցուցանիշների՝ համախառն ու ապրանքային արտադրանքի, համախառն ու զուտ եկամտի, շահույթի ու արտադրության շահութաբերության հաշվարկման համար (Коваленко и др. 12):

Տնտեսագիտական գրականության մեջ առանձնացվում են նաև ռեսուրսների օգտագործման տնտեսական արդյունավետությունը բնութագրող մասնակի ու ընդհանրական ցուցանիշներ: Մասնակիները բնութագրում են ռեսուրսների կամ ծախսերի առանձին տեսակների օգտագործման արդյունավետությունը, իսկ ընդհանրականը տալիս են ռեսուրսային ներուժի կամ բոլոր արտադրական ծախսերի օգտագործման արդյունավետությունը: Մասնակիին կարելի է վերագրել, օրինակ,

հողահատույցը, ֆոնդահատույցը, նյութատարությունը և այլն, ընդհանրականին՝ ռեսուրսահատույցը և շահութաբերության մակարդակը (Минаков и др. 276):

Ինչպես հայտնի է, գյուղատնտեսությունը տնտեսության առանձին ճյուղերի, հատկապես արդյունաբերության համեմատությամբ աչքի չի ընկնում նշված ցուցանիշների մակարդակով:

Գյուղատնտեսական արտադրության արդյունավետության համակողմանի բնութագրման համար տնտեսագիտական գրականության մեջ կիրառվում են նաև տնտեսագիտական գրականությունից հայտնի աշխատանքի արտադրողականության, ներդրումների արդյունավետությունը բնութագրող ցուցանիշները և այլն: Ընդ որում՝ աշխատանքի արտադրողականությունը խտացված ձևով արտացոլում է ճյուղի մրցունակությունը պայմանավորող առանձին գործոնների ազդեցությունը: Դրա հետ մեկտեղ այն «մի ցուցանիշ է, որը բնութագրում է արտադրության մրցունակության ընդհանուր մակարդակը ծախսերի կրճատման տեսանկյունից» (Մկրտումյան 51):

Գյուղատնտեսությունն արդյունավետության վերոնշյալ ցուցանիշներով ետ է մնում տնտեսության առանձին ճյուղերից, մասնավորապես՝ արդյունաբերությունից: Այս համատեքստում, որպես ճյուղի, մասնավորապես գյուղատնտեսության մրցունակության չափանիշներ կարելի է դիտարկել ներդրումային ու նորարարական ակտիվությունը, ներդրումային գրավչությունը և տեխնիկական զինվածության մակարդակը:

Գյուղատնտեսությունում ներդրումային ակտիվությունը բնութագրող առավել ընդհանուր ցուցանիշներ են ճյուղում ներդրումների ընդհանուր ծավալը, տնտեսության մեջ կատարված ներդրումների ընդհանուր ծավալում գյուղատնտեսության մասնաբաժինը, գյուղատնտեսությունն ներդրումների ներհոսքի և այդ ճյուղից ներդրումների արտահոսքի հարաբերակցությունը:

Ճյուղի ներդրումային ակտիվությունից հարկավոր է տարբերել դրա ներդրումային գրավչությունը: Ներդրումային ակտիվությունը, մեր կարծիքով, արտացոլում է ճյուղում կատարված փաստացի, իսկ գրավչությունը՝ ակնկալվող ներդրումները:

Ինչ վերաբերում է գյուղատնտեսության ներդրումային գրավչությանը, ապա այն իր առանձնահատկության բերումով տնտեսության առանձին ճյուղերի համեմատությամբ աչքի չի ընկնում այդպիսի գրավչությամբ, հատկապես ձեռնարկությունների գործունեության միջին ճյուղային շահութաբերության համեմատաբար ցածր մակարդակի, ճյուղային ներդրումային առավել մեծ ռիսկերի առումով:

Ներդրումային ակտիվության և գրավչության հետ մեկտեղ ճյուղի մրցունակության գնահատման չափանիշներից է նաև դրա նորարարական ակտիվությունը: Գյուղատնտեսությունում նորարարական ակտիվությունը բնութագրող առավել ընդհանուր ցուցանիշներ են նորարարական ուղղվածությամբ ներդրումների ծավալը, դրանց մասնաբաժինը ճյուղի ներդրումների ընդհանուր ծավալում, տեխնիկայի և տեխնոլոգիայի նորացման տեմպերը, նորարարությունների թիվը, արժեքը և դրանց տարածման աստիճանը:

Ինչ վերաբերում է գյուղատնտեսության մրցունակության վերը թվարկված մյուս չափանիշի՝ տեխնիկական զինվածության մակարդակը բնութագրող ցուցանիշներին, ապա որպես առավել ընդհանուր ցուցանիշներ կարող են ծառայել գյուղատնտեսությունում հիմնական միջոցների գործարկմանն ուղղված ներդրումների ծավալը, դրանց մասնաբաժինն այդ ճյուղի ներդրումների ընդհանուր ծավալում, գյուղատնտեսության մեքենայացման մակարդակը:

Ճյուղի տեխնիկական զինվածությունը և առհասարակ նրա զարգացումը զգալիորեն պայմանավորված են նրա ռեսուրսային ապահովվածությամբ ու ներուժով: Այս համատեքստում այն ևս կարելի է դիտարկել որպես նրա մրցունակության չափանիշ:

Ճյուղի ռեսուրսային ապահովվածության համատեքստում առանձնապես կարևորվում է սեփական ֆինանսական ռեսուրսներով ապահովվածությունը: Դրա գնահատման համար տնտեսագիտական գրականության մեջ օգտագործվում են ճյուղի ձեռնարկությունների սեփական ֆինանսական ռեսուրսների հաշվին իրականացվող կապիտալ ներդրումների ծավալի և տեսակարար կշռի, նշված ձեռնարկությունների կողմից օգտագործվող կապիտալի ընդհանուր ծավալում սեփական կապիտալի մասնաբաժնի ցուցանիշները (Макроносов и Маврина 114):

Ճյուղի ռեսուրսային ապահովվածությունը, ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետությունը, ներդրումային ու նորարարական ակտիվությունը, ներդրումային գրավչությունը և տեխնիկական զինվածությունն անդրադառնում են նրա կայունության վրա:

Առանձին հեղինակներ առաջարկում են ճյուղի մրցունակության կայունության վերլուծության ժամանակ օգտագործվող ցուցանիշները ներկայացնել հետևյալ կերպ.

«-ճյուղի արտադրանքի համար ներքին շուկայում պահանջարկի գնահատման ցուցանիշներ,

-մատակարար-ճյուղերի և տարածաշրջանի այլ ուղեկցող ճյուղերի մրցունակության ցուցանիշներ,

-մրցակցության արդյունավետ ռազմավարությունների կիրառմանը նպաստող ասպեկտների գործոնային գնահատման ցուցանիշներ» (Закирова):

Ճյուղի կայունությունը բնութագրող ցուցանիշների նման խմբավորումը ոչ ամբողջովին է արտացոլում դրա մրցունակությունը: Մասնավորապես անտեսվում է արտադրության արտահանման կողմնորոշման աստիճանը: Կարծում ենք, որ ճյուղի կայունությունը պետք է դիտարկել դրա կայուն վիճակն ու զարգացումը բնութագրող ցուցանիշների ամբողջության մեջ տևական ժամանակահատվածում դրանց առնվազն չվատթարանալու առումով և ավելին՝ դրանք համադրելով ամբողջ տնտեսության նույնպիսի վիճակն ու զարգացումն արտացոլող ցուցանիշների շարժի հետ:

Ճյուղի կայունությունը և մրցունակությունը զգալիորեն կախված են դրա արդյունավետ կառավարումից: Այս պարագայում ճյուղի կառավարման արդյունավետությունը ևս կարելի է դիտարկել որպես մրցունակության չափանիշ:

Ընդհանուր առմամբ, կառավարման արդյունավետությունն արտացոլում է նպատակներին հասնելու աստիճանը: Որպես ճյուղի կառավարման արդյունավետության առավել ընդհանրական ցուցանիշ կարող է հանդես գալ կառավարչական աշխատանքի արդյունքների և կառավարման ծախսերի հարաբերությունը:

Ճյուղի կայունության և կառավարման արդյունավետության հետ մեկտեղ ոչ պակաս կարևորվում է դրա մրցունակությունը բնութագրող այնպիսի չափանիշ, ինչպիսին է տնտեսության մեջ դրա մրցակցային դիրքը: Վերջինս բնութագրվում է համախառն ներքին արդյունքի մեջ տվյալ ճյուղի արտադրանքի տեսակարար կշռի ցուցանիշով:

2016-2020 թթ. տվյալներով հանրապետության գյուղատնտեսության ՀՆԱ-ի ցուցանիշի տվյալների դիտարկումը ցույց է տալիս, որ այդ ցուցանիշը ունեցել է նվազման միտում: Այսպիսով՝ ՀՀ գյուղատնտեսության մասնակցությունը երկրի ՀՆԱ-ում 2020 թ. կազմել է 11.2 %, 2016 թ.՝ 16.4 %-ի դիմաց: Այսինքն՝ վերջինս որոշակիորեն վկայում է ճյուղի մրցակցային դիրքի մասին («Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2021» 9):

Ճյուղի մրցունակության վերը նշված չափանիշների և ցուցանիշների վերաբերյալ դատողությունները, բնականաբար, չեն կարող շրջանցել դրա արտադրանքի մրցունակությունը, որակը: Ավելին, առանձին հեղինակների կարծիքով «Ագրոպարենային արտադրանքի մրցունակության գլխավոր և նշանակալի չափանիշ ու ցուցանիշ է ճանաչվում արտադրանքի որակը: Դրանց կապը դրսևորվում է

գնորդների պահանջմունքների բավարարման միջոցով, դրա հետ մեկտեղ դրանք տարբեր են ըստ օբյեկտների, գնահատման եղանակների և ձևավորման պայմանների: Արտադրանքի որակն արտացոլվում է մրցունակության կարևոր բազային բաղկացուցիչների՝ գնի ու ինքնարժեքի մեջ» (Корякина): Արտադրանքի որակը, մրցունակության չափանիշ լինելով հանդերձ, չի կարող միաժամանակ հանդես գալ որպես ցուցանիշ, քանի որ այն վերացական հասկացություն է և բնութագրվում է գնահատման համապատասխան ցուցանիշներով: Բացի այդ, ինչպես վերը նշվել է, արտադրանքի որակն արտացոլվում է դրա գնի ու ինքնարժեքի մեջ:

Ապրանքի որակի գնահատման ցուցանիշները մասամբ են բնութագրում դրա մրցունակությունը: Վերջինիս մասին թերևս առավել լրիվ պատկերացում կարելի է կազմել դրա նկատմամբ պահանջմունքների բավարարման աստիճանի հիման վրա, նաև մրցակիցների կողմից առաջարկվող համանման ապրանքների հետ համեմատության արդյունքում: Այս իմաստով տնտեսագիտական գրականության մեջ առանձնացվում են արտադրանքի կոնկրետ տեսակի մրցունակության եզակի, խմբային ու ինտեգրային ցուցանիշներ (Корякина):

Տնտեսագիտական գրականության մեջ ապրանքի մրցունակությունը դիտարկվում է նաև ներմուծվող համանման ապրանքի հետ համեմատության համատեքստում և որոշվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$K_{kcij} = \frac{CII}{II + TP + HDS} \quad 1.$$

որտեղ՝

K_{kcij} -ն j-րդ անդամ-պետության i-րդ տեսակի արտադրանքի մրցունակության գործակիցն է,

CII-ն j-րդ անդամ-պետության i-րդ տեսակի արտադրանքի արտադրողների միջին գինն է (ԱՄՆ դոլարով տոննայի համար),

II-ն j-րդ պետության սահմանին ներմուծվող i-րդ տեսակի արտադրանքի գինն է՝ մատակարարման պայմաններով (ԱՄՆ դոլարով տոննայի համար),

TP-ն j-րդ անդամ-պետությունում ներմուծվող i-րդ տեսակի արտադրանքի ներմուծման մաքսատուրքերն են (ԱՄՆ դոլարով տոննայի համար),

HDS-ն՝ j-րդ անդամ-պետությունում ներմուծվող i-րդ տեսակի արտադրանքի ավելացված արժեքի հարկն է:

Արտադրանքը մրցունակ է այն դեպքում, երբ դրա մրցունակության գործակիցը փոքր է 1-ից: Որքան փոքր է մրցունակության գործակցի արժեքը, այնքան արտադրանքը ավելի մրցունակ է (Распоряжение Коллегии Евразийской экономической комиссии от 20.06.2017 N 67):

Արտադրանքի մրցունակության վերոնշյալ ցուցանիշները թեպետ որոշակի պատկերացում են տալիս դրա նկատմամբ սպառողների պահանջմունքների և պահանջարկի բավարարման աստիճանի, մրցակից տնտեսավարող սուբյեկտների կողմից առաջարկվող, ներմուծվող համանման ապրանքների համեմատ մրցակցային առավելությունների մասին, բայցևայնպես թույլ չեն տալիս հստակ պատկերացում կազմել տնտեսության այլ ճյուղերի և ոլորտների կողմից առաջարկվող ապրանքների ու ծառայությունների մրցունակության հետ համեմատության արդյունքում տվյալ ճյուղի արտադրանքի մրցունակության մասին: Այս իմաստով որպես մրցունակության ընդհանուր ցուցանիշ, մեր կարծիքով, կարող է ծառայել ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում տվյալ ճյուղի արտադրանքի իրացման ընդհանուր ծավալի աճի կամ նվազման տեմպը (համադրելի գներով արտահայտված) այլ ճյուղերի ու ոլորտների համեմատությամբ:

Անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ արտադրանքի կամ ծառայության մրցունակությունը, վերջին հաշվով, արտացոլում է դրա պահանջված լինելը սպառողի կողմից: Այս պարագայում որպես ճյուղի արտադրանքի մրցունակության չափանիշ

հանդես է գալիս սպառողի կողմից դրա պահանջված լինելը՝ բավարարված պահանջարկի ձևով, որը բնութագրող ընդհանուր ցուցանիշ, մեր կարծիքով, կարող է հանդիսանալ տվյալ ժամանակահատվածում ճյուղի արտադրանքի առաջարկի ընդհանուր ծավալում իրացված արտադրանքի տեսակարար կշիռը:

Ճյուղի մրցունակության չափանիշներից է նաև դրա արտադրության արտահանման կողմնորոշման աստիճանը: Մենք համաձայն ենք այն տնտեսագետների կարծիքին, համաձայն որի՝ «ապրանքների արտահանումը վկայում է այլ շուկաների կողմից դրանց որակի և մրցունակության ճանաչման մասին: Ինչքան բարձր է արտահանման ծավալը, այնքան ճանաչված և ընդունված են արտահանվող ապրանքների որակը և մրցունակությունը» (Մկրտումյան 53): Վերը նշված չափանիշը, մեր կարծիքով, կարող է բնութագրվել ոչ միայն տվյալ ճյուղի ապրանքների համաշխարհային շրջանառության մեջ այս կամ այն երկրի նույն ճյուղի մրցունակ ապրանքների արտահանման մասնաբաժնի, այլև ճյուղի արտադրության ընդհանուր ծավալում արտահանվող ապրանքների մասնաբաժնի, արտահանման և արտադրության հարաբերակցության ցուցանիշներով:

Միջազգային շուկայում ճյուղի մրցունակության դրսևորման չափանիշ կարելի է դիտել նաև արտաքին տնտեսական գործունեության ազատականացման աստիճանը, որն արտահայտվում է մաքսատուրքի դրույքաչափերում (Մկրտումյան 54): Միաժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել և ընդունելի համարել այն, որ այս ցուցանիշը կրում է պայմանական բնույթ. «Մասնավորապես, շատ դեպքերում մաքսային դրույքաչափերը սահմանվում են միջազգային տարբեր կազմակերպություններին կամ մաքսային միություններին անդամակցությամբ պայմանավորված պարտավորությունների ստանձնման հետևանքով, ինչը, անշուշտ, չի վկայում ներքին արտադրության մրցունակության կամ դրա բացակայության մասին» (Մկրտումյան 55):

Արտադրանքի ներմուծման առումով ճյուղի, այդ թվում՝ գյուղատնտեսության մրցունակության գնահատման առավել իրատեսական չափանիշ կարող է ծառայել ինքնաբավությունը՝ հաշվի առնելով, որ երկրի ներքին շուկայում ճյուղի պատրաստի արտադրանքի ներմուծման բարձր մասնաբաժինը և դրական դինամիկան վկայում են այդ ճյուղի արտադրական ոչ բավարար հնարավորությունների կամ սպառողի կողմից դրա արտադրանքի ոչ այնքան պահանջված լինելու, հարաբերականորեն ցածր մրցունակության մասին և ընդհակառակը:

Ինքնաբավության մակարդակը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով («Պարենային ապահովություն և աղբատուրություն 2021» 78).

$$I_{\text{Ի}} = \frac{A}{A + B - \text{ԱՐՏ}} * 100 \% \quad 2.$$

որտեղ՝

$I_{\text{Ի}}$ -ն ինքնաբավության մակարդակն է տոկոսային արտահայտությամբ,

A -ն դիտարկվող ժամանակաշրջանում սննդամթերքի առանձին տեսակների արտադրության ծավալն է՝ բնեղեն արտահայտությամբ,

B -ն տվյալ տեսակի սննդամթերքի ներմուծման ծավալն է՝ բնեղեն արտահայտությամբ,

ԱՐՏ -ն տվյալ տեսակի սննդամթերքի արտահանման ծավալն է՝ բնեղեն արտահայտությամբ:

Նշված բանաձևով ինքնաբավության մակարդակի հաշվարկը հնարավորություն է տալիս քանակական համապատասխանությունն ապահովելու սննդամթերքի առանձին տեսակների արտադրության իրական հնարավորությունների և երկրի բնակչության կողմից դրանցից յուրաքանչյուրի սպառման հիմնավորված ծավալների միջև:

Ճյուղի մրցունակության գնահատման չափանիշներից մեկն էլ դրա համակենտրոնացման մակարդակն է, դրանում խոշոր արդյունավետ տնտեսավարողների առկայությունը, որոնք կարող են հաջողությամբ մրցակցել արտաքին շուկայում: Այս պարագայում որքան շատ են տվյալ ճյուղում այդպիսի տնտեսավարողները, այնքան ճյուղն ավելի մրցունակ է դառնում: Նշված չափանիշն իր արտացոլումն է գտնում այն բնութագրող այնպիսի ընդհանուր ցուցանիշներում, ինչպիսիք են՝ խոշոր տնտեսավարողների թիվն ու տեսակարար կշիռը ճյուղի տնտեսավարողների ընդհանուր թվում, այդպիսի տնտեսավարողների մասնաբաժինը ճյուղի արտադրության ու արտադրանքի իրացման ընդհանուր ծավալում: Այսպիսով՝ ճյուղի, այդ թվում՝ գյուղատնտեսության մրցունակության գնահատումն իրականացվում է բազմաթիվ չափանիշների ու դրանք բնութագրող ցուցանիշների համալիր կիրառմամբ:

Նշված չափանիշների և ցուցանիշների մասին առավել ակնառու պատկերացում կարելի է կազմել ստորև ներկայացված աղյուսակ 1-ից:

Աղյուսակ 1.

Ճյուղի, այդ թվում՝ գյուղատնտեսության մրցունակության գնահատման չափանիշները և ցուցանիշները¹

Չափանիշները	Ցուցանիշները
1	2
Արտադրանքի մրցունակությունը	<ul style="list-style-type: none"> - Արտադրանքի որակի գնահատման տեխնիկական, ֆիզիկական նորմատիվային, տնտեսական, նաև ընդհանրական, անհատական և անուղղակի ցուցանիշներ, - արտադրանքի մրցունակության գնահատման եզակի, խմբային և ինտեգրալային ցուցանիշներ, - ներմուծված համանման արտադրանքի նկատմամբ տեղական արտադրանքի մրցունակության գործակից, - սպառողների կողմից արտադրանքի պահանջված լինելն արտացոլող տվյալ ժամանակահատվածում ճյուղի արտադրանքի առաջարկի ընդհանուր ծավալում իրացված արտադրանքի տեսակարար կշիռը (հաշվի առնելով, որ նշված ծավալը նախատեսելիս պետք է ելնել այդ արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկից), - ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում տվյալ ճյուղի արտադրանքի իրացման ընդհանուր ծավալի աճի կամ նվազման տեմպը (համադրելի գներով արտահայտված) այլ ճյուղերին և ոլորտներին վերաբերող նույն ցուցանիշի համեմատությամբ:
Ճյուղի կայունությունը	<ul style="list-style-type: none"> - Ճյուղի արտադրանքի համար ներքին շուկայում պահանջարկի գնահատման ցուցանիշներ, - մատակարար-ճյուղերի և տարածաշրջանի ուղեկցող այլ ճյուղերի մրցունակության ցուցանիշներ, - մրցակցության արդյունավետ ռազմավարությունների կիրառմանը նպաստող ասպեկտների գործոնային գնահատման ցուցանիշներ, - տարածաշրջանի տնտեսության մեջ ճյուղի ներդրման վերլուծության ցուցանիշներ (ճյուղի մրցունակության

¹ Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ հիմք ընդունելով տնտեսագիտական գրականության մեջ տեղ գտած համապատասխան չափանիշներն ու ցուցանիշները և դրանց վերաբերյալ իր առաջարկությունները:

	<p>վերլուծությունը քանակական արտահայտությամբ),</p> <ul style="list-style-type: none"> - ճյուղի մրցունակության ձևավորման պայմանների, այսինքն՝ ռեսուրսային բազայի վերլուծության ցուցանիշներ (ճյուղի մրցունակության վերլուծությունը որակական արտահայտությամբ), - կլաստերների վերլուծության ցուցանիշներ, ճյուղի և տնտեսության կայուն վիճակն ու զարգացումը բնութագրող ցուցանիշների, հատկապես ճյուղի արտադրանքի թողարկման ծավալի և երկրի համախառն ներքին արդյունքի դինամիկաների հարաբերակցությունը:
<p>Տնտեսության մեջ ճյուղի մրցակցային դիրքը</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Համախառն ներքին արդյունքի մեջ տվյալ ճյուղի արտադրանքի տեսակարար կշիռը:
<p>Ճյուղի ռեսուրսային ապահովվածությունը, ներուժը</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Նյութական, ֆինանսական և աշխատանքային ռեսուրսներից յուրաքանչյուրի գծով առկա և պահանջվող ռեսուրսների հարաբերությունը տոկոսային արտահայտությամբ, - ճյուղի ձեռնարկությունների սեփական ֆինանսական ռեսուրսների հաշվին իրականացվող կապիտալ ներդրումների ծավալի և տեսակարար կշռի, նշված ձեռնարկությունների կողմից օգտագործվող կապիտալի ընդհանուր ծավալում սեփական կապիտալի մասնաբաժինը:
<p>Ճյուղում ռեսուրսների օգտագործման և դրա կառավարման արդյունավետությունը</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Նյութական, ֆինանսական և աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործման արդյունավետությունը բնութագրող ցուցանիշներ, - ծախսերի կրճատման տեսանկյունից արտադրության մրցունակության ընդհանուր մակարդակը բնութագրող աշխատանքի արտադրողականությունը, - Ճյուղի կառավարման արդյունավետությունը բնութագրող ցուցանիշներ (մասնավորապես այդպիսի ընդհանրական ցուցանիշ հանդիսացող ճյուղի կառավարչական աշխատանքի արդյունքների և կառավարման ծախսերի հարաբերությունը):
<p>Ճյուղի ներդրումային ակտիվությունը և գրավչությունը</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Ճյուղում ներդրումների ընդհանուր ծավալը, - տնտեսության մեջ կատարված ներդրումների ընդհանուր ծավալում ճյուղի մասնաբաժինը, - ճյուղի ներդրումների ներհոսքի և այդ ճյուղից ներդրումների արտահոսքի հարաբերակցությունը, - ճյուղի զարգացման հեռանկարայնության մակարդակը, ձեռնարկությունների գործունեության միջին ճյուղային շահութաբերությունը, ճյուղային ներդրումային ռիսկերը բնութագրող ցուցանիշներ:
<p>Ճյուղի նորարարական ակտիվությունը</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Նորարարական ուղղվածությամբ ներդրումների ծավալը, դրանց մասնաբաժինը ճյուղի ներդրումների ընդհանուր ծավալում, - տեխնիկայի և տեխնոլոգիայի նորացման տեմպերը, - նորարարությունների թիվը, արժեքը,

	- Նորարարությունների տարածման աստիճանը (նորարարություններից օգտվող տնտեսավարող սուբյեկտների տեսակարար կշիռը):
Ճյուղի տեխնիկական զինվածության մակարդակը	- Ճյուղում հիմնական միջոցների գործարկմանն ուղղված ներդրումների ծավալը, դրանց մասնաբաժինն այդ ճյուղի ներդրումների ընդհանուր ծավալում, - ճյուղի մեքենայացման և ավտոմատացման մակարդակը:
Ճյուղի արտադրության արտահանման կողմնորոշման աստիճանը	- Տվյալ ճյուղի ապրանքների համաշխարհային շրջանառության մեջ այս կամ այն երկրի նույն ճյուղի մրցունակ ապրանքների արտահանման մասնաբաժինը, - ճյուղի արտադրության ընդհանուր ծավալում արտահանվող ապրանքների մասնաբաժինը:
Արտաքին տնտեսական գործունեության ազատականացման աստիճանը և ճյուղի ինքնաբավությունը	- Մաքսատուրքի դրույքաչափը, - տվյալ երկրի ներքին շուկայում կոնկրետ ճյուղի պատրաստի արտադրանքի ներմուծման մասնաբաժինը, դրա դինամիկան - երկրում տվյալ ճյուղի արտադրանքի սպառման ծավալում սեփականի տեսակարար կշիռը:
Ճյուղի համակենտրոնացման մակարդակը, դրանում արտաքին շուկայում հաջողությամբ մրցակցող խոշոր, արդյունավետ ձեռնարկությունների առկայությունը	- Խոշոր ձեռնարկությունների թիվը և տեսակարար կշիռը ճյուղի ձեռնարկությունների ընդհանուր թվում, - այդպիսի ձեռնարկությունների մասնաբաժինը ճյուղի արտադրության և արտադրանքի իրացման ընդհանուր ծավալում:

Ճյուղի մրցունակության վերը նշված չափանիշների մեջ, մեր կարծիքով, կարելի է պայմանականորեն առանձնացնել հիմնական և ածանցյալ չափանիշներ: Հիմնական չափանիշը խտացված ձևով բովանդակում է ճյուղի մրցունակության մյուս չափանիշները: Որպես այդպիսին հանդես է գալիս ճյուղի արտադրանքի մրցունակությունը, որը, վերջին հաշվով, արտացոլում է սպառողների կողմից դրա պահանջված լինելը՝ բավարարված պահանջարկի ձևով:

Ինչ վերաբերում է ճյուղի մրցունակության վերը նշված ածանցյալ չափանիշներին և ցուցանիշներին, ապա դրանք բնութագրում են մրցունակությունը այս կամ այն տեսանկյունից և հնարավորություն են տալիս խորապես ըմբռնելու դրա էությունը, համակողմանիորեն գնահատելու այն:

Վերը նշված ցուցանիշներն անհրաժեշտ է հաշվի առնել ճյուղի մրցունակության գնահատման մեթոդները կիրառելիս: Տնտեսագիտական գրականության մեջ կիրառվում են առհասարակ մրցունակության, մասնավորապես ճյուղի գնահատման մի շարք մեթոդներ: Դրանցից մեկը մատրիցային մեթոդն է, որը հիմնված է տնտեսագիտական գրականությունից հայտնի մատրիցաների (մասնավորապես՝ Մ.Փորթերի «Հինգ ուժերի», «Աճ-շուկայի բաժին», «Շուկայի գրավչություն-առավելությունները մրցակցությունում») կազմման և ռազմավարության նախնական ընտրության վրա:

Մատրիցային մեթոդը սովորաբար կիրառական է առանձին ձեռնարկությունների (թեպետ Մ. Փորթերի մատրիցայի դեպքում նկատի են առնվում ճյուղի ներսում բոլոր ձեռնարկությունների մրցունակության վրա առանցքային ուժերի ազդեցության պոտենցիալ վտանգները) և նրանց կողմից առաջարկվող արտադրանքի, այլ ոչ ճյուղի մրցունակության համալիր գնահատման պարագայում:

Ճյուղի մրցունակությունը գնահատվում է նաև Ա. Թոմպսոնի առաջարկած ճյուղի հիմնական տնտեսական բնութագրերի (մասնավորապես մրցակցության մասշտաբը, մրցակիցների, գնորդների թիվը և նրանց հարաբերական չափերը) ուսումնասիրության արդյունքում դրանում առկա ընդհանուր իրավիճակի ու մրցակցության վերլուծության մեթոդական մոտեցման հիման վրա: Այն հնարավորություն է տալիս վերլուծելու ճյուղում կոնկրետ իրավիճակը, սահմանելու գլխավոր տնտեսական բնութագրերը, քննության առնելու ճյուղի հաջողության գլխավոր գործոնները և զարգացման հեռանկարները (Макроносов и Маврина 106): Նշված մոտեցումը, մեր կարծիքով, թեպետ հնարավորություն է տալիս որոշակի պատկերացում կազմելու ճյուղի մրցունակության մասին, բայց չի բովանդակում դրա համալիր քանակական գնահատական:

Ճյուղի մրցունակությունը գնահատվում է նաև Ռ. Ա. Ֆատիսոլոգինսկի մեթոդով, որը հիմնված է առաջատար ձեռնարկությունների համալիր, փուլային ու տարրային հետազոտության վրա (Макроносов и Маврина 109): Մեր կարծիքով ճյուղի մրցունակության, գնահատումը դրա առաջատար ձեռնարկությունների և արտադրանքի մրցունակության տեսանկյունից հնարավորությունն չի տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել ողջ ճյուղի մրցունակության մասին:

Անհրաժեշտ է նաև նկատի ունենալ, որ ճյուղի մրցունակության գնահատման վերոնշյալ մեթոդներում դրա մրցունակությունը չի դիտարկվում տնտեսության այլ ճյուղերի և ոլորտների մրցունակության հետ համեմատության համատեքստում: Այս պարագայում, մեր կարծիքով, թերևս առավել ընդունելի կարելի է համարել ճյուղի մրցունակության գնահատման համեմատական վերլուծության մեթոդը: Այս մեթոդիկայի առավելությունն այն է, որ գոյություն ունի հնարավորություն համեմատելու ստացված արդյունքները մեծ տնտեսական տարածաշրջանի արդյունքների հետ: Մրցունակության հիմնական ցուցանիշն աշխատանքի արտադրողականությունն ու դրա աճի տեմպն են: Այդ ցուցանիշը զուգակցում է շատ գործոնների ազդեցությունը, քանի որ արտացոլում է շահութաբերության ու աշխատավարձի մակարդակը, որոնք, իրենց հերթին, կախված են մի շարք գործոններից (Сталгине и др.): Կարևորելով այդ մեթոդի դերը ճյուղի, այդ թվում՝ գյուղատնտեսության մրցունակության գնահատման գործում՝ միաժամանակ գտնում ենք, որ այդ մեթոդը կիրառելիս մրցունակության հիմնական ցուցանիշների շրջանակը չպետք է սահմանափակվի միայն վերը նշված աշխատանքի արտադրողականությամբ, և անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև մրցունակության այլ ցուցանիշները: Ավելին՝ համեմատական վերլուծության մեթոդը մյուս մեթոդների համեմատությամբ ճյուղի, մրցունակության գնահատման ցուցանիշներն առավել մեծ չափով հաշվի առնելու հնարավորություն է ստեղծում:

Եզրակացություն

Ամփոփելով նշենք, որ ներկայումս տնտեսագիտական գրականության մեջ գյուղատնտեսության մրցունակության բնութագրիչների, պայմանավորող գործոնների դասակարգման հիմքում ընկած հատկանիշների, գնահատման չափանիշների և ցուցանիշների վերաբերյալ առկա մեկնաբանություններում շեշտը դրվում է առանձին բնութագրիչների, հատկանիշների, չափանիշների ու ցուցանիշների վրա, ինչը թույլ է տալիս այս կամ այն տեսանկյունից մեկնաբանել նշված մրցունակությունը և գնահատել այն: Մինչդեռ գյուղատնտեսության մրցունակության բնութագրիչների,

պայմանավորող գործոնների դասակարգման հիմքում ընկած հատկանիշների, գնահատման չափանիշների, ցուցանիշների մասին լիարժեք պատկերացում կարելի է կազմել դրանց մեկնաբանության հարցում համալիր մոտեցում ցուցաբերելու դեպքում: Վերջինիս հնարավորությունը ճյուղի մրցունակության գնահատման ցուցանիշներն ամբողջությամբ հաշվի առնելու առումով ընդլայնվում է համեմատական վերլուծության մեթոդի կիրառմամբ:

Օգտագործված գրականություն

1. Կոստանյան, Նարեկ. *Մրցունակության բարձրացման կառավարման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետության տնտեսությունում*. թեկնածուական ատենախոսություն, Երևան, 2011:
2. Մկրտումյան, Արարատ. *Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության մրցունակության բարձրացման ուղիները (լեռնարդյունաբերության օրինակով)*. թեկնածուական ատենախոսություն, Երևան, 2017:
3. *Պարենային ապահովություն և աղքատություն 2021թ. հունվար-սեպտեմբերին*. Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրության կոմիտե, Երևան, 2021:
4. Коваленко, Николай, и Юрий Агирбов. *Экономика сельского хозяйства: учебник для студентов высших учебных заведений и др..* Москва, 2004.
5. Макроносов, Александр, и Ирина Маврина. *Конкуренция и конкурентоспособность. Учебное пособие*. Екатеринбург, 2014.
6. Минаков, Иван, и др.. *Экономика отраслей АПК*. Под ред. И. А. Минакова, Москва, 2004.
7. Портер, Майкл. *Конкуренция*, Издательский дом Вильямс, Москва, 2001.
8. Алещенко, Виталий. «Теоретико-методологические вопросы конкурентоспособности экономической системы». *Маркетинг в России и за рубежом*, No. 1, 2005, <http://www.mavriz.ru/articles/2005/1/4334.html>.
9. Закирова, Вероника. «Методологические аспекты оценки конкурентоспособности отрасли». *Международный научно-исследовательский журнал*, Выпуск 6 (6), 2012, стр. 92-96, <https://research-journal.org/economical/metodologicheskie-aspekty-ocenki-konkurentosposobnosti-otrasli/>.
10. Корякина, Ольга. «Критерии, показатели и факторы конкурентоспособности продукции аграрной сферы экономики». *Бюллетень Оренбургского научного центра УрО РАН*, Выпуск 3, 2011, <https://cyberleninka.ru/article/n/kriterii-pokazateli-i-factory-konkurentosposobnosti-produktsii-agrarnoy-sfery-ekonomiki/viewer>.
11. Сталгиене, Алдона, и др.. «Возможности конкурентоспособности пищевой промышленности в Литве». *Развитие высшего образования, демократического общества и рыночной экономики в европейском контексте*, Выпуск 2, 2014, стр. 228-240, <https://www.laei.lt/?mt=mokslo-publikacijos&straipsnis=946&metai=2015>.
12. Борель, Алексей. «Сущность конкурентоспособности сельского хозяйства и формирующие ее факторы». *Развитие*, <http://evolutio.info/ru/journal-menu/2014-4/2014-4-borel>.
13. «Конкурентоспособность отрасли, ее оценка». *Grandars*, <https://www.grandars.ru/college/ekonomika-firmy/konkurentosposobnost-otrasli.html#>.
14. *Распоряжение Коллегии Евразийской экономической комиссии от 20.06.2017 No. 67 «Об утверждении Методики осуществления Евразийской экономической комиссией ценового мониторинга и анализа конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции и продукции пищевой*

промышленности, производимой в государствах – членах Евразийского экономического союза». https://docs.eaeunion.org/clco_22062017_67.

WORKS CITED

1. Kostanyan, Narek. *Mrcunakut'yan bard'racman kar'avarman himnaharcery' Hayastani Hanrapetut'yan tntesut'yunum. t'eknac'uakan atenaxosut'yun*, Erevan. [*Problems Of Management Of Increasing Competitiveness In The Economy of the Republic of Armenia*. PhD thesis, Yerevan] 2011. (In Armenian)
2. Kovalenko, Nikolaj, i Jurij Agirbov. *Jekonomika sel'skogo hozjajstva: uchebnik dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij i dr.*, Moskva. [*Agricultural Economics: textbook for students of higher educational institutions et al*. Moscow] 2004. (In Russian)
3. Makronosov, Aleksandr, i Irina Mavrina. *Konkurencija i konkurentosposobnost'.* *Uchebnoe posobie*. Ekaterinburg. [*Competition and competitiveness. Study guide*. Ekaterinburg] 2014. (In Russian)
4. Minakov, Ivan, i dr.. *Jekonomika otraslej APK*. Pod red. I. A. Minakova, Moskva. [*Economics of the agro-industrial complex*. Ed. I. A. Minakova, Moscow] 2004. (In Russian)
5. Mkrtumyan, Ararat. *Hayastani Hanrapetut'yan tntesut'yan mrcunakut'yan bard'racman ughinery' (ler'nardyunaberut'yan o'rinakov)*. t'eknac'uakan atenaxosut'yun, Erevan. [*Ways To Increase The Competitiveness Of The Economy Of The Republic Of Armenia (On The Example Of The Mining Industry)*. PhD thesis, Yerevan] 2017. (In Armenian)
6. *Parenayin apahovut'yun ev aghqatut'yun 2021t'. hunvar-septemberin*. Hayastani Hanrapetut'yan Vitwakagrut'yan komite, Erevan. [*Food Security And Poverty In January-September 2021*. Committee On Statistics Of The Republic Of Armenia, Yerevan] 2021. (In Armenian)
7. Porter, Majkl. *Konkurencija*. Izdatel'skij dom "Vil'jams", Moskva. [*Competitiveness*. Williams Publishing House, Moscow] 2001. (In Russian)
8. Aleshhenko, Vitalij. "Teoretiko-metodologicheskie voprosy konkurentosposobnosti jekonomicheskoj sistemy". *Marketing v Rossii i za rubezhom*, No. 1, <http://www.mavriz.ru/articles/2005/1/4334.html>. ("Theoretical and methodological issues of competitiveness of the economic system". *Marketing in Russia and abroad*, No. 1] 2005. (In Russian)
9. Korjakina, Ol'ga. "Kriterii, pokazateli i faktory konkurentosposobnosti produkcii agrarnoj sfery jekonomiki". *Bjulleten' Orenburgskogo nauchnogo centra UrO RAN*, Vypusk 3, <https://cyberleninka.ru/article/n/kriterii-pokazateli-i-factory-konkurentosposobnosti-produktsii-agrarnoy-sfery-ekonomiki/viewer>. ["Indicators And Factors Of Competitiveness Of Agricultural Products Of The Economy". *Bulletin of the Orenburg Scientific Center of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences*, Issue 3] 2011. (In Russian)
10. Stalgiene, Aldona, I dr. "Vozmozhnosti konkurentosposobnosti pishhevoj promyshlennosti v Litve". *Razvitie vysshego obrazovanija, demokraticeskogo obshhestva i rynochnoj jekonomiki v evropejskom kontekste*, Vypusk 2, str. 228-240, <https://www.laei.lt/?mt=mokslo-publikacijos&straipsnis=946&metai=2015>. ["Competitiveness opportunities of the food industry in Lithuania". *Development of higher education, democratic society and market economy in the European context*, Issue 2, pp. 228-240] 2014. (In Russian)
11. Zakirova, Veronika. "Metodologicheskie aspekty ocenki konkurentosposobnosti otrasli. Institut jekonomiki, upravlenija i prava". *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal*, Vypusk 6 (6), str. 92-96,

<https://research-journal.org/economical/metodologicheskie-aspekty-ocenki-konkurentosposobnosti-otrasli/>. [“Methodological aspects of assessing the competitiveness of the industry”. *International research journal*, Issue 6 (6), pp. 92-96] 2012. (In Russian)

12. Borel', Aleksej. “Sushhnost' konkurentosposobnosti sel'skogo hozjajstva i formirujushhie ee factory”. *Razvitie*, <http://evolutio.info/ru/journal-menu/2014-4/2014-4-borel>. [“The essence of the competitiveness of agriculture and the factors forming it”. *Evolution*]. (In Russian)

13. “Konkurentosposobnost' otrasli, ee oцена”. *Grandars*, <https://www.grandars.ru/college/ekonomika-firmy/konkurentosposobnost-otrasli.html#>. [“Competitiveness of the industry, its assessment”. *Grandars*]. (In Russian)

14. *Rasporjazhenie Kollegii Evrazijskoj jekonomicheskoy komissii ot 20.06.2017 No. 67 "Ob utverzhenii Metodiki osushhestvlenija Evrazijskoj jekonomicheskoy komissiej cenovogo monitoringa i analiza konkurentosposobnosti sel'skohozjajstvennoj produkcii i produkcii pishhevoj promyshlennosti, proizvodimoj v gosudarstvah – chlenah Evrazijskogo jekonomicheskogo sojuza*. https://docs.eaeunion.org/clco_22062017_67. [Order of the Board of the Eurasian Economic Commission dated 06/20/2017 No. 67 "On approval of the Methodology for the Implementation by the Eurasian Economic Commission of price monitoring and analysis of the competitiveness of agricultural products and food products produced in the Member States of the Eurasian Economic Union].

COMPETITIVENESS OF AGRICULTURE FEATURES OF THE CLASSIFICATION OF DETERMINING FACTORS AND APPROACHES TO IMPROVING THE CRITERIA FOR ITS ASSESSMENT

LUSINE TSPNETSYAN

*National Agrarian University of Armenia,
Department "Agribusiness Management and Politics", Ph.D.Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to propose approaches by studying the theoretical and methodological provisions of the economic literature on the essence and assessment of the competitiveness of the industry, in particular agriculture, which will make it possible to get a more complete picture of its essence, the factors that determine it and evaluation criteria, indicators and methods.

The objectives of the article are to identify the basis of the competitiveness of the industry, in particular, agriculture, to provide a more complete list of the features underlying the classification of conditioning factors, criteria characterizing competitiveness, and relevant indicators, to substantiate the possibility of taking these indicators into account to a greater extent when using the method of comparative analysis of the assessment of this competitiveness.

The article proposed definitions of the competitiveness of the industry, in particular, the competitiveness of agriculture, features of the classification of factors that determine it, indicators for assessing this competitiveness.

The article used dialectical, scientific methods of elimination, comparative analysis, logical methods.

As a result of the study, the following main conclusions were made:

- a complete picture of the factors that determine the competitiveness of agriculture, can be compiled with an integrated approach to the characteristics of their classification,

- the competitiveness of agriculture is characterized by a wide range of criteria and indicators that must be fully taken into account in a comprehensive assessment of this competitiveness,

- the key criterion for assessing the competitiveness of agriculture is the competitiveness of agricultural products, which in a concentrated form reflects other criteria that characterize the competitiveness of the industry from one point of view or another.

Keywords: *agriculture, competitiveness, indicators, characteristics, product, service, market relations, economic, productivity, stability.*

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА, ОСОБЕННОСТИ КЛАССИФИКАЦИИ ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ ФАКТОРОВ И ПОДХОДЫ К СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ КРИТЕРИЕВ ЕГО ОЦЕНКИ

ЛУСИНЕ ЦПНЕЦЯН

*соискатель кафедры «Управление Агробизнесом и политика»
Национального аграрного университета Армении,
г. Ереван Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – посредством изучения теоретических и методологических положений материалов по экономике относительно сущности и оценки конкурентоспособности отрасли, в частности сельского хозяйства, предложить подходы, что даст возможность составить более полное представление о ее сущности, обуславливающих ее факторах и критериях оценки, показателях и методах.

Задачами статьи являются выявление основы конкурентоспособности отрасли, в частности, сельского хозяйства, предоставление более полного перечня особенностей, лежащих в основе классификации обуславливающих факторов, критериев, характеризующих конкурентоспособность, и соответствующих показателей, обоснование возможности учета этих показателей в большей степени при применении метода сравнительного анализа оценки указанной конкурентоспособности.

В статье были предложены определения конкурентоспособности отрасли, в частности, конкурентоспособности сельского хозяйства, особенности классификации обуславливающих ее факторов, показатели оценки этой конкурентоспособности.

В ходе исследования применялись диалектические, научные методы устранения, сравнительного анализа, логические методы.

В результате исследования были сделаны следующие основные выводы:

– полное представление о факторах, обуславливающих конкурентоспособность сельского хозяйства, можно составить при комплексном подходе к характеристикам их классификации,

– конкурентоспособность сельского хозяйства характеризуется широким спектром критериев и показателей, которые необходимо учитывать в полной мере при всесторонней оценке указанной конкурентоспособности,

– ключевой из критериев оценки конкурентоспособности сельского хозяйства является конкурентоспособность сельскохозяйственной продукции, которая в концентрированном виде отражает другие критерии, характеризующие конкурентоспособность отрасли с той или иной точки зрения.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, конкурентоспособность, показатели, характеристика, продукт, услуга, рыночные отношения хозяйствующий, производительность, стабильность.*

ՀՀ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ ԿԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ*

ՀՏԴ 330.3: 330.4: 338.3

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-271

ՄՅԵՐ ՇԱՀԻՆՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
բիզնես վարչարարության ամբիոնի ասպիրանտ,
ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարության արդյունաբերության զարգացման
վարչության գլխավոր մասնագետ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mher.shahinyan@yahoo.com

Սույն հոդվածի նպատակն է արտադրողականության և մրցունակության միջև առկա կապի հետազոտելու գնահատման նպատակով բացահայտել ՀՀ արդյունաբերության ոլորտում արտադրողականության վրա ազդող գործոնների փոխազդեցություններն արտադրողականության դինամիկայի վրա:

Չնայած հիշյալ ժամանակահատվածում ՀՀ տնտեսությունում, մասնավորապես արդյունաբերության ճյուղում տեղի ունեցած փոփոխություններին՝ արտադրողականության բարձրացման հարցը ոչ միայն չի կորցրել իր արդիականությունը, այլև Էլ ավելի է սրվել:

Հաշվի առնելով հատկապես վերջին տարիներին համաշխարհային տնտեսությունում, այդ թվում՝ ՀՀ-ում տեղի ունեցած իրադարձությունները (չավարտվող համավարակի, ինչպես նաև Ադրբեջանի կողմից Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծված պատերազմի հետևանքով առաջ եկած լրջագույն մարտահրավերներ)՝ ՀՀ տնտեսության հրամայականն է հնարավոր սեղմ ժամկետներում բարձրացնել արտադրողականությունը, հատկապես արդյունաբերության ոլորտում, ինչը հնարավորություն կտա արտադրելու և արտահանելու տեխնոլոգիապես առավել «բարդ» ու բարձրորակ ապրանքներ՝ բարելավելով մրցունակությունը արտաքին շուկաներում:

Սույն աշխատանքի խնդիրն է, հիմնվելով առկա գրականության վրա, տնտեսամաթեմատիկական մոդելի միջոցով գնատահել այն հիմնական գործոնները, որոնք ազդում են արտադրողականության վրա ՀՀ արդյունաբերության ոլորտում:

Աշխատանքը շարադրված է առկա վիճակագրական տվյալների և տնտեսագիտական գրականության վերլուծությամբ, տնտեսամաթեմատիկական մեթոդների կիրառմամբ:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է պնդել, որ ՀՀ արդյունաբերության ոլորտում արտադրողականության վրա նշանակալի ազդում են ֆիզիկական և մարդկային կապիտալը, բնական ռեսուրսները, ապրանքների և ծառայությունների ներմուծումը: Այդ գործոնների միջև առկա փոխազդեցությունների գնահատման արդյունքում հնարավոր է սահմանել արտադրողականության բարձրացման հետազոտ հնարավորությունները:

* Հոդվածը ներկայացվել է 20.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 01.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Հիմնաբառեր՝ մրցունակություն, արտադրողականություն, արդյունաբերություն, արտադրական ֆունկցիա, մարդկային կապիտալ, հետազոտություններ և մշակումներ, վեկտորական ավտոռեգրեսիայի մոդել:

Ներածություն

Ըստ «Ազգերի մրցակցային առավելությունը» աշխատության հեղինակ Մայքլ Պորտերի՝ արտադրողականության ու մրցունակության միջև առկա է ուղիղ և բավականին սերտ կապ (Martin, et al. 3):

Համաշխարհային տնտեսական համաժողովի կողմից մրցունակությունը նույնացվում է արտադրողականության հետ՝ որպես երկրի կողմից բարեկեցության կայուն մակարդակի ապահովման հիմք (Նազարյան և ուրիշներ 28):

Արտադրողականությունը բնութագրում է աշխատանքային գործունեության արդյունավետությունը: Այն ունի սոցիալ-տնտեսական կարևոր նշանակություն, քանի որ արտադրության արդյունավետության, ինչպես նաև բնակչության կենսամակարդակի բարելավման հիմնաքարերից է (Մելքումյան և ուրիշներ 273-283):

Տնտեսության ավանդական և ժամանակակից ոլորտների միջև աշխատանքի արտադրողականության մեծ ճեղքը զարգացող երկրների հիմնարար բնութագրիչներից է: Աշխատուժի հոսքերը ցածր արտադրողականությունից դեպի բարձր արտադրողականություն ունեցող ոլորտներ զարգացման հիմնական շարժիչ ուժն են: Համաշխարհային տնտեսական գործընթացներում ակնկալվում է, որ արտահանումը համաշխարհային շուկաներ և աճող մրցակցությունը կուղղորդեն տնտեսության ռեսուրսները դեպի առավել արդյունավետ օգտագործում՝ բարձրացնելով արտադրողականությունը (McMillan and Rodrik 26-27):

Արտադրողականության բարձրացմանը միտված տնտեսական քաղաքականությունը երկրների կառավարությունների օրակարգում կարևոր տեղ է զբաղեցնում. վերջիններս պետք է աջակցեն արտադրողականության աճին և խթանեն զբաղվածությունը երկարաժամկետ հեռանկարներ ունեցող ոլորտներում, այդ թվում՝ արդյունաբերությունում (Henry):

Աշխատանքի արտադրողականությունն արտադրության ծավալի և աշխատուժի ներդրման հարաբերակցությունն է: Արտադրողականության վրա ազդում են բազմաթիվ գործոններ, ներառյալ առկա կապիտալ սարքավորումների բնույթն ու քանակը, կապիտալի արժեքը, նոր տեխնոլոգիաների ներդրումը, կառավարման որակը և այլն (Užik and Vokorokosová 60-61): Արտադրողականության վրա ազդում են այլ գործոններ ևս՝ հետազոտությունները և մշակումները, ինչպես նաև միջազգային առևտուրը (Maliranta 208-210):

Հարկ է նշել, որ ՀՀ կառավարության կողմից մրցունակության բարելավման նպատակով աշխատանքներ են իրականացվում, մասնավորապես կապիտալի և աշխատանքի արտադրողականությունը զգալիորեն բարձրացնելու տեսանկյունից (ՀՀ կառավարության 2021-2026 թթ. ծրագիր 22):

Այսպիսով, հաշվի առնելով տարբեր հեղինակների կողմից մշակված ուսումնասիրությունները՝ փորձենք գործնականում տնտեսամաթեմատիկական մոդելի օգնությամբ գնահատել ՀՀ արդյունաբերությունում արտադրողականության վրա ազդող հիմնական գործոնները և դրանց միջև փոխազդեցությունները:

Մոդել

Հիմնվելով Հաուսմանի և ուրիշների աշխատության վրա (Hausmann, et al. 4-5)՝ քննարկենք երկհատվածանի տնտեսություն, մասնավորապես՝ ավանդական և առաջադիմական հատվածները:

Ավանդական հատվածն արտադրում է ապրանքներ երկրի ներսում օգտագործման համար, իսկ առաջադիմական հատվածը՝ հիմնվելով առաջատար

տեխնոլոգիաների վրա, և այդ արտադրանքը հիմնականում արտահանվում է: Այդ երկու հատվածների արտադրական ֆունկցիան ունի հետևյալ ընդհանուր տեսքը:

$$Y = AL^\alpha K^\beta N^\gamma \quad (1),$$

որտեղ $L - \nu, K - \xi, N - \nu$ համապատասխանաբար աշխատուժ, ֆիզիկական կապիտալ և բնական ռեսուրսներն են: Հայտնի է, որ $\alpha + \beta + \gamma = 1$: A -ն տեխնիկական առաջընթացի պարամետր է, որը կարևոր դեր ունի արտադրական գործընթացում L, K, N գործոնները միավորելու առումով, ունի նաև հավասարաչափ բաշխում $[0, \hat{A}]$ միջակայքում:

Ֆագերբերգի (Fagerberg 439-440) և Ստերլաչինիի (Sterlacchini 1101-1105) աշխատանքներում հիմնավորվում է, որ $\hat{A} = BD^{\lambda_D} F^{\lambda_F} I^{\lambda_I}$: Այսինքն, ըստ այս հեղինակների, տեխնիկական առաջընթացը մուլտիպլիկատիվ ֆունկցիա է, որը կախված է ներքին (D) և արտաքին (F) աղբյուրներից ստացվող գիտելիքի մակարդակից: I-ն փոփոխական է, որը հարմոնիզացնում է արտաքին ու ներքին աղբյուրներից ստացվող գիտելիքը, իսկ B-ն հաստատուն պարամետր է: Որքան \hat{A} -ն լինի մեծ, այնքան տվյալ տնտեսության հնարավորություններն ավելի մեծ են, այսինքն՝ արտադրողականությունը բարձր է: Նախապես ձեռնարկություններից որևէ մեկը չգիտի A պարամետրի մասին:

Շուկայում նոր արտադրանք հայտնվելուն պես ձեռնարկություններն արդեն տեղյակ են լինում A պարամետրի մասին: Այնուհետև ձեռնարկությունները համեմատություններ են կատարում իրենց արտադրանքի և շուկայում ամենաբարձր արտադրողականություն ունեցող արտադրանքի միջև:

Համեմատության արդյունքում, եթե $(A_i > \theta A^{max})$, ապա արտադրողը շարունակում է կենտրոնանալ իր սեփական արտադրանքի վրա, իսկ եթե $(A_i < \theta A^{max})$, ապա արտադրողը նախընտրում է ընդօրինակել առավել բարձր արտադրողականություն ունեցող արտադրանքը:

Այսպիսով՝ Հաուսմանի և ուրիշների (Hausmann, et al. 4-5) աշխատանքում ցույց է տրվում, որ A պարամետրի մաթեմատիկական սպասումը կարելի է ներկայացնել այսպիսի տեսքով՝

$$E(A) = \frac{1}{2} \hat{A} \left[1 + \left(\frac{\theta m}{m+1} \right)^2 \right] \quad (2):$$

Տեղադրելով արտադրական ֆունկցիայի մեջ և հաշվարկելով մաթեմատիկական սպասումը՝ ստացվում է արտադրական ֆունկցիայի մաթեմատիկական սպասումը.

$$E(Y) = \frac{1}{2} B \left[1 + \left(\frac{\theta m}{m+1} \right)^2 \right] D^{\lambda_D} F^{\lambda_F} I^{\lambda_I} L^\alpha K^\beta N^\gamma \quad (3):$$

Այստեղից ստացվում է արտադրողականության սպասվող մակարդակը.

$$E(Y)/L = \frac{1}{2} B \left[1 + \left(\frac{\theta m}{m+1} \right)^2 \right] D^{\lambda_D} F^{\lambda_F} I^{\lambda_I} (K/L)^\beta (N/L)^\gamma \quad (4):$$

Վերջին հավասարումից կարելի է եզրակացնել, որ արտադրողականության վրա ազդում են ֆիզիկական կապիտալը, բնական ռեսուրսները, արտաքին և ներքին գիտելիքի կապիտալը, ինստիտուտների մակարդակը: Մոդելի գծայնացման արդյունքում ստացվում է հետևյալ սպեցիֆիկացիան.

$$\ln(prod) = \beta_0 + \beta_1 \ln(capl) + \beta_2 \ln(landp) + \beta_3 hc + \beta_4 rd + \beta_5 \ln(fdi) + \beta_6 \ln(imp) + \beta_7 inst + \varepsilon \quad (5),$$

capl-ով նշանակված է ֆիզիկական կապիտալը,

landp-ով՝ բնական ռեսուրսները,

hc-ով՝ մարդկային կապիտալը,

rd-ով՝ մշակումները և հետազոտությունները,

di-ով՝ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները,

imp-ով՝ ապրանքների և ծառայությունների ներմուծումը,

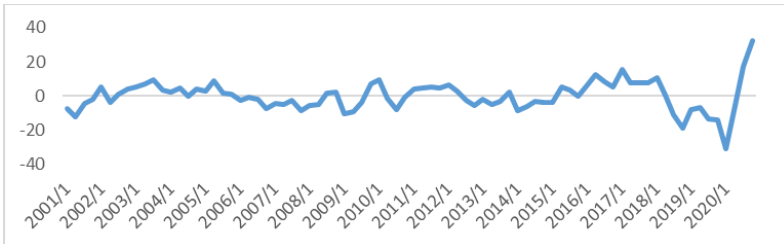
inst-ով՝ ինստիտուտների մակարդակը:

Հենց այս սպեցիֆիկացիան էլ անհրաժեշտ է կիրառել արտադրողականության վերլուծության և դրա գործոնների փոխազդեցությունները հասկանալու համար: Այսինքն՝ խնդիրը հետևյալն է. նախ, հիմնվելով ՀՀ փաստացի ժամանակային շարքերի վրա և կիրառելով ժամանակակից էկոնոմետրիկ մեթոդները, անհրաժեշտ է գնահատել վերոնշյալ մոդելը: Դա հնարավորություն կտա հասկանալու, թե յուրաքանչյուր գործոնն ինչ գործակցով է ազդում արտադրողականության վրա:

Այնուհետև, կիրառելով վեկտորական ավտոռեգրեսիայի մոդելը, կարող ենք ուսումնասիրել գործոնների փոխազդեցություններն արտադրողականության դինամիկայի վրա առավել երկարաժամկետ հատվածում: Այս խնդիրները քննարկելու համար նախ անհրաժեշտ է ներկայացնել այն ժամանակային շարքերը, որոնք կիրառվել են մեր կողմից այս մոդելի պարամետրերը գնահատելու համար:

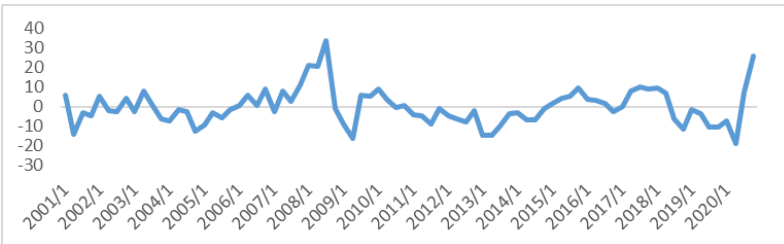
Վիճակագրական ժամանակային շարքերը

Նախորդ բաժնում ներկայացված մոդելի պարամետրերը գնահատելու համար կիրառվել են 2001-2020 եռամսյակային ժամանակային շարքերը: Որպես արտադրողականության ցուցանիշ վերցվել է արդյունաբերության թողարկումն այդ ոլորտում մեկ աշխատողի հաշվով: Այդ ցուցանիշը լոգարիթմվել է, այնուհետև՝ սեզոնայնորեն հարթվել: Կիրառելով Հոդրիք-Պրեսքոտտի (Hodrick and Prescott 3-4) ֆիլտրը՝ հաշվարկվել է այդ ցուցանիշի ճեղքը, և վերջինս կիրառվել է մոդելում: Արդյունաբերության ոլորտի արտադրողականության ճեղքի (gap) դինամիկան ներկայացված է Գծանկար 1-ում:

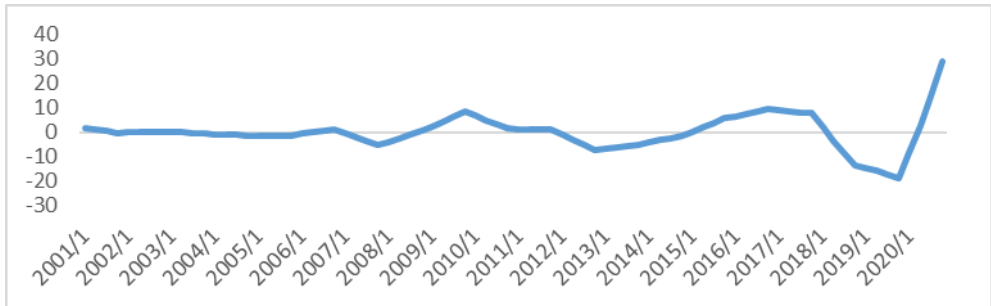
Գծանկար 1. Արդյունաբերության ոլորտի արտադրողականության ճեղքը երկարաժամկետ կայուն վիճակից (%-ով)

Ֆիզիկական կապիտալի կուտակումը վերցվել է ՀՀ ազգային հաշիվներից եռամսյակային կտրվածքով, իրական արտահայտությամբ: Այդ տվյալները բաժանվել են արդյունաբերության ոլորտում աշխատակիցների թվաքանակի վրա, և ստացվել է կապիտալի կուտակումը մեկ աշխատողի հաշվով: Ստացված տվյալները լոգարիթմվել են, այնուհետև՝ սեզոնային ճշգրտվել: Կիրառելով Հոդրիք-Պրեսքոտտի ֆիլտրը՝ հաշվարկվել է կապիտալի կուտակման ճեղքը: Արդյունքները ներկայացված են Գծանկար 2-ում:

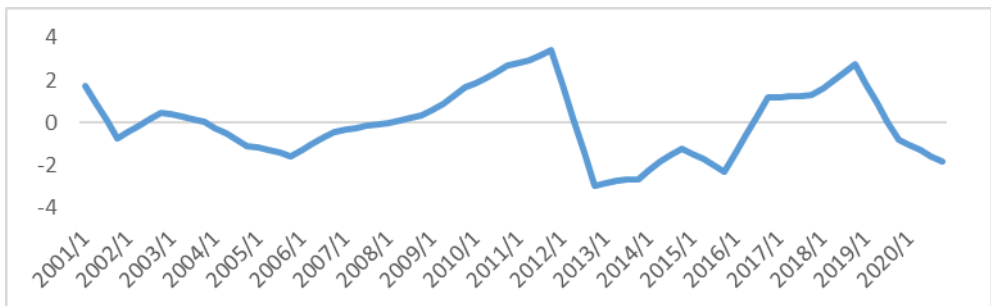
Գծանկար 2. Մեկ աշխատողի հաշվով կապիտալի կուտակման ճեղքը

Մեկ աշխատողի հաշվով բնական ռեսուրսները թվային շարքը մոտարկվել է՝ ՀՀ գյուղատնտեսական հողատարածքը բաժանելով աշխատողների թվաքանակի վրա: Այնուհետև տվյալները լոգարիթմվել են, և կիրառելով Հոդդիք-Պրեսքոտտի ֆիլտրը՝ հաշվարկվել է բնական ռեսուրսների ճեղքը (Գծանկար 3):

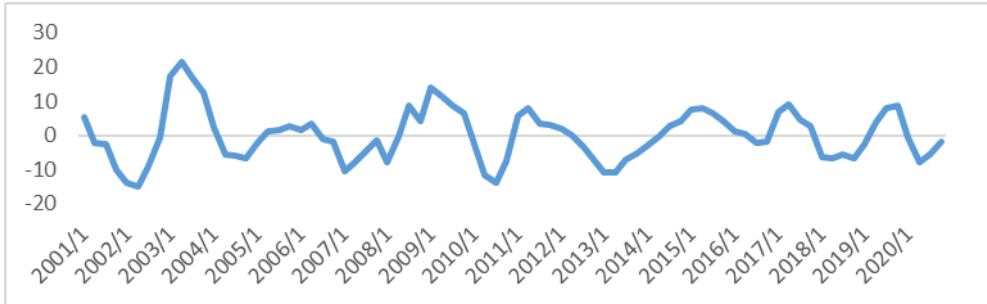
Գծանկար 3. Մեկ աշխատողի հաշվով բնական ռեսուրսների ճեղքի դինամիկան

Մարդկային կապիտալի տվյալների աղբյուրը Համաշխարհային բանկի տվյալների շտեմարանն է (<https://databank.worldbank.org/>). Այդ տվյալներն առկա են տարեկան կտրվածքով: Կիրառելով մաթեմատիկական վիճակագրության մեջ հայտնի շարքերի տրոհման եղանակները՝ տարեկան տվյալները տրոհվել են եռամսյակային տվյալների: Դրա համար կիրառել ենք Boot-Feibes-Lisman ալգորիթմը (65-75): Նշենք, որ որպես մարդկային կապիտալի ցուցանիշ կիրառել ենք շրջանավարտների մեջ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ ընդունվածների տեսակար կշիռը (%-ով): Ինչպես նախորդ դեպքում, կիրառելով Հոդդիք-Պրեսքոտտի ֆիլտրը՝ հաշվարկվել ենք այդ շարքի ճեղքի դինամիկան (արդյունքները ներկայացված են Գծանկար 4-ում):

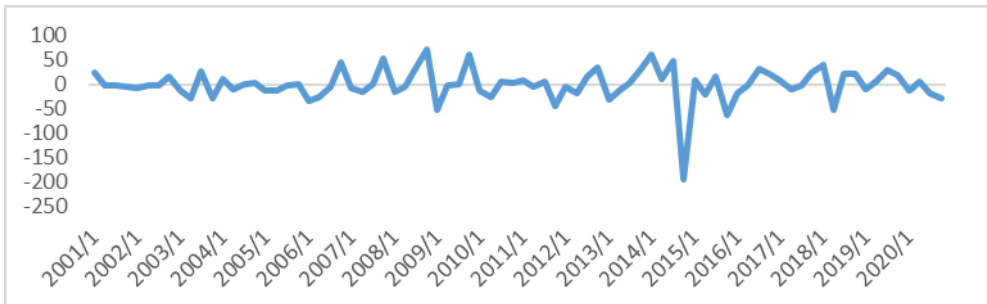
Գծանկար 4. Մարդկային կապիտալի ճեղքի դինամիկան (տոկոսային կետ)

Հետազոտությունների և մշակումների (R&D) ծախսերը նույնպես վերցրել ենք Համաշխարհային բանկի շտեմարանից: Այդ ցուցանիշը առկա է տարեկան կտրվածքով: Նշենք, որ Համաշխարհային բանկի տվյալների շտեմարանում այդ ցուցանիշը ներկայացված է որպես պետական բյուջեից ծախսեր ՀՆԱ-ի նկատմամբ (%-ով): Այդ տոկոսներն արտահայտվել են բացարձակ արժեքներով, և կիրառելով Chow-Lin ալգորիթմը (374-371)՝ տարեկան տվյալները տրոհվել են եռամսյակային տվյալների: Որպես ինդիկատոր կիրառել ենք իրական ՀՆԱ-ի դինամիկան: Այնուհետև Հոդդիք-Պրեսքոտտ ֆիլտրի օգնությամբ հաշվարկվել է ճեղքի դինամիկան: Արդյունքները ներկայացված են Գծանկար 5-ում:

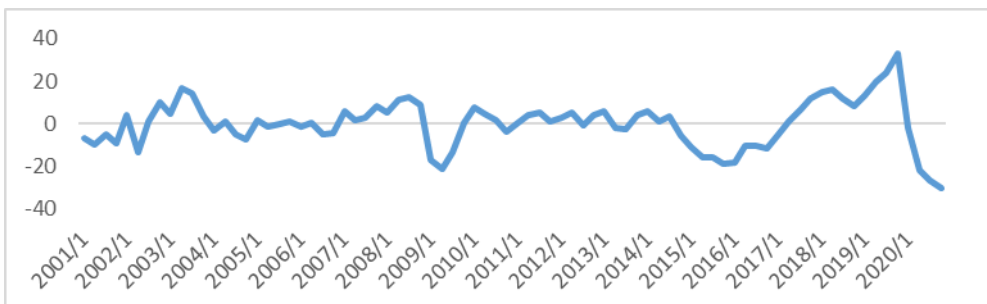
Գծանկար 5. Հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարվող ծախսերի ճեղքի դինամիկա

Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների տվյալները վերցվել են ՀՀ վճարային հաշվեկշից (եռամսյակային կտրվածքով): Այդ շարքի տվյալները լոգարիթմվել են, և կիրառելով Հոդոյիկ-Պրեսկոտտի ֆիլտրը՝ հաշվարկվել է ճեղքի դինամիկան (Գծանկար 6):

Գծանկար 6. Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ճեղքի դինամիկան

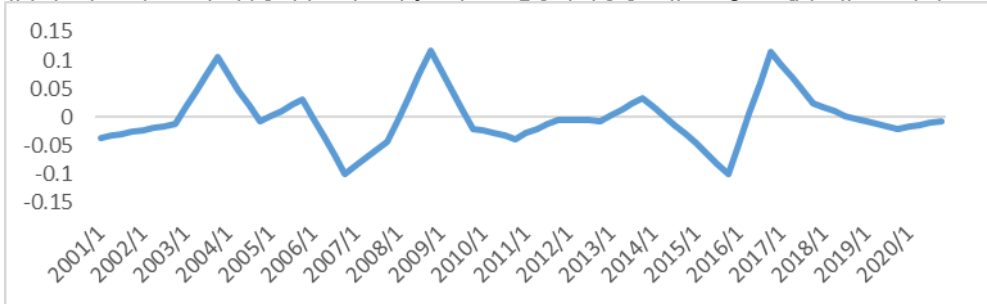
Արարանքների և ծառայությունների ներմուծման տվյալները վերցվել են ՀՀ եռամսյակային ազգային հաշիվներից: Այդ տվյալները լոգարիթմվել են և այնուհետև սեզոնային ճշգրտվել: Կիրառելով Հոդոյիկ-Պրեսկոտտի ֆիլտրը՝ հաշվարկվել է այդ ցուցանիշի ճեղքի դինամիկան:

Գծանկար 7. Արարանքների և ծառայությունների ներմուծման ճեղքի դինամիկան

Մեր մոդելի համար անհրաժեշտ վերջին բացատրող ցուցանիշը ինստիտուտների որակի ցուցանիշն է: Այդ տվյալները վերցվել են Համաշխարհային բանկի տվյալների շտեմարանից (<https://databank.worldbank.org/>): Ինստիտուտների

որակի ցուցանիշը տրված է տարեկան կտրվածքով: Կիրառելով Boot-Feibes-Lisman ալգորիթմը (65-75)՝ այդ տվյալները տրոհվել են ըստ եռամսյակների, և այնուհետև Հողրիկ-Պրեսկոտտի ֆիլտրի օգնությամբ հաշվարկվել է դրանց ճեղքի դինամիկան:

Չճանկար 8. Պետական ինստիտուտների ցուցանիշի ճեղքի դինամիկան

Այսպիսով, ներկայացվեցին նախորդ բաժնում նշված տնտեսամաթեմատիկական մոդելի բոլոր փոփոխականների դինամիկաները, ինչպես նաև մեկնաբանվեց, թե այդ դինամիկաներն ինչպես են ստացվել: Նշենք, որ հաշվարկների իրականացման նպատակով բոլոր ժամանակային շարքերը ստանդարտացվել են: Այժմ կիրառելով առաջին բաժնում ներկայացված մոդելը և փաստացի ժամանակային շարքերի դինամիկաները՝ գնահատենք մոդելի անհայտ պարամետրերը, որպեսզի պարզ դառնա, թե յուրաքանչյուր բացատրող փոփոխական ինչպես է ազդում արդյունաբերության ոլորտում արտադրողականության վրա: Այնուհետև կկատարվի նաև բացատրող փոփոխականների և կախյալ փոփոխականի միջև փոխազդեցությունների վերլուծություն՝ կիրառելով վեկտորական ավտոռեգրեսիայի մոդելի ալգորիթմը:

Վերլուծության արդյունքներ

Սույն աշխատանքի 1-ին բաժնում մոդելի օգնությամբ հիմնավորվեց, որ արտադրողականության վրա ազդում են ֆիզիկական կապիտալի կուտակումը, բնական ռեսուրսները, մարդկային կապիտալը, հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարվող ծախսերը, արտասահմանյան ուղղակի ներդրումները, ապրանքների ու ծառայությունների ներմուծումը, երկրի ինստիտուտների զարգացման մակարդակը: Սույն բաժնում կիրառելով վերոնշյալ տեսական մոդելը՝ մենք կգնահատենք մոդելի անհայտ պարամետրերը և կուտակմանստիբենք բացատրող փոփոխականների փոխազդեցությունը կախյալ փոփոխականի դինամիկայի վրա: Դրա համար նախ գնահատենք 1-ին բաժնում դուրս բերած գծային ստատիկ մոդելը:

$$\ln(prod) = \beta_0 + \beta_1 \ln(capl) + \beta_2 \ln(landp) + \beta_3 hc + \beta_4 rd + \beta_5 \ln(fdi) + \beta_6 \ln(imp) + \beta_7 inst + \varepsilon \quad (6):$$

Ենթադրենք, որ $\varepsilon_t \sim N(0, \sigma^2)$: Այս ենթադրության ներքո նշյալ գծային մոդելը կարելի է գնահատել ավանդական փոքրագույն քառակուսիների եղանակով: Պարամետրերի գնահատումը կատարվել է «STATA 14.2» փաթեթի օգնությամբ:

Աղյուսակ 1.

Մոդելի անհայտ պարամետրերի գնահատման արդյունքները

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	80
				F(7, 72)	=	20.09
Model	52.2503664	7	7.46433805	Prob > F	=	0.0000
Residual	26.749634	72	.371522694	R-squared	=	0.6614
				Adj R-squared	=	0.6285
Total	79.0000004	79	1	Root MSE	=	.60953

prod	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]
capl	.0703454	.0894213	0.79	0.434	-.1079127 .2486035
landp	1.112726	.1294149	8.60	0.000	.8547426 1.37071
hc	.2113199	.0775511	2.72	0.008	.0567246 .3659153
rd	.0132084	.0735713	0.18	0.858	-.1334533 .1598702
fdi	.0622776	.0714231	0.87	0.386	-.0801018 .204657
imp	.5503208	.1228539	4.48	0.000	.305416 .7952256
inst	.0773775	.0781336	0.99	0.325	-.078379 .233134
_cons	-4.79e-10	.0681471	-0.00	1.000	-.1358489 .1358489

Աղյուսակ 1-ից պարզ է դառնում, որ գնահատված մոդելը բացատրում է արտադրողականության տատանողականության շուրջ 66 %-ը/63 %-ը, ինչի մասին վկայում է ճշգրտված դետերմինացիայի գործակիցը՝ $R^2 = 0.6614 / R^2_{adj} = 0.6285$ արժեքը: Բացի այդ՝ այս մոդելում որոշ կարևոր բացատրող փոփոխականների գործակիցներ նշանակալիորեն չեն տարբերվում զրոյից, մասնավորապես capl, r&d, fdi, inst փոփոխականների պարամետրերը վիճակագրորեն հավասար են զրոյի: Մյուս կողմից, այս մոդելը գնահատելու համար կատարվեց ենթադրություն, որ $\varepsilon_t \sim N(0, \sigma^2)$, այսինքն՝ մոդելի սխալներն անկախ են և ունեն հաստատուն դիսպերսիա/հոմոսկեդաստիկ են (ունեն նույնանման բաշխում $\varepsilon_t \sim i.i.d.$): Այժմ ստուգենք այդ ենթադրությունը՝ կիրառելով գնահատված մոդելի սխալները. մասնավորապես անհրաժեշտ է ստուգել՝ արդյոք մոդելի սխալները հոմոսկեդաստիկ են և ավտոկորելացված չեն: Եթե այդ ենթադրությունը չհաստատվի, կնշանակի, որ փոքրագույն քառակուսիների եղանակով գնահատված մոդելի պարամետրերը շեղված են իրենց իրական արժեքներից, և հետևաբար մոդելը պետք է վերագնահատվի: Ստորև բերված են մոդելի սխալների հոմոսկեդաստիկության և ավտոկորելացվածության թեստերը:

Աղյուսակ 2.

Մոդելի սխալների հոմոսկեդաստիկության թեստի արդյունքները

Breusch-Pagan / Cook-Weisberg test for heteroskedasticity

Ho: Constant variance

Variables: fitted values of prod

chi2(1) = 5.23

Prob > chi2 = 0.0222

Աղյուսակ 3.

Մոդելի սխալների ավտոկորելացվածության արդյունքները

Breusch-Godfrey LM test for autocorrelation

lags (p)	chi2	df	Prob > chi2
1	14.923	1	0.0001
2	15.817	2	0.0004
3	15.819	3	0.0012
4	17.566	4	0.0015
5	17.569	5	0.0035
6	17.864	6	0.0066
7	17.965	7	0.0121
8	20.831	8	0.0076
9	21.858	9	0.0093
10	21.931	10	0.0155
11	22.126	11	0.0234
12	26.088	12	0.0104

H0: no serial correlation

Վերոնշյալ թեստերից կարող ենք եզրակացնել, որ փոքրագույն քառակուսիների եղանակով գնահատված մոդելի սխալներն ունեն հետերոսկեդաստիկություն և ավտոկորելացվածություն:

Հետևաբար այդ մոդելի պարամետրերի գնահատումն ավանդական փոքրագույն քառակուսիների եղանակով տալիս է շեղված գնահատականներ:

Անշեղ գնահատականներ ստանալու համար անհրաժեշտ է իրականացնել հետևյալ միջոցառումները: Առաջին, հարկ է վերացնել մնացորդների ավտոկորելացվածությունը՝ կիրառելով Cocrain-Orcutt ռեգրեսիայի ազդրիթմը: Այդ մեթոդով ստացված արդյունքները ներկայացված են ստորև աղյուսակում:

Աղյուսակ 4.

Մոդելի սխալներից ավտոկորելացվածության չեզոքացման արդյունքները

Cochrane-Orcutt AR(1) regression -- iterated estimates

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	79
Model	29.5412719	7	4.2201817	F(7, 71)	=	13.88
Residual	21.5864671	71	.304034748	Prob > F	=	0.0000
				R-squared	=	0.5778
				Adj R-squared	=	0.5362
Total	51.127739	78	.655483833	Root MSE	=	.55139

prod	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]
cap1	.0227212	.0904318	0.25	0.802	-.1575947 .203037
landp	1.124722	.1422898	7.90	0.000	.8410041 1.40844
hc	.205103	.1106906	1.85	0.068	-.0156078 .4258138
rd	.0336327	.0901899	0.37	0.710	-.1462008 .2134661
fdi	.0149271	.0558264	0.27	0.790	-.0963876 .1262417
imp	.552919	.1245862	4.44	0.000	.3045011 .8013369
inst	.0640378	.104293	0.61	0.541	-.1439166 .2719922
_cons	.0148272	.111929	0.13	0.895	-.2083529 .2380073
rho	.4447823				

Durbin-Watson statistic (original) 1.157538
 Durbin-Watson statistic (transformed) 1.932936

Այժմ, կիրառելով Cocrain-Orcutt ռեգրեսիայի սխալները, վերացնենք հետերոսկեդաստիկությունը: Այդ նպատակով կիրառենք կշռված փոքրագույն քառակուսիների եղանակը: Գնահատման արդյունքները ներկայացված են ստորև աղյուսակում:

Աղյուսակ 5.

Կշռված փոքրագույն քառակուսիների եղանակով մոդելի սխալների հետերոսկեդաստիկության վերացման արդյունքները

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	80
				F(7, 72)	=	85.04
Model	6.71538711	7	.959341016	Prob > F	=	0.0000
Residual	.812207163	72	.011280655	R-squared	=	0.8921
				Adj R-squared	=	0.8816
Total	7.52759427	79	.095286003	Root MSE	=	.10621

prod	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
cap1	.1335041	.0417162	3.20	0.002	.0503443	.2166638
landp	1.218559	.0733905	16.60	0.000	1.072258	1.36486
hc	.1989498	.024837	8.01	0.000	.1494381	.2484615
rd	-.0087388	.0278168	-0.31	0.754	-.0641907	.046713
fdi	.0024271	.0290287	0.08	0.934	-.0554405	.0602948
imp	.6784941	.0567032	11.97	0.000	.5654584	.7915298
inst	-.0092183	.0346464	-0.27	0.791	-.0782846	.059848
_cons	.0127735	.0267291	0.48	0.634	-.04051	.0660571

Վերջին աղյուսակում ներկայացված գնահատված պարամետրերն անշեղ են, քանի որ այդ մոդելի մնացորդները զերծ են ավտոկորելացվածությունից և հետերոսկեդաստիկությունից:

Պարզ է դառնում, որ ստատիկ մոդելի գնահատված պարամետրերը նշանակալիորեն տարբերվում են զրոյից՝ բացի rd, fdi և inst փոփոխականներից: Դա բացատրվում է նրանով, որ rd (հետազոտություններ և մշակումներ) ծախսերն այնքան քիչ են, որ դրանց ազդեցությունը արտադրողականության վրա նշանակալի չէ: Այսինքն՝ այդ ծախսերի փոփոխությունը միջինի նկատմամբ այնքան փոքր է, որ այդ փոփոխությունը չի նկատվում արտադրողականության վրա: Նույն եզրահանգումներն արվում են inst և fdi փոփոխականների համար:

Արտադրողականության վերլուծության մյուս կարևոր խնդիրն այդ փոփոխականների միջև փոխկապվածության ուսումնասիրությունն է: Ժամանակակից գրականության մեջ այդ փոխկապվածություններն ուսումնասիրում են վեկտորական ավտոռեգրեսիայի մոդելների օգնությամբ (vector autoregression): Սույն աշխատանքում արտադրողականության վրա վերոնշյալ ցուցանիշների ազդեցությունները հասկանալու և գնահատելու համար կիրառվել է առանց սահմանափակումների վեկտորական ավտոռեգրեսիայի մոդելը: Մյուս կողմից, մեր սպասումները հաշվի առնելու նպատակով այդ մոդելի անհայտ պարամետրերի գնահատումն իրականացվել է ժամանակակից կիրառական տնտեսագիտական մոդելավորման մեջ լայն տարածում ստացած Բայեսյան գնահատման ալգորիթմով (Hamilton 351-362): Որպես մոդելի նախնականներ կիրառվել են Միննեսոտայի (կամ

Լիտտերմանի) նախնականները (Hamilton 360-361): Այժմ ներկայացնենք առանց սահմանափակումների Բայեսիան վեկտորական ավտոռեգրեսիայի մոդելի օգնությամբ ստացված արդյունքները:

Աղյուսակ 6.

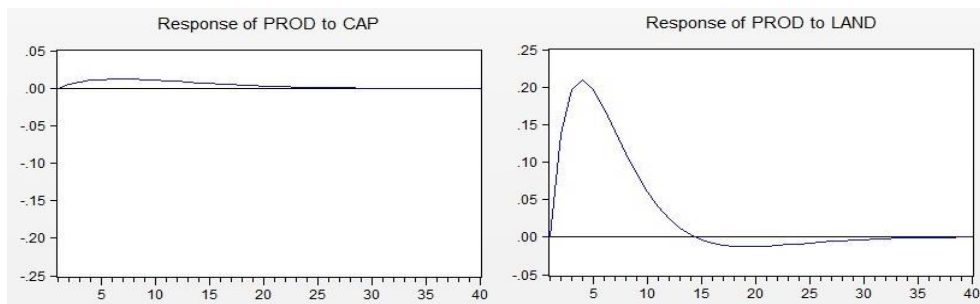
Բայեսիան վեկտորական ավտոռեգրեսիայի մոդելի արդյունքները

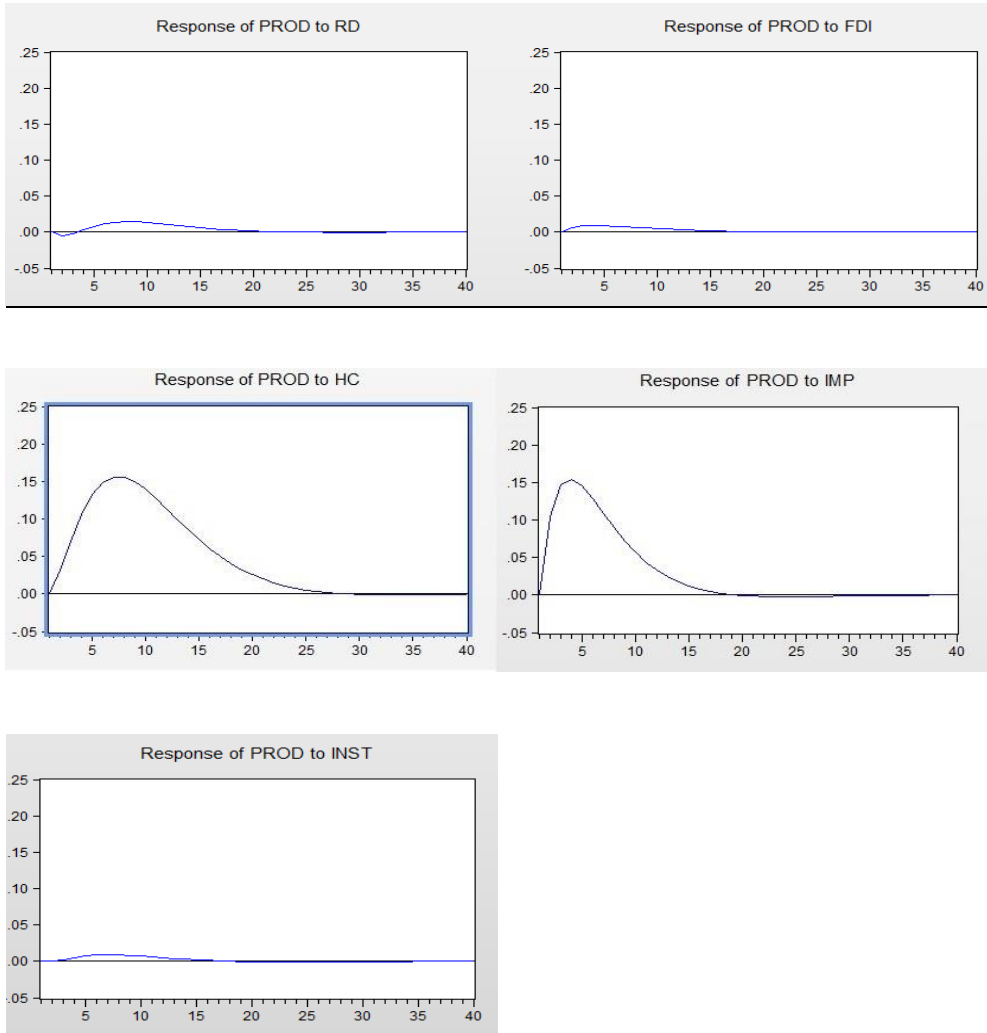
Bayesian VAR Estimates
 Date: 03/15/22 Time: 14:54
 Sample (adjusted): 2001Q2 2020Q4
 Included observations: 79 after adjustments
 Prior type: Litterman/Minnesota
 Initial residual covariance: Univariate AR
 Hyper-parameters: Mu: 0.65, L1: 0.06, L2: 0.99, L3: 1
 Standard errors in () & t-statistics in []

	PROD	CAP	LAND	HC	RD	FDI	IMP	INST
PROD(-1)	0.631218 (0.05297) [11.9157]	0.021627 (0.05775) [0.37451]	0.002528 (0.03122) [0.08096]	-0.004007 (0.02249) [-0.17819]	0.014680 (0.04469) [0.32849]	0.021978 (0.06714) [0.32735]	-0.024388 (0.04643) [-0.52527]	0.028958 (0.03234) [0.89573]
CAP(-1)	-0.007413 (0.04734) [-0.15660]	0.618927 (0.05241) [11.8092]	0.003020 (0.02812) [0.10742]	-0.022317 (0.02025) [-1.10181]	-0.000803 (0.04025) [-0.01995]	-0.048379 (0.06047) [-0.80005]	-0.018098 (0.04182) [-0.43277]	0.033712 (0.02913) [1.15743]
LAND(-1)	0.162867 (0.07659) [2.12638]	0.110162 (0.08413) [1.30946]	0.808361 (0.04574) [17.6737]	-0.080582 (0.03276) [-2.45971]	-0.026180 (0.06510) [-0.40216]	0.033621 (0.09780) [0.34376]	0.042060 (0.06767) [0.62153]	0.007015 (0.04711) [0.14892]
HC(-1)	0.032944 (0.07626) [0.43202]	0.047015 (0.08378) [0.56116]	0.100525 (0.04529) [2.21957]	0.847524 (0.03273) [25.8978]	-0.035717 (0.06484) [-0.55088]	0.028639 (0.09741) [0.29401]	0.132390 (0.06737) [1.96504]	0.012094 (0.04692) [0.25776]
RD(-1)	-0.005645 (0.05551) [-0.10169]	-0.020760 (0.06099) [-0.34038]	0.025295 (0.03297) [0.76725]	0.011552 (0.02375) [0.48637]	0.679313 (0.04750) [14.3020]	0.005859 (0.07091) [0.08263]	0.015278 (0.04904) [0.31155]	0.006352 (0.03416) [0.18596]
FDI(-1)	0.006769 (0.04128) [0.16398]	0.001483 (0.04535) [0.03269]	0.003539 (0.02452) [0.14434]	0.006675 (0.01766) [0.37790]	0.012173 (0.03510) [0.34663]	0.473422 (0.05315) [8.90740]	0.011355 (0.03647) [0.31139]	-0.010477 (0.02540) [-0.41250]
IMP(-1)	0.129847 (0.05724) [2.26842]	0.060601 (0.06289) [0.96357]	0.088001 (0.03401) [2.58753]	0.007342 (0.02449) [0.29975]	0.006935 (0.04867) [0.14045]	-0.029488 (0.07312) [-0.40327]	0.670461 (0.05093) [13.1632]	-0.027322 (0.03522) [-0.77576]
INST(-1)	0.001681 (0.06646) [0.02529]	-0.051557 (0.07302) [-0.70607]	0.014758 (0.03947) [0.37389]	-0.014123 (0.02844) [-0.49666]	0.066999 (0.05651) [1.18553]	-0.028240 (0.08490) [-0.33263]	0.014477 (0.05871) [0.24658]	0.767759 (0.04109) [18.6867]
C	0.054166 (0.08807) [0.61501]	0.023743 (0.09677) [0.24537]	0.044736 (0.05231) [0.85527]	0.021375 (0.03768) [0.56720]	-0.012164 (0.07488) [-0.16244]	0.014536 (0.11251) [0.12920]	0.017554 (0.07780) [0.22562]	0.010469 (0.05419) [0.19319]
R-squared	0.556363	0.342313	0.815301	0.800938	0.579274	-0.339053	0.565665	0.777769
Adj. R-squared	0.505662	0.267149	0.794192	0.889617	0.531101	-0.482087	0.516026	0.752372
Sum sq. resid	34.74238	51.85701	14.57770	7.899580	33.01313	105.0957	34.14008	17.42106
S.E. equation	0.704500	0.859044	0.456347	0.331653	0.686743	1.225303	0.698366	0.498871
F-statistic	10.97335	4.554198	38.62434	79.57889	12.04739	-2.215529	11.39573	30.62351
Mean dependent	0.010428	-0.008499	-0.003405	0.014203	-0.009183	0.009026	-0.007925	0.009810
S.D. dependent	1.002002	1.003478	1.005923	0.998237	1.002990	1.003105	1.003858	1.002508

Նշենք, որ աղյուսակում ներկայացված գնահատականները տևտեսագիտորեն բացատրելի են և համընկնում են մեր սպասումներին: Այսինքն՝ բոլոր փոփոխականների նախորդ լազը դրականորեն պետք է ազդի արտադրողականության հաջորդ ժամանակի մեծության վրա:

Կիրառելով այդ գնահատականները՝ կարող ենք հաշվարկել բացատրող փոփոխականների փոխազդեցություններն արտադրողականության վրա: Այդ փոխազդեցությունները ներկայացված են ստորև բերված զծանկարներում:

Բացատրենք գծանկարների բովանդակությունը: Նախ կշենք, որ բոլոր գծանկարներում ներկայացված է արտադրողականության փոփոխման դինամիկան իր միջինի շուրջ այն դեպքում, երբ կախյալ փոփոխականն իր միջինի շուրջ փոխվում է 1 պայմանական միավորով:

Կշենք, որ գծանկարներում ներկայացված բոլոր փոխազդեցությունները տևտեսագիտորեն բացատրվում են: Օրինակ, երբ մեկ աշխատողի հաշվով ֆիզիկական կապիտալն իր միջինի նկատմամբ փոխվում է 1 %-ով, ապա արդյունաբերության ոլորտում արտադրողականությունն իր միջինի նկատմամբ մեծանում է շուրջ 0,16 % (կուտակային ժամանակաշրջանի սկզբից մինչև մարումը): Մարդկային կապիտալի աճն իր միջինի նկատմամբ նույնպես հանգեցնում է արդյունաբերական ոլորտում արտադրողականության աճի իր միջինի նկատմամբ (կուտակային այն կազմում է շուրջ 1.85%): Այս նույն տրամաբանությամբ բացատրվում են նաև մնացած փոփոխականների ազդեցությունները:

Եզրակացություն

Արտադրողականության բարձրացման և մրցունակության բարելավման միջև առկա է ուղիղ կապ, որի գնահատման նպատակով անհրաժեշտ է նախևառաջ ուսումնասիրել արտադրողականության վրա ազդող գործոնները: Արտադրողականության՝ որպես մրցունակության վրա ազդող գործոնի վրա ևս ազդում են մի շարք հիմնական գործոններ (ֆիզիկական կապիտալ, մշակումների և հետազոտությունների վրա կատարված ծախսեր, մարդակային կապիտալ, պետական ինստիտուտների որակ և այլն):

ՀՀ արդյունաբերությունում արտադրողականության վրա ազդող գործոնների դիսամիկայի կատարված վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ վերջին երկու տասնամյակում, չնայած ուսումնասիրված երկար ժամանակահատվածին, ինչպես նաև վերջին տարիների տեղի ունեցած ցնցումներին (համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամ, համավարակ, պատերազմ) էապես չի փոխվել տնտեսական ցուցանիշների միջև փոխազդեցությունների տնտեսագիտական տրամաբանությունը:

Այսպես՝ արտադրողականության վրա նշանակալի ազդեցություն ունեն ֆիզիկական և մարդկային կապիտալը, բնական ռեսուրսները, ապրանքների և ծառայությունների ներմուծումը: Մյուս բացատրող փոփոխականները՝ հետազոտությունների և զարգացման ծախսեր, արտաքին ուղղակի ներդրումներ և ինստիտուտներ, չնայած նույնպես բացատրող փոփոխականներ են, այնուամենայնիվ դրանց ազդեցության չափը դեռ նշանակալի չէ, ինչը բացատրվում է դրանց ծավալների փոքր լինելու հանգամանքով:

Սա, թերևս, նշանակում է, արտադրողականության բարձրացումը շարունակում է մնալ առաջնահերթություն՝ ՀՀ տնտեսության, մասնավորապես արդյունաբերության զարգացման ու մրցունակության բարելավման տեսանկյունից, ուստի տնտեսական քաղաքականություն իրականացնող մարմինները, ինչպես նաև արդյունաբերական ձեռնարկությունները պետք է շարունակեն համատեղ քայլեր ձեռնարկել հիշյալ խնդրի հնարավորինս արագ և որակյալ լուծման ուղղություններ առաջադրելու նպատակով:

Օգտագործված գրականություն

1. Մելքունյան, Անահիտ և ուրիշներ. *Մարդկային ռեսուրսների կառավարումը և դրա առանձնահատկությունները ֆինանսական համակարգում*. Դասախոսությունների տեքստ, Հեղ. հրատ., Երևան, 2020:
2. Նազարյան, Գրիգոր և ուրիշներ. *Ծովային ելք չունեցող երկրների միջազգային մրցունակության հիմնախնդիրները (ՀՀ օրինակով)*. «Տնտեսագետ», Երևան, 2014:
3. Fagerberg, Jan. *Why Growth Rates Differ. Technical Change and Economic Theory*. Pinter Publishers, London, 1998.
4. Hamilton, James. *Time Series Analysis*. Princeton University Press, New Jersey, 1994.
5. Maliranta, Mika. *Micro Level Dynamics of Productivity Growth. An Empirical Analysis of the Great Leap in Finnish Manufacturing Productivity in 1975-2000*. ETLA A, The Research Institute of the Finnish Economy, Helsinki, 2003.
6. Martin, Ron, et al. *Regional Competitiveness*. 1st ed., Routledge, London, 2006, <https://doi.org/10.4324/9780203607046>.
7. McMillan, Margaret, and Dani Rodrik. *Globalization, Structural Change and Productivity Growth*. Working Paper 17143, NATIONAL BUREAU OF ECONOMIC RESEARCH, Cambridge, 2011.
8. Boot, John, et al. "Further methods of derivation of quarterly figures from annual data". *Applied Statistics*, Vol. 16, N. 1, 1967, pp. 65-75.

9. Chow, Gregory, and An-oh Lin. "Best linear unbiased distribution and extrapolation of economic time series by related series". *Review of Economic and Statistics*, Vol. 53, N. 4, 1971, pp. 372-375.
10. Hausmann, Ricardo, and Dani Rodrik. "What You Export Matters". *Journal of Economic Growth*, Vol. 12 (1), 2007, pp. 1-25.
11. Hodrick, Robert, and Edward Prescott. "Postwar U.S. Business Cycles: An Empirical Investigation". *Journal of Money, Credit, and Banking*, 29 (1), 1997, pp. 1-16.
12. Poghosyan, Karen, and Ruben Poghosyan. "On the applicability of dynamic factor models for forecasting real GDP growth in Armenia". *Applied Econometrics*, Vol. 61, 2020, pp. 28–46, http://pe.cemi.rssi.ru/pe_2021_61_028-046.pdf.
13. Sterlacchini, Alessandro. "R&D, Higher Education and Regional Growth: Uneven Linkages Among European Regions". *Research Policy*, 37, 2008, pp. 1096-1107.
14. Užík, Martin, and Renáta Vokorokosová. "Labour productivity as a factor of competitiveness - a comparative study". *NÁRODOHOSPODÁŘSKÝ OBZOR* 3, ROČ. VII, Slovakia, 2007, pp. 58-68.
15. ՀՀ կառավարություն. N1363-Ն որոշում. 18 Օգ. 2021, ՀՀ կառավարության ծրագիր (2021-2026), <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=155328>:
16. Ken, Henry. "Address to the Business Symposium of the Australian Conference of Economists". *The Conversation*, 13 July 2012, Accessed: 16 November 2012,
17. <http://theconversation.edu.au/ken-henry-why-australias-non-miningsector-will-continue-to-struggle-8224>.

WORKS CITED

1. Melqumyan, Anahit ev urishner. *Mardkayin r'esursneri kar'avarumy' ev dra ar'and'znahatkut'yunnery' finansakan hamakargum*. Dasaxosut'yunneri teqst, Hegh. hrat., Erevan. [*Human resource management and its features in the financial system*. Text of lectures, Author Edition, Yerevan] 2020. (In Armenian)
2. Nazaryan, Grigor ev urishner. *T'sovayin elq chunetsogh erkrneri mijazgayin mrtsunakut'yan himnakhndirneri' (HH o'rinakov)*. Tntesaget, Erevan. [*International Competitiveness Issues of Landlocked Countries (by the Example of the Republic of Armenia)*. Economist, Yerevan] 2014. (In Armenian)
3. Fagerberg, Jan. *Why Growth Rates Differ. Technical Change and Economic Theory*. Pinter Publishers, London, 1998.
4. Hamilton, James. *Time Series Analysis*. Princeton University Press, New Jersey, 1994.
5. Maliranta, Mika. *Micro Level Dynamics of Productivity Growth. An Empirical Analysis of the Great Leap in Finnish Manufacturing Productivity in 1975-2000*. ETLA A, The Research Institute of the Finnish Economy, Helsinki, 2003.
6. Martin, Ron, et al. *Regional Competitiveness*. 1st ed., Routledge, London, 2006, <https://doi.org/10.4324/9780203607046>.
7. McMillan, Margaret, and Dani Rodrik. *Globalization, Structural Change and Productivity Growth*. Working Paper 17143, NATIONAL BUREAU OF ECONOMIC RESEARCH, Cambridge, 2011.
8. Boot, John, et al. "Further methods of derivation of quarterly figures from annual data". *Applied Statistics*, Vol. 16, N. 1, 1967, pp. 65-75.
9. Chow, Gregory, and An-oh Lin. "Best linear unbiased distribution and extrapolation of economic time series by related series". *Review of Economic and Statistics*, Vol. 53, N. 4, 1971, pp. 372-375.
10. Hausmann, Ricardo, and Dani Rodrik. "What You Export Matters". *Journal of Economic Growth*, Vol. 12 (1), 2007, pp. 1-25.

11. Hodrick, Robert, and Edward Prescott. "Postwar U.S. Business Cycles: An Empirical Investigation". *Journal of Money, Credit, and Banking*, 29 (1), 1997, pp. 1-16.
12. Poghosyan, Karen, and Ruben Poghosyan. "On the applicability of dynamic factor models for forecasting real GDP growth in Armenia". *Applied Econometrics*, Vol. 61, 2020, pp. 28–46, http://pe.cemi.rssi.ru/pe_2021_61_028-046.pdf.
13. Sterlacchini, Alessandro. "R&D, Higher Education and Regional Growth: Uneven Linkages Among European Regions". *Research Policy*, 37, 2008, pp. 1096-1107.
14. Užík, Martin, and Renáta Vokorokosová. "Labour productivity as a factor of competitiveness - a comparative study". *NÁRODOHOSPODÁŘSKÝ OBZOR* 3, ROČ. VII, Slovakia, 2007, pp. 58-68.
15. HH Kar'avarut'yun. *N1363-N voroshum*. 18 O'g. 2021. HH kar'avarut'yan ts'ragir (2021-2026). [Government of the Republic of Armenia. *Decree N1363-N*. 18 Aug. 2021. Program of the Government of the Republic of Armenia (2021-2026)] 2021. (In Armenian)
16. Ken, Henry. "Address to the Business Symposium of the Australian Conference of Economists". *The Conversation*, 13 July 2012, Accessed: 16 November 2012, <http://theconversation.edu.au/ken-henry-why-australias-non-miningsector-will-continue-to-struggle-8224>.

ANALYSIS OF RA INDUSTRY PRODUCTIVITY FACTORS

MHER SHAHINYAN

*Armenian State University of Economics, Ph.D. Student,
RA Ministry of Economy, Industrial Development Department,
Chief Specialist;
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this article is to identify and evaluate the main factors influencing productivity in the sphere of industry of the Republic of Armenia in the last two decades. Based on the assessed factors the relationship between productivity and competitiveness is studied.

Despite the changes that have taken place in the Armenian economy in the mentioned period, particularly in the industrial sector, the issue of increasing productivity has not lost its relevance.

Taking into account the events that have taken place in the world economy in recent years, including in Armenia (serious challenges posed by the continuing epidemic, as well as the war unleashed by Azerbaijan against the Artsakh Republic), it is imperative to increase productivity in the shortest possible time, especially in industry. This will make it possible to produce and export technologically more "sophisticated" high-quality products and thereby increase competitiveness in foreign markets.

As a result of the study, it can be argued that productivity in the industrial sector of the Republic of Armenia is influenced by a number of key factors (physical and human capital, national resources, import of goods and services, research and development, foreign direct investments, institutional quality). As a result of the analysis, long-term relationships between these factors as well as opportunities for further increase in productivity in the industry of the Republic of Armenia were identified.

Keywords: *Competitiveness, productivity, industry, production function, human capital, research and development, vector autoregression model.*

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

МГЕР ШАГИНЯН

*аспирант кафедры делового (бизнес) администрирования
Армянского государственного экономического университета,
главный специалист управления индустриального развития
Министерства экономики Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является выявление и оценка основных факторов, влияющих на производительность в промышленности Республики Армения за последние два десятилетия. На основе оцененных факторов изучается взаимосвязь между производительностью и конкурентоспособностью.

Несмотря на изменения, произошедшие за указанный период в экономике и особенно в промышленности Армении, вопрос повышения производительности труда не утратил своей актуальности.

Принимая во внимание события, произошедшие в мировой экономике за последние годы, в том числе, и в Армении (серьезные вызовы, связанные с продолжающейся эпидемией, а также развязанной Азербайджаном против Республики Арцах войной), крайне необходимо повышать производительность труда в кратчайшие сроки, особенно в промышленности. Это даст возможность производить и экспортировать технологически более «сложную» качественную продукцию и тем самым повысить конкурентоспособность на внешних рынках.

В результате исследования можно утверждать, что на производительность в промышленном секторе Республики Армения влияет ряд ключевых факторов (физический и человеческий капитал, природные ресурсы, импорт товаров и услуг, затраты на исследования и развитие, прямые иностранные инвестиции и институты). В результате анализа были определены долгосрочные взаимосвязи между ними, а также возможности для дальнейшего повышения производительности в промышленности Республики Армении.

Ключевые слова: конкурентоспособность, производительность, промышленность, производственная функция, человеческий капитал, исследования и разработки, векторная авторегрессионная модель.

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԶԵՏԱԶՈՏՈՂԻ ԱՄԲՈՆ
TRIBUNE OF YOUNG RESEARCHER
ТРИБУНА МОЛОДОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

**THE ECONOMICS OF HAPPINESS:
FACTORS BEYOND THE TRADITIONAL ECONOMY***

UDC 308/ 33/ 311

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-287

GYULNARA DANIELYAN

Public Administration Academy of the Republic of Armenia,

Master's student,

Yerevan, the Republic of Armenia

danielyannara@gmail.com

The aim of the economics of happiness is to unveil the findings triggering the understanding of happiness by integrating the methodologies proposed by economists and psychologists.

The main problems that the economics of happiness deal with are concerning the issues of well-being and its relation to the concept of «happiness». It should be noted that the theories concerning this only partially bridge the bounds of traditional economics, because, in addition to highlighting financial issues, the economics of happiness examines a range of elements that impact people's well-being that might not have a physical manifestation.

The methodologies of the research are mainly analytical and use the theory of compariveness in other countries and that of RA. We may conclude that in all countries where there is inflation and unemployment, economic inequality, and other negative effects of the globalization process, the population suffers the burden of all of this and has a darkened approach about happiness.

The article addresses the sum of those characteristics that, while only in a limited way influenced by the economic environment, have an impact on the construction of quality of life.

Keywords: *the economics of happiness, traditional economics, welfare effects, income circle, Easterlin paradox, public responsiveness, budget restriction.*

Introduction

The following article touches upon the issues of the economics of happiness, quantifies happiness that incorporates techniques from both economists and psychologists. Bringing psychology, sociology, and economics on one line is a hard ordeal, yet we need to admit that under the light of the changes dictated by the time and surrounding factors we are prone to think there are close interrelations between the mentioned spheres. The novelty of the article lies deeper in the fact that the concept of the economics of happiness is not thoroughly studied in RA. The economics of happiness

* Հոդվածը ներկայացվել է 26.02.2022 թ., գրախոսվել՝ 07.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

is an inseparable part of mainstream economics and the emphasis of other social factors in line with economic factor will improve life quality in the country. What is the economics of happiness mainly based on? It is based on the responses of hundreds of thousands of people from different countries and continents who participated in the Happiness Survey. The latter has the analytic character that unveils that aspect not related to monetary relations. It also uses a broader definition of utility than traditional economics, emphasizing the importance of non-monetary factors in determining well-being. Currently, the tendency to adjust economic well-being with financial factors is beginning to be replaced by factors unrelated to economic indicators.

The problems that are being discussed in the article include those factors that tie sociological, economical, psychological fields that interact as a whole, serve to the overall purpose of making a better life, and show the features beyond traditional economics that reveal the necessity of conditioning life expectancy in a more precise manner. Since the topic has very many angles to consider, it was of essential importance to implement matrix methodology (Groenland 249-263).

It is ideal for dealing with objects such as inequality in welfare effects. On the other hand; macroeconomic policies such as inflation and unemployment provide little data about other problems that are of no lesser importance. One such issue is the difference between economists' assessment of the overall benefits of globalization and the more pessimistic view of the public. Public requirements differ from country to country; hence, the concept of «happiness» differs in accordance with it, and there are in-born «happy» nations whereas some factors are significant when trying to put it on a scale and quantify and qualify happiness (Rodrik 45-53).

To analyze the impact of globalization on poverty and inequality, a typical income-based examination is required. This research looks at how new happiness economics methodologies can give «alternatives» to happiness by focusing on the features of processes that are also connected to happiness. Short-term moves into and out of poverty, the welfare impacts of changes in distribution during the life cycle or income cycle, and/or changes in distribution at the sector, cohort, and neighborhood levels, as well as a general rise in global knowledge, are all contributing factors. Because impoverished people can be happy and affluent people can be miserable, certain poverty reduction techniques, whether short-term or long-term, do not fix the problem. This may appear contradictory, yet it is a universal fact.

The Quantitative Concept of «Happiness»

Happiness has long been researched by psychologists through the study on reported happiness, but economists have just lately entered the topic. Early economists and philosophers, from Aristotle to Smith, included the pursuit of happiness in their work. They all concluded that economic issues had a role. They are not the only pillars of well-being. However, as economics got more scientific and quantitative, a new, hazy definition of happiness evolved. The utility was considered simply dependent on income, mediated by human choices or preferences, within appropriate personal financial budget restrictions. Even in a more conventional paradigm, focusing just on money might overlook the essential dimensions of happiness, as numerous economists have noted over time. Various people place varying values on material and nonmaterial goods.

Happiness research, also known as subjective well-being research, is part of a larger trend in economics to question restrictive assumptions. The rise of limited rationality and behavioral economics, for example, cleared the ground for new research. Happiness economics is founded on the wider concepts of utility and welfare. Interactions between rational and irrational factors in linked utility functions, procedural utility, and

economic decision-making. Richard Easterlin was the first modern economist to reconsider the idea of happiness in the early 1970s. (Easterlin 25-37)

The goal of well-being economics is not to replace income-based welfare indicators, but rather to supplement them with a broader measure of wealth. These numbers are from a massive poll of hundreds of thousands of people from around the world who were asked to rate their happiness over time. The poll collects data on a variety of elements that influence the well-being, including health, family and job situations, and public trust, in addition to money. This strategy, which depends on state rather than acknowledged preferences, is especially well-suited to dealing with challenges conditioned by preferences as well. It frequently exposes a discrepancy between stated and actual tastes. The latter is unable to correctly predict the future.

Examples of these are the impact of macroeconomic measures such as inequality, environmental degradation, inflation, and unemployment on welfare. For example, Sen's capacity-based approach to poverty emphasizes that poor people are unable to make decisions or take specific actions. In some of his articles, he analyzes economists' overemphasizing choices as the only predictor of human behavior (Sen 1-24). Understanding the limitations of the sampling approach and the willingness to use the information contained in the research preferences is between the generally positive assessment of economists for the globalization process and the assessment of the average person or female who experiences it. The former is based on more personal experience, while the latter is based on traditional estimates of the overall benefits of the procedure. Changes in opportunities and incentive systems are affecting them and can create new vulnerabilities and instability for many. The choices are determined by factors beyond the control of the individual, and there are limits to how these changes can affect welfare. The impact of addiction activities such as smoking and substance abuse on welfare is another area where alternative approaches are limited, and well-being surveys may provide additional interesting data. Public responsiveness to the health and other spheres be of significance because the participants belong to different socio-economic groups and bring forth diverse results.

Happiness surveys are based on questions such as "In general, how satisfied are you with your life?" Alternatively, "How satisfied are you with your life?" With 4-7 possible answers. There are some methodological issues with this strategy. Critics accustomed to defining happiness in terms of material or financial gain lament the lack of accuracy in these issues (Bertrand 67-72).

Figure 1. The state of world happiness, top 10 happy countries of the world

Another documented proof of the happiness effect upon people worldwide is shown through WH report. As a matter of a fact it focuses on COVID-19 effects that change the quality of people's lives and assesses the way governments struggle with pandemic (WORLD Happiness, Trust and deaths under COVID-19 18-22). Among 155 countries included in the World Happiness 2021 Report, the Republic of Armenia took the 121th place, which indicates that the factors considered by the World Happiness Report are not fully implemented in Armenia.¹ If some bunch of factors will be considered for the nearest future, it is possible that «life expectancy» will change in the country and, in addition, it will improve its rate in the report. Armenian model of economics is still based mainly on GDP, which does not make it a country that will be attractive for inhabitants and new comers.

Individual reactions, like all economic measures, can be affected by unique, unobserved events. Unobserved personality traits and their corresponding measurement errors can bias the satisfaction survey responses. Other concerns about linked unobserved variables are fully shared by economists. Another issue with the use of perceptual data is the accuracy of the report. The wording of the question and where it is placed in the survey can have a significant impact on people's reactions. The distortion created by different or shifting reference standards is another matter. When people are asked how much income they need to earn and/or become happy, they often refer to their current income and add a certain percentage to it regardless of the absolute amount.

Easterlin Paradox

While maximum happiness research displays that rich people are happier on common than terrible human beings, studies among international locations and throughout time display little, if any, correlation among will increase in line with capita profits and common happiness levels.

Common health and common happiness sometimes happen to be in different poles but one cannot neglect their interconnection as well. Thus, we may assume that wealth does not always condition happiness but works for it as well. Another clarification of the ambiguity is psychologists' "set point" idea of happiness, which assumes that everybody has a happiness stage that they go back to overtime, even after large existence activities like triumphing the lottery or being divorced (Easterlin 227-234). Individuals are incredibly flexible, no doubt, and can subsequently turn out to have the demand of maximum offerings worldwide, if the availability of digital tools was a dream decades ago, now it is an inseparable part of everyday routine. Individuals price losses disproportionately than gains, in keeping with the behavioral economics studies (Kahneman 60-67).

Policy Ramifications

Richard Layard underlines the quantity to which people's happiness is assessed with the aid of using their social standing, which ends up in the attitude towards exertions and cash profits, decreasing pleasure. He additionally highlights the need for employment and domestic security, in addition to the exceptional and trustworthiness of social interactions (Layard 1-3). Meanwhile, happiness studies in growing international locations mean that more emphasis ought to be positioned on the bad effects of volatility and inequality, in addition to the vulnerability of the close to poor. The findings emphasize the bigger argument that even as improvement is important; it isn't always enough for poverty alleviation.

¹ Countryeconomy.com/demography/world-happiness-index/Armenia.

Other important elements, including investments in public health, establishments that could make certain adherence to primary fairness and equity norms, and collective investments in social coverage to shield employees from the volatility that frequently comes with integration into international markets, significantly maintaining the improvement profits that globalization enables deliver approximately. The demands of men and women of different social groups may be a topic of public disputes regarding the consideration of more or less important factors. For some people the stability of political life in the country is a good indicator for happiness, for others that factor is not even contemplated. Furthermore, happiness surveys can also additionally produce anomalous outcomes that monitor sparkling insights into human psychology e.g. adaptability and coping with the course of monetary crises. The economy of happiness brings forth numerous issues that have not be mattered before, and the yearly report of happiness may remarkably differ from the study performed earlier. These encompass the results of happiness findings for countrywide metrics and monetary boom patterns, in addition to the effects of happiness on exertions effort, consumption, and investment, in addition to the outcomes on political conduct. In the case of the latter, surveys of dissatisfaction or frustration can be treasured in predicting the chance of social unrest and its linkages to the globalization technique in numerous circumstances. Researchers require greater and better exceptional wellness statistics, specifically panel statistics, to deal with lots of those concerns. Panel statistics permit for the correction of unobserved character elements and related dimension errors, in addition to a higher dedication to causality direction. In maximum happiness studies, they are key roadblocks. There is a desire that in the nearest future economists will aggregate more information about the social problems of the populations and make it a part of economy assessment.

Conclusion

The article unveils the issues that are beyond economic considerations yet comprising the all-embracing features that are not accepted as a sector of economy yet they are decisive in its manner. The polarization of the society is conditioned by the fact that basic economic indicators are called to describe the economic situation of the country yet those factors that are in a shadow are not less significant. The Republic of Armenia should improve its place in the world happiness rankings by adding social factors to the essential economic indicators since the current economic potential is a step behind from those social problems that the populations deals with every day. Among those factors can be the interrelation of education and labor market, the implementation of ecosystems aimed at solving ecological problems. The ladder-of-life is based on relative aspirations but if an examination took place in Armenia that would unveil the issues that concern the population more, the measures could also be taken accordingly. For getting the “big picture” of economics one needs to encompass the results of happiness findings to the already known factors, and only within the framework of mainstream economics, it will be possible to precisely assess the economic situation of the country.

WORKS CITED

1. Easterlin, Richard. *Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence*. Academic Press, New York, 1974.
2. Groenland, Edward. *The problem analysis for empirical studies International Journal of Business and Globalization*. Vol. 12, 2014.

3. Kahneman, Daniel, et al. *The Foundations of Hedonic Psychology*. Russell Sage, New York, 1999.
4. Bertrand, Marianne. "Do People Mean What They Say? Implications for Subjective Survey Data". *American Economic Review*, Vol. 91, No. 2, 2001, pp. 67-72.
5. "Explaining Happiness". *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 100, No. 19, 2000, pp. 227-234.
6. Rodrik, Dani. "Sense and Nonsense in the Globalization Debate". *Foreign Policy*, Summer, 1997, pp. 45-53.
7. Sen, Amartya. "Rationality and Social Choice". *American Economic Review*, Vol. 85, No. 1, 1995, pp.1-24.
8. "World Happiness, Trust and deaths under COVID-19". *Report*, Chapter 2, 2021, pp. 18-22.

ԵՐՋԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ. ԳՈՐԾՈՆՆԵՐ՝ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԱՆԴԻՆ

ԳՅՈՒԼՆԱՐԱ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

*Հայաստանի Հանրապետության
պետական կառավարման ակադեմիայի մագիստրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Երջանկության տնտեսագիտության նպատակը տնտեսագետների և հոգեբանների կողմից առաջադրվող մեթոդների համախմբի միջոցով հետազոտության այն արդյունքների ներկայացումն է, որոնք միտված են հաղորդելու տարբեր մայրցամաքներում ու երկրներում ապրող մարդկանց բարեկեցության մասին պատկերացումները: Հարկ է ընդունել, որ նշյալ ոլորտի խնդիրները միայն մասնակիորեն են հատում ավանդական տնտեսագիտության սահմանները, քանի որ եկամտի գործոնները ընդգծելուն զուգահեռ երջանկության տնտեսագիտությունը դիտարկում է նաև այն գործոնների համախումբը, որոնք ազդում են մարդկանց բարեկեցության վրա, սակայն կարող են ֆիզիկական մարմնացում չունենալ:

Հոդվածի խնդիրը ավանդական և երջանկության տնտեսագիտության համադրումն է վերլուծական ու համեմատական տեսությունների կիրառման մեթոդով, ինչն արդեն իսկ արվում է բազմաթիվ երկրներում, սակայն դեռևս ոչ ՀՀ-ում:

Տրամաբանական է, որ բոլոր այն երկրներում, որտեղ նկատվում են գնաճ ու գործազրկություն, ցանկացած տնտեսական անհավասարություն, գլոբալիզացիայի գործընթացի բացասական երևույթներ, ապա բնակչությունը, ըստ էության, կրում է նաև այդ ամենի բեռը և հոռետեսական մոտեցում ունենում երջանկության մասին:

Հիմնաբառեր՝ *երջանկության տնտեսագիտություն, ավանդական տնտեսագիտություն, եկամտի շրջապտույտ, բարեկեցության գործոններ, Իսթերլինի պարադոքս, հասարակական արձագանք, բյուջետային սահմանափակումներ:*

ЭКОНОМИКА СЧАСТЬЯ: ФАКТОРЫ, ВЫХОДЯЩИЕ ЗА РАМКИ ТРАДИЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

ГЮЛЬНАРА ДАНИЕЛЯН

*магистрант Академии государственного
управления Республики Армения,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель экономики счастья состоит в том, чтобы с помощью комплекса методов, предложенных экономистами и психологами, представить результаты исследований, направленных на то, чтобы дать представление о благополучии людей на разных континентах и в разных странах. Стоит отметить, что проблемы, относящиеся к этой сфере, лишь частично выходят за рамки традиционной экономической науки, поскольку, помимо акцентирования факторов дохода, экономика счастья рассматривает совокупность факторов, влияющих на благополучие людей, но не имеющих физического воплощения.

Задачей статьи является на основе использования сравнительного и аналитического методов, сопоставить факторы экономики счастья и традиционной экономики, что, в отличие от Республики Армения, практикуется во многих странах.

Во всех странах, где существует вероятность инфляции и безработицы, экономического неравенства и другие негативные последствия процесса глобализации, у населения меняется представление о счастье. В статье рассматривается совокупность характеристик, которые, хотя и в ограниченной степени подвержены влиянию экономической среды, все же оказывают влияние на формирование качества жизни.

Ключевые слова: экономика счастья, традиционная экономика, эффекты благосостояния, круг доходов, парадокс Истерлина, общественная реакция, бюджетные ограничения.

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԵԻ ԼԻԱՐԺԵՔ ԻՐԱՑՄԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ ԱՌԿԱ ՈՐՈՇ ԶԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ ԵՐԵՎԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ*

ՅՏԴ 343.1

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-294

ԼՈՒԻՍԻՆԵ ԶՈՎՅԱՆՆԻՍՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի
իրավագիտության ֆակուլտետի մագիստրոս,
«Կոնցեռն Դիալոգ» փաստաբանական գրասենյակի փաստաբան,
ք. Երևան, Չայաստանի Հանրապետություն
lusine.hovhannisyan46@gmail.com*

Արդար դատական քննության հիմնարար իրավունքի լիարժեք իրացման ոլորտում ծագող մարտահրավերների լուծման հարցը քննելիս անհրաժեշտ է կերպով անդրադառնալ այդ հիմնարար իրավունքի մաս կազմող բաղադրիչների համալիր վերլուծությանը, դատավարական այլ կառուցակարգերի հետ համադրմանը: Սույն հոդվածի նպատակը պաշտպանության իրավունքի լիարժեք ուսումնասիրությունն է օրենսդրության ու տեսական գրականության լույսի ներքո՝ որպես արդար դատական քննության հիմնարար իրավունքի բաղադրիչ: Հոդվածի խնդիրների ցանկում պաշտպանության իրավունքի համակարգում առկա խնդիրների վերհանումն է, դրանց վերլուծությունը, ինչպես նաև գործնական լուծումներ առաջարկելը:

Հոդվածը շարադրված է վերլուծության, իրավական համեմատության և դեդուկցիայի մեթոդների կիրառմամբ:

Սույն հոդվածի շրջանակում մեր կողմից ուսումնասիրության է ենթարկված պաշտպանության իրավունքը՝ որպես քրեական գործի շրջանակներում հանցավոր արարք կատարվելու մեջ կասկածվող կամ մեղադրվող անձի հիմնական միջոց:

Ուսումնասիրության առարկան պաշտպանության իրավունքի կառուցակարգն ու դրա վերաբերյալ ձևավորված որոշ տեսական մոտեցումներն են, ինչպես նաև գործող և նոր օրենսդրական կարգավորումները՝ առանձնացնելով որոշ տեսական ու գործնական հիմնախնդիրներ: Պաշտպանության իրավունքը հոդվածում քննվել է պաշտպանի մասնակցության շրջանակներում:

Կատարված հետազոտության արդյունքում փաստել ենք պաշտպանության իրավունքի կենտրոնական դերը ինչպես գործող, այնպես էլ նոր օրենսդրական կարգավորումների համատեքստում՝ առանձնացնելով պաշտպանի գործունեության ժամանակ ծագող որոշ հիմնահարցեր: Հոդվածում քննության առարկա ենք դարձրել նաև որոշ տարբերակներ, որոնք կարող են երաշխավորել պաշտպանության իրավունքի լիարժեք իրացումը կամ առնվազն նպաստել դրան:

Հիմնաբառեր՝ *պաշտպանության իրավունք, քրեական դատավարություն, արդար դատական քննություն, պաշտպան, մեղադրյալ, արդարադատության իրականացում, պաշտպանի լիարժեք մասնակցություն:*

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.03.2022 թ., գրախոսվել՝ 19.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Նախաբան

Մարդկության պատմության մեծագույն նվաճումներից են մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների համընդհանուր ճանաչումն ու պաշտպանությունը: Սրանք հենց այն իրավական գործիքներն են, որոնք հնարավորություն են ընձեռում անծին պաշտպանվելու հանրային իշխանությունների կողմից իրենց լիազորությունների հնարավոր վերազանցումներից: Միաժամանակ այդ գործիքակազմի անխափան աշխատանքը երաշխավորելը հենց հանրային իշխանության պոզիտիվ պարտականությունն է (Langford 37-52; Harris 352-378):

Արդար դատական քննության իրավունքը քրեական դատավարության անկյունաքարն է: Դատավարական տարբեր գործընթացներ, սահմանված երաշխիքներ, գործիքներ միտված են ամեն կերպ ապահովելու քրեական դատավարության թերևս կարևորագույն փուլի՝ դատական քննության արդար բնույթը: Թեպետ արդար դատական քննության իրավունքը ինքնին նոր երևույթ չէ, այնուամենայնիվ պարբերաբար առաջ են գալիս նոր մարտահրավերներ, որոնց համարժեք հակադարձելը ենթադրում է իրավունքի անընդհատ զարգացում:

Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների (այդ թվում՝ պաշտպանության իրավունքի) ճանաչման ու պաշտպանության ժամանակակից մեխանիզմների սկզբնակետը կարելի է համարել 1948 թվականին Միավորված ազգերի կազմակերպության գլխավոր ասամբլեայի կողմից Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի հրապարակումը (այսուհետ՝ Հռչակագիր): Հռչակագրի 11-րդ հոդվածն ուղղակիորեն ամրագրում է պաշտպանության իրավունքը:

Պաշտպանության իրավունքն ամրագրող մի այլ կարևոր միջազգային փաստաթուղթ է «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիայի (այսուհետ՝ Կոնվենցիա) 6-րդ հոդվածը, որը արդար դատական քննության իրավունքի մյուս բաղադրիչների հետ միասին սահմանում է նաև պաշտպանության իրավունքը:

Պաշտպանության իրավունքի կարևորությունն ընդգծված է ոչ միայն միջազգային-իրավական փաստաթղթերում, այլև ներպետական օրենսդրությամբ: Մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը և ճյուղային օրենսդրությունը՝ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքը, ևս սահմանում են այդ իրավունքը:

Բացի օրենսդրական ակտերից՝ պաշտպանության իրավունքը նաև բազմաթիվ տեսական ուսումնասիրությունների և աշխատությունների օբյեկտ է: Կարծում ենք՝ այս իրավունքի դերը չպետք է թերագնահատվի քրեական դատավարության համակարգում: Պաշտպանության իրավունքի լիարժեք իրացմանը վերաբերող հիմնահարցերի քննությունը սույն հոդվածի շրջանակներում նպատակադիր է իրականացնել պաշտպանի լիազորությունների ուսումնասիրման և այդ ոլորտում առաջ եկող խնդրահարույց դրվագների վերլուծության եղանակով:

Պաշտպանության իրավունքի ընդհանուր բնութագիրը քրեական դատավարությունում

Պաշտպանության իրավունքը քրեական դատավարության կարևորագույն կառուցակարգերից մեկն է: Բավական է նշել միայն, որ առանց դրա անհնար կլինի քրեադատավարական գործընթացները համապատասխանեցնել ինչպես Սահմանադրությամբ, այնպես էլ միջազգային-իրավական փաստաթղթերով ամրագրված նշանողերին (Powell 34):

Պաշտպանության իրավունքի եռթյունը հասկանալու համար հարկ է անդրադառնալ այն հնարավորություններին, որոնք կարող են տրամադրվել միայն այդ իրավունքի շնորհիվ:

Ուսումնասիրելով ինչպես ակադեմիական գրականությունում, այնպես էլ գործնականում ընդունված որոշ մոտեցումներ՝ կարելի է համապարփակ ներկայացնել պաշտպանության իրավունքի հիմնական բնորոշիչները.

1. վարույթն իրականացնող մարմիններից առաջադրված մեղադրանքի բնույթի և հիմքերի վերաբերյալ ամբողջական տեղեկությունների ստացում,

2. արդյունավետ պաշտպանության նախապատրաստում և իրականացում,

3. իրավունք՝ պաշտպանվելու ինքնուրույն կամ որակավորված մասնագետի օգնությամբ,

4. վկաներին հարցաքննելու իրավունք,

5. հանրային իշխանության ներկայացուցիչների հետ հնարավորինս հավասար դիրքերից հանդես գալու իրավունք,

6. վարույթն իրականացնող մարմնի հետ բանակցելու և համագործակցելու հնարավորություն:

Տեսության մեջ կարծիք է արտահայտվել առ այն, որ պաշտպանության իրավունքը միտված չէ ապահովելու միայն կասկածյալի, մեղադրյալի կամ ամբաստանյալի իրավունքների իրացման ամբողջականությունը (Fenyvesi 543-566): Այն անխզելիորեն փոխկապակցված է առհասարակ դատական իշխանության, արդարադատության իրավաչափ շահերի հետ: Այսպես՝ հանրային և մասնավոր շահերը թեպետ հաճախ հակադիր բևեռներ են, և յուրաքանչյուր գործով առկա է դրանք հավասարակշռելու անհրաժեշտություն, այնուամենայնիվ այն պարագայում, երբ վարույթի հանրային մարմինների կողմից մասնավոր անձին պաշտպանության իրավունքի լիարժեք իրացման հնարավորություն չընձեռնելու պարագայում վերջինս կրում է բացասական իրավական հետևանքներ և ի վերջո ենթարկվում քրեական պատասխանատվության, ինքնաբերաբար տուժում է նաև հանրային շահը, քանի որ փաստացի ստացվում է, որ հանրային իշխանությունը կամ ի գորու չէ ապահովելու իր սահմանադրական և միջազգային-իրավական պարտավորությունների լիարժեք կատարումը, կամ կոնկրետ գործով չի ցուցաբերել պատշաճ ջանասիրություն:

Ընդ որում՝ հետաքրքրական է, որ պաշտպանության իրավունքի ոլորտում վարույթն իրականացնող մարմնի կողմից իր պարտականությունների ամբողջական կատարումը մեխանիկորեն ենթադրում է մի իրավիճակ, երբ պետությունը «զենք» է տրամադրում անձին, որի կիրառմամբ անհատը պետք է դիմակայի պետության կողմից առաջադրված մեղադրանքին: Չուզահեռաբար տրամադրվող «զենքի» որակը, գործնական կիրառելիությունը, արդյունավետությունը վերահսկելու պատասխանատվությունը ևս վերագրված են հանրային իշխանությանը: Ընդ որում՝ արդար դատական քննության իրավունքը ամբողջապես չապահովելու համար պետությունն ինքը կրում է որոշակի բացասական հետևանքներ (Behan 86-94, 733-796):

Պաշտպանության սկզբունքի դերը քրեական դատավարության համակարգում. օրենսդրական կարգավորումների համեմատական

Հատկանշական է, որ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքը պաշտպանության իրավունքը նախատեսում է քրեական դատավարության և քրեական վարույթի սկզբունքները սահմանող գլուխներում՝ դրանով ընդգծելով պաշտպանության իրավունքի ղեկավար, ելակետային դրույթ լինելու հանգամանքը: Ինչպես գործող ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի պարագայում, այնպես էլ 2021 թ. հունիսի 30-ին ընդունված ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի (հետայսու՝ Նոր օրենսգիրք) օրենսդրի որդեգրած մոտեցումը սկզբունքների հարցում հանգում է արդար դատական քննության իրավունքի մաս կազմող բաղադրիչների անջատմանը, դրանց առանձին ամրագրմանը, ինչը արդարացված մարտավարություն է ճյուղային օրենսդրության կողիֆիկացիայի համար:

Առանձնակի կարևորություն ունի պաշտպանության իրավունքի իրացման կապակցությամբ դրա արդյունավետության ընդգծումը, ինչը թույլ է տալիս քննվող երաշխիքը դիտարկել ոչ վերացականորեն: Նման օրենսդրական ամրագրումը առավել համապարփակ է արտացոլում պաշտպանության իրավունքի էությունը:

Ի տարբերություն ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի՝ Նոր օրենսգիրքը առավել համակարգված տեսքով է ամրագրում պաշտպանության իրավունքը: Մասնավորապես Նոր օրենսգիրքը նախ ամրագրում է մեղադրյալի իրավունքը (Նոր օրենսգրքով կասկածյալի պաշտպանության իրավունքը չամրագրելը պայմանավորված է նրանով, որ այդ դատավարական կարգավիճակն առհասարակ նախատեսված չէ) և դրա իրացման հնարավոր տարբերակները (անձամբ, պաշտպանի կամ օրինական ներկայացուցչի միջոցով), ապա՝ թվարկում վարույթն իրականացնող մարմնի պարտականությունները: Այսպես՝ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքը վարույթն իրականացնող մարմնին վերագրում է բոլոր միջոցներով մեղադրանքից պաշտպանվելու փաստացի հնարավորության ապահովման պարտականություն: Մինչդեռ Նոր օրենսգիրքը սահմանում է վարույթն իրականացնող մարմնի պարտականությունը՝ ապահովել անձի բոլոր միջոցներով պաշտպանվելու իրական հնարավորությունը:

Նոր օրենսգրքի 20-րդ հոդվածում առկա է ևս մեկ առաջադիմական և իրավագիտության զարգացման արդի միտումները գործնականում արտացոլող մոտեցում: Համաձայն դրա՝ վարույթն իրականացնող մարմինը պարտավոր է ապահովել վարույթին պաշտպանի ժամանակին և իրական մասնակցությունը: Նկատելի է, որ օրենսգիրքը անձի պաշտպանության իրավունքի երաշխավորման հարցում վարույթն իրականացնող մարմնին վերագրել է առավել ակտիվ դեր, քան ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի պարագայում է: Նոր օրենսգրքի շրջանակներում վարույթն իրականացնող մարմինը կրելու է պոզիտիվ պարտականություն՝ ապահովել անձի իրական հնարավորությունը պաշտպանվելու մեղադրանքից, ինչպես նաև ժամանակին ներգրավելու պաշտպանին և ապահովելու նրա իրական մասնակցությունը:

Նոր օրենսգիրքն ուսումնասիրելիս հարկ է նկատել, որ դրա ընդունման հիմնավորումները ևս պարունակում են բազմաթիվ նշումներ հենց պաշտպանության իրավունքի երաշխավորման վերաբերյալ: Հիմնավորմամբ, մասնավորապես, նշված է, որ թեև ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքն իր ժամանակին եղել է առաջադիմական փաստաթուղթ, այնուամենայնիվ հասարակական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց հարկ է համապատասխանեցնել այն իրավունքի զարգացման միտումներին: Ըստ հիմնավորումների՝ Սահմանադրական դատարանը Սահմանադրությանը հակասող և անվավեր է ճանաչել այդ թվում պաշտպանի իրավունքների վերաբերող նորմեր: Նոր օրենսգրքի առջև ծառայած խնդիրների ցանկում են հանրային և մասնավոր շահերի հավասար պաշտպանության, արդար դատական քննության տարրերի իրականացման երաշխավորման, քրեական դատավարությունում մրցակցության գաղափարախոսության վերափոխման (այն սկզբունքից ռեժիմի վերածելու), քրեական դատավարությունում ներգրավված անձանց իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության և այլ խնդիրներ: Հիմնավորումներով առանձնացված էր պաշտպանության իրավունքների ու հնարավորությունների ընդլայնումը:

Վերոգրյալը քննելիս հարկ է նկատել, որ Նոր օրենսգիրքն իրավամբ որոշակիորեն ընդլայնում է պաշտպանության կողմի իրավունքները՝ առավել լայն հնարավորություն նախատեսելով պաշտպանին ներգրավվել ապացույցների հավաքագրման գործընթացում, ինչը թեև դեռևս չի վկայում իդեալական մրցակցության պայմաններում իրականացող նախաքննության մասին, սակայն մեծ առաջխաղացում է նախկին կարգավորումների համեմատ:

Պաշտպանության իրավունքի լիարժեք իրացմանը վերաբերող որոշ հիմնախնդիրներ

Չնայած ինչպես օրենսդրական, այնպես էլ նախադեպային ու տեսական կարգավորումների պարբերական զարգացմանը՝ գործնականում պաշտպանության իրավունքի իրացումը ևս առաջ է բերում գործնական հիմնախնդիրներ:

Պաշտպանների կողմից իրենց լիազորությունների իրականացման ոլորտում առկա մարտահրավերների մի մասը վերաբերում է պաշտպանների նկատմամբ կատարվող զննություններին, խուզարկություններին, կյուբերի տրամադրումից հրաժարվելուն, տեսակցությունների արգելմանը, ինչպես նաև պաշտպանների նկատմամբ իրականացվող գաղտնալուծումներին:

Պաշտպանների մտահոգությունների ստվար հատվածը վերաբերում է քրեակատարողական հիմնարկ, վարույթն իրականացնող մարմիններ, դատարաններ մուտք գործելու և իրենց վստահողներին ներկայացնելու գործընթացում ստեղծվող խոչընդոտներին, որոնք մրցակցության սկզբունքի իրացմանը խոչընդոտում են՝ սկսած քրեական դատավարության առաջին իսկ փուլերից՝ արդեն իսկ բացառելով դրա լրիվ իրացումը դատական քննության ընթացքում ևս (ՀՀ ՄԻՊ, «Փաստաբանի մասնագիտական գործունեության մի շարք երաշխիքներ» 3, 10; ՀՀ ՄԻՊ, «Տարեկան հաղորդում, 2018 թվականի ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության, մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության վիճակի մասին» 298-301):

Վերոնշյալ գործողությունների ցանկում առաջնային դիրք է գրավում անձնական խուզարկության բնույթ կրող գործողությունների կատարումը պաշտպանների նկատմամբ, օրինակ՝ պայուսակը բացելու և այնտեղ առկա կյուբերին ծանոթանալու պահանջ ներկայացնելը: Մեքեքված այս խնդրի կապակցությամբ առանձնացվում է նաև խտրական վերաբերմունք ցուցաբերելու հիմնախնդիրը:

Այս և նմանատիպ հիմնախնդիրների անդրադարձել է նաև ՀՀ փաստաբանների պալատը, օրինակ՝ կապի և տեղեկատվության այլ միջոցների անվտանգությունը խախտող գործողություններին, որոնք կատարվել են 2019-2020 թվականների ընթացքում հինգ փաստաբանների նկատմամբ (ՀՀ փաստաբանների պալատ, «Փաստաբանների պալատի խորհուրդը դատապարտել է փաստաբանների կապի և տեղեկատվական այլ միջոցների անվտանգությունը խախտող գործողությունները»):

ՀՀ փաստաբանների պալատը քննության է ենթարկել նաև փաստաբանների համակարգիչների առգրավման խնդիրը՝ չնայած սահմանված օրենսդրական արգելքներին (ՀՀ փաստաբանների պալատ, «Փորձ է արվում առգրավել փաստաբանի համակարգիչը»):

Պաշտպանի լիազորությունների լիարժեք կենսագործման ապահովման շրջանակներում կարևորում ենք դատավարական այնպիսի կառուցակարգերի առկայությունը, որոնք թույլ կտան դատավարական հսկողություն իրականացնող դատախազին, ապա՝ դատարան բողոքարկել պաշտպանության իրավունքի էական խախտումներ բովանդակող գործողությունները կամ անգործությունը: Նմանօրինակ խախտումների օրինակներ կարող են դիտարկվել վերը թվարկված դեպքերը: Նշվածը կարևորվում է այնքանով, որ սահմանափակումներն ու խոչընդոտները կիրառվում են ոչ թե պաշտպանյալի, այլ հենց պաշտպանի նկատմամբ: Սակայն պաշտպանի գործունեությանն այդաստիճան միջամտությունը անխուսափելիորեն հանգեցնում է պաշտպանյալի իրավունքների և հիմնարար ազատությունների անհամաչափ սահմանափակման:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի շրջանակներում կատարված ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս մեկ անգամ ևս ընդգծել պաշտպանության իրավունքի կարևոր և հիմնաքարային բնույթը քրեական դատավարության համակարգում: Ինչպես վերը փաստեցինք, դրա նշանակությունն արտագծված է ոչ միայն ներպետական, այլև միջազգային կարգավորումներով:

Պաշտպանության իրավունքի երաշխավորման տեսանկյունից կարևորում ենք պաշտպանի անարգել, իրական և ժամանակին մասնակցությունը քրեական դատավարությանը: Այս գործընթացում խիստ կարևոր է վարույթն իրականացնող մարմնի հետ իրավական համագործակցությունը՝ միտված արդար դատական քննության իրավունքի երաշխավորմանը:

Հետազոտության շրջանակներում ուսումնասիրվել և համեմատվել են ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի և Նոր օրենսգրքի կարգավորումները՝ վեր հանելով Նոր օրենսգրքում առկա նորարարական մոտեցումները և պաշտպանության իրավունքի երաշխավորման համակարգի արտահայտող կարգավորումները: Նշված կարգավորումների շարքում առանձնակի կարևորություն ունեն դրույթները, որոնք ընդլայնում են պաշտպանի հնարավորությունները ապացուցողական գործընթացում:

Վերոգրյալին զուգահեռ, սակայն, պաշտպանության իրավունքի լիարժեք կենսագործման շրջանակներում շարունակում են առկա լինել որոշ հիմնախնդիրներ, որոնք քննության ենթարկվեցին առանձնաբար: Նշված խնդիրների լուծման առաջնային ճանապարհը, ըստ մեզ, օրենսդրական գործուն մեխանիզմների առկայությունն է վարույթն իրականացնող մարմնի կամ ցանկացած այլ անձի կողմից պաշտպանության իրավունքի ոտնձգություն թույլ տալու պարագայում խախտում հանդիսացող գործողության, անգործության կամ որոշման բողոքարկման համար: Հակառակ դեպքում պաշտպանության իրավունքի (անգամ եթե գործողությունը կատարվում է ոչ թե պաշտպանային, այլ պաշտպանի նկատմամբ) լայն սահմանափակումը կարող է հանգեցնել անդամային հետևանքների ողջ վարույթի համար:

Օգտագործված գրականություն

1. Powell, Richard. *Law Today*. Pearson English, London, 1993.
2. Եվրոպայի խորհուրդ. «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիա». 04.11.1950, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=20870>:
3. ՀՀ Ազգային ժողով, «ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքը». 01.07.1998, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=160548>:
4. ---. «ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքը». 01.07.2022, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=154763>:
5. ՀՀ ՍԻՊ. «Տարեկան հաղորդում, 2018 թվականի ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության, մարդու իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության վիճակի մասին». 06.06.2019, http://www.parliament.am/draft_docs7/082_haghordum.pdf:
6. ---. «Փաստաբանի մասնագիտական գործունեության մի շարք երաշխիքներ». 30.08.2017, <https://ombuds.am/am/site/ViewNews/247>:
7. ՀՀ Սահմանադրություն. 06.12.2015, <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=143723>:
8. ՀՀ փաստաբանների պալատ. «Փաստաբանների պալատի խորհուրդը դատապարտել է փաստաբանների կապի և տեղեկատվական այլ միջոցների

- անվտանգությունը խախտող գործողությունները».
<https://www.advocates.am/news/view/2608.html>. հասանելի է՝ 20.02.2022:
9. ---. «Փորձ է արվում առգրավել փաստաբանի համակարգիչը».
<https://www.advocates.am/news/view/2552.html>. հասանելի է՝ 20.02.2022:
10. ՀՀ քրեական դատավարության նոր օրենսգրքի ընդունման հիմնավորումներ.
<https://www.e-draft.am/projects/2085/justification>. հասանելի է՝ 20.02.2022:
11. Միավորված ազգերի կազմակերպություն, Գլխավոր ասամբլեա. «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր».
<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=1896>: 10.12.1948,
12. Behan, Christopher. “When Turnabout is Fair Play, Character Evidence and Self-Defense in Homicide and Assault Cases”. *Oregon Law Review*, Vol. 86, No. 3, 2007, pp. 733–796.
13. Fenyvesi, Csaba. “Constitutional principles in the light of criminal defence”. *Zbornik Pravnog Fakulteta Sveucilista Rijeci*, No. 23 (2), 2002, pp. 543-566.
14. Harris, David. “The Right to a Fair Trial in Criminal Proceedings as a Human Right”. *International and Comparative Law Quarterly*, No.16 (2), 1967, pp. 352-378.
15. Langford, Ian. “Fair Trial: The History of an Idea, *Journal of Human Rights*”. *Journal of Human Rights*, issue 1, 2009, pp. 37-52.

WORKS CITED

1. Powell, Richard. *Law Today*. Pearson English, London, 1993.
2. Evropayi khorhurd. «*Mardu iravunqneri ev himnarar azatut'yunneri pashpanut'yan masin evropakan konventsia*».
<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=20870>. [“*Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*”] 04.11.1950. (In Armenian)
3. HH Azgayin zhoghov. «*HH qreakan datavarut'yan o'rensgirq*».
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=160548>. [“*Criminal Procedure Code of RA*”] 01.07.1998. (In Armenian)
4. ---. «*HH qreakan datavarut'yan o'rensgirq*».
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=154763>. [“*Criminal Procedure Code of RA*”] 01.07.2022. (In Armenian)
5. HH MIP. «*Tarekan haghordum, 2018 t'vakani y'nt'acqum Hayastani Hanrapetut'yan mardu iravunqneri pashpani gorts'uneut'yan, mardu iravunqneri ev azatut'yunneri pashpanut'yan vitshaki masin*».
http://www.parliament.am/draft_docs7/082_haghordum.pdf. [“*Annual report. on the activities of the Human Rights Defender of the Republic of Armenia in 2018, the state of protection of human rights and freedoms*”] 06.07.2019. (In Armenian)
6. ---. «*P'astabani masnagitakan gorts'uneut'yan mi sharq erashkhiqner*».
<https://ombuds.am/am/site/ViewNews/247>. [“*Several guarantees of advocates*”] 27.08.2017. (In Armenian)
7. HH p'astabanneri palat. «*P'astabanneri palati khorhurdy' datapartel e' p'astabanneri kapi ev teghekatvakan ayl mijotsneri anvtangut'yuny' khakhtogh gorts'oghut'yunnery'*».
[Advocates.am, https://www.advocates.am/news/view/2608.html](https://www.advocates.am/news/view/2608.html). hasaneli e՝ 20.02.2022. [“The Board of the Chamber of Advocates condemned the actions violating the security of lawyers' communication and other media”. Access: 20.02.2022]. (In Armenian)
8. ---. «*P'ord'z e' arvum ar'gravel p'astabani hamakargichy'*».
[Advocates.am, https://www.advocates.am/news/view/2552.html](https://www.advocates.am/news/view/2552.html). [“An attempt is being made to confiscate the lawyer's computer”. Accessed: 20.02.2022]. (In Armenian)

9. *HH qreakan datavarut'yan nor o'rensgraqi y'ndunman himnavorumner*. <https://www.e-draft.am/projects/2085/justification>. hasaneli e` 20.02.2022. [*Grounds for the adoption of the new RA Criminal Procedure Code*. Accessed: 20.02.2022]. (In Armenian)
10. *HH Sahmanadrut'yun*. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=143723>. [*Constitution of RA*] 06.12.2015. (In Armenian)
11. Miavorvat's azgeri kazmakerput'yun, Glkhavor asamblea. «*Mardu iravunqneri hamy'ndhanur hr'chakagir*». <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=1896>. [“Universal Declaration of Human Rights”] 10.12.1948. (In Armenian)
12. Behan, Christopher. “When Turnabout is Fair Play, Character Evidence and Self-Defense in Homicide and Assault Cases”. *Oregon Law Review*, Vol. 86, No. 3, 2007, pp. 733-796.
13. Fenyvesi, Csaba. “Constitutional principles in the light of criminal defence”. *Zbornik Pravnog Fakulteta Sveucilista Rijeci*, No. 23 (2), 2002, pp. 543-566.
14. Harris, David. “The Right to a Fair Trial in Criminal Proceedings as a Human Right”. *International and Comparative Law Quarterly*, No.16 (2), 1967, pp. 352-378.
15. Langford, Ian. “Fair Trial: The History of an Idea, *Journal of Human Rights*”. *Journal of Human Rights*, issue 1, 2009, pp. 37-52.

ON SOME ISSUES OF FULL REALIZATION OF THE RIGHT TO DEFENSE IN CRIMINAL PROCEDURE

LUSINE HOVHANNISYAN

*Yerevan State University, Faculty of Law, Master of Laws;
«Concern Dialog» Law Firm, Attorney at Law,
Yerevan, the Republic of Armenia*

When discussing the challenges to the full realization of the fundamental right to a fair trial, it is necessary to address separately the comprehensive analysis of the components that make up that fundamental right and its comparison with other judicial structures. The purpose of the current article is a detailed study of the right to defense in the light of theoretical and legislative sources as a component of the fundamental right to a fair trial. The issues of the article include identification of existing problems in frames of the right to defense, their analysis, as well as offering practical solutions.

The article is written using legal comparison, analytical, deductive methods.

In the framework of this article, we have examined the right to defense as the main means of protection for person suspected or accused of committing a crime in the framework of a criminal case.

The article discusses the structure of the right to defense, some theoretical approaches based on it, as well as the current legislative regulations, highlighting some theoretical and practical issues. The right to defense is discussed within the framework of the Defender's participation.

As a result of the research, we have stated the central role of the right to defense in the context of both current and new legislative regulations, highlighting some issues that arise during the Defender's activity. The article also discusses some options that can guarantee the full realization of the right to protection or at least contribute to it.

Keywords: *Right to defense, criminal proceedings, fair trial, attorney, accused, administration of justice, full participation of the advocate.*

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ПОЛНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА ЗАЩИТУ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

ЛУСИНЕ ОГАНЕСЯН

*магистр юридического факультета
Ереванского государственного университета,
адвокат адвокатской конторы «Концерн Диалог»,
г. Ереван, Республика Армения*

При обсуждении проблем, препятствующих полной реализации основного права на справедливое судебное разбирательство, необходимо отдельно рассмотреть всесторонний анализ компонентов, составляющих это основное право, и его сравнение с другими судебными структурами. Целью данной статьи является полное изучение права на защиту в свете законодательства и теоретической литературы как составной части основополагающего права на справедливое судебное разбирательство. В списке задач статьи – выявление проблем, имеющих в системе права на защиту, их анализ, а также предложение практических решений.

Статья написана с использованием методов юридического сравнения, а также аналитического, дедуктивного методов.

В рамках данной статьи мы рассмотрели право на защиту как основного средства для лица, подозреваемого или обвиняемого в совершении преступления.

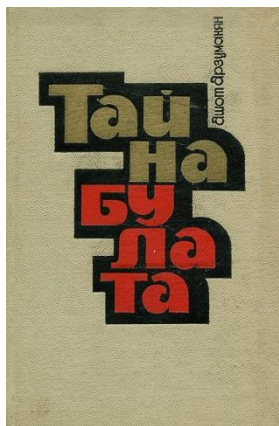
В статье рассматривается структура права на защиту, некоторые теоретические подходы, основанные на ней, а также действующие законодательные нормы, освещаются некоторые теоретические и практические вопросы. Право на защиту обсуждается в рамках участия Защитника.

В результате исследования мы констатировали центральную роль права на защиту в контексте как действующих, так и новых законодательных норм, выделив некоторые проблемы, возникающие в ходе деятельности Защитника. В статье также обсуждаются некоторые варианты, которые могут гарантировать полную реализацию права на защиту или, по крайней мере, способствовать этому.

Ключевые слова: *право на защиту, уголовный процесс, справедливое судебное разбирательство, защитник, обвиняемый, осуществление правосудия, полноценное участие защитника.*

DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-303

Арзуманян Ашот Мартиросович. «Тайна булата», «Советакан грох», 1976г., 536 с. *

«Тяжёлый путь остался позади. Мальчик из Шуши с двумя сёстрами и маленьким братом оказался в Баку». Так начинается глава «Ованес из Шуши» из книги под названием «Тайна Булата», написанной Ашотом Арзуманяном. Он годами собирал ценные материалы, сведения, проводил встречи с современниками — с теми, кто дольше и ближе знал Ованеса Тевадросовича, которого на русский лад называли Иваном Фёдоровичом, с теми, кто работал с ним и в мирные дни, и в розовые военные годы в СССР и за рубежом.

Ованес Тевосян родился в 1902 году, в городе Шуши, в бедной армянской семье. Семья Тевосянов, спасаясь от шушинской резни («Թւնոյան Յոյհաննէս Թւաիրոյի») на этнической и религиозной почве, носившей периодический характер (Потто 1-5), была вынуждена переехать из Шуши в Баку, где Ованес получил начальное образование в православной школе. Он учился блестяще и по окончании школы уже сам, как репетитор, занимался с учениками. Параллельно он сам заочно учился в гимназии.

Памятник Тевосяна в городе Шуши Республики Арцах

Автор рецензии Анна Варданян в городе Электросталь

В июле 1918 года он вступил в партию большевиков, в 16 лет уже примкнул к коммунистическому движению, далее участвовал в забастовках, подавлениях мятежей в городе Кронштадте, зарекомендовал себя очень вдумчивым, стратегически очень подготовленным человеком. Как отличника его направили в Горную академию, на металлургический факультет. В студенческие годы Тевосян проходил практику на металлургическом заводе «Электросталь», на котором попросился остаться, чтобы досконально освоить процесс производства. Он начал работать с должности простого рабочего, помощника мастера и за четыре года стал главным инженером завода. В 1929 году Тевосяна в числе 200 самых талантливых молодых специалистов направляют на стажировку в Европу. Иван

* Հոդվածը ներկայացվել է 19.02.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

Фёдорович попадает на знаменитые заводы Круппа в Германии. Те навыки и знания, которые он получил во время стажировки, впоследствии были внедрены при его участии в отрасли чёрной металлургии Советского Союза, в результате чего она обогнала немецкую и по качеству, и по количеству производства стали во время Великой Отечественной войны. Вклад Тевосяна в металлургическую отрасль страны увековечен победой! В значительной мере благодаря его самоотверженной работе в тылу уже в 1943 году СССР стал производить стали больше, чем Германия. В том же году Тевосян был награждён медалью Социалистического труда («Иван Тевосян, биография»).

Уже в 1950-е годы, будучи министром чёрной металлургии, он, хотя и косвенно, но внёс большой вклад в развитие реактивной авиации страны. Под руководством Тевосяна разрабатывали новые виды сплавов стали для полёта в космос («Городские легенды – Иван Фёдорович Тевосян» 12:35:13:22).

Коренным образом жизнь Тевосяна изменилась после прихода к власти Никиты Хрущёва, который, как показала история, недолюбливал смельчаков и не принимал критику. При Хрущёве, на одном из заседаний ЦК, Тевосян позволил себе не согласиться с мнением руководителя и впоследствии был отстранён от занимаемых должностей. Позднее только ему доверили очень важную и трудную миссию: он был назначен послом СССР в Японии. Это было стратегически важным назначением для Советского Союза, так как Тевосян должен был налаживать дипломатические отношения после нескольких лет перерыва и напряженности в отношениях двух народов.

О Тевосяне можно говорить очень долго и писать целые тома, но, исходя из своего интереса как японоведа и в целях раскрытия темы роли армянских деятелей в истории Советского Союза, наряду с другими материалами, я проанализирую часть книги «Тайна булата», главу «Чрезвычайный посол».

После нормализации дипломатических отношений СССР с Японией, встал вопрос о создании посольства (в Японии тогда находились лишь остатки военной миссии). Когда было объявлено о назначении Тевосяна послом и были получены запрошенные на него данные, в МИДе начали рассуждать: во внешней политике до этого не работал, был заместителем председателя Совета Министров, вероятно, привык действовать с размахом, — можно ли с ним сработаться?

Иван Фёдорович основательно готовился к совершенно новой для него дипломатической деятельности. После перевода в МИД Тевосян серьезно засел за подготовку к новой работе, поручив своим сотрудникам Павлу Филатову и Николаю Андрианову собрать книги, которые были изданы на русском и немецком языках о Японии. Эти книги он читал ночи напролёт. Затем со всей Москвы собрали специалистов по Японии, и Тевосян провел с ними несколько встреч — отдельно с дипломатами, отдельно — с работниками внешней торговли, отдельно — с учёными, с литераторами и переводчиками. За короткое время, оставшееся до отъезда, он изучил массу материалов по русско-японским отношениям, перечитал большое количество литературы, не только технической, но и художественной, а также провел ряд бесед с работниками Дальневосточного отдела МИД, с сотрудниками Института международных отношений, Конъюнктурного института и специалистами-японоведами.

Он приехал в Японию уже достаточно подготовленным к этой высокой ответственной деятельности, детально изучив отношения страны Восходящего Солнца с другими странами. Тевосян проявил талант прирожденного дипломата, вызывая восхищение даже опытных работников МИДа своим тактом, умением заинтересовать и привлечь симпатии собеседников. Примечательно, что глубже и

шире всего изучил он вопросы экономического порядка, наряду с кругом внешнеполитических проблем бассейна Тихого океана.

Этот интерес ко всем сведениям, относящимся к Японии, к порядкам и обычаям, царившим в дипломатическом корпусе, привел, в частности, вот к чему. В одном из учреждений, где ему предоставляли информацию, ему рассказали, что на официальных приемах аккредитованные послы выстраиваются не по рангам, а по времени прибытия в страну. Тевосяна очень позабавил этот курьёзный обычай, но узнав, что с его назначением совпала замена посла США в Японии, он, отложив все дела, связанные с отъездом, вылетел в Японию с таким расчётом, чтобы опередить нового американского посла хотя бы на несколько часов. И он добился своей цели!

Рано утром 7 февраля 1957 года из Москвы мчалась автомашина, держа направление на Внуковский аэродром. Пассажиру предстояла поездка на Дальний Восток, а ехал он к отлету самолёта, следовавшего на запад: тогда еще не было авиалинии, связывавшей Советский Союз с Японией. В Токио летели облетая Европы (с остановкой в Каире), а затем по южной и юго-восточной окраине Азии.

Полёт от Франкфурта-на-Майне до Женевы запомнился не продолжительностью, а быстрой сменой пейзажей. Когда не мешают облака, редко кто от души не любит прославленными Швейцарскими Альпами. Тевосяну они чем-то напомнили родные Арцахские горы, и мысли полетели туда — на родину, в Нагорный Карабах, потом в Москву, к семье и друзьям.

Об этом путешествии от Москвы до Токио не осталось ни путевого дневника, ни писем. Об этом мы узнаем только по рассказам спутников Ивана Фёдоровича.

К Токио самолет подлетел уже под вечер. Приветствие посла японская сторона организовала на высшем уровне. Первые дни после приезда в Токио были связаны с устройством на новом месте и подготовкой к церемонии вручения верительных грамот: ведь посол начинает свою деятельность лишь после того, как будет официально представлен главе государства (в данном случае императору Японии, микадо), вручив ему грамоты верховного органа своей страны. Тевосян нанеся вначале визит министру иностранных дел Японии, затем — премьеру Киси, через несколько дней ему была назначена аудиенция у японского императора.

Очень интересна информация о церемониальной аудиенции, описанная в книге «Тайна булата», она старомодна, но очень красочна.

Накануне в посольство прибыл председатель императорского двора, обсудил с Тевосяном все подробности предстоящего визита и рассказал об установленной процедуре встречи. В день приёма Тевосян надел официальную форму посла, прикрепил к груди все свои ордена. Сопровождавшие его советники и переводчики посольства были во фраках и цилиндрах.

В полдень к зданию подъехали раззолоченные кареты, запряженные двумя парами лошадей цугом. В первую карету сел Тевосян с представителями императорского двора, в остальных разместились сотрудники советского посольства. На запятки карет стали ливрейные лакеи, и кортеж торжественно проследовал к императорскому дворцу. Таким же порядком кортеж вернулся в посольство после церемонии вручения верительных грамот.

Представитель императорского двора заранее предупредил Тевосяна, что император задает стандартные вопросы и в беседу ни с кем не вступает. На деле оказалось все не так: Хирохито приветливо заговорил с Тевосяном, удивился тому, что он так молодо выглядит и просил ему сообщить секрет молодости. Когда же Тевосян сказал, что никакого секрета у него нет, а просто он — оптимист и старается ко всему относиться с улыбкой, императору Хирохито это очень понравилось. Он долго не отпускал Тевосяна, говорил с ним на различные темы, вплоть до вопросов современной биологии.

В разговоре Тевосян упомянул, что члены японского правительства играют в демократию, при каждом удобном случае фотографируются и ему надоело то и дело слышать: «Господин посол, пожмите руку господину премьер-министру и улыбнитесь!». При встрече Император почувствовал, оказывается, большую симпатию к советскому послу и засыпал его приглашениями на скачки, на охоту и различные традиционные празднества.

Любопытно, что Тевосян решил начать ознакомление японцев с Советским Союзом с представления советской культуры, а в первую очередь с балета. Но для того, чтобы добиться нужного эффекта, надо этот эффект подготовить. И вот за несколько месяцев до приезда советского балета о нем начали писать, помещать статьи в журналах, рецензии с иллюстрациями о самых прославленных постановках.

Советский балет вызвал бурное восхищение у японцев, появились восторженные рецензии. Старт был блестящий. С огромным успехом прошли гастроли и советского цирка. Приезжали отдельные исполнители-скрипачи и пианисты, они произвели колоссальное впечатление на публику.. Газеты писали уже об общей высокой культуре советских народов, о том, что в советском союзе делается все, чтобы создать самые благоприятные условия для расцвета культуры.

Много времени уделял Тевосян и работе общества Япония–Советский Союз. Деятели его относились к советскому послу с большим уважением и симпатией, во всем шли ему навстречу.

Надо отдать должное Тевосяну, он приложил немало усилий для того, чтобы рассеять создавшиеся в Японии предубеждения в отношении политики и экономических принципов Советского Союза.

Всё шло на лад. Семья Тевосяна редко, но посещала его в Токио. Как-то он плохо себя почувствовал, и ему посоветовали обратиться к врачу американского посольства. После жена Тевосяна обратилась к руководству СССР с просьбой разрешить мужу приехать в Москву на лето, работать заочно и быть под присмотром врачей, но ей отказали. Через несколько месяцев один из лучших русских врачей того времени вместе с женой Тевосяна полетели в Токио. После медосмотра они все вместе вернулись в Москву. Оказалось, у Тевосяна была неизлечимая в то время болезнь. Он лёг в Кремлёвскую больницу. После нескольких операций болезнь, к сожалению, прогрессировала, и спасти жизнь великого человека не удалось.

Очень редко бывает, чтобы народ любил государственника так, как любили Тевосяна. В день прощания в Колонном зале Дома Союзов к его гробу шли и шли люди, с утра до вечера звучала траурная музыка. Все несли и несли венки. К алой подушке были приколоты звезда Героя Социалистического Труда, пять орденов Ленина, три ордена Трудового Красного Знамени, несколько медалей.

Потоком шли соболезнования в Москву. Приходили телеграммы и письма из-за границы. Одни из них были отражением официальных отношений (среди них, выражения соболезнования императора Японии и дипломатического корпуса капиталистических стран), другие содержали теплые строки — дань уважения заслугам покойного и слова искреннего сожаления о его безвременной кончине.

Среди множества писем и телеграмм запомнились строки одного письма, присланного с Урала: «Словно по хорошему умыслу, собрала в нем природа редкий сплав всего лучшего, что мы ценим в Человеке...».

Как правильно найдены эти хорошие слова — «редкий сплав» ...

3 апреля 1958 года на Красной площади Москвы состоялся траурный митинг.

Выступивший первым А.Н. Косыгин (советский государственный и партийный деятель, председатель Совета министров СССР) сказал:

— От нас ушел верный сын Коммунистической партии, отдавший всю свою яркую жизнь беззаветному служению советскому народу, делу строительства коммунизма. Мы прощаемся с нашим дорогим другом, скромным и чутким товарищем, человеком большого личного обаяния.

16 марта 1958 года трудящиеся Октемберянского района Армянской ССР избрали Ивана Федоровича Тевосяна в Верховный Совет СССР пятого созыва и дали ему наказ как своему депутату. Это был единственный наказ избирателей, который не был им выполнен.

Иван Федорович был похоронен с самыми высокими почестями. Его прах покоится в Кремлевской стене, за гранитной плитой с его фамилией. Армянских фамилий на кремлевской стене всего три. Рядом со стеной есть еще одна памятная плита с армянским именем и русской фамилией: Люстик Люсинова. Мы должны гордиться нашими соотечественниками и свято хранить их память.

Но не только «стена» хранит память об Иване Тевосяне. Выдающемуся сыну армянского народа с арцахскими корнями были установлены три памятника. На родине – в городе Шуши, где год назад азербайджанцы, проявив вандализм, осквернили памятник Тевосяну и снесли его («В Шуши азербайджанцы снесли памятник Ивану Тевосяну»). В городе Электросталь и в областном музее города Самара (работы известного скульптора Сары Лебедевой) (Баблоян). Именем Тевосяна названы улицы: в Ереване, Электростали и Степанакерте, этим именем назван теплоход Новороссийского морского пароходства. О Тевосяне был снят документальный фильм «Нарком стали» (авторы картины А. Гаспарян, В. Захарян). С 1972 года по сей день на заводе «Электросталь» вручается именная премия имени Ивана Тевосяна.

Прозаик Арташес Калантарян написал рассказ о путешествии по Японии под названием «Мирные поезда». Он сообщил интересную информацию о встрече с представителями профсоюза работников связи, которая показывает уровень осведомленности об армянском народе в Японии в 1960-е годы.

«Сначала я волновался, что сказать, когда мои познания в области связи не выходят за рамки пользования телефоном. Но я был неправ. Как только они узнали, что я армянин, они начали перечислять имена известных им армян.

«Тевосян!»

Я был очень тронут, его не забыли, помнят – знают, что бывший посол Советского Союза в Японии был армянином. Невольно вспомнил Москву, несколько лет назад Тевосяна похоронили под кремлевской стеной, «среди тех, кто его хоронил, было много людей азиатской внешности» (Բախչինյան 89).

Тевосян был и является гордостью армянского народа. Когда в городе Электросталь я стояла перед памятником Тевосяну, а затем перед его могилой в Кремлёвском некрополе, я задалась вопросом: Что сделал Тевосян для Армении и для армянского народа? И нашла ответ в одном из интервью сына Тевосяна, Владимира, где он рассказывает следующее:

– Иногда мне задают вопрос: «Что сделал И. Ф. Тевосян для Армении?». Отрасли, которыми руководил Иван Федорович, были широко связаны с производством и строительством в Армении. Отец часто нам говорил о том, что быстро решен тот или иной вопрос, касающийся Армении. Арам Сергеевич Пирузян, во время войны работавший Председателем Совета Народных Комиссаров Армении, а после войны Постпредом, рассказывал мне о теплых и дружеских отношениях Ивана Федоровича с руководством Армении, о том как быстро решал он вопросы, касающиеся Армении («И. Тевосян - главный металлург СССР, Сын об отце»; «Тевосян Иван Федорович – Государственный Деятель, Герой Социалистического труда»).

Ясно одно – цивилизационное развитие армянской нации весьма отличается от тех, кто ставит перед собой задачу присвоить чужую историю, сфальсифицировать ее с целью «поднятия» собственного «национального имиджа». На вышеупомянутом сайте «Наш Баку» о Тевосяне, как о советском человеке, который жил в Баку, с гордостью было написано почти всё, кроме того, при каких обстоятельствах его семья оказалась там и что по происхождению он был армянином из Арцаха. Так же «гордо» азербайджанцами был снесён его памятник в его родном Шуши. Возникает вопрос, против кого был направлен этот акт вандализма? Против армян, русских или самих себя?

Армянскому народу досталась историческая миссия оставить свой след в развитии разных народов и цивилизаций мира. И мы всегда будем стремиться сохранять и поддерживать эту миссию.

Анна Варданян,

Армянский государственный экономический университет,

Старший преподаватель, японовед,

кандидат экономических наук;

Президент-основатель «Арумения-Нипон»

армяно-японского научно-культурного союза, НПО

info@v-ann.am

Использованная литература

1. Բախչինյան, Արծվի. Հայ-ճաշկերպական փոփոխական և մշակութային անընդհանրությունները. Երևան, 2018:
2. Арзуманян, Ашот. *Тайна булата, глава «Чрезвычайный посол».* Советакан грох. Ереван. 1976.
3. Бек, Александр. *Новое назначение.* Книжная палата, Москва, 1987.
4. Потто, Василий. *Оборона крепости Шуши.* С.-Петербургъ, 1900.
5. «Թևոսյան Յոզիաննետ Թևադուրսի». *Հայագգ հիմնադրամի հանրագիտարան*, 12 մայիս 2017, <https://bit.ly/3Fk6iCS>. Մուտք՝ 09.02.2022:
6. «Азербайджанские солдаты осквернили и разрушили памятник Ованесу Тевосяну в Шуши». *Telegram*, 4 марта 2021, https://t.me/cmkiye/2120?fbclid=IwAR218C0aaK-d9GT16n2kEoDYgSblQqVHYwBZJeb7zPDHN2oQglCp5_urzY8. Досупно: 09.02.2022.
7. Баблоян, Роберт. «И. Тевосян – главный металлург СССР». *Армянский форум*, 11 августа 2009, <https://bit.ly/3Dhhj6Z>. Досупно: 09.02.2022.
8. «В Шуши азербайджанцы снесли памятник герою социалистического труда Ивану Федоровичу Тевосяну». *YouTube*, загрузил Инфотека 24, 4 марта 2021, <https://bit.ly/3wP1XEI>. Досупно: 09.02.2022.
9. «В Шуши азербайджанцы снесли памятник Ивану Тевосяну». *Спутник Армения*, <https://bit.ly/3wKPXgO>. Досупно: 09.02.2022.
10. «Городские легенды – Иван Фёдорович Тевосян». *Восточный Региональный Телеканал (VRT TV)*, 22 ноября 2018, <https://bit.ly/30odoXs>. Досупно: 09.02.2022.
11. «Записки карабахского солдата, Гибель Шуши, март 1920 года». *Армянский музей Москвы и культуры наций*, 22 марта 2021, <https://www.armmuseum.ru/news-blog/notes-of-a-karabakh-soldier-the-death-of-shushi-march-1920>. Досупно: 09.02.2022.
12. «Иван Тевосян, биография». *Люди*, 09 ноября 2011, <https://bit.ly/3C13QL8>. Досупно: 09.02.2022.

13. «Косыгин Алексей Николаевич». *Герои страны*, 18 июля 2014, https://warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=9113. Досупно: 09.02.2022.
14. Тевосян, Владимир. «И. Тевосян – главный металлург СССР, Сын об отце». *Армянский форум*, 11 августа 2009, <https://bit.ly/3owJPvk>. Досупно: 09.02.2022.
15. «Тевосян Иван Федорович (Тевадросович) – Государственный Деятель, Герой Социалистического труда». *Наш Баку*, <https://bit.ly/3wNlxc3>. Досупно: 09.02.2022.
16. Չաքարյան, Վիլեն. «Պողոսյանի ժողովուրդ» ֆիլմ. Հանրային հեռուստատրանսլեկտրոնային արխիվ, Հեռուստատեսային ֆիլմերի «Երևան» ստուդիա:

WORKS CITED

1. Arzumanyan, Ashot. *Tayna bulata, glava "Chrezvychaynyy posol"*. Sovetakan grokh, Erevan. [*The Secret of Damask Steel, Chapter "Extraordinary Ambassador"*. Soviet writer, Yerevan] 1976. (In Russian)
2. Bakhchinyan, Artsvi. *Hay-chaponakan patmakan yev mshakut'ayin arrnch'ut'yunnery*. Erevan. [*Armenian-Japanese Historical and Cultural Relations*. Yerevan] 2018. (In Armenian)
3. Bek, Aleksandr. *Novoye naznachenije*. Knizhnaya palata, Moskva. [*New Appointment*. Book Chamber, Moscow] 1987. (In Russian)
4. Potto, Vasilij. *Oborona kreposti Shushi*. S.-Peterburg. [*Shushi Fortress Defense*. Saint Petersburg] 1900. (In Russian)
5. "Azerbaydzhanskiye soldaty oskvernili i razrushili pamyatnik Ovanesu Tevosyanu v Shushi". *Telegram*, 4 marta 2021, https://t.me/cmije/2120?fbclid=IwAR2I8C0aaK-d9GTI6n2kEoDYgSblQqVHYwBZJeb7zPDHN2oQgICp5_urzY8. Dostupno: 09.02.2022. ["Azerbaijani Soldiers Desecrated and Destroyed the Monument to Hovhannes Tevosyan in Shushi". *Telegram*, 4 May 2021. Accessed: 09.02.2022]. (In Russian)
6. Babloyan, Robert. "I. Tevosyan - glavnyy metallurg SSSR". *Armyanskiy forum*, 11 avgusta 2009, <https://bit.ly/3Dhhj6Z>. Dostupno: 09.02.2022. ["I. Tevosyan - chief metallurgist of the USSR". *Armenian Forum*, 11 August 2009. Accessed: 09.02.2022]. (In Russian)
7. "Gorodskiye legendy – Ivan Fodorovich Tevosyan". *Vostochnyy Regional'nyy Telekanal (VRT TV)*, 22 noyabrya 2018, <https://bit.ly/30odoXs>. Dostupno: 09.02.2022. ["Urban legends - Ivan Fodorovich Tevosyan". *Eastern Regional Channel (VRT TV)*, 20 November 2018. Accessed: 09.02.2022]. (In Russian)
8. "Ivan Tevosyan, biografiya". *Lyudi*, 9 noyabrya 2011, <https://bit.ly/3Ci3QL8>. Dostupno: 09.02.2022. ["Ivan Tevosyan, biography". *People*, 9 November 2011. Accessed: 09.02.2022]. (In Russian).
9. "Kosygin Aleksey Nikolayevich". *Geroi strany*, 18 iyulya 2014, https://warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=9113. Dostupno: 09.02.2022. ["Kosygin Alexey Nikolaevich". *Country hero*, 18 July 2014. Accessed: 09.02.2022]. (In Russian)
10. «Tevosyan Hovhannes Tevatrosi». *Hayazg himnadrami hanragitaran*, 12 mayis 2017, <https://bit.ly/3Fk6iCS>. Mutk' 09.02.2022. ["Tevosyan Hovhannes Tevadros". *Encyclopedia of Hayazg Foundation*, 12 May 2017. Accessed: 09.02.2022]. (In Armenian)
11. "Tevosyan Ivan Fedorovich (Tevadrosovich) – Gosudarstvennyy Deyatel', Geroi Sotsialisticheskogo truda". *Nash Baku*, <https://bit.ly/3wNlxc3>. Dostupno: 09.02.2022. ["Tevosyan Ivan Fedorovich (Tevadrosovich) - Statesman, Hero of Socialist Labor". *Our Baku*. Accessed: 09.02.2022]. (In Russian)
12. Tevosyan, Vladimir. "I. Tevosyan - glavnyy metallurg SSSR, Syn ob ottse". *Armyanskiy forum*, 11 avgusta 2009, <https://bit.ly/3owJPvk>. Dostupno: 09.02.2022. ["I.

Tevosyan - chief metallurgist of the USSR, Son about Father". *Armenian Forum*, 11 August 2009]. (In Russian)

13. "V Shushi azerbaydzhantsy snesli pamyatnik geroyu sotsialisticheskogo truda Ivanu Fedorovichu Tevosyanu". *YouTube*, zagruzil Infoteka 24, 4 marta 2021, <https://bit.ly/3wP1XEI>. Dostupno: 09.02.2022. ["Azerbaijanis Demolished a Monument to the Hero of Socialist Labor Ivan Fedorovich Tevosyan in Shushi". *Youtube*, uploaded by Infoteka 24, 4 March 2021. Accessed: 09.02.2022]. (In Russian)

14. "V Shushi azerbaydzhantsy snesli pamyatnik Ivanu Tevosyanu". *Sputnik Armeniya*, <https://bit.ly/3wKPXgO>. Dostupno: 09.02.2022. ["Azerbaijanis Demolish a Monument to Ivan Tevosyan in Shushi". *Sputnik Armenia*. Accessed: 09.02.2022]. (In Russian)

15. "Zapiski karabakhskogo soldata, Gibel' Shushi, mart 1920 goda". *Armyanskiy muzey Moskvy i kul'tury natsiy*, 22 marta 2021, <https://www.armmuseum.ru/news-blog/notes-of-a-karabakh-soldier-the-death-of-shushi-march-1920>. Dostupno: 09.02.2022. ["Notes of a Karabakh soldier, The Death of Shushi, March 1920". *Armenian Museum of Moscow and the culture of nations*. Accessed: 09.02.2022]. (In Russian)

16. Zakaryan, Vilen. «*Pogh pate zhoghkomy*» film. Hanrayin herrustaynkerut'yan arkhiv, Herrustatesayin filmeri «Yerevan» studia». [*The «Steel People's Commissar» Movie*. Archiv of Public TV, TV Film studio "Yerevan"]. (In Armenian)

Лусине Мовсисян. «Армяно-азербайджанский разговорник», Ереван, 2022, 64 стр. (на армянском) *

В первые два десятилетия 21-го века в южнокавказском регионе произошли региональные и макрорегиональные изменения. В частности, в результате 44-дневной Арцахской войны, развязанной 27 сентября 2020г. азербайджано-турецкими вооружёнными силами и террористическими наемными бандами, на Южном Кавказе изменилась картина сложившегося в прошлом баланса сил. Резко увеличилось влияние Турции и России в региональных процессах, существенно усилилась роль политического влияния Азербайджана, появились ощутимые риски в сфере обеспечения безопасности Арцахской и Армянской Республик. В новой геополитической ситуации необходимо утвердить существующие тенденции регионального развития с точки зрения национальных интересов Армении и

Арцаха, и на этой основе выработать реалистическую политику безопасности и национальных интересов.

Следовательно, в Армении императивное значение приобретают языки южнокавказских народов, в частности, фактор изучения и преподавания азербайджанского языка. Знание языков соседних народов имеет как экономическое, культурное, так и политическое и стратегическое значение.

Накануне 44-дневной Арцахской войны и особенно во время войны, азербайджанцы, владеющие армянским языком, сыграли значительную роль в распространении ложных новостей, создании смятения, паники среди армян, совершении террористических актов против мирного населения.

Такое же поведение продолжает демонстрироваться в социальных сетях в послевоенный период. Следовательно, знание азербайджанского языка предоставит возможность:

- на их же языке отвечать на фальсификации и провокации азербайджанской историографической, право-политической мысли;
- на международно-политических платформах точно представлять ситуацию при переводе документов на азербайджанский язык, анализе публикаций в прессе;
- более оперативно и умело реагировать и разоблачать ксенофобию, принятую властями Азербайджана, в частности, армянофобию, проявление этнической дискриминации, явные нарушения прав человека;
- представлять действительность подлинно азербайджанскому обществу, нейтрализовать лживую пропаганду властей.

Здесь, на фоне сложных, противоречивых региональных событий, необходимо решить множество неотложных проблем. В значительной степени это связано с почти полным отсутствием литературы на армянском языке в области преподавания и изучения азербайджанского языка. Конечно, определённые работы

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.03.2022 թ., տպագրության ընդունվել՝ 10.04.2022 թ.:

в этом направлении были осуществлены: стараниями Л. Мовсисян был создан «Учебник азербайджанского языка» (Ереван, 2012г.), а также авторское «Учебное пособие азербайджанского языка» Г. Симоняна, созданное в военном университете имени В. Саргсяна МО РА (Ереван, 2014г.). Были составлены азербайджано-армянские и армяно-азербайджанские словари. Но их недостаточно для предотвращения существующих в создавшейся ситуации вызовов. Для восполнения данного пробела по инициативе выпускницы кафедры кавказоведения исторического факультета ЕГУ Л. Мовсисян в свет вышел авторский «Армяно-азербайджанский разговорник». Словарь, состоящий из повседневной лексики, элементарной коммуникации, наиболее употребляемых, часто встречающихся слов и словосочетаний, необходимых выражений и предложений, обучающих диалогов. Это, пожалуй, несколько запоздавший, но один из первых шагов для исследования и изучения азербайджанского языка. Упомянутый разговорник включает более 4000 слов и словосочетаний. Будучи первым опытом такого рода в наше время, он может быть полезен для студентов, исследующих и изучающих азербайджанский язык, обучить новичков, изучающих этот язык, некоторым практическим навыкам. При помощи разговорника можно владеть базовой лексикой и грамматикой азербайджанского языка.

Глубокое знание азербайджанского языка дал возможность автору составить достаточно удачный разговорник.

Разговорник, составленный Л. Мовсисян, – результат больших усилий и кропотливой и вдумчивой работы, предполагающей продолжение и дальнейшее совершенствование. Публикация такого разговорника имеет и политическое значение после 44-дневной Арцахской войны. В нынешних сложных, противоречивых политических условиях в этнополитическом и религиозном регионе Закавказья, когда на государственном уровне в Азербайджане последовательно ведётся антиармянская пропаганда, когда фальсифицируется и разворачивается как история Армении, так и история всего региона, знание азербайджанского языка и полное владение им становятся неизбежной необходимостью на пути к решению политических задач.

Публикация разговорника является началом очень важного процесса, необходимого для разработки и реализации стратегии, комплексного решения проблем безопасности Армении в регионе. Создание новых учебников и литературы по азербайджанскому языку на основе разговорника является актуальным в актуальном и продолжительном процессе решения задач, возникающих в условиях развития экономических и культурных связей, новых реалий в регионе, изменения взаимоотношений сил, развития каналов связи. В этом отношении разговорник приобретает стратегически решающую роль.

Автору разговорника Л. Мовсисян и всем её сторонникам и издателям пожелаем удачи в этом ответственном и полезном деле.

Эдуард Зограбян

*исполняющий обязанности заведующего кафедрой
истории соседних стран Армении ЕГУ
кандидат исторических наук, доцент,
edlevzo2014@gmail.com*

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպության «Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականը, որի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականը գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

Պարբերականում տպագրության են ընդունվում նախկինում տպագիր կամ էլեկտրոնային պարբերականներում չհրատարակված բարձրորակ աշխատանքներ (գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ), որոնք համապատասխանում են պարբերականի ուղղվածությանը (հասարակական գիտություններ), ունեն գիտական նորույթ և արդիականություն:

Բոլոր նյութերը գրախոսվում են: Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պետք է հոդվածին կից ներկայացնեն գիտական ղեկավարի կարծիքը՝ ստորագրված կամ ամբիոնի երաշխավորությունը՝ ստորագրված և կնքված (անպայմանորեն պետք է նշված լինի, որ տպագրության է երաշխավորվում «Գիտական Արցախ» պարբերականում):

Նախքան հոդված ուղարկելը հեղինակները պարտավոր են www.scientificartsakh.com կայքում ծանոթանան «Գիտական Արցախ» պարբերականի գիտական հրատարակումների Էթիկային և խստորեն հետևել դրան:

Խմբագրության կողմից հոդվածն ընդունվելու դեպքում հեղինակը պարտավոր է 3 աշխատանքային օրվա ընթացքում վճարել հոդվածի տպագրության համար նախատեսված գումարը, իսկ վճարման անդորրագրի սկանավորված տարբերակն ուղարկել խմբագրության էլեկտրոնային փոստին: Նյութի հրատարակման և հեղինակին «Գիտական Արցախ» պարբերականի 1 անվճար օրինակի տրամադրման համար գանձվող գումարը կազմում է՝ 1 Էջը 2,000 ՀՀ դրամ:

Բոլոր հոդվածներն ունենալու են DOI միջազգային ստանդարտ համարներ:

1-ին համարը լույս է տեսնում ապրիլին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև փետրվարի 15-ը), 2-րդ համարը՝ հուլիսին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև մայիսի 15-ը), 3-րդը՝ հոկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հուլիսի 15-ը), իսկ 4-րդ համարը՝ դեկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հոկտեմբերի 1-ը):

«Գիտական Արցախ» պարբերականում տպագրված հոդվածները տեղադրվում են ԱԵԳՄՄ-ի նախագիծ հանդիսացող Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքում (www.artsakhlib.am), որից հետո հղումներն ուղարկվում են հեղինակներին:

Հոդվածները պետք է ուղարկել www.scientificartsakh.com կայքի միջոցով կամ scientific.artsakh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին, որին պետք է կցել նաև հեղինակի բջջային հեռախոսահամարը և բնակության հասցեն՝ ինդեքսի նշումով:

Աշխատանքներին ներկայացվող տեխնիկական պահանջներն են.

Համակարգչային շարվածքը՝ MS Word 2003-2010 ծրագիր:

Էջի ֆորմատը՝ 170*240 մմ, լուսանցքները բոլոր կողմերից՝ 20 մմ:

Ծավալը՝ 7-20 էջ՝ ներառյալ ամփոփագրերը:

Տեքստի տառատեսակը՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն՝ Arial:

Հոդվածի ներկայացման լեզուն՝ հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն:

Առաջին էջի վերին տողում (մեջտեղում) 13 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է հոդվածի վերնագիրը: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի ձախ

կողմում նշվում է հոդվածի ՉՏԴ-ն: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է (են) հեղինակ(ներ)ի անուն ազգանուն(ներ)ը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic) նշվում են աշխատավայրը, բուհը կամ գիտահետազոտական կենտրոնը, ֆակուլտետը, գիտական աստիճանը, կոչումը, քաղաքը և երկիրը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով տրվում է հեղինակի էլեկտրոնային փոստի հասցեն:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic), թավ (Bold) ներկայացվում է հոդվածի ամփոփագիրը (аннотация, abstract), որտեղ 120-170 բառի սահմաններում պետք է արտացոլվեն հետազոտության նպատակները, խնդիրները, մեթոդները, ինչպես նաև հեղինակի հիմնական եզրահանգումները: Ամփոփագիրը պետք է լինի ինքնուրույն տեքստ, որը կնկարագրի հետազոտության հիմնական արդյունքներն առանց հոդվածն ընթերցելու: Ամփոփագրում պետք չէ բառացիորեն կրկնել հոդվածի նախադասությունները:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է գրել «**Չիմնաբառեր**» և նշել 7-10 հիմնաբառ:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է ներկայացնել աշխատանքի հիմնական տեքստը, որը պետք է ունենա ենթավերնագրեր: Տեքստի տառաչափը 12 pt է, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմերից (Alignment: Justify): Պարբերությունները սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ:

Աղյուսակները պետք է համարակալվեն և ունենան վերնագրեր:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը և լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Չոդվածի լեզվից տարբերվող մյուս 2 լեզուներով ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է լինեն հոդվածի սկզբնական մասի (վերնագրից մինչև բանալի բառերը ներառյալ) թարգմանությունը և տրվում են հիմնական տեքստից հետո:

Չղումները պարտադիր են:

MLA ձևաչափում կիրառվում է ներտեքստային հղումների հեղինակ-էջ եղանակը: Չամաձայն վերջինիս՝ հեղինակի ազգանունն ու համապատասխան աշխատանքի էջ(եր)ի համար(ներ)ը արտացոլվում են տեքստում, իսկ ամբողջական հղումը գետեղվում է գրականության (հղված աշխատանքների) ցանկի մեջ:

Չիմնական տեքստից հետո «WORKS CITED» բառակապակցության ներքո պարտադիր անհրաժեշտ է կցել օգտագործված ոչ լատինատառ գրականության լատինական տառադարձումով տարբերակը՝ դասավորելով այբբենական կարգով, [...] փակագծերում թարգմանել աշխատության վերնագիրը և հրատարակության վայրը, որից հետո (...) փակագծերում նշել բնագրի լեզուն, օրինակ.

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Տառադարձումը կարող էք կատարել՝ օգտվելով www.translit.ru կայքից:

Լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող էք կապվել «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., դոցենտ **Ավետիք Չարությունյանի** հետ՝ գրելով avetiq.hh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին կամ զանգահարելով +37497277770, (+374) 55277755 հեռախոսահամարներին:

The requirements for the journal «SCIENTIFIC ARTSAKH»

The journal «**Scientific Artsakh**» of the «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)» NGO is included in the list of «Scientific publications acceptable for the publication of the main results and provisions of theses» approved by the RA HAC. The journal, founded by Yerevan State University, is published 4 times a year.

The journal «**Scientific Artsakh**» is posted on www.elibrary.ru website.

High-quality works that are not previously published in printed or electronic journals (scientific articles, reviews), which correspond to the orientation of the journal (Social Sciences) and have scientific novelty and relevance, are accepted for publication in the journal.

All materials are reviewed. The authors, without academic degrees, along with the article represent the opinion of the supervisor, certified by the signature, or the recommendation of the Department, certified by signature and seal (it should be noted that the article is recommended for publication in the Journal «Scientific Artsakh»).

Before sending the article, the authors are obliged to familiarize themselves with the ethics of scientific publications of the journal «Scientific Artsakh» on the www.scientificartsakh.com website and strictly comply with it.

Once the article is accepted by the Editorial Board, the author is obliged to pay the amount provided for the publication of the article within 3 working days and send the scan of the payment order to the the Editorial Board e-mail. The cost of publishing and providing the author with one copy of the journal «Scientific Artsakh» is 2,000 AMD per 1 page.

All articles will have DOI International Standard Numbers.

The 1st issue is published in April (**articles are accepted until February 15**), the 2nd issue – in July (**articles are accepted until May 15**), the 3rd issue – in October (**articles are accepted until July 15**), and the 4th issue – in December (**articles are accepted until October 1**).

The articles published in the journal «Scientific Artsakh» are placed on Artsakh E-Library website (www.artsakhlib.am), which is the UYSSA project, after which the links are sent to the authors.

Articles should be sent via the www.scientificartsakh.com website or to the scientific.artsakh@gmail.com e-mail, the mobile phone number and the address of the author's residence, indicating the index should also be stated.

Technical requirements for works:

Computer typing: program MS Word 2003-2010.

Page format: 170*240 mm, margins (left, right, top, bottom) 20 mm.

Volume: 7-20 pages (summary inclusive).

Text font: Armenian, English and Russian – Arial.

Language of articles: Armenian, Russian, English.

On the top line of the first page (center alignment) in capital letters, bold, font size – 13 pt the title of the article is written. The UDC of the article is indicated in the left-aligned line a line down. Over the line, in the center of the line, font size – 12 pt, capital letters, bold the name(s) of the author(s) is indicated. In the center of the line below, font size 12 pt, italicized the place of work, University or research center, faculty, scientific degree,

title, city and country are indicated. On the line below in the center, font size 12pt the author's email is provided.

Over a line, font size 12, bold, italic an abstract (ամփոփում, аннотация), in the 120-170 words amount including forth goals, objectives, research methods, and main conclusions of the author must be set. The abstract should be a separate text describing the main results of the study without reading the article.

Over a line the word «Keywords» must be written and 7-10 words must be specified.

Over a line, the main text of the work containing subtitles with the font size of 12 pt, line spacing of 1 pt must be submitted. The text should be aligned on both sides (Alignment: Justify). The paragraph should be started with an indentation of 1 cm, using the TAB.

Tables should be numbered and have titles.

Diagrams, diagrams, drawings and drawings must be clear and printable.

Abstracts in two languages other than the language of writing are required, which are the translation of the initial part of the article (from the title to the keywords inclusive) and are indicated after the main text.

References are required.

In the MLA format, the author-page method of intra-text links is used. According to the latter, the author's surname and the corresponding page(s) of the work are displayed in the text, and the full link is placed in the list of references (referenced works).

After the main text, under the phrase «WORKS CITED», it is mandatory to attach a Latin transliteration of the used literature presented in non-Latin letters, placing it in alphabetical order, in square brackets [...] indicate the name of the work and the place of publication, after which in round brackets (...) the original language, for example:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetrnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Transliteration can be done by using www.translit.ru website.

For more information, please contact the Editor-in-chief of the journal «Scientific Artsakh», Ph.D in Law, Associate Professor **Avetik Harutyunyan**, e-mail at avetiq.hh@gmail.com or by phone +37497277770, (+374) 55277755.

Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»

Журнал «Научный Арцах» общественной организации «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) включен в список «Научных изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений диссертаций», утвержденных ВАК Республики Армения. Журнал, учредителем которого является Ереванский государственный университет, издается 4 раза в год.

Журнал «Научный Арцах» размещен на сайте www.elibrary.ru.

К публикации в журнале принимаются высококачественные работы, не публиковавшиеся ранее в печатных или электронных журналах (научные статьи,

рецензии), которые соответствуют направленности журнала (общественные науки) и имеют научную новизну и актуальность.

Все материалы рецензируются. Авторы, не имеющие ученой степени, должны представить вместе со статьей отзыв научного руководителя, заверенный подписью, или рекомендацию кафедры, заверенную подписью и печатью (обязательно должно быть отмечено, что статья рекомендуется к печати в журнале «Научный Арцах»).

Перед подачей статьи авторам предлагается ознакомиться с этикой научных публикаций журнала «Научный Арцах» на сайте www.scientificartsakh.com и неукоснительно следовать ей.

После принятия статьи редколлегией, автор обязан в течение 3 рабочих дней уплатить сумму, предусмотренную для публикации статьи, и выслать на электронный адрес редакции скан платежного поручения. Стоимость публикации и предоставления автору одного экземпляра журнала «Научный Арцах» составляет 2,000 драммов за 1 страницу.

Все статьи получат международные стандартные номера DOI.

1-ый номер публикуется в апреле (статьи принимаются до 15-го февраля), 2-ой номер – в июле (статьи принимаются до 15-го мая), 3-ий номер – в октябре (статьи принимаются до 15-го июля), а 4-ый номер – в декабре (статьи принимаются до 1-го октября).

Статьи, опубликованные в журнале «Научный Арцах», размещаются на сайте Электронной библиотеки Арцаха (www.artsakhib.am), являющемся проектом ОМУСА, после чего ссылки отправляются авторам.

Статьи следует присылать через сайт на адрес www.scientificartsakh.com или на электронную почту scientific.artsakh@gmail.com, при этом должен быть указан номер мобильного телефона автора и адрес проживания (с индексом).

Технические требования к оформлению работ:

Компьютерный набор: программа MS Word 2003-2010.

Формат страницы: 170*240 мм, поля (левое, правое, верхнее, нижнее) 20 мм.

Объем: 7-20 страниц (резюме включительно).

Шрифт текста: армянский, английский и русский – Arial.

Язык представления статей: армянский, английский, русский.

На верхней строке первой строки (выравнивание по центру) прописными буквами, полужирным (Bold) шрифтом, размер – 13 кегль пишется заголовок статьи. Через строку с выравниванием по левому краю указывается УДК статьи. Через строку, по центру строки кеглем 12, прописными буквами, полужирным шрифтом указывается имя и фамилия (фамилии) автора (авторов). На строке ниже по центру кеглем 12, курсивом (Italic) указывается место работы, вуз или научно-исследовательский центр, факультет, ученая степень, звание, город и страна. На строке ниже по центру кеглем 12 предоставляется электронный адрес автора.

Через строку кеглем 12, полужирным шрифтом (Bold) и курсивом (Italic) предоставляется аннотация (առաջադրույթ, abstract), в которой в объеме 120-170 слов должны быть изложены цели, задачи, методы исследования, а также основные выводы автора. Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст, дающий представление о нем без прочтения статьи.

Через строку необходимо написать «Ключевые слова» и указать 7-10 слов.

Пропустив одну строку, необходимо представить основной текст работы с подзаголовками кеглем 12 с межстрочным интервалом – 1 пт. Текст должен быть

выровнен с двух сторон (Alignment: Justify). Абзац необходимо начинать с отступом в 1 см, используя TAB.

Таблицы должны быть пронумерованы и иметь заголовки.

Диаграммы, схемы, чертежи и рисунки должны быть четкими, подлежащими печати.

Резюме на двух языках, отличных от языка написания статьи, обязательны, представляют собой перевод начальной части статьи (от заголовка до ключевых слов включительно) и указываются после основного текста.

Ссылки обязательны.

В формате MLA используется способ внутритекстовых ссылок автор-страница. При этом фамилия автора и страница (страницы) соответствующей работы (страниц) отображаются в тексте, а полная ссылка помещается в список цитируемых работ в конце статьи.

После основного текста под наименованием «WORKS CITED» обязательно приложить латинскую версию использованной литературы в латинской транслитерации и в алфавитном порядке, в скобках [...] поместить переведенные на армянский язык название работы и место ее публикации, затем в скобках (...) обозначить язык оригинала, например:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. «Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, [«Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Транслитерацию можете осуществить, используя сайт www.translit.ru.

За дополнительной информацией можно обратиться к главному редактору журнала «Научный Арцах», к.ю.н., доценту **Аветику Арутюняну**, написав по электронному адресу avetiq.hh@gmail.com или позвонив по телефону +37497277770, (+374) 55277755.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1(12), 2022

«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:
Հրատարակվում է 2018 թվականից:

The journal «Scientific Artsakh» is published four times a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит четыре раза в год. Издается с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝
Editor-in-Chief:
Главный редактор:

Ավետիգ Զարուբյունյան
Avetik Harutyunyan
Аветик Арутюнян

Հայերենի պատասխանատու՝
Responsible for Armenian
Ответственный за армянский язык

Մերի Հովհաննիսյան
Meri Hovhannisiyan
Мери Оганнисян

Անգլերենի պատասխանատու՝
Responsible for English
Ответственный за английский язык

Ալվինա Ներսեսյան
Alvina Nersesyan
Альвина Нерсесян

Ռուսերենի պատասխանատու՝
Responsible for Russian
Ответственный за русский язык

Ռուզաննա Սարգսյան
Ruzanna Sargsyan
Рузанна Саркисян

Պատասխանատու քարտուղար՝
Executive Secretary
Ответственный секретарь

Մարիամ Թոփակյան
Mariam Topakyan
Мариам Топамян

Համակարգչային շարվածքը, ոճը,
տառաձևերը և էջադրումը՝
Computer set, style, font and layout
Компьютерный набор, стиль, шрифт
и верстка

«Արցախ» հրատարակչության
«Artsakh» Publishing House

Издательство «Арцах»

Շապիկի ձևավորումը՝
Cover design
Дизайн обложки

Արմինե Քոչարյանի
Armine Kocharyan
Армине Кочарян

Website: www.scientificartsakh.com;

www.aegmm.org, www.artsakhinstitute.org.

E-mail: scientific.artsakh@gmail.com, aveti.g.hh@gmail.com.

Tel. (+374) 97277770, (+374) 55277755.

Ստորագրված է տպագրության՝ 10.04.2022 թ.:

Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսետ:

Ծավալը՝ 20 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 120 օրինակ:

Տպագրված է «ՄՀՄ ԳՐԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ տպագրատանը: